

ئىسمايىل تۆمۈرى

سۇلقوت لۇيغۇر مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

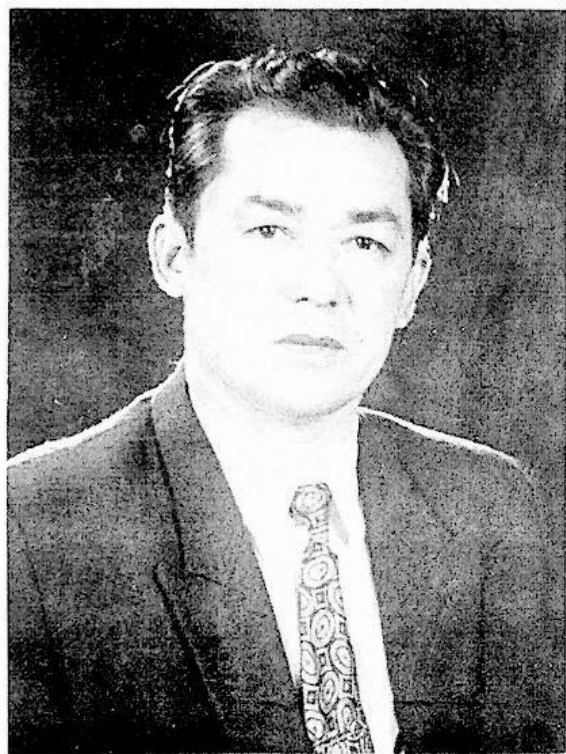

ئىسمائىل تۆمۈرى

سەلقۇت كۈيغۈرمۇدە ئىستى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

۱ - رەسىم :

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىدىن بىرىنىڭ تەسۋىرىي سۈ-
رىتى (بېشبالىق قەدىمكى شەھىرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ئىبا-
دەتخانىسى تېمىدىكى سۈرەت)

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be stylized or possibly representing a specific dialect or form of an older script. The ink is dark and the background is aged and slightly yellowed.

2 - رەسىم :

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۆھۈرى : » ئىدىقۇت ئۇلۇغ

ئۇيغۇر ئېلى .

4 - رەسىم :

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ تەسۋىرىي سۈرىتى (چوڭايتىلدى)

3 - رەسىم :

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى دىنىي مۆتىۋەرلەر

- رەسىم :

رخۇن ئۇيغۇر خانلىرىدىن گۇ خاقانىنىڭ مانى دىنىغا تىنقاد قىلغان ۋاقىتىدىكى كۆرۈشنىڭ تەسۋىرىي سۈرىتى

6 - رەسىم :
ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن
نەستورىيان دىنىغا ئېتىقاد
قىلغان بىر قىسىم ئۇيغۇر
لارنىڭ تەسۋىرىي سۈرىتى

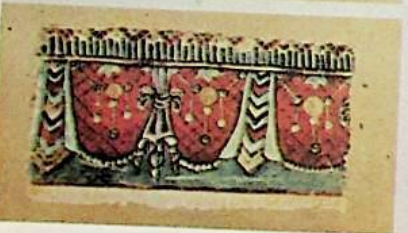

1 - رەسىم :
بۇددا دىنىغا ئائىت تام سۈرەتلىرى

8 - رەسىم :
ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان زىلچە - گىلەم نۇسخىلىرىنىڭ پارچىلىرى

9 - رەسىم :
ئىدىقۇت دەۋرىدىكى نەقىش - بېزەكلەر

10 - رەسىم :
يارغول قەدىمكى
شەھىرىدىكى بۇددا ئىبادەت
خانا ، مۇنار خارابىلىرىدىن
كۆرۈنۈشلەر

11 - رەسىم :
بۇددا مەزمۇنىدىكى تام رەسىملىرىدىن نەمۇنىلەر

12 - رەسىم :
قىسمەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى

مۇھەررىردىن

ئىسمائىل تۆمۈرى 1949 - يىلى 8 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئىشچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . 1958 - يىلىدىن 1968 - يىلىغىچە تۇرپاندا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەكتەپلەردە ئوقۇغان . 1979 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتىنى تۈگىتىپ ئۈرۈمچىدە — كومباين زاۋۇتىدا ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولغان . 1981 - يىلى 2 - ئايدىن 1997 - يىلى 9 - ئاينىغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ئىشلەپ ، كاندېدات ئالىي تەتقىقاتچى بولغان .

ئون نەچچە يىللىق تەتقىقات خىزمىتى جەريانىدا ئاپتونىمىنىڭ يەتتىنچى پارچىسىدە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان ۋە « ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى » ناملىق مەخسۇس ئىلمىي ئەسىرى نەشر قىلىنغان .

ئىسمائىل تۆمۈرى ھازىر شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي زۇرنىلىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىمەكتە . ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەمئىيىتى ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى .

مۇندەرىجە

1 مۇقەددىمە

بىرىنچى باب ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتقا
22 ماكانلىشىشى
بىرىنچى پاراگراف
زور تارىخىي ۋەقە — ئورخون يېنسەي ۋادىلىرىدىكى
22 ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى
ئىككىنچى پاراگراف
ئىدىقۇتقا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن
26 بولغان سىڭىشىشى
ئۈچىنچى پاراگراف
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوش پايىتەخت
32 تۇتۇشى

ئىككىنچى باب ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي
37 فورماتسىيىسى
بىرىنچى پاراگراف
37 پادىشاھلىق تۈزۈم
ئىككىنچى پاراگراف
46 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى
ئۈچىنچى پاراگراف
46 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قوللىنىلغان ئەمەل
نامىلىرى
50 تۆتىنچى پاراگراف

55	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئادەت قانۇنلىرى
		بەشىنچى پاراگراف
64	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھەربىي ئىشلار
		ئالتىنچى پاراگراف
	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى سىنىپىي تەبىقىلەر ۋە يەرگە
66	بولغان ئىگىدارچىلىق
		يەتتىنچى پاراگراف
	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە
69	قىسقىچە بايان
		سەككىزىنچى پاراگراف
74	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى دىنلار
		توققۇزىنچى پاراگراف
87	كالىندارچىلىق
		ئونىنچى پاراگراف
	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىگىلىك ساھەلىرى ۋە پۇل
93	مۇئامىلە ئىشلىرى
93	① دېھقانچىلىق
97	② چارۋىچىلىق
100	③ سودا
106	④ باج ئىشلىرى
109	⑤ ئىدىقۇت دەۋرىدىكى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى
		ئۈچىنچى باب ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تىل - يېزىق
113	ۋە مائارىپ
		بىرىنچى پاراگراف
113	تىل - يېزىق
		ئىككىنچى پاراگراف
120	ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ

- 125 تۆتىنچى باب ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىيات
 بىرىنچى پاراگراف
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە خاس ئەل ئېغىزى
- 125 ئەدەبىياتى
 ئىككىنچى پاراگراف
 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان يازما ئەدەبىيات
- 146 نامايەندىلىرى
 ئۈچىنچى پاراگراف
- 179 ئۆزلەشتۈرمە — تەرجىمە ئەدەبىيات
 تۆتىنچى پاراگراف
- 196 ئىدىقۇت خانلىقىدا دراماتورگىيە
 بەشىنچى پاراگراف
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن قىسمەن
- 242 ئەدىبلەر
 بەشىنچى باب ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىي
 ھايات
- 210 بىرىنچى پاراگراف
 ناخشا — ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە مۇزىكىچىلىق
- 211 ئىككىنچى پاراگراف
 ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە شەكىللىرى ۋە ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش
- 223 پائالىيەتلىرى
 ئۈچىنچى پاراگراف
- 239 زىيالىيلار ۋە راھىلارنىڭ پائالىيەتلىرى
 تۆتىنچى پاراگراف
 «مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» توغرىسىدا
- 245 تەتقىقات
 ئالتىنچى باب ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى
- 262

بىرىنچى پاراگراف ئىككىنچى پاراگراف ئۈچىنچى پاراگراف تۆتىنچى پاراگراف بەشىنچى پاراگراف

263 توي - تۆكۈن ئادەتلىرى ئىككىنچى پاراگراف

265 دەپنە قىلىش ئادەتلىرى ئۈچىنچى پاراگراف

267 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى تۆتىنچى پاراگراف

271 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىملىرى بەشىنچى پاراگراف

274 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىكى يەتتىنچى باب ھۈنەر - سەنئەت ۋە مەدەنىيلىك

277 بىرىنچى پاراگراف يىناكارلىق ئىككىنچى پاراگراف

278 رەسساملىق ئۈچىنچى پاراگراف

283 ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بېزەك ئۆيلەر ۋە ئۇلاردىكى تەسۋىرى سەنئەت تۆتىنچى پاراگراف

286 ھەيكەلتىراشلىق بەشىنچى پاراگراف

298 نەققاشلىق سەنئىتى ئالتىنچى پاراگراف

300 مەتبەئەچىلىك يەتتىنچى پاراگراف

302 يېزىقچىلىق قوراللىرى سەككىزىنچى پاراگراف

304 سەككىزىنچى پاراگراف

307	سۇ تۈگمەنلىرى
		توققۇزىنچى پاراگراف
310	توقۇمچىلىق
		ئۈچىنچى پاراگراف
312	شاراچىلىق
		ئون بىرىنچى پاراگراف
316	كۆن - خۇرۇمچىلىق
		ئون ئىككىنچى پاراگراف
317	رەڭ - بوياقچىلىق
		ئون ئۈچىنچى پاراگراف
320	قورال - ياراغلار
		ئون تۆتىنچى پاراگراف
323	مېتالچىلىق
		ئون بەشىنچى پاراگراف
325	كۇلالچىلىق
		ئون ئالتىنچى پاراگراف
326	نۆشۈدۈر
		سەككىزىنچى باب ئاددىي ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۇلۇغ
328	ئىجادىيىتى - كارىز
328	مۇقەددىمە
		بىرىنچى پاراگراف
330	تۇرپاننىڭ يەر تۈزۈلۈشى
		ئىككىنچى پاراگراف
333	تۇرپاننىڭ ھاۋا كېلىماتى
		ئۈچىنچى پاراگراف
337	تۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ مەنبەسى
		تۆتىنچى پاراگراف

مۇقەددىمە

مەدەنىيەت — كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنەۋى بايلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىن ئىبارەت . مەدەنىيەت — بىر خىل ئىجتىمائىي ھا- دىسە . ھەربىر مىللەت مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتنى يارىتىدۇ . ھەرقايسى خەلق ئەنە شۇ ھەرقايسى تارىخىي شارا- ئىتلاردا ياراتقان مەدەنىيەت سەمەرىلىرى بىلەن ئۆز تارىخىنى بېزىگەندىلا ، ئاندىن ئۇ خەلق « بۈيۈك تارىخ » ياراتقان مىللەت بولۇشقا مۇناسىپ بولالايدۇ . مۇئەييەنكى ، ئۇلۇغ ۋە تىنىمىز جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە ئەڭ قەدىمكى مەملىكەت ، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىگە ئۇلۇغ مىللەت سانىلىشى — يۇقىرىقى تەبىرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر .

جۇڭخۇا ئېلىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتى كەڭ تېرىتورىيىلىك ، كۆپ مىللەتلىك بۇ ئۇلۇغ ۋە تىنىمىزدىكى ھەممە مىللەتنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا يارىتىلغان . رەڭدار مەدەنىيەت گۈلزارلىقىمىزدا ھەممە مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس گۈل - چېچەكلىرى خۇش پۇراق چېچىپ تۇرماقتا . جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخىدىن بۇيان يېتىش تۈرگەن مەدەنىيەت گۈللىرى ئاشۇ باغچىدا كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىدۇ .

ئاتاقلىق پروفېسسور فىڭ جياشېڭ ئەپەندى : « شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ ، ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى دەپ نام ئالغان » ① دەپ كۆرسىتىدۇ . پرو- فېسسور گىرىگورىيېفمۇ « شىنجاڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا مەدەنىيەت - مەرىپەت جەھەتتىن ئۆز قوشنىسى باكتىرىيىدىن قېلىشىمىغان » ② دەيدۇ . بۇ تەبىرلەر ، ئەلۋەتتە ، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت سەمەرىلىرى توغرىسىدىكى ئارتۇقچە با- يانلار ئەمەس .

ھەممىگە مەلۇمكى ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ، تارىختىن بۇيان ئېلىپ

ئېيتقاندا ، بۇگۈنكىدەك خاسىيەتلىك تەرەققىيات دەۋرىگە ئېرىشكەن ئە-
مەس ، ھالبۇكى ، بۇگۈنكى تەرەققىياتنىڭ مەنبىيى ۋە ئاساسى
ئۆتمۈشتۈر . ۋ . ئى . لېنن : « پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ
كاپىتالىستىك جەمئىيەت ، پومبىشچىكلار جەمئىيىتى ۋە بېۋىروكراتلار
جەمئىيىتىنىڭ جەمبىر - زۇلۇمى ئاستىدا ياراتقان بارلىق بىلىملىرىنىڭ ئو-
مۇمىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇشى كېرەك » ③
دېگەندى . دېمەك ، بۇگۈنكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشىنىش ۋە
ئۇنى تېخىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن مەدەنىيەت تارىخىنىڭ
ئۆتمۈش جەريانىنى پۇختا ئىگىلەش زۆرۈردۇر . ۋەھالەنكى ، بىر پۈتۈن
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچلاردىكى
گۈللەنگەن ئىزنالىرى ھەققىدە ، ھازىرغىچە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى-
دىن ، سىستېمىلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلمىدى ياكى قانائەتلىنەرلىك
نەتىجىلەر ئۆز ھەغدىلىرى تەرىپىدىن يارىتىلمىدى . ئىسلاھات دەۋرىنىڭ
تەقەززاسى بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى تارىخىي زۆرۈرىيەت سۈپىتىدە بىزنىڭ
ئالدىمىزغا قويدى .

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىدە كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىدىغان
« ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى » بۇگۈنكى مەدەنىيەت تەرەققىياتى-
مىزنىڭ مەنبىيىنى چۈشىنىشتە ۋە بۇنى تېخىمۇ يۈكسەك پەللىگە
كۆتۈرۈشتە مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر .
ئۇيغۇر خەلقى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر
ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپلا
قالماستىن ، شۇنداقلا ئۆزلىرى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار بولغان
قوۋملار ئىچىدىكى ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردىن بۇيان ، شەرقتە
مۇڭغۇلىيە يايلاقلىرىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە ، شىمالدا ئېرتىش دەريا
بويلىرىدىن جەنۇبتا ھىندىستانغىچە بولغان كەڭ زېمىندا قەبىلىلەرگە بۆ-
لۈنۈپ ياشىغان بولۇپ ، شىمالىي جۇڭغار ۋادىسى ، ئېرتىش دەريا
بويلىرى ، ئالتاي تاغ ئېتەكلىرى ، بالقاش كۆلى ئەتراپى ، تارىم ئويمانلىق

قى ، گەنسۇ قاتارلىق زېمىنلار قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشاپ ئۆتكەن ماكانلار ئىدى .

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخىي جەريانلاردا مەركەزلىكرەك ھالدا بىر قىسمى ئۇرخۇن ، سېلىنگا دەريا ۋادىسىغا (تاشقى موڭغۇلىيىدە) ، بىر قىسمى بالقاش كۆلى ۋە يەتتەسۇ رايونىغا (ھازىرقى قازاقىستان تەرەپىدە) يەنە بىر قىسمى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا ماكانلىشىپ ياشىغانىدى .

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبتا ، تۈزلەڭ رايونلاردا ياشىغانلىرى ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، تاغلىق رايونلاردا كۆچمەن تۇرمۇشىدا ياشىغانلىرى يايلاق تاللاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ؛ جاڭگاللاردا ۋە سۇ بويىدا ياشىغانلىرى ئوۋچىلىق ، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ؛ يېرىم ئېتىك تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرىدا ياشىغانلىرى (شىنجاڭدىكى قۇمۇل ، تۇرپان ، قارا شەھەر ، ئېلى ، چۆچەك قاتارلىق ئويمانلىقلار تىپىك تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرىغا كېرىدۇ) چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، باغۋەنچىلىك ... قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى .

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلگەن . ئۇيغۇرلارمۇ كېيىنچە ، ناتورال ئىگىلىكنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىدە يۈكسىلىشلەرگە ئېرىشىپ ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ ، سودا ئىشلىرىغىمۇ ئىشتىراك قىلىشقا باشلىدى . ئۇيغۇرلار ئەجدادىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى — سودا ، يەنى « يىپەك يولى » سودىسى بولۇپ قالدى .

« مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلار — ئۇزاق تارىخ ۋە مول مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە قەدىمىي شەرق مىللەتلىرىنىڭ بىرى ، ئۇيغۇر سۆزىنىڭ مەنىسىنىڭ (ئۇيۇماق) ، (ئۇيۇشماق) ياكى (بىرلەشمەك) ئىكەنلىكىنى ئالغا سۈرگەن ئالىملار ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا باشقا كۆچمەن قەبىلىلەرگە نىسبەتەن بۇرۇنراق يەرلەشكەنلىكى ياكى شەھەرلەشكەنلىكى

نەزەرىيەۋى ئاساس بولماقتا. شۇنىڭغا قاراپ « ئۇيغۇر » دېگەن سۆز-
نىڭ « شەھەرلەشمەك » دېگەن سۆز بىلەن ئالاقىدارلىقى، ئۇنىڭ
ئۈستىگە، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن « مەدەنىيەت » سۆز-
زىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچىدىكى « مەدەنىيەت »
(يەنى شەھەر) بولغانلىقى دىققەتكە سازاۋەردۇر » ④ .

ئەنە شۇ شەھەر مەدەنىي ھاياتىنى بۇرۇنراق باشلىغان
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇلارنىڭ
مەدەنىيىدە مۇنداق بىر قانچە ئالاھىدىلىك شەكىللەنگەن :

1. ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى كۆپ تۈر بويىچە راۋاجلاندۇرۇش .
ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەشھۇر « يىپەك يولى » تۈگۈنلىرىدە ئىگىلىك تىكلىگەن
بولغاچقا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچى-
لىك، سودا ئىشلىرى بىلەن تەڭ شۇغۇللىنىپ روناق تاپقان .

2. قوش پايتەخت قۇرۇش . ئۇيغۇرلار تارىختا قوش پايتەخت
قۇرغان . مەسىلەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى قەشقەر بىلەن بالاساغۇننى،
ئىدىقۇت خانلىقى بۈگۈنكى تۇرپان بىلەن بېشبالىقنى پايتەخت قىلغان .
بۇ، ئىگىلىك تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن .

3. بەدىئىي سەنئەت جەھەتتە، ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ « تىيانشان
مەدەنىيىتى » نى يارىتىپ، ھايات تارىخىدىن تاغ - قىيالاردا چەكمە سۈ-
رەت ئۇيۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىز قالدۇرۇپ بارغان بولسا، كېيىنچە تاش
كېمىر، بېزەكلىك مىڭ ئۆي سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي
تۇرمۇشنىڭ كارتىنىسىنى مۇقەددەس زېمىننىڭ باغرىغا يۈتۈپ
قالدۇرۇشقان .

4. تىبابەتچىلىك ئىلمى جەھەتتە، ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي ھايات پا-
ئالىيەتلىرىدە تىبابەتچىلىك ئىلمىغىمۇ زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەن .
تارىختا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى قېرىنداش مىللەتلەر ۋە قوشنا ئەللەردىكى
خەلقلەرنىڭ تىبابەتچىلىكىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن . بۇ ھال
بولۇپمۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرلىرىدە گەۋدىلىك بولغان . ئۇيغۇرلار ئوت-
تۇرا ئاسىيا خەلقلرىنىڭ قەدىمكى تۆت زات كۆز قارىشىنى تىبابەتچىلىك

ئىلىمگە ئاساس قىلىپ ، داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرىنى تىرىشىپ يۈكسەلدۈرگەن .

5 . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مول ۋە رەڭگارەڭ ؛ يازما ئەدەبىياتىنىڭ باشلانغان دەۋرىمۇ خېلى بۇرۇن . ئابدۇجېلىل ، داستانچىلىق ، قوشاقچىلىق ، لەتىپچىلىك . . . قاتارلىقلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدۇ . ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا يەنە تەرجىمە ئەدەبىياتىمۇ مۇئەييەن دەۋردىكى ئىجادچانلىقنى كۆرسىتىدۇ . ژانىرلار تەرەققىياتى ، ئىجادىيەت مېتودلىرىنىڭ كۆپ خىل بولۇشى ، تىلنىڭ ساپلىقىنى قوغداش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلار ، ئەدەبىي ئىقتىساد . . . قاتارلىق ئامىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئۆزىگە خاس يول بىلەن تەرەققىي تاپقۇزغان .

6 . ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ قالدۇرۇش (يازما تارىخ قالدۇرۇش) ئۈسۈلى ۋە شەكىللىرىمۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە . بۇلار ئاساسەن ئۈچ نوقتىغا مەركەزلىشىدۇ . بىرىنچى ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياشىغان ماكان ۋە زېمىنلاردا (ئاساسەن تاغلىق - يايلاق تۇرمۇشى ، يەنى ئىپتىدائىي تۇرمۇش باسقۇچىنىڭ ئاخىرلىرى) تاغ - قىيالارغا چەكمە سۈرەت ئويۇپ قالدۇرۇش يولى بىلەن ھايات پائالىيەتلىرىدىن خاتىرىلەر قالدۇرغان . ئىككىنچى ، ئا. بىدە - مەڭگۈ تاش تىكلەش يولى بىلەن (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرلىرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا) تارىخ - خاتىرە قالدۇرغان . ئۈچىنچى ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن باشلاپ تەزكىرە ۋە رەسمىي تارىخىي ئەسەرلەر مەيدانغا چىققان . بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ مول مەزمۇنلۇق رىۋايەتلىرىدىمۇ تارىخنىڭ بەزى ئىزنالىرى خېلىلا ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ .

7 . كۆپ خىل دىن بىلەن ئۇچراشقان . بەزى دىنلارنىڭ مۇئەييەن دەۋرلەردە مەلۇم مىللەتنىڭ تەرەققىياتىدا تاشلىنىپ قېلىشى ، ئۇلارنىڭ باشقا دىننى قوبۇل قىلىشى - شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مەلۇم جەھەتتىكى ئىپادىسىنى

كۆرسىتىدۇ . ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا شامان ، مانى ، بۇددا ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق ئاساسىي دىنلارنى قوبۇل قىلىشتىن تاشقىرى ، يەنە بىر مۇنچە دىنلارنىمۇ قوبۇل قىلغان . بولۇپمۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە بىر قانچە دىن تەڭلا مەۋجۇت بولغان .

8 . ئاممىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرى كۆپ خىل . ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي جەريانلاردىن بېرى ئىجاد قىلىپ ، راۋاجلاندىرۇپ ۋە داۋاملاش تۇرۇپ كەلگەن ئاممىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرى خىلمۇ خىل ۋە مەزمۇنغا باي . مەيلى تەنتەربىيە شەكىلدە ، مەيلى ئەدەبىيات - سەنئەت شەكىلدە ۋە دىنىي مەزمۇندا بولسۇن ، ئۇيغۇرلار ھەر خىل ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كەلگەن . مەسىلەن ، مىلىس - مەشرەپلەر ، ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئاۋازسىز تىياتىرلار ، شىر ئويۇنلىرى ، بەيگە ، چېلىشىش ، بالىلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەر خىل پەسىل ئويۇنلىرى ، ساراي بەزمىلىرى ، توي - تۆكۈن ئويۇنلىرى ، قىشلىق بەزمىلەر . . . قا . تارلىقلار . بۇنداق ئاممىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپ كېلىشى - ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەتخۇمار خەلق ئىد كەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

يۇقىرىقى نۇقتىلار بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى قىسمەن ئالاھىدىلىكلەردىنلا ئىبارەت . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان تۇرپان رايونىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئەسىرلەر جەريانىدىكى مەدەنىيەتمۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخىدىكى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەردىن مۇستەسنا بولمىغان ھالدا ، بەزى ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ .

تۇرپان - ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر رايون . بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى ، يەنى خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى خان زامانىسىدىن باشلاپلا ۋە تىنىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرى بىلەن غەربىي يۇرت ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان . خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە بۇ رايونلارغا سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ تۇرۇش يۈزىسىدىن ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 يىلى

غەربىي رايونغا تۇتۇق ھىراۋۇل قويغان . مىلادىنىڭ 123 - يىلى غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇلىنى غەربىي رايون دورغاپى دەپ ئۆزگەرتكەن . دورغاپ تۇرپان رايونىنىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە تۇرغان . مىلادىنىڭ 327 - يىلى تۇرپاندا ئىدىقۇت ۋىلايىتى قۇرۇلۇپ ، ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ، 640 - يىلى ئىدىقۇت غەربىي ئايماققا ئۆزگەرتىلگەن . 840 - يىللار ئەتراپىدا تۇرپان رايونى تۇبۇتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . 850 - يىللاردىن كېيىن ئۇرخۇن بويىدىن ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي - مەدەنىي مەركىزىنى غەربكە - ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا يۆتكىگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر بۆلىكى بۇ رايوندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ ، تەخمىنەن 400 يىلدەك خانلىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن .

ئەنە شۇ ئۇزاق يىللىق شەھەر مەدەنىيىتى تارىخىغا ئىگە بولغان تۇرپان رايونىدا مۇنداق بىر قانچە ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە ، ھالەتلەر بولۇپ ئۆتكەن :

1. تۇرپان رايونىدا تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلار ، ھونلار ، خەنزۇلار ، تۈركلەر ، تۇبۇتلار ، موڭغۇللار ... ياشاپ ئۆتكەن .
2. جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىدا كۆچۈپ كېلىش ۋە يۆتكىلىپ تۇرۇش ؛ يېغىلىق - پاراكەندىچىلىك ۋە ئەمىنلىك ؛ ئۇزۇن مۇددەتلىك ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ۋە قىسقا مەزگىللىك ئىگىدارچىلىق ؛ كۆپ مىللەت ئارىلىشىپ ئۆتۈش ۋە ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش ، مۇستەقىل تۇرۇش ۋە بېقىندىچىلىق ... قاتارلىق ھادىسىلەر ؛
3. بىرىكمە مەدەنىيەت ئامىللىرىدىن : تۆت چوڭ مەدەنىيەت (قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى ، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى ، قەدىمكى گرىك مەدەنىيىتى ، تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتى) ، ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى (ئۇرال - ئالتاي تىل سىستېمىسى ، خەنزۇ - تىبەت تىل سىستېمىسى ، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى) ۋە تۆت چوڭ ئىقتىساد - دىنىي ئىگىلىك (چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، يىپەك يولى سودىسى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىگىلىكى) بىز - بىرى بىلەن ئۇچراشقان .
4. كۆپ دىنغا ئېتىقاد قىلىش . مانى دىنى ، خرىستىئان دىنى بۇدا

دىنى قاتارلىق دىنلار تۇرپان رايونىدا تارىختا ياشىغان خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان .

5 . تۇرپان رايونىغا تارىختا ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى ، سەيياھلار ، سودىگەرلەر ، دىن تارقاتقۇچىلار ، ئېكسپىدىتسىيىچىلەر . . . ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرغان .

6 . قوش پەيتەخت قۇرۇش خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە (بۇرۇن ئالدى قۇس - يارغول ، ئارقا قۇس - ئۈرۈمچى قوش پەيتەخت قىلىنغان ، كېيىن ئىدىقۇت قىشلىق پەيتەخت ، بېشبالىق يازلىق پەيتەخت قىلىنغان) تۇرپان رايونىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلەر تەرىپىدىن ئېتىبارغا ئېلىنغان .

تۇرپان رايونىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى بولغان بۇ خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن تۇرپان رايونىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىدە مۇنداق ئومۇمىي خاراكتېرىسكا ھاسىل قىلىنغان :

1 . ئىجتىمائىي ھاياتتا ، كۆچمەن ھايات - يايلاق خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان ئېتنوگرافىك ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان .

2 . تۇرپان رايونىدا ئىپتىدائىي تەڭرىتاغ مەدەنىيىتى (تاغ باغرىغا چەكمە سۈرەت قالدۇرۇش) ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۇددا دىنى ئاساسىدىكى بېزەك ئۆي مەدەنىيىتى يارىتىلغان .

3 . ئېتنوگرافىك ئالاھىدىلىكتە يەنىلا توتېم ، زورۇ ئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) شامان . . . قاتارلىق قەدىمكى ئېتىقاد كۈچلىرىنىڭ تەسىرى ساقلانغان .

4 . مەدەنىيەت يېڭىلىقلىرىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى تېز بولغان ، بىرىكىمە مەدەنىيەت ئامىللىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن خاس مىللى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئېتىبار بەرگەن .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ ، يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتىلغانغا قەدەر بولغان جەرياندىكى تۇرپان رايونىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا باغلاپ قارىغىنىمىزدا ، مۇنداق بىر نەچچە نۇقتىنى كونكرېتراق كۆرسىتىپ ئۆتۈش

1. ئەينى دەۋرلەردە تۇرپاندا ياشىغان خەلقلەر ئۆزلىرىگە سىرلىق تۇيۇلغان تەبىئەت ھادىسىلىرى ، تاغ - دەريا ، ھايۋاناتلارغا چوقۇنغان . بۇنداق ئېتىقاد بۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەرنىڭ دەسلەپكى توتېمى ئىدى . مەسىلەن ، تۇرپان خەلقى ئىچىدە تارىختىن بۇيان ئېغىزدىن - ئېغىزغا ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا كۆچۈپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان « يالقۇنتاغ نېمە ئۇ - چۈن قىزىل رەڭدە ؟ » ، « يالقۇنتاغدىكى توققۇز ئېغىز (جىلغا) قانداق ھاسىل بولغان ؟ » ... قاتارلىق رىۋايەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ تاغ - دەريالارنى مۇقەددەس ، ئۇلۇغ شەيئى ھېسابلاپ كەلگەنلىكى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ . گەرچە ، رىۋايەت ، ئەپسانىلەر تارىخنىڭ ئورنىنى باسال مەسىمۇ ، ئۇ ھەرھالدا خەلق تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان بەدىئىي تارىختۇر . بۇ ھەقتە ماكسىم گوركى مۇنداق دەيدۇ : « خەلق ئېغىز ئىجادىنى بىلمەي تۇرۇپ ، مېھنەتكەش خەلقلەرنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس » ⑤ .

2. چەككە سۈرەت سەنئىتى . ئەجدادلار قەدىمكى زامانلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھايات تارىخىدىن تاغ قىيالىرىغا ، ئۆڭكۈر - غارلارغا چەككە سۈرەت ئويۇش ئۇسۇلى ۋە تاش سايمان ، ھەيكەللەر ياساش ئۇسۇلى بىلەن ئىز قالدۇرغان . بۇنىڭ دەلىلى — ئەسھا بۆلكە غارىدىكى تاش تەڭنە ، ئىت ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تاشقا ئويۇلۇپ ياسالغان شەكلى ۋە يېقىندا لەمچىننىڭ ئاياغ تەرىپى — سىركىپ غولىنىڭ باش تەرىپىدىكى قىيالىقتىن بايقالغان چەككە سۈرەتلەردۇر . بۇ چەككە سۈرەتلەرنىڭ ئۇ - يۇلغان ۋاقتىنى ئارخىئولوگلار دەسلەپكى قەدىمدە بۇندىن 3500 — 6000 يىللار ئىلگىرىگە تەخمىن قىلىشماقتا .

3. تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئەجدادلار بۇندىن 2000 — 3000 يىللار ئىلگىرىلا شەھەر بىنا قىلىپ ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرىدىغان مەدەنىي تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن . شەھەر بىنا قىلىش - ئىنسانلار تارىخىدىكى بىر خىل زور ئىلگىرىلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يارغول قەدىمىي شەھىرى ۋە ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىنىڭ بەرپا قىلىنىش

ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى — تۇرپان رايونىدا ياشىغان خەلقنىڭ ئۇزاق مەدەنىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

4 . تۇرپان رايونىدا بۇندىن تۆت مىڭ يىل ئىلگىرىلا ساپان بىلەن يەر تېرىش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . دېھقانچىلىقنىڭ يولغا قويۇلغانلىقى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىش تەقسىماتىنىڭ مەھسۇلىدۇر . « . . . مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5000 - يىلدىن باشلانغان) دېھقانچىلىق تېرىلغۇ يەرلىرى پارچە - پارچە ئېتىزلار بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى لاتقا تۈزلەڭلىكلىرىگە كېڭەيگەن ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ئەمدى چوڭ دەريا ۋادىسىدىكى ئىپتىدائىي « ئۆرتەپ - چوقۇلاپ تېرىش » بولماستىن ، بەلكى ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇغۇرۇلىدىغان بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىققا ئايلانغان دېھقانچىلىق تېخنىكىسىمۇ پەيدىن - پەي چېپىپ تېرىشتىن ساپان بىلەن ھەيدەشكە ، يەنى كالىنى ساپانغا قېتىپ يەر ھەيدەشكە تەرەققىي قىلغان ، بۇ ئەھۋال باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدەلا مەيدانغا كەلگەن دېمەك ، ساپان بىلەن يەر ھەيدەش تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدىن 3000 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە باشلانغانلىقى مەلۇم ساپان بىلەن يەر ھەيدەش ئارقىسىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلانغان . دېھقانچىلىق كەنتلىرى بارغانسېرى مەخسۇسلاشقان » ⑥ . بۇ تەبىئىي ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئومۇمىي يەكۈندۈر . ئەمدى ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ قاچانلاردا باشلانغانلىقى ھەققىدە يولداش ۋاڭ بىڭخۇا مۇنداق دەيدۇ : « غەربتە پامىرغىچە سوزۇلغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بەزى بوستانلىقلاردا كەم دېگەندە بۇندىن ئۈچ - تۆت مىڭ يىل بۇرۇن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۆز يېرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆزلىرىنىڭ

تۇرمۇشنى بېيىتىپ كەلگەن» ⑦ .

يۇقىرىقى بايان ۋە ستاتىلاردىن بىز تۇرپان رايونىدا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ بۇندىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈپ ئالايىمىز . شۇ دەۋرلەردە دېھقانچىلىقنىڭ شۇ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ، دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرىنىڭ ، ئۇسۇللىرىنىڭ ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق شەكلىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنلىكىنى ئەجدادلارنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ماددىي مەدەنىيەت يارىتىش سەۋىيىسىنى مەلۇم تەرەپتىن چۈشەندۈرىدۇ .

5 . كارىز . كارىز — تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئاددىي ئەمگەكچىلەرنىڭ غايەت زور كەشپىياتىدۇر . شىنجاڭ ئاسىيادىكى ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقانلىقى ، ھاۋاسى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ رايوننىڭ يېزا ئىگىلىكى ئۆزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان . بولۇپمۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك تۇرپان رايونىنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىلا تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بېرىشى ، بۇ جاينىڭ قۇرغاق ھەم ھاۋاسىنىڭ ئىنتايىن ئىسسىق بولۇشى سەۋەپلىك سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ، يامغۇر — يېغىننىڭ بەكمۇ ئازلىقى ، بۇلاق سۇلىرى ۋە جىلغا — ئېقىن سۇلىرىنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىقى ، يەر شەكلىنىڭ يانتۇلۇق دەرىجە پەرقىنىڭ چوڭلۇقى ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ مول بولۇشى قاتارلىق ئامىللار بۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەرگە كارىز چېپىش ئارقىلىق سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تونۇتقانىدى . كارىز — تۇرپان رايونىدا ياشىغان خەلقنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىدىكى ئۇلۇغ بىر نامايەندىسىدۇر .

6 . كولاچىلىق ھۈنەر — سەنئىتىمۇ تۇرپان رايونىدىكى خەلقنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان بىر خىل ھۈنەر سەنئىتىدۇر .

بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئارخىئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە ، تۇرپان رايونىدىن نۇرغۇنلىغان رەڭلىك ساپال قاپچىلار تېپىلدى . رەڭلىك ساپاللارنىڭ ، جۈملىدىن كولاچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر . رەڭلىك ساپال

مەدەنىيىتى — دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. «... شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى تۇرپان ئاستانىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭ دەۋرى يەنە قۇمۇلنىڭ قارادۆۋىدىكى قىزىل چوققىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭكىدىن بۇرۇن، قىزىلچوققا ساپاللىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى تەخمىنەن بۇندىن 3200 يىل ئىلگىرى، بۇنىڭغا ئاساسەن ئاستانىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرىنى تەخمىنەن بۇندىن 3400 يىل ئىلگىرى دېيەلەيمىز...» ⑥.

دېمەك، تۇرپان ئاستانە دېگەن يەردە ئىشلەنگەن رەڭلىك ساپاللارنىڭ دەۋرىنىڭ بۇندىن 3400 يىللار ئىلگىرىكىگە مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىلا خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە يارىتىلىشقا باشلىغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

بىرەر رايون، مەلۇم مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش، يۈز قىرى پەللىگە چىقىش، ئۇزۇن مۇددەت مۇقىم ھالەتتە تۇرۇش، تېز ئۆزگىرىش، داۋاملىق يېڭىلىنىپ بېرىش... قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ. تۇرپان رايونىدا ئۇزاق تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ بۇ تەرىپىدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئەجدادلارنىڭ ئەنە شۇ بىرىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن بارلىققا كەلتۈرۈپ، راۋاجلاندۇرغان قەدىمىي مەدەنىيىتى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچەلا بىر قەدەر مۇقىملىق دەرىجىسىدە راۋاجلاندۇرۇلغان بولۇپ، تاكى ئۇر خۇن بويىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ 850 - يىللار ئەتراپىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، مەدەنىي مەركىزىنى بۇ ئورۇنغا يۆتكەپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتىنى تىكلەنگەنگە قەدەر ئانچە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلمىگەندى. ھالبۇكى، مىلادى 850 - يىللاردىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىدا زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، غەرب ۋە شەرقتە ئۈچ ئۇيغۇر خانلىقى پاراللېل

ھالدا تىكلەنگەندىن كېيىنلا ، ئىككى چوڭ دىننىڭ تەسىرىدە ئىككى چوڭ مەدەنىيەت ئوچىقى بارلىققا كېلىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا يېڭى ، شانلىق سەھىپە ئېچىلدى . مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ مىسىلسىز گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى . بۇنداق مەدەنىيەت ئوچىقىنىڭ بىرى شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونى ئىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەخمىنەن 400 يىلدەك ھۆكۈم سۈرگەن . يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، بۇ دەۋردە يارىتىلغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا يېڭى بىر شانلىق سەھىپە ئاچقان . بۇ دەۋر مەدەنىيەتنى سىستېمىلىق بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ، بۇ مەدەنىيەت نىڭ قانداق شارائىتىدا شەكىللەنگەنلىكى ، گۈللەنگەنلىكى ۋە ئاخىرىدا قانداق قىلىپ خارابلاشقانلىقىنىڭ ئويىپىكىتىپ ۋە سۇبېيىكىتىپ سەۋەبلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر .

ئۇيغۇرلار ئىدىقۇتتا سىياسىي جەھەتتە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلەنگەندىن كېيىن ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى تېزلىشىپ كەتتى . بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى تىل جەھەتتە ئىدى . ئۇزۇن مەزگىللىك ئاسسىمىلياتسىيىلىشىش نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇر تىلى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . شۇنىڭ بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىپ قۇدرەت تېپىشىدىكى تۈپ سالىغۇلاردىن بىرى تۈگىتىلىپ ، كۈچەيگەن بىر مىللەت بولۇپ يېتىلىشى تەرەققىياتقا ئېرىشتى .

ئۇيغۇرلار ئىدىقۇتتا ھاكىمىيەت تىكلەنگەندىن كېيىن تاكى چىڭ گىزخان ئىستېلاسىغىچە بولغان تۆت يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت جەريانىدا سىياسىي ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەرەققىي تاپقان ، مەدەنىيەت جەھەتتىن گۈللەنگەن ، قۇدرەتلىك مۇستەقىل بىر دۆلەت بولۇپ ياشىدى . بۇ خانلىق ماددىي مەدەنىيەت ، مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىدە قوشنا ئەللەردىن پەرقلىق بولغان تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلگەندى . چۈنكى ، ئىدىقۇت شەھرى ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان مۇھىم ئۆتكەل

بولغانلىقى ئۈچۈن ، شۇنداقلا غەرب بىلەن شەرق مەدەنىيىتى ئۇچراشقان تۈگۈن بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن بويىدىكى بىر قىسمى كۆچۈپ بۇ ئورۇنغا ماكانلاشقاندىن كېيىن ، بۇ يەردىكى مەدەنىيەتكە ۋا-رىسلىق قىلىش ئاساسىدا ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق بولغان تەرەپلەرنى قوبۇل قىلىپ ، يەرلىك ئالاھىدىلىك بىلەن ئۆز ئەتراپىدىكى ئەللەر مەدەنىيىتىنىڭ يۇغۇرۇلمىسىدىن ھاسىل بولغان ئۆز دەۋرىگە خاس مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەندى . بۇنىڭ ئىپادىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدە-نىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە كۆنكەرت نامايان بولدى .

ئەمگەكچان ، ئاق كۆڭۈل ۋە باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۇزۇن تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشى-دىن كەچۈرگەن . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتلەردە پەللىمۇ پەللى تەكامللىشىپ بارغانىدى . بۇ ھەقتە پروفېسسور ئا . ق . ياكوۋىسكى ئۆزىنىڭ « 9 - 10 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ھەم تۇرپان قەبىلىلىرى توغرىلۇق تەرەبى - پارىسى ھۆججەتلەر » ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ : « ئۇيغۇرلار-نىڭ كۆپچىلىك قىسمى باشقا تۈركى خەلقلەردىن ئاۋۋالراق ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . شۇنداقلا ، باشقىلاردىن خېلى بۇرۇنلا شامانىزمىدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ، دەسلەپ قىلىپ مانى ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغان . كېيىن بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغان . جۈملىدىن ، باشقا تۈركى خەلقلەرگە نىسبەتەن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ يېزىقىنى ياراتقان . خەنزۇ خەلقلرى بىلەن ماۋرەئۇننەھىر ئارىلىقىدا ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا ئەڭ مە-دەنىيەتلىك خەلقلەردىن بولۇپ كەلگەن » . بۇ بايان ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ئۆز دەۋرىگە خاس بولغان ئىدىقۇت مەدەنىيىتى ھەققىدىكى بىر قەدەر ئىخچام باياندۇر .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن ، بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىدە سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىي ھايات ناھايىتى جانلان-غانىدى . بۇ دەۋردىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللىنىپ ، ئۇيغۇر مىللىتى مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۆچمەس سەھىپە

قالدۇرۇشتىكى ئىجتىمائىي ، تەبىئىي شارائىتلارنى تۆۋەندىكىدەك ئىخچام بايان بىلەن ئىزاھلاش مۇمكىن :

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز ئىلكىدە تۇتقان زېمىنلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن ئېيتقاندا ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئېتەكلىرىدە ئوت ، سۈيى مول بولغان يايلاق ۋە ئورمانلىقلار بار ئىدى . بۇ ئەۋزەل شارائىت چارۋىچىلىقنى كۆپ تۈر بويىچە ، يەنى يىلقىچىلىق ، كالا بېقىش ، قوي - ئۆچكە بېقىش قاتارلىق ساھەلەر بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كەڭ ئىمكانىيەت ياراتقاندى . بۇ ئىگىلىك دېھقانچىلىق تەرەققىياتىنى بولۇپمۇ سودا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پۇختا ئاساس ھازىرلىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىلكىدىكى زېمىنلاردا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پايدىلىق شارائىتلىرى مەۋجۇت بولۇپ ، مۇنبەت يەرلەر ، بىنام - بوزلار كۆپ ئىدى . تەڭرىتاغنىڭ جىلغىلىرىدىن ئېقىپ چىققان يەر ئۈستى سۈيى ، مول يەر ئاستى سۈيى بىلەن كارىز كولاش يولى بىلەن يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىلىشى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماس كەلگەنىدى .

ئۇنىڭدىن تاشقىرى باغۋەنچىلىك ، توقۇمىچىلىق ، مېتالچىلىق ؛ سودا - سېتىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ بۇ خاندانلىق تېرىتورىيىسىدە شارائىت ، ئىمكانىيەتلەر تەل ئىدى .

ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، 9 - ئەسىرلەردە تاڭ سۇلالىسى ئىچكى ئىسيانى تىنچىتىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ ، غەربكە كۆڭۈل بۆلۈشكە چولپىسى تەگمەي قالدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ دەۋرلەردە ئەڭ كۈچلۈك ، قۇدرەتلىك ھېسابلانغان تۇبۇتلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى توپىلىقى بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەنىدى .

ئىقتىسادىي فورماتسىيە جەھەتتە ، ئۇرخۇن بويلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك قېرىنداشلار ئۇزۇن ئۆتمەيلا بىر دەك ھا- لەتكە كەلدى . شۇنداقلا كۆچۈپ كەلگەنلەر بىلەن يەرلىك ئاھالىلەر

ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىئولوگىيە ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە چوڭ ئومۇملۇقتا ئوخشاش ، كىچىك پەرقلەرنى ساقلاپ قېلىشتەك تەبىئىي ماسلىشىشمۇ كۆچۈپ كەلگەنلەر بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ كەڭ دائىرىدە سىڭىشىپ ، بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىشنى تېزلەتتى . مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن يىراق ، قەدىمىي يىپەك يولىغا جايلاشقان تۇرپان ئويمانلىقىدا قايتا تىكلەنگەن ئۇيغۇر خانلىقى — ئىچكى قىسىمدا تەرتىپ ياخشى ئورنىتىلغان ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشكە ، ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، خەلقنى باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشقا پايدىلىق شەرت — شارائىتقا ئىگە بولغان . قىسقىسى ، تەبىئىي رەۋىشتە ، سىياسىي ۋەزىيىتى تىنچ ، مەدەنىيەت ئىشلىرى راۋاج تېپىشقا باشلىغان بىر دۆلەت سۈپىتىدە گۈللەپ — ياشناشقا باشلىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭلا دىنىي ئىشلارمۇ بەك ئەۋج ئېلىپ ، 50 نەچچە ئورۇندا ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرى (ساگراملار) ۋە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغانىدى . بۇددا ۋە مانى دىنى تەلىماتىغا ئاساسەن ، خەلق ئاممىسى « تەڭرى بەخت ئاتا قىلغان كىشىلا خان بولالايدۇ ، خان — تەڭرىنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھامىي خۇداسى » دەپ تونۇيتتى . بۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولغان پان تېكىننىڭ خەلقنىڭ دىنىي ئەقىدىسىدىن پايدىلىنىپ ، ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تېزلا ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈشىگە ھەمدە خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆز ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ ، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىشىگە ئۈنۈملۈك ۋاستە بولدى . شۇ سەۋەبلەك ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دىنلار ئىچىدە بۇددا دىنى ئاساسلىق دىن سۈپىتىدە بولغان بولسىمۇ ، بۇددا دىنىدىن باشقا دىندىكىلەرنىڭ ئەركىنلىكىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنىپ ، ھەرقايسى دىندىكىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى تەشۋىق قىلىشقا بولىدىغان ھەممە سەنئەت ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىشىغا ، ھەرخىل دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىغا ھەم يول

قويۇلغانىدى .

دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتىمۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي ئىشلارنى خېلى راۋاجلاندۇرغان ئىدى . بۇ خانلىق 900 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۆز تېررىتورىيەسىنى زور كۆلەمدە كېڭەيتكەنىدى . « . . . 865 - 866 - يىللاردىن ئېتىبارەن تۇرپان ، كۇچا ، خامى (قۇمۇل) ۋە بەشبالىق شەھەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلكىدە بولغانىدى . » ⑨

قوشنا ئەللەرگە قارىتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى نورمال مۇئامىلىدە بولۇپ كەلدى . ئۇلار بىلەن تىنچ ئۆتۈش ، ئىناق بولۇش ، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش قاتارلىق قوشنىدارچىلىق پوزىتسىيىسىنى قوللاندى . بولۇپمۇ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىق بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى . ئۇلارغا يىلدا نۇرغۇن مىقداردىكى سودا بۇيۇملىرىنى يۈكلىگەن كارۋانلارنى ماڭدۇرۇپ تۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي خانلىققا يىلدا خېلى قىممەتتىكى سوغا - سالامنى يوللاپ تۇردى . شۇ چاغلاردا ، يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىقتىسادىي ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدا ئېغىر دەرىجىدە نابوت بولغانىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەيلى سوغا - سالام سۈپىتىدە ياكى سودا - سېتىق يولى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بارغان تاۋارلىرى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە مەلۇم دەرىجىدە قوشنىدارچىلىق ئىلتىپاتىنىڭ رولىنى ئوينىغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى باشقا مىللەتلەر - نىڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ۋەزىپە ئۆتىشىگىمۇ مەلۇم دائىرىدە يول قويغانىدى . بۇ ئۇسۇل فېئودال خانلىق دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بىر خىل ئىجابىي رول ئوينايدىغان چارە بولۇپ ، بۇ خاندانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ، ھەممە مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتتىكى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدىكى ئورتاق مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشتە ئۈنۈم بەرگەنىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ،

سودا - سانائەت ، ھۈنەر كەسىپ ، مېتالچىلىق ، مېتالچىلىق ئىشلىرى زور دەرىجىدە يۈكسەلدى ؛ دېھقانچىلىق جەھەتتە تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش ، يەر ئۈستى سۇلىرىنى تىزگىنلەش ۋە يەر ئاستى سۇلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرى ھازىرلاندى . خەلق ئاممىسىنىڭ ئات بېقىشقا تولىمۇ ھېرىسمەنلىكى ۋە ماھىرلىقى چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى . باغۋەنچىلىك ، شارابچىلىق ئىشلىرىمۇ راۋاج تېپىپ ، خانلىقنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ھەر تەرەپتىن يۈكسىلىشكە باشلىدى . شەھەر قول ھۈنەرۋەنلىرى ، سودىگەرلەر تەبىقىسى قوشنا ئەللەردىن باشقا يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان ئېھتىيا-جىغا نىسبەتەن سەزگۈرلۈكنىڭ يۇقىرىلىقى ئارقىسىدا ، سودا - سانائەت ۋە ھۈنەر كەسىپىنىڭ كەڭ تۈردە راۋاجلىنىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى . بۇنداق شارائىت ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى غەربتە شەرقىي رىم ، ئىران ، ئەرەب ، جەنۇبتا ھىندىستانغىچە ، شەرقتە لىياۋ (كىدان) ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ، تاڭغۇت (تىبەت) لەرگىچە سودا قىلىش شارائىتى ۋە پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئەينى زاماندا چەتكە ئاساسەن نەسىللىك ئات ، قۇرۇق ئۈزۈم ، پاختا رەخت ، يۇڭ ۋە كەندىردىن توقۇلغان سۈپەتلىك بۇيۇملار ، شاي ، گۈللۈك ھەم چاقماق يوللۇق سىلىق ۋە يىرىك تاۋار - دۈردۈن ، پارچە گەزلىمە ، نېپىز رومال ، تاغار - خۇرجۇن ؛ ئاياللارنىڭ تەييار كۆپىنەكلىرى ، ھەرخىل زىبۇ زىننەتلەر ، ئالتۇن - كۈمۈش ، تۆمۈر ، قاشتېشى قاتارلىق ھەرخىل مېتال ۋە غەيرىي مېتاللاردىن ياسالغان ئەسۋاب - بۇيۇملارنى چىقىراتتى .

دېمەك ، سىرتقا چىقىرىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ مۇنچىلىك ئېغىر سالماقنى ئىگىلىشىگە قارىغاندا ، شۇ ساھەلەردىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ، سودىگەرلەرنىڭ نىسبىتىنىڭ خېلىلا چوڭلۇقىنى ۋە توقۇمىچىلىق ، مېتالچىلىق قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەت ئەسلىھە - قوراللىرىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن . ھۈنەر - سەنئەت ، سودا -

تىجارەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ پۇل - ئافچا تۈزۈمى مۇكەممەللەشتى. تىللا - تەڭگە ، مىس چاقا - يارماقلار ، ھەتتا رەختلەر (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ماتاغا ھۆكۈمەتنىڭ تامغىسى بېسىلىپ پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن . كونىراپ كەتكەندە يېڭىغا ئالماش تۇرغان) پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، سودا تۈگۈنى بولغان ئۆز يېرىنىڭ سودا مەر كەزلىرىنىڭ بىرى ۋە ئۆتكەل بولغانلىقىدىن پايدىلانغان ئۇيغۇرلار ، ئۆز چېگرىسىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق چەت ئەل كارۋانلىرىدىن چېگرا بېجى ئېلىش سىياسىتىنى يولغا قويغانىدى . مانا مۇشۇ يۇقىرىقىدەك ھەر تەرەپتىن تەڭ يۈكسىلىش بارلىققا كەلگەن ئاشۇ خانلىق دەۋرىدىكى ھەرخىل چارە - تەدبىرلەر ، سىياسەت ، يول قويۇش ، ئېچىۋېتىشلەر ئىش - لەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ ، شەھەر ئاھالىلىرى ۋە دېھقان ، چارۋىچى ، كاسىپ ، سودىگەرلەر ، جۈملىدىن دۆلەت يۇقىرىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا يۇقىرى كۆتۈرگەنىدى . بۇ ھەقتە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ تۇرپانغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاقتىدىكى ئەھۋاللاردىن قالدۇرغان خاتىرىسىدە : « تۈر - پاندا پېقىر پۇقرا يوق ئىدى » دەپ يازىدۇ .

يۇقىرىدەك ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى پايدىلىق شارائىت ، يولغا قويۇلغان - ئىجابىي رول ئوينىغان چارە - تەدبىرلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ماددىي مەدەنىيەت ساھەسىنى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈپ ، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ مىسىلسىز گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ياراتقانىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى خۇراپاتلىقىنى ، مۇتەئەسسىپلىكىنى ئۈنچۈللا ياققۇرۇپ كەتمىدى . ھەر قايسى ئەللەردىن پاناھ ئىزلەپ ياكى ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن بۇ ئەلگە كەلگەن ئالىم - ئۆلىمالارغا ۋە ھەر تەرەپتىن كەلگەن دىن ۋە پىكىر ئېقىملىرىغا ، تەلىم - مائارىپقا قارىتا ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋېتىش سىياسىيىتىنى قوللانغانىدى . بۇ خىل ئۇسۇل ئەينى زاماندا بەلگىلىك ئىجابىي رول ئويناپ ، ئىدىقۇت ئۇي -

غۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە مۇئەييەن تۈر تەسىسلىك ئۈنۈم بەرگەن ۋاستە بولۇپ قالدى .

يۇقىرىقى ھەر تەرەپلىملىك ئامىللارنىڭ تەسىر كۈچىدىن ، ئىدى قۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مائارىپ ئىشلىرىمۇ ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ ھالدا راۋاجلىنىپ ، زور سالماقتىكى زىيالىيلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى . نەتىجىدە ئەدەبىيات - سەنئەت ، رەسساملىق ، ھەيكەلتراشلىق ، مەتبەئە - نەشرىياتچىلىق ، تىبابەتچىلىك ، بىناكارلىق ، ئاسترونومىيە ، كالىندارچىلىق . . . قاتارلىق ساھەلەر ، قىسقىسى ، مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . بۇنداق گۈللىنىش باسقۇچىنىڭ شەكىللىنىشىدىن ئىبارەت چوڭ ياخشى ۋەزىيەت 9 - ئەسىردىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان ئىدىقۇتنى غەربىي رايون (شىنجاڭ) مەدەنىيەت ئوچىقىنىڭ مۇھىم بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرغانىدى .

شۇ نەرسە ئېنىقكى ، ھەز قانداق بىر شەيئىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا پەيدا بولۇش ، گۈللىنىش ، يوقىلىش باسقۇچلىرى بولىدۇ . خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ، تۆت يۈز يىلدەك ۋاقىت دەۋر سۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى چىڭگىز خاننىڭ كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە ئومۇميۈزلۈك ھالدا خارابىلىشىشقا باشلىدى . زىيالىيلار ھەر تەرەپكە چېچىلىشقا باشلىدى . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چىڭگىز خاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ھەر جايدا تاراپ كەتكەن بولسا ، بىر قىسمى چىڭگىز خانغا قارشى ھالدا باشقا ئەللەرگە پاناھلىق تەلەپ كېتىشكەندى . بۇنداق ئەھۋال تاكى چاغاتاينىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېڭى بىر ئەۋلاد مەدەنىيەت تىكلەنگەنگە قەدەر داۋام قىلغان بولۇپ ، بۇ ھال ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ خارابىلىشىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى .

كېيىنچە ، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ موڭغۇل خانزادىلىرى باشلاپ كەلگەن قوشۇنلار تەرىپىدىن خانىۋەيران قىلىنىشى ، ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ بۇددا دىنى تەسىرى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت

بايلىقلىرىنى دەھشەت بىلەن نابوت قىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ،
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان شانلىق مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ
بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى يوقىتىپ ، ئومۇميۈزلۈك ۋەيران بولۇش
خەۋپىدىن مۇستەسنا بولالمىدى .

ئىزاھلار

- ① فېڭ جياشېڭ : « ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە » ،
« شىنجاڭ گېزىتى » (خەنزۇچە) 1957 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى سانغا
بېسىلغان .
- ② پ . ئا . لىتۋىنسكى : « مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردە شەرقىي
تۈركىستاننىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشى ئەھۋالى
توغرىسىدا » دېگەن ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتې
رىياللىرى » (ئۇيغۇرچە ژۇرنال) ، 1985 - يىل 1 - سان ، 67 - بەت .
- ③ « لېنىن ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار » ، 1954 - يىل ، (خەنزۇچە) ،
خەلق نەشرىياتى ، 2 - توم ، 803 - بەت .
- ④ ئا . ئۆتكۈر : « ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە بىر
نەزەر » — « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1986 - يىل 3 - سان 155 -
بەت .
- ⑤ م . گوركى : « ئەدەبىيات توغرىسىدا » (ئۇيغۇرچە) 1 - توم ،
تاشكەنت نەشرى 1957 - يىل .
- ⑥ « قىسقىچە دۇنيا تارىخى » (ئۇيغۇرچە) 39 - ، 40 - بەتلەر ،
مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1982 - يىل نەشرى .
- ⑦ ۋاڭ بىگۇئا : « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى » — « شىنجاڭ
گېزىتى » (كونا يېزىقتا) ، 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانى ، 3 -
بەت .
- ⑧ چىن گېي : « شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى توغرىسىدا قىسقىچە
بايان » — « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1982 - يىل 3 -
سان .
- ⑨ باھائىدىن ئۆگەل : « ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك مەدەنىيەت نا
رىخى » ، تۈركچە ، 1962 - يىل ئەنقەرە ، 362 - بەت .

بىرىنچى باب

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتتا ماكانلىشىشى

بىرىنچى پاراگراف زور تارىخىي ۋەقە — ئورخۇن — يېنسەي ۋادىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

نۇرغۇن قېتىملىق تارىخىي داۋالغۇشلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن جاسارەتلىك ، تىرىشچان ئۇيغۇر خەلقى ، كۆپ مىللەتلىك ۋە تىنىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقىنى بەرپا قىلىشتا ، ئۆزلىرىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشقان . ئۇيغۇرلار — ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تارىخى بىلەن جاھان تارىخىدا شەۋكەتلىك نامغا ئىگە ، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز تارىخىدىمۇ ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

مەلۇمكى ، ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىدا كۆپلىگەن ئەگرى — توقايلىقلارنى ، شانلىق مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن ، تارىخ سەھنىسىدە مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە پائالىيەتلەرنىمۇ ئېلىپ بارغانىدى .

ئاسىيانىڭ شەرقىدە شىڭنەننىڭ (ھىنگان) تاغ تىزمىلىرىدىن تارتىپ غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە ، جەنۇبتا گوبى چۆللۈكىدىن تارتىپ شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىق گويا بىر تارىخ سەھنىسى بولۇپ ، نۇرغۇن قەدىمىي كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بۇ يەردە ياشاپ ، تارىخ سەھنىسىگە يېزىلدى ھونلار ، جۇرجانلار ، سىيانپىلار ، تۈركلەر ۋە ئۇلاردىن كېيىنكى قىتانلار (كىدانلار) ، موڭغۇللار مۇشۇ رايونلاردا بار-لىققا كەلدى ، زورايدى ۋە قۇدرەت تاپتى . ئۇيغۇرلارمۇ بۇ رايونلاردا ئۆسۈپ يېتىلىش ، زورىيىش ، قۇدرەت تېپىش جەريانىلىرىنى بېشىدىن كەچۈردى ① .

كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى بويسۇندۇرىدۇ . ئىتتىپاقلىشىش — تارىخ

تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى مۇھىم تۈرتكىلىك ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى. جەمئىيەت تەرەققىياتىدا، ئىنسانلار توپى بەزىدە كۈچلۈكلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، بىرىككەن، قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي كۈچ بولۇپ ئۇيۇشقان، بەزىدە بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا مۇستەقىل سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ قانۇنىيەتتىن ئۇيغۇرلارمۇ مۇستەسنا بولغان ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇلار، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىن باشلاپ «دىڭلىك» نامى بىلەن ئاتىلىپ ②، بىر نەچچە ئەسىر ھونلار ئىتتىپاقىدا بولغان ③. مىلادى 5 - ئەسىردە باش كۆتۈرۈپ - كۈچەيگەن جۇرچانلار دەۋرىدە دىڭلىكلار بويسۇندۇرۇلدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارنىڭ نامى «تېلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلىدى ④.

مىلادى 546 - يىلى، تۈرك قەبىلىسىنىڭ سەردارى تۈمەن قاغان جۇڭغار ئويمانلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تېلى قەبىلىلىرىدىن 50 نەچچە مىڭ تۈتۈننى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇپ، تۈركلەرنىڭ ھەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىشىغا ئاساس ياراتتى ⑤.

مىلادى 552 - يىلى، تۈمەن قاغان جۇرچان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغاندا، جۇرچانلارنىڭ سەردارى ئانا گۈي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇنىڭ بىلەن جۇرچان ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتى بەربات بولدى. تۈمەن قاغان ئۆزىگە «ئىلىك قاغان» دەپ نام بەردى ۋە تۈرك خاندانلىقى تىك لەندى. نەتىجىدە يېڭى ھاكىمىيەت جۇرچان ئاقسۆڭەكلىرى ئورنىنى ئېلىپ، ئاسىيا ئوتلۇقىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ⑥.

ئەنە شۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 200 يىلدەك ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار «خۇيخې» دەپ ئاتالدى ⑦. 744 - يىلىغا يەتكەندە، ئۇيغۇرلار تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» نى قۇردى ⑧.

«ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» نىڭ قۇرۇلۇشى - ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىيىپ، ئۆزلىرى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان قەبىلىداشلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانلىغىنىلا چۈشەندۈرۈپ قالماستىن، بەلكى

ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردە مۇقىم بىر خىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلگەنلىكىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر .

ھالبۇكى ، بۇ « ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى » ئاران بىر ئەسىر ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپلا يوقالدى . . .

مىلادى 840 - يىللاردا ئۇيغۇرلار تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋر بۆلگۈچ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى .

795 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىدا تەخت ئىگىلىگەنلەر ياغلاقلار جەمە -

تىدىن ئەمەس ئىدى . بۇ تۈپەيلى خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر

تېخىمۇ كەسكىنلەشتى ، بەزى قەبىلىلەر خانلىق تەۋەلىكىدىن چىقىپ

كەتتى . 9 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ، تەبىئىي

ئاپەت يۈز بېرىپ ، خاندانلىقنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىكى — مال — چارۋىلار

ناھايىتى كۆپ قىرىلىپ كەتتى ، نەتىجىدە جۇتلۇق ، ئاچارچىلىق ۋە ۋاپا

كېسىلى بۇ خانلىق دائىرىسىدە ئەجەللىك تەھدىت بولۇپ قالدى . مۇنداق

دەھشەتلىك تەبىئىي ئاپەتتىن تاشقىرى ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن

خاندانلىقتىكى ئايرىم باشلىقلار ، ئەسلىدە ئۇيغۇر خانلىقىغا قاتتىق ئاراز -

لىق ساقلاپ كەلگەن قىرغىزلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ،

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇي -

غۇر خانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتتى ⑤ .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، خاندانلىقنىڭ

پۇقرالىرى جەنۇبقا ۋە غەرب تەرەپلەرگە كۆچۈشتى .

جەنۇبقا كۆچكەن بىر تارماق ئۇيغۇرلار ئۆگە تېكىننىڭ باشچىلىق

قىدا خېبىي ، شەنشى ، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلگەندە

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ ئازراق ھاللاندى . ئۇلار يەنە

شىمالغا — كونا ماكانلىرىغا قايتىپ بېرىپ ئۆز قاغانلىقىنىڭ زېمىنىنى قايتا

تۈرۈپ ئالماقچى بولغان بولسىمۇ ، لېكىن مەغلۇپ بولۇپ ھالاك بولۇشتى .

يەنە بىر تارماق ئۇيغۇرلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى گەنجۇ ،

لىياڭجۇ رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى

(مىلادى 870 - 1030 - يىللار) . بۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ،

خاندانلىق تاكى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن يوقۇتۇلغانغا قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈپ ، دۇڭخۇاڭ بۇددا مەدەنىيىتى ۋە مىڭ ئۆي سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا نۆھپە قوشقان .

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى يەتتە سۇ ۋە ھازىرقى قىرغىزىستان رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلىشىپ ، بۇ يەردە ئىلگىرىدىنلا ياشاپ كەلگەن ياغما ، قارلۇق قاتارلىق ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ ، يەتتە سۇ ، ئىسسىق كۆل ، سىر دەريا ۋە چۇ دەريا (ئامۇ دەرياسى) ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىندا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى . قەشقەر بۇ خانلىقنىڭ قىشلىق پايتەختى ، بالا ساغۇن يازلىق پايتەختى بولغانىدى .

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئۇر خۇن شاھزا- دىسى — پان تېگىن ① يېتەكچىلىكىدە ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا كېلىپ ماكانلىشىپ ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەركەزىنى دەسلەپ بېشبالىق (ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسى تەۋەسىدە) قىلىپ بەلگىلىدى . بۇ تارماق ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى مەركەز قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ يېتەكچىسى بولغان پان تېگىن ۋە تالانتلىق ھەربىي سەركەردە بۈكۈقۇننىڭ باشچىلىقىدا تىبەتلىكلەر بىلەن 20 يىلغا يېقىن ئۇرۇش قىلىپ ، ئۇلارنى دەسلەپ شىمالىي شىنجاڭدىن ، كېيىن تۇرپان ، قاراشە- ھەر ، كۇچار قاتارلىق جايلاردىن قوغلاپ چىقاردى . شاھزادە پان تېگىن شۇ غەلبە ئاساسىدا ، ئۇيغۇر سەركەردىسى بۈكۈقۇننىڭ ساداقەتلىك بىدلىنى يار — يۆلەكتە بولۇشىغا تايىنىپ ، مىلادى 866 — يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىشتى ② . بۇ خانلىقنىڭ قىشلىق پايتەختى ئىدىقۇت شەھىرى ، يازلىق پايتەختى بېشبالىق بولدى .

① بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە ئۇر خۇندىن تۇرپانغا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى پان تېگىن دەپ خاتىرىلەنگەن (بۇ يەردىمۇ مۇشۇ ئىسىم ئېلىنغان) . « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق تۈركچە ئەسەرنىڭ 108 — بېتىدە بولسا ، ئىدىقۇتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئۇر خۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پا. دشاھىنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئوغلى مەڭلىك تېگىن ئىدى ، دېيىلگەن .

شۇندىن ئېتىۋارەن ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭى سىياسىي ، مەدەنىي پائالىيەتلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىشتى .

ئىزاھاتلار

- ① ليۇ زىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » (ئۇيغۇرچە) ، بىرىنچى قىسىم ، 6 - ، 7 - بەتلەر . مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى .
- ② ئۇيغۇر سايرانى ، شى جۇڭ بىرلىكتە يازغان « ئۇيغۇرلار » ناملىق ماقالە - « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » (ئۇيغۇرچە ، ئىچكى ژۇرنال) ، 1983 - يىلى 10 - ئاي (6 - سانى) ، 2 - بەت .
- ③ ليۇ زىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » (ئۇيغۇرچە) ، بىرىنچى قىسىم 8 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىلى نەشرى .
- ④ يۇقىرىقى كىتاب 12 - بەت .
- ⑤ « سۈي سۇلالىسى تارىخى » ، 84 - جىلد ، « تۈركلەر شەجەرىسى » ؛ « تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى » 215 - جىلد (بىرىنچى بۆلۈم) ، « تۈركلەر شەجەرىسى » گە قارالسۇن .
- ⑥ ليۇ زىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » (ئۇيغۇرچە) بىرىنچى قىسىم ، 19 - ، 20 - بەتلەر . مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى .
- ⑦ يۇقىرىقى كىتاب 8 - ، 27 - بەتلەر .
- ⑧ « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 235 - بەتكە قارال .
- ⑨ سۇن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى .
- ⑩ باھائىدىن ئۆگەل : « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » تۈركچە ، 1971 - يىلى ئىستانبۇل 1 - نەشرى ، 108 - بەت .

ئىككىنچى پاراگراف ئىدىقۇتقا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن سىڭىشىشى

« مۇقەددىمە » دە تىلغا ئېلىنغىنىدەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر بۆلىكى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا ئۇزاق تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەنىدى . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ، 3 - ئەسىرلەردىلا قۇمۇل ، تۇرپان ، ئۈرۈمچى ، جىمىسار قاتارلىق جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەت

ئورگانلىرىنى قۇرغانىدى ①. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تارىخىدا ، مىلادى 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پاراللېل ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككى كۈچلۈك ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ، بەزىدە مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ياشىغان بولسا ، بەزىدە ئورتا ئاسىيادا باش كۆتۈرۈپ كۈچەيگەن بىرلىكلەر — ئىتتىپاقداشلار تەسىرى ئاستىدا ياشىغانىدى . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغىنىدا ، ئۇيغۇرلار ، ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدە ، يېڭىدىن تەسىرلىك پائالىيەتلەرنى مۇستەقىل بىر كۈچ سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىش شارائىتىغا ئېرىشەلمىگەنىدى . بۇنداق مۇستەقىل بىر سىياسىي كۈچنىڭ ھاسىل قىلىنىشى ، ئەلۋەتتە ، ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ بىر - بىرى بىلەن سىڭىشىپ — ئورتاق بىر گەۋدىنى شەكىللەندۈرۈشىگە زىچ باغلىق ئىدى .

ئۇيغۇر تارىخى تېمىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان ، « يىپەك يولى » ۋە ئىدىقۇتسۇناسلىق يولىدا ئىزدەنگۈچى ئالىملار ، ئارخېئولوگلار ۋە تەتقىقاتچى خادىملار ئۆز ئەسەرلىرىدە ، ئورخۇن بويىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كېلىشىدىن ئىلگىرى بۇ رايوندا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە سوغدىلار ، تۇخارلار ، خەنزۇلار ۋە يەنە تۈرك قوۋملىرىدىن تۈركەش قاتارلىق قوۋملارنىڭ ياشىغانلىقىنى قەيت قىلىشىدۇ ② . دەرۋە . قە ، « دىۋانۇلۇغاتىست تۈرك » ۋە « ھۇدۇدۇلئالەم » قاتارلىق نادىر ئەسەرلەردىمۇ بېشىلىق ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سوغدىلارنىڭ بەش كەنتى بولغانلىقى زىكرى قىلىنىدۇ ③ . دېمەك ، تۇرپان رايونىدا ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى كۆچۈپ كەلگۈچە ، يۇقىرىقىدەك مىللەت ۋە قوۋملار ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا بىرلىكتە تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەنىدى . ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى ماكاندىكى تۇرمۇشقا لايىقلىشىشى ، تەبىئىي رەۋىشتە ، ناھايىتى تېز بولدى . بۇنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن سۆيەر روھى ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىش ، يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى .

بۇ يەردە شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان رايونىدا ياشاۋاتقان يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن شۇ دەرىجىدە تېزدىن سىڭىشىپ كېتەلىشىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى ئورخۇن بويىدىكى ۋاقىتلاردىلا شەكىللەنگەنىدى . ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكنىڭ زورۇرلۇكىنى تونۇش تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچلۇق ئىپادىسى — « ئۇيغۇر » دېگەن يېڭى نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى . شۇبەسىزكى ، بۇرۇنقى ئورخۇنچىلىق ئاساسىدىكى بىرلىشىشلەر ۋە ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن ئىتتىپاق — ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ ئورخۇن بويىدىكى باسقۇچتىكى مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغانىدى . يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەر مۇستەھكەم ئېتنىك تەشكىللىنىش بولدى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە خاقانلىق پەيدا بولدى ۋە ھەممىگە ئورتاق « ئۇيغۇر » دېگەن نام قوبۇل قىلىندى .

يۇقىرىقىدەك تەرەققىياتنى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت تارىخىغا نىسبەتەن ، ئۇرۇق — قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورنىغا تائىپە — خەلق (نارود — نىست) ئالماشقانلىق دەپ قارىغاندا ، جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا فېئوداللىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ دەسىگەنلىكى دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ .

ئورخۇن بويىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۇرۇقلارغا بۆلۈنۈش تەرتىپلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى . بۇ ، تەبىئىيىكى ، تېررىتورىيەلىك باغلىنىشلارنى كۈچەيتتى . ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىدىكى ۋاقىتلىرىدا (بۇ يەردە پەقەت ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بىر قىسمى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ، دېھقانچىلىق ، رودا تاۋلاش ، سودا ۋە قول ھۈنەر كەسىپى بىلەن مەشغۇل بولۇشقانىدى . دېھقانچىلىقتىن كىرىدىغان مۇقىم كىرىم ، سودىدىكى پايدا ۋە ھۈنەر — سەنئەت بۇيۇمچىلىق تىجارىتى ئۇيغۇرلارنى مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە تەدرىجىي جەلپ قىلغان . نەتىجىدە ، دائىملىق يېزا ، كەنتلەر ، شەھەر — بازارلار ، ئۆتەڭلەر بارلىققا كەلگەن ، يېزا ، كەنت ، شەھەرلەردە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش — ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ، ئۇنىڭ

ئورنىغا تېررىتورىيەلىك مۇناسىۋەتلەرنى دەسسەتكەن . ئورخۇن بويىدىكى بۇنداق تەرەققىيات باسقۇچى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى .

ئۇرۇققا بۆلۈنۈشنىڭ بۇزۇلۇشى ، تېررىتورىيەلىك باغلىنىشلارنىڭ كۈچىيىشى — ئۇرۇققا باغلانغان ئىدىئولوگىيەلىك چۈشەنچىلەرنىڭ ئاجىزلىشىغا ئېلىپ كەلدى . جۈملىدىن ھەربىر ئۇرۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى (شامانىزم) ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن ئېتىقاد ئومۇملىقىغا مەنسۇپ ئورتاق دىن بىلەن ئالماشتى . بۇنداق دىن 762 - يىلى قوبۇل قىلىنغان ھەم دۆلەت دىنى ئورنىغا كۆتۈرۈلگەن مانىخەي (مانى) دىنى ئىدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلار خېلى مۇكەممەل بولغان يېزىق قوللانغانىدى . شۇنىڭدەك ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىمۇ خېلىلا يۈكسىلىشىگە ئېرىشتى . دىئالېكتلارنىڭ سىلىقلىشىپ ، پەرقلەرنىڭ ئازىيىشى جەريانى تېزلىشىشى ۋە بۇ دىئالېكتلارنىڭ كىملىرىنىڭ يېقىنلىشىپ تائىپە خەلق (نارودنىست) تىلىغا ئايلىنىشى يۈز بەردى . ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ھۆكۈمران تىل ئورنىغا ئۆتكەنىدى .

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىلادى 840 - يىللار ئەتراپىدا قىرغىزلار تەرىپىدىن ھەربىي جەھەتتىن مەغلۇپ قىلىنىشى ، ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىنىڭ خاتىمىسى ياكى ئۈزۈلۈپ قېلىشى ئەمەس ئىدى . ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىدە خېلى زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەنىدى . بۇرۇنقىدەك ئەل ئىشلىرىنى ئومۇم خەلق بىردەك ئىشتىراك قىلىپ بىر تەرەپ قىلىشتىن ، بىر قانچە ئادەم مەركەزلىك ھالدا باشقۇرۇشقا ئۆزگەرگەن ، خاقانلىق تەسىس قىلىنىپ ، ھاكىمىيەت ھوقۇقى مىراس قالىدىغان تۈزۈم بارلىققا كەلدى . ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى فېئوداللارغا ئۆزگەردى . ئۇ- رۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى فېئوداللىق ئېزىش سىستېمىسىغا ماسلاشتۇرۇلدى .

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى تۇرپان رايونىغا كۆچكەندىن كېيىن ، يېڭى دىن زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىشكە توغرا كەلدى . ئالدى بىلەن ئۇلار

ئۇرۇش قىلىش مەجبۇرىيىتىگە دۇچ كېلىپ ، تۇبۇتلارنى 20 يىل ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە بۇ رايوندىن سىقىپ چىقاردى . ئاندىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى قېرىنداشلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا توپلاپ ، زور سىياسىي كۈچ ھاسىل قىلىشتەك تارىخىي ۋەزىپىگە قەدەم قويدى .

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق زور ئۇيۇشۇش — ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن مىللەت گەۋدىسىگە قاراپ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى تېزلەشتى . بۇنداق زور ئۇيۇشۇشنىڭ بىرىنچى شەرتى — تىل جەھەتتە ئورتاقلىق ھاسىل قىلىشى ئىدى . ھال بۇكى ، بۇ شەرتنىڭ ئۇرۇندىلىشى ئۇيغۇرلاردا ئورخۇن بويىدىلا ئىشقا ئاشۇرۇلغىنىدىن تاشقىرى ، تۇرپان رايونى ئەتراپلىرىدىمۇ ئاساس بار ئىدى . چۈنكى « تىيانشان ئەتراپى ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئەسلىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىمۇ 9 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلانغان بولماستىن ، بەلكى بۇنىڭدىن كۆپ بۇرۇنلا باشلانغان . تىپىللىلار ، تۈركلەر تىيانشان ئەتراپى ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونغا ئۇزۇن زامان ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولغاچقا ، ئۇ جايلاردىكى ئەسلى بار مىللەتلەرنىڭ تىپىلىشىشى ۋە تۈركلىشىشى بۇرۇنلا باشلانغانىدى . ئەينى ۋاقىتتىكى تىپىلىشىشى ۋە تۈركلىشىشى كېيىنكى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر-لىشىشقا شەرت ھازىرلىغان » ④ ئىدى .

تىل — ئىنسانلارنىڭ مۇھىم ئالاقە ۋاسىتىسى . مانا مۇشۇ ۋاسىتە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى خەلقنىڭ بىر — بىرى بىلەن ئالاقىلىشىشى ، پىكىر ئالماشتۇرۇشى ، چۈشىنىشى ، ئۆزئارا سىڭىشىدا ئۆز رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرغانىدى . بۇنىڭدىكى ھالقىلىق مەسىلە — ئۇيغۇر تىلىنىڭ « ئورتاق تىل » رولىنى ئۆتىگەنلىكىدە بولدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلنىشى ، مۇستەھكەملىنىشىدە ۋە خەلقنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىدە يۇقىرىقى ئامىللاردىن باشقا يەنە ، كۆچۈپ كەلگۈچىلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى ، ئۇلارنىڭ ئورخۇن بويىدىكى تەشكىلات ئاساسىنىڭ پۇختا بولۇشى ۋە تەجرىبىسى ، يەرلىك ئاھالە ئىچىدە پائال

يەتچانلىقى بىلەن (ئاساسەن سودا پائالىيەتچانلىقى) كۆزگە كۆرۈنگەن « سوغدىلاردا ھاكىمىيەتنى تەشكىللەش ئىقتىدارى بولمىغانلىقى » ⑤ ، كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ تېزىدىن سىياسىي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشكە ماھىر كەلگەنلىكى ، دىن جەھەتتە مانى دىنىدىكى كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ بۇددا شەھەر مەدەنىيىتى ئاساسىي ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىگەن بۇرا-يونغا تېزلا لايىقلىشىۋېلىشى . . . قاتارلىق سەۋەب ، ئامىللار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۇرپان رايونىنى تېزىدىن ئۆز ئىدارىسىگە ئېلىشىدا ۋە خەلقنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشىدە مۇھىم رول ئوينىغانىدى .

ئىدىقۇت رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي فور-ماتسىيىسىدۇمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بولدى . ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەسلىدە ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئاساسىي كەسىپ قىلغانىدى . ئىدىقۇتقا بەرلەشكەندىن كېيىن چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئۇلارنىڭ ئىگىلىك قارىشىدا تەڭ ئورۇنغا قويۇلدى . ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشكە كۆنۈككەن بۇ ئۇيغۇرلار تويى مەزكۇر رايونغا كەلگەندىن كېيىن ، بىر قىسمى دېھقانچىلىق كەسىپىگە يۈزلەنگەن بولسا ، يەنە بىر قىسمى جۇڭغار ئوتلاقلىرىنى مۇقىم چارۋىچىلىق بازىلىرىغا ئايلاندۇرۇپ ، يەنىلا ماھىر چارۋىچىلاردىن بولۇپ قالدى .

دېھقانچىلىق بىلەن باغۋەنچىلىكمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئىگىدە لىكىدە خېلى مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن ، كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرى بىلەن دېھقانچىلىققا كىرىشكەندىن تاشقىرى ، باغۋەنچىلىك كەسىپىگەمۇ ئوبدانلا ئۆزلىشىپ كەتتى . ئىدىقۇت تەۋەلىكىدە يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ نىسبىتىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، بىنەم بوزلار كۆپلەپ ئېچىلدى . يەر ئۈستى سۇلىرىنى تىزگىنلەش بىلەن بىرگە يەر ئاستى سۇلىرىدىنمۇ پايدىلىنىش (كارىز كولاش ئۇسۇلى بىلەن) ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى . قول ھۈنەر سانائىتى ساھەسى زورايىدى ؛ ئەتراپتىكى يۇرتلار ، چەتئەللەر بىلەن ئېلىپ بېرىلدى دىغان « يېپەك يولى » سودىسىمۇ قايتا جانلىنىش باسقۇچىغا كۆچتى ؛ دىنىي پائالىيەتلەر ۋە مائارىپ ئىشلىرىمۇ كەڭ ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى .

دېمەك ، يېڭى ماكاندا يېڭىلىق يارىتىش ئىستىكى بىلەن كۆرسىتىلگەن ھەر خىل تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە ، كۆچۈپ كەلگەنلەر بىلەن يەرلىك خەلق تېزىدىن سىڭىشىپ ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى شانلىق ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشى ئۈچۈن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا شەرت - شارائىت ھازىرلاندى .

ئىزاھاتلار :

- ① يىلماز ئۆزتۇنا : « بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » تۈركچە ، 1983 - يىل ، ئىستامبۇل نەشرى ، 1 - توم 105 - بەتكە قارالسۇن .
- ② ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » - « شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان .
- ③ ئىبراھىم مۇنىي يازغان : « يېپەك يولىدىكى قەدىمكى خەلقلەر ۋە تىللار » ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « شىنجاڭ تارىخى شۇناسلىقى » (ئۇيغۇرچە ژۇرنال) 1981 - يىل 1 - سان 14 - بەتكە قاراڭ .
- ④ ئۇيغۇر سايرانى ، شى جۇڭ بىرلىكتە يازغان « ئۇيغۇرلار » ناملىق ماقالە ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » (ئۇيغۇرچە ، ئىچكى ژۇرنال) نىڭ 1983 - يىل 6 - سان 9 - بېتىگە قارالسۇن .
- ⑤ ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » - « شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى » (ئۇيغۇرچە 1980 - يىل 3 - سان 53 - بەت .)

ئۈچىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوش پايتەخت تۇتۇشى

يۇقىرىدا ، « قوش پايتەخت قۇرۇش - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى بىر خىل ئالاھىدىلىك » دەپ ئېيتىپ ئۆتكەندىق . دەرۋەقە ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئاساسىز بارلىققا كەلگەن ئەمەس .

ماركس ، ئېنگېلس « نېمىس ئىدىئولوگىيىسى » دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن : « تارىخ - ئەۋلادلارنىڭ نۆۋەت بويىچە ئالمىشىشى ، خالاس . ھەر بىر ئەۋلاد بۇرۇنقى ئەۋلادلار قالدۇرۇپ كەتكەن ماتېرىيال ، مەبلەغ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ كەلدى ؛ مۇشۇ

سەۋەبتىن ھەر بىر ئەۋلاد ، بىر تەرەپتىن ، ئەجداتلارنىڭ پائالىيىتىنى پۈ-
تۈنلەي ئۆزگەرگەن شارائىت ئاستىدا داۋاملاشتۇردى ، يەنە بىر تەرەپتىن ،
پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن پائالىيەت ئارقىلىق كونا شارائىتلارنى ئۆزگەرتىپ
كەلدى . ① . تۇرپان رايونىدا مىلادى 866 - يىللىرى « ئىدىقۇت ئۇيغۇر
خانلىقى » قۇرۇلغاندا ، كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە
قىلغان بۇ شەرقىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي
فورماتسىيىسىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەنىدى . يېڭى مۇھىت ،
يېڭى يۈكسىلىش ئېھتىياجىدىن بۇ خانلىق تارىخى ئەنئەنە بويىچە قوش
پايتەخت تۇتقانىدى .

« مەدەنىيەت » دېگەن بۇ ئۇقۇم ، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ،
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن
دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ . كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى —
ئۇلارنىڭ ئۆز تۇرمۇشلىرىنى (ھاياتىنى) تەمىن ئېتىشىنى تۈپ مەقسەت
قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، بۇ پائالىيەتلەرنىڭ شەكلى — ماد-
دىي مەدەنىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ . مەنىۋى مەدەنىيەت — ئىقتىسادىي
بازىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە (تەرەققىياتىغا) ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ . بۇ ئىك-
كىسى قارىمۇ قارشىلىق ئاساسىدىكى بىرلىك ھالىتىدە ، ئۆزلىرىنىڭ
تەرەققىيات جەريانىدا بىر — بىرىگە زىچ باغلانغان بولۇپ ، ئۆزئارا تەسىر
كۆرسىتىدۇ .

ماددىي مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشى ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ، تەبىئىي شەرت — شارائىتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى-
نىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ قوش پايتەخت تۇتۇشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇ خانلىقنىڭ ئىق-
تىسادىي مىسلىسىز دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى . بۇ ئەۋلەتتە تەبىئىي
شەرت — شارائىتنىڭ ئەۋزەللىكىگە زىچ باغلىق ئىدى . تەڭرى تاغلىرىنىڭ
شىمالىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە سۈيى مول ، گۈزەل يايلاقلار بولۇپ ،
چارۋىچىلىققا ناھايىتى باب ئىدى . بۇ خىل ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئې-

رىشكەن ئىدىقۇت خانلىقى چارۋىچىلىقىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار پىلانىنى كۆڭلىگە پۈكتى . كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەرلىكتىكى يۈكسەلگەن يېزا ئىگىلىكىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ خانلىقتا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن چارۋىچىلىقى تەڭ ئورۇنغا قويۇپ يۈكسەلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلىپ ، خانلىقنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا پۇختا ئاساس سېلىندى . ئىككى خىل ئىگىلىككە تەڭ ئېتىبار بېرىش — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوش پايتەخت تۇتۇشىدىكى بىرىنچى ئاساس بولۇپ قالدى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىغا يايلاق — دالا تۇرمۇشى خاراكتېرى چوڭقۇر سىڭىشكەندى . بۇ ھال بولۇپمۇ ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردا گەۋدىلىك ئىدى . مۇنداق تۇرمۇش ئەنئەنىسى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى مۇھىتقا يەرلىشىشىدىمۇ يۈكسەك ئېتىبارغا ئېلىنماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدە قەدىرلەنگەن « ئات مەدەنىيىتى » نى يېڭى مۇھىتتا ئۇزۇپ قويۇشقا ئەسلا بولمايتتى . يايلاق — دالا تۇرمۇشى خاراكتېرى ۋە بۇنىڭ مەركىزىدىكى « ئات مەدەنىيىتى » نى داۋاملاشتۇرۇش — ئىككىنچى ئاساس ئىدى .

سودا — ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرخۇن بويىدىكى ھاياتىدا ۋە ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ھاياتىدا مۇھىم ئىگىلىك سۈپىتىدە سانالغانىدى . سودا ئىگىلىكى ئۇيغۇرلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۈكسەلىش يولىنى ئېچىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەر بىلەن تونۇشۇش ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشتىمۇ مۇھىم رول ئوينىغانىدى . ھالبۇكى ، بۇ ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، باغۋەنچىلىك ، ھۈنەر — كەسىپ ، مېتالچىلىق توقۇمىچىلىق . . . قاتارلىق ساھەلەرنى بىردەك تەرەققىي قىلدۇرۇش زۆرۈر ئىدى . بۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەڭشەش ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا توغرا كېلەتتى . مۇنداق ئەھۋالدا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز ئىلكىدە

دىكى ماكانلارنىڭ تەبىئىي ۋە ئىقتىسادىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قىشلىقى ئىدىقۇتقا كۆچۈپ كېلىپ دېھقانچىلىق تەييارلىقى ، قول ھۈنەرۋەرچىلىك ۋە سودا سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا ، يازلىقى ئاساسەن بېشبالىقتا چارۋا ماللار پەرۋىشىنى چىڭ تۇتاتتى . بۇ ئۇسۇلنى يولغا قويۇش - قوش پايتهخت تۇتۇشنىڭ يەنە بىر ئاساسى ھېسابلىناتتى .

يەنە بىر تەرەپتىن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى بىر مەزگىل ناھايىتى كەڭرى بولغان ، ئۇلارنىڭ چېگرىسى ئەينى مەزگىللەردە شەرقتە ھازىرقى جىۈچۈەن ۋىلايىتىگىچە ، غەربتە كۇچار (بەزىدە ئاقسۇغىچمۇ كېڭەيگەن دېيىلىدۇ) غىچە ، شىمالدا تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى ، ئىلى ۋادىسىغىچە سوزۇلغانىدى . بۇنداق كەڭ تېررىتورىيىنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش ۋە تاشقى كۈچلەردىن مۇداپىئە قىلىش قولايلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىش - ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوش پايتهخت تۇتۇشىدىكى يەنە بىر ئاساس ئىدى . ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك بېشبالىق شەھىرى بىلەن ئىدىقۇت ۋە يارغول قەدىمكى شەھەرلىرى ھەربىي ستراتېگىيە نۇقتىسىدىن ئىنتايىن مۇھىم تۈگۈنلەردىن سانىلاتتى .

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، قوش پايتهخت تۇتۇش - ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ فېئوداللىق خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلگەن . يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاساسىي تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىغا يېڭى ماكاننىڭ مۇھىت - شارائىتلىرىغا مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىلىرىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش ۋەزىپىسىنى پەيدىنپەي ئورۇنلاشقا توغرا كەلگەن . بۇ دەۋردە ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمىدە ياشىغاچقا ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى (ئاساسەن يەر ، يايلاق ، سۇ مەنبەسى) فېئودال خان ، بەگلەرنىڭ ئىلكىدە بولۇپ ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان زور كۆپچىلىك پۇقرامۇ فېئوداللارنىڭ تولۇق بولمىغان « مۈلكى » ھېسابلىناتتى . مانا

مۇشۇنداق ئىجتىمائىيەتتە ، دېھانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرلىق ئىشلەپ-چىقىرىش بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تەبىئىي بايلىقنىڭ مەنبەسى — يايلاققا تايىنىپ راۋاجلاندىرۇلدىغان چارۋىچىلىقنى پاراللېل ھالدا راۋاجلاندىرۇپ ، بۇ ئىككى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىشتىن قولغا كېلىدىغان ماددىي بۇيۇملار بىلەن سودا ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى نەزەرگە ئالغان خانلىق ھاكىمىيەت ئىككى پايتهختكە — قىشلىق ئىدىقۇت شەھىرىگە ، يازلىق بېشبالىققا كۆچۈپ ياشاشنى لايىق تېپىشقاندى . بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنى زۆرۈر تېپىلغان ئىشلەپچىقىرىشقا لايىقىدا سەرپ قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى .

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەينى دەۋردە قوش پايتهخت تۇتۇشى ، ئەينى دەۋردىكى شانلىق ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە بەلگىلىك تارىخىي رول ئوينىغانىدى (قوش پايتهخت تۇتۇشتا ، تۇرپان رايونىنىڭ — يەنى ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ — ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ رايونغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا بۇددا مەدەنىيىتى گۈللەنگەن بىر رايون ئىكەنلىكىمۇ مۇھىم بىر سەۋەب ئىدى) .

ئىزاھاتلار :

① « ماركس ، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى » 1 - توم ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 88 - بەت .

ئىككىنچى باب

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى

بىرىنچى پاراگراف پادىشاھلىق تۈزۈم

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا بىر قانچە قېتىم مۇستەقىل سىياسىي كۈچ بولۇپ ئۇيۇشۇپ، تارىخ سەھنىسىدە مۇئەييەن تەسىرلىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشۇ مەزگىللەردىكى بىر پۈتۈن بىرلىك ھالىتىدىكى پائالىيەتلىرى داۋامىدا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكىللىرىدە مۇئەييەن تەرتىپ، قائىدە - تۈزۈم، بىر قەدەر سىستېمىلىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي فورماتسىيىلىرى شەكىللەنگەنىدى. بۇ ھال، ئەل ۋەتەن، ئۇزاق تارىخنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئۇيغۇرلار تارىخىدىن بىزگە شۇ تەرەپ مەلۇم بولىدىكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى — ئۇيغۇرلارنىڭ 3 - قېتىمقى مۇستەقىل ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى. بىرىنچى قېتىمقى ھاكىمىيەت شەكلى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 -، 3 - ئەسىرلەردە تۇرپاندىكى يارغول قەدىمىي شەھىرى بىلەن ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان ئالدى قۇس ۋە ئارقا قۇس ئۇيغۇر بەگلىكى ئىدى. بۇ ھەقتە تارىخ كىتابلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ:

« ئۇيغۇر بەگلىكى قۇمۇلنىڭ غەربىدە ئىدى. ئىككى مۇھىم بەگ - لىك تەشكىل قىلغانىدى. شىمالدا ئۈرۈمچى (ۋۇ - تۇ - كۇ . VU. TU. KU) بەگلىكى ۋە جەنۇبتا تۇرپان (جاۋخۇچىڭ KIAOHUQING) بەگلىكى ۋە ئۇندىن باشقا يەنە تۆت كىچىك ئۇيغۇر

بەگلىكى بار ئىدى : كۇ - خۇ (KU HU) ، ئى - چى (1 - QI) ، 1 -
پۇلۇي (1. PU - LUY) ۋە 2 - پۇ - لۇي (2. PU - LUY)
بەگلىكىدىن ئىبارەت ، « بەگ - پۇنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 130 -
يىللاردا ئۆلگەنلىكىنى چىن (جۇڭگو - ئاپتور) تارىخچىلىرى خەۋەر
بېرىدۇ ... » ① .

ئىككىنچى قېتىملىق ھاكىمىيەت شەكلى - ھەممىگە مەلۇم بولغان
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ ، ئۈچىنچى قېتىملىق ھاكىمىيەت شەكلى
ئىككى پاراللېل خانلىق - ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار
خاندانلىقى ئىدى (گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ مۇشۇ قاتاردا تۇرىدۇ) .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچىنچى قېتىملىق
ھاكىمىيەت شەكلى - فېئوداللىقنىڭ ئۇيغۇر تارىخىدىكى گۈللىنىش
باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ دەۋردىن بىر ئاز مۇقەددەم ، يەنى ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا فېئوداللىق دۆلەت شەكلىنىڭ ئىپتىدائىي بەلگى-
لىرى كۆرۈلۈپ ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ھاياتىدا
روشن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن : ھاكىمىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي رولىدا
سىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە سايلام قىلىشتىن ۋارىسلىق قىلىشقا ئۆتۈش ،
ھەممە ئادەمنىڭ سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئورتاق ئىشتىراك قىلىشىدىن ۋە -
كىل خاراكتېرلىك ئاز ساندىكى كىشىلەر جەمئىيەتنىڭ سىياسىي
پائالىيەتلىرىنى بەلگىلەشكە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بىر جەريان بېسىپ ئۆتۈل-
گەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قارشى
كۈچىيىپ ، سىنىپىي پەرقلەر روشەنلەشكەن ، جەمئىيەت ئەزالىرى ئاددىي
رائىيە (قارا بۇدۇن) ۋە بەگلەر دەپ پەرقلىق ئاتالغانىدى ② .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت
شەكلىنىڭ يەنىمۇ بىر قەدەم يۈكسەلگەن دەۋرى بولدى . ئەڭ ئالىي ھاكى-
مىيەت خاننىڭ قولىغا مەركەزلەشتى . چۈنكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى
پادىشاھلىق خاراكتېرىدە ئىدى ③ . ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئۈرۈق - قەبىلە
مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچەلا ئۆزىنىڭ مۇتلەق تەسىرىنى
بەكمۇ ئاستا يوقاتقانلىق سەۋەبىدىن ، فېئوداللارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە

ئايلانغان ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە -
دىمۇ يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ يېتەكچى مەۋقىيىنى يوقاتمىغانىدى . ئۇلارغا
پادىشاھلىق ھاكىمىيەت تەرىپىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبارلىق ئىمتى-
يازىلار بېرىلگەن .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان
رايونلارنى ئىدارە قىلىشتا بەزى « ئەر كىن » پرىنسىپلارنىمۇ يولغا قويغان .
مەسىلەن ، « قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى كۇچاردا يېرىم مۇستەقىل بىر
ھاكىمىيەتنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇشقىمۇ مەجبۇر
بولدى . . . كۇچار قاغانى ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا تامامەن تولۇق
ھوقۇققا ئىگە بولۇش بىلەن تەڭ ، يەنە تاشقى ئىشلار جەھەتتىمۇ مەلۇم
ئەركىنلىككە ئىگە ئىدى » ④ .

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى (ئاساسەن يەر ، يايلاق ، سۇ
مەنبەسى) ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە فېئودال خان ،
بەگلەرنىڭ قولىدا - فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى . مۇتلەق
كۆپچىلىك خەلق ئەنە شۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تولۇق بولمىغان « مۈلكى »
سانىلاتتى . ئىدىقۇت خانلىقى چارۋا ، سۇ ، يەر ئىگىدارچىلىقى ، سودا كى-
رىمى ، باج - سېلىق يىغىش . . . قاتارلىق ئىقتىسادىي مەمۇرىي باشقۇرۇش
ھوقۇقىنى خانلىق ھاكىمىيەت ئورگىنىغا مەركەزلەشتۈرگەنىدى . ئەينى
دەۋرلەردە يەنە قىسمەن ھالدا قۇل ئىگىدارلىقىمۇ بولۇپ ، بۇمۇ فېئودال
ئاقسۆڭەكلەر مەنپەئىتىنىڭ بىر مۇھىم مەنبەسى ئىدى . بۇ ھەقتە ئىدىقۇت
دەۋرىدىن قالغان ھۆججەتلەر ساقلانماقتا .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە خانلىق دائىرىسىدە ئاساسەن
ئادەت قانۇنى يولغا قويۇلاتتى . بۇ ھەقتە قوللىنىمىزدا ئىشەنچلىك ماتېرىيال
بولمىغاچقا ، ھازىرغىچە شۇنداق ئاتاپ تۇرۇشقا مەجبۇرمىز . خانلىق
ئىلكىدە مۇنتىزىم ئەسكەر بولاتتى . چەت ئەللەر بىلەن خانلىق ئەلچىلەر
مۇناسىۋىتى - دىپلوماتىيە مۇناسىۋەتلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى . خانلىق
يىلىنامە تۇرغۇزۇلدىغان ئادەت بولغانمۇ - يوق ؟ بۇ تەرەپ بىزگە نامە-
لۇم ، ئەمما كالىنىدارچىلىق قوللىنىلغانلىقى مەلۇم (بۇ ھەقتە تۆۋەندە

مەخسۇس پاراگراف ئاچرىتىلغان). خانلار ئۆزلىرىگە ئەنئەنىۋى بەخت قارشى بويىچە قۇت (ئىدىقۇت) يەنى «بەخت» نامىنى قوشۇپ قويۇشتىن تاشقىرى، يەنە «ئىلىكخان» دېگەن ناملارنىمۇ ئىستېمال قىلغان ⑤.

يۇقىرىقىلار، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمىنى چۈشىنىشتە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن فېئوداللىق خانلىق تۈزۈم ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى.

مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى — ئۇيغۇرلار تارىخىدا، فېئوداللىق گۈللىنىش باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ. فېئودال مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى، فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتىسىيىمۇ، ئەلۋەتتە، شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر. ئىجتىمائىي فورماتىسىيە — مەلۇم تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدىكى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈمنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ كونكرېت، تارىخىي بىرلىكىدىن ئىبارەت. ئىجتىمائىي فورماتىسىيىنىڭ ئىچكى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ، ئىنسانلار تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ قۇرۇلغان ئۈست-قۇرۇلمىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈمنى كۆرسەتسە، ئىجتىمائىي تۈزۈلمە، ئەلۋەتتە، ئىقتىساد، سىياسى، قانۇن، مەدەنىيەت قاتارلىق تۈزۈملەرنىڭ ئومۇمىي نامى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا ئۆتكەن ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي فورماتىسىيەلەرنى بىر — بىرىدىن پەرق لەندۈرۈپ تۇرىدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ھازىرغىچە پەقەت ئۈچ خىل ئىقتىسادىي فورماتىسىيىنىلا بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار تەبىئىي ئىگىلىك فورماتىسىيىسى، ئاددىي تاۋار ئىگىلىك فورماتىسىيىسى، ئىجتىمائىيلاشقان تاۋار ئىگىلىك

فورماتسىيىسىدىن ئىبارەت . كۆرۈنۈشتە ، ئىجتىمائىي فورماتسىيە بىلەن ئىقتىسادىي فورماتسىيە ، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، بىر - بىرىگە ئاز - تولا مۇناسىۋەتلىكتەك تۇرسىمۇ ، ئىنچىكە تەھلىل قىلغاندا ، ئۇلارنىڭ تامامەن ئوخشىمايدىغانلىقىنى بىلىمىز . تاۋار ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىنى ئالساق ، ئۇ قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، قۇللۇق جەمئىيىتى ۋە فېئوداللىق جەمئىيىتىدە ئوخشاشلا مەۋجۇت بولدى . كاپىتالىزم ، بولۇپمۇ مونوپول كاپىتالىزم باسقۇچىغا كەلگەندە ئۇ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى مەزمۇن قىلغان ئىجتىمائىيلاشقان تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيىسى بولۇپ شەكىللەندى . شۇڭا ئىجتىمائىي فورماتسىيە بىلەن ئىقتىسادىي فورماتسىيە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا ، تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيىسىنىڭ ئۆمرى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆمرىدىن كۆپ ئۇزۇن بولىدۇ . تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيىسىنىڭ ئادەتتە كىچىك شەرتى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ، شۇنداقلا ئوخشاش بولمىغان قىممەتكە ئىگە مەھسۇلاتلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مۈلۈك ئىگىلىرىگە تەۋە بولۇشىدىن ئىبارەت .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئۈچ خىل ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىنىڭ ئىككىنچى خېلى ئاددىي تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيىسىگە ماس كەلگەن فورماتسىيە بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇرلار تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئەينى دەۋر باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ قۇرۇلغان ئۇستقۇرۇلمىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈم — خانلىق تۈزۈمنى ئاساسىي بەلگە قىلغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتىنىڭ پۈتۈن ئەھۋالىنى كونكرېت بايان قىلىشقا ھازىر قولمىزدا بار بولغان ماتېرىياللار تولۇق ئىمكان بەرمىسىمۇ ، ئەمما بەزى ھۆججەتلەر (ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان ھۆججەتلەر) ۋە بەزى مەنبەلەر دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ۋە ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدە

خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتى ئاساسەن تېررىتورىيە خۇسۇسىيىتى بويىچە تەشكىللەنگەن . بۇ خانلىق تېررىتورىيىسىدە ئۇرۇق — قەبىلىچىلىك ئەنئەنىسى كۆپرەك ساقلانغان يەرلەردە (مەسلەن ، تىيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئاھالىلار ئىچىدە) شۇ خىل ئەنئەنىگە ئېتىبارلىق قارالغان . شۇنىڭدەك ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئالىي ھۆكۈمدار — ئىدىقۇت (خان) نىڭ تۇغقانلىرىمۇ رول ئوينىغان (ۋاڭ يەندې ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەندە ، ئۇنى ئارسلانخاننىڭ قېيىنئاتىسى — ئادۇيۇي دېگەن ئادەمنىڭ قارشى ئالغانلىقى ۋە ئادۇيۇيىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرۇلغان ⑥) .

پايتەخت قىلىنغان شەھەرنىڭ بىرى — ئىدىقۇت شەھرىگە مەخسۇس شەھەر باشلىقى (قۇچۇننىڭ باش بېگى) تەيىنلەنگەندى ⑦ . شۇنىڭدەك باشقا شەھەر — كەنت ، رايونلارغا بەگلەر تەيىنلەنگەن ، كۇچا رايونىمۇ يېرىم مۇستەقىل ھالدا (خانغا مەمۇرىي جەھەتتىن ئىتائەت قىلىپ ، ئىچكى ئىشلارنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان شەكىلدە) باشقۇرۇلاتتى ⑧ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا « ئىدىقۇت » ئۇنۋانىدىكى ئادەم (يەنى خان) ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ئالىي مۈلكىي ۋە ھەربىي ھاكىمىيەتكە ۋاكالەتلىك قىلغان . ئىدىقۇت (خان) — دۆلەت باشلىقى ، ئالىي ھەربىي قوماندان ، سودىيە (داۋا ئىشلىرىدا ھۆكۈم چىقارغۇچى) لىك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

ئىدىقۇت دەۋرىدە يازما قانۇنلارنىڭ بار — يوقلۇقى ھەققىدە ھازىرغىچە بىر نېمە دېيىشكە قولىمىزدا ماتېرىيال يوق . ھۆكۈملەرنى ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ئۆلچەملىرىنى نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ ، ئىدىقۇت (خان) شەخسەن ئۆزى چىقارغان . ئادەت قانۇنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۈر-مۇشىدا چوڭ رول ئوينىغان . خان پەقەت چوڭ ، مۇھىم ئىشلارنىلا بىر تەرەپ قىلغان . ئانچە مۇھىم بولمىغان تالاش — تارتىشلار باشقىلار تەرىپىدىن

پىدىن بىر ياقلىق قىلىنغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە خان پەقەت پايتەختتە يۈز بەرگەن چوڭ - چوڭ ئىشلارنىلا بىر ياقلىق قىلىنغان . يىراق - چەت شەھەرلەردىكى ئىشلارنى شۇ ئورۇنلاردىكى ئەمەلدارلار ياكى ئۆزلىرىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلغان ⑩ .

يەنە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا « ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى » دېگەن خەت ئويۇلغان (ئالتۇن) تامغا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم ⑪ . بۇنداق تامغا دۆلەت ئىشلىرىدا ، چەتئەل بىلەن بولىدىغان دىپلوماتىك ئىشلاردا ئىشلىتىلگەن . بۇ خانلىق دائىرىسىدە ، باج ، سۇ ، يەر ، يايلاق ، سودا ئىشلىرىغا مەخسۇس خادىملار تەيىنلەنگەن . بولۇپمۇ ، باج ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپلۈكى شۇ دەۋردىن قالغان ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولىدۇ ⑫ .

ئەدلىيە ھوقۇقىنى ۋە ھاكىمىيەتتىكى ئىجرائىيە ھوقۇقىنى بىر شەخسنىڭ ئىگىلىشى ، ھەر ساھەدىكى مەمۇرىي خادىملارنىڭ قاتلاممۇ قاتلام تۇرغۇزۇلۇشى ، « پادىشاھلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەرتىپ ياخشى ئورنۇتۇلغان » ⑬ لىقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغۇچى فېئوداللاردا سىنىپ پېنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلەتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قولىدا دۆلەت مۇداپىئەسى ئۈچۈن مەخسۇس تەسىس قىلىنغان مۇنتىزىم ئارمىيىدىن باشقا ، يۇقىرى مەرتىبىلىك ئاقسۆڭەكلەر (ئايرىم رايونلارنى باشقۇرۇۋاتقان ياكى قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋىتىنى تەلۋكۈس يوقاتمىغان جامائە باشلىقلىرى) مەلۇم ساندا قوراللىق كۈچ تەشكىللىگەن بولۇپ ، بۇلار گېزى كەلگەندە دۆلەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلاتتى .

بۇددا دىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇردى . خانلىق ھاكىمىيەت باشقا دىنلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەردى . دىن — خانلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى . بۇددا دىنى راھىبلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى شامان دىنى داخانىلىرى ۋە مانىستىلارنىڭ ئورنىنى بېسىپ ، ئۇيغۇر ھۆ-

كۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى . ئۇلار بەزىدە خانىنىڭ خۇسۇسىي ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىغا بېرىپ ، سوغا - سالام يەتكۈزۈش ياكى خانغا ھەمراھ بولۇپ باشقا جايلاردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشتى . بۇتخانىلارمۇ ئەلچىلەرنى قوندۇرىدىغان جاي بولۇپ قالدى ⑬ .

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتىنىڭ ئومۇمىي سىخېمىسىنى تۆۋەندىكىچە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ : ئىدىقۇت (خان) — دۆلەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلچى مەنسىپىدىكى ئادەملەر (ۋەزىر دەرىجىسىدە) تۇرىدۇ . ئۆلچىلاردىن بىر دەرىجە تۆۋەنرەك تۈمەن ئەلچى ۋە ئەلچى تۇرىدۇ (ئەلچى تۈرلۈك سېلىقلارنى يىغىش ۋە بۇ ھەقتىكى پەرمانلارنى چۈشۈرگۈچى) . ئەڭ ئاخىرىدا بەگلەر تۇرىدۇ (بەگلەر دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مەجبۇرىيەت دائىرىسى كەڭ بولاتتى . بەگلەر ئۆزلىرىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ يوليورۇقلىرىنى ئىجرا قىلاتتى ، ھەر خىل باج - سېلىقلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇلۇشىغا ، مەجبۇرىي ئەمگەكلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەت قىلىپ تۇراتتى ؛ ئەلچى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنى ئات بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى) . بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا جامائەتلەرنىڭ باشلىقلىرى (باشلام ئەل بۇدۇن) بولاتتى (بۇلار ھەرقانداق يوليورۇقلارنى بىۋاسىتە ئىجرا قىلغۇچىلار ئىدى) ⑭ .

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى خۇددى ئۆزلىرىنىڭ باشقا قېرىنداشلىرىدەك (مەسىلەن ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ، قاراخانىيلار خانلىقىدىكى قېرىنداشلىرىدەك) ۋە باشقا خەلقلەردەك ، ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپ قوشنىلىرى بىلەن ھەر دائىم مۇناسىۋەت قىلىشىپ كەلگەن ۋە ئۇ قوشنىلىرىدىن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ بەزى ئامىللىرىنى (ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولغان — ماس كەلگەن تەرەپلەرنى) قوبۇل قىلغان . ئەمما ، ئۇلار ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ، ئۆزلىرى ياراتقان دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر

خانلىقىدىكى خانلىق تۈزۈمۈمۇ ئەنە شۇ يىراق تارىخنىڭ مەھسۇلى ئىدى .

ئىزاھاتلار

- ① يىلماز ئۆرتۇنا : « بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » تۈركچە ، 1983 - يىل ئىستانبۇل نەشرى ، 1 - توم ، 105 - بەت .
- ② لىۋ زىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 70 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .
- ③ ئا . ۋ . گابائىن : « قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » — « شىنجاڭ دا . شۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل ، 3 - سان ، 53 - بەت .
- ④ لىۋ زىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 213 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .
- ⑤ ئا . ۋ . گابائىن : « قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » — « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ، ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان ، 53 - بەت .
- ⑥ « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 23 - بەتكە قارالسۇن .
- ⑦ رادلوفنىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى » ناملىق ئەسىرىدىكى 57 - ، 65 - ، 115 - ھۆججەتلەرگە قارالسۇن .
- ⑧ تۆتىنچى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش .
- ⑨ د . ئى . تېخونوف : « ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى — (10 — 14 - ئەسىرلەر) » ، « پەن » نەشرىياتى تەرىپىدىن 1966 - يىلى نەشر قىلىنغان رۇسچە نەشرىدىن ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان نۇسخە (ماشىنىدا ئۇرغۇزۇلغان) دىن پايدىلىنىلدى .
- ⑩ خۇڭ ۋېنسى : « تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى » — « ئالاھىدە سانى - II » (خەنزۇچە) ، 63 - بەت ، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى ، 1954 - يىل نەشرى .
- ⑪ رادلوفنىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
- ⑫ ئا . ۋ . گابائىن : « قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » — « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان ، 53 - بەت .
- ⑬ « ۋاڭ يەندېنىڭ قۇچۇغا ساياھىتى » دىن . (لىۋ زىشاۋ يازغان « ئۇيغۇر تارىخى » نىڭ 277 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل) .
- ⑭ د . ئى . تېخونوف : « ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى — (10 — 14 - ئەسىرلەر) » ، « پەن » نەشرىياتى تەرىپىدىن

دىن 1966 - يىلى نەشر قىلىنغان رۇسچە نەشرىدىن ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان نۇسخە (ماشىنىدا ئۇرغۇزۇلغان) دىن پايدىلىنىلدى .

ئىككىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرى

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك قىسمى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ، مەدەنىي پائالىيەتلىرىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولدى . ئورخۇندىن كۆ-چۈپ ، ئىدىقۇت رايونىغا ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار ئەسلىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىدى ① . « بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن قەبىلە تەشكىلاتىنى ساقلاپ قالغانلىقتىن ، ئۇلار بۇ رايوننى ئۆز مىللىتىنىڭ ۋە ئەسلىدە شۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىدارە قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالدى » ② .

ئەنە شۇ « بىر پۈتۈن قەبىلە تەشكىلاتىنى ساقلاپ قالالغان » ۋە « ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى » بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى — خانلىرىنىڭ شەجەرىسى ، ئورخۇن بويىدىلا شەكىللەنگەن ئەنئەنە بويىچە ، خانلىق ھاكىمىيەت ھوقۇقى ئاساسەن ، ئاتىدىن بالغا مىراس قىلىش ئۇسۇلى بويىچە داۋاملاشقاندى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئىسىم - ناملىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشتىن ئىلگىرى ، دىققەتكە سۈنۈشقا تېگىشلىك بولغان ئىككى مەسىلە بار . بۇنىڭ بىرى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئىسىم ياكى نام - ئۇنۋانى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس بەخت قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان « ئىلىگ » (il - lig) ، يەنى « ئەل تۇتقۇچى » ، « قەبىلىگە ئىگە » ، « ئىدىقۇت » ياكى « قۇت » ، يەنى « بەخت » ياكى « تەڭرى تەرىپىدىن بەخت ئاتا قىلىنغان » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە سۆزلەر بىلەن باغلىق ئىكەنلىكى ، يەنە بىرى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى

تەكلىگۈچى ، يەنى تۇنجى ئىدىقۇت خاننىڭ ئىسمىنىڭ بەزى ئەسەرلەردە « بارغۇن تېكىن » (مەسىلەن ، ۋاھىتجان غۇپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىنلەر تەرىپىدىن يېزىلغان « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » دېگەن كىتابنىڭ 140 - بېتىدە) دەپ ئېلىنسا ، بەزى ئەسەرلەردە « مەڭلىك تېكىن » (مەسىلەن : يىلماز ئۆز تۇنانىڭ « بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » ناملىق تۈركچە تارىخ ئەسىرىنىڭ 1 - توم ، 107 - بېتىدە) دەپ ئېلىنغان . يەنە بەزى ماقالە ، ئەسەرلەردە بولسا « پان تېكىن » دەپمۇ ئېلىنىدۇ (مۇشۇ ئاخىرقى ئىسىم كۆپرەك ئۇچرايدىغان بولغاچقا ، مەنمۇ مەزكۇر كىتابنىڭ باش تەرىپىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى « پان تېكىن » ئىدى دەپ ئالغانىدىم) . بولۇپمۇ ئىككىنچى مەسىلە كىشىلەردە سەل مۇجەللىك چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويۇشى مۇمكىن . لېكىن بۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ھازىر قولمىزدا سېلىشتۇرما قىلىدىغان بىر رىنجى قول ماتېرىيال يوق . شۇ سەۋەبتىن ، ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ئىسىم - ناملىرىنى كۆرسىتىشكە (ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلىغىچە) ، ھازىرچە سىستېمىلىقراق بولغان ئەسەر يىلماز ئۆز تۇنا - نىڭ « بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » نىڭ 1 - تومىدىن (ئۇيغۇرلارغا مەخسۇس بېغىشلانغان بابتىن) پايدىلاندىق .

1. پان تېكىن : 856 — 873 ؛ (جەمئىي 17 يىل) ③ .
2. پان تېكىننىڭ ئوغلى بولغان بۇقۇقاغان .
3. بىلگە باينىچۇر قادىر خان .
4. تافاچ ئوغۇلچاق قادىر خان ④ بۇ ئۈچ خان ھاكىمىيەت تۇتقان ۋاقىت : 873 — 940 (جەمئىي 67 يىل) .
5. كۈن ، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئۇلۇغ قۇت - ئورنامىش ئالىپ ئەردەمىن ئىلتۇتمىش ئالىپ ئارسلان قۇتلۇق كۈل بىلگە قاغان (940 - 948)
6. ئىدىقۇت كۈن ئاي تەڭرىدە كۆسۈنچىڭ كۆرتلى يارۇق تەڭرى بۆگۈ تەڭرىكەن .
7. ئارسلان خان (948 ؟ - 990 ؟)

8. ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن (? — 1235) ⑤
9. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ چوڭ ئوغلى (ئۆڭرۈنچ — 仓赤)
(玉古)

(1235 ? — 1245 ? — 10 ?)
10. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئوتتۇراىچى ئوغلى
(撒仑的 — 1245 ? — 1255 ? — 10 ?)

11. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ كىچىك ئوغلى جۈشمەس
(矢迈失去卜 ⑥) (1255 ? — 1260 ? — يىللار = 5 يىل) ⑦ .

يۇقىرىقى خان ئىسىملىرى تۈركىيلىك تارىخىي يىلماز ئۆز تۇنانىڭ
« بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى . بۇنىڭ داۋامى
قاھار بارات ، ليۇ يىڭشىڭلار بىرلىكتە ئېلان قىلغان « ئىدىقۇت گاۋچاڭ
ۋاڭلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر چە تېكىستى ئۈستىدە
سېلىشتۇرما ۋە تەتقىقات » ناملىق ماقالىدىن ⑧ پايدىلىنىپ تۈزىلدى .

12. ئىدىقۇت ئۆڭرەنچىنىڭ ئوغلى مامۇراق (يىلى مەلۇم
ئەمەس) .

13. قۇچغار تېكىن (... ..)

14. سۆكسۆ (... ..)

15. نۆلىن (... ..)

16. تەمۈر بۇقا (... ..)

17. سەڭكى (... ..)

18. تايپىنو (... ..)

19. يۆلۈ تەمۈر (بۇ خاننىڭ كىمىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى ، تەختتە
ئولتۇرغان يىل ۋاقتى نامەلۇم) .

20. ساڭگې (... ..)

21. بۇ تاشرى (... ..)

22. خارشاڭ (... ..)

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىدىن قولمىزدا بار ماتېرىيالغا ئاساسەن ،
يۇقىرىقى 22 نەپەر خاننىڭ ئىسمىنى كۆرسەتتۇق . ۋەھالەنكى ، 500 يىلغا

يېقىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مۇشۇ جەرياندا بۇ خانلىق قىتانلار ۋە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىغا قارام بولغان بولسىمۇ ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىللىقنى ساقلاپ كەلگەن ، پەقەت ھامىي بولغۇچى ھاكىمىيەتكە باج تاپشۇرۇشتىن (مە-سىلەن ، قىتانلار سولالىسىگە) باشقا مەجبۇرىيىتى بولمىغانىدى) دەۋرىدە نۇرغۇن ئۇيغۇر خانلىرى (ئىدىقۇتلىرى) ھاكىمىيەت تۇتۇپ ئۆتكەن . ئەپسۇسكى ، ماتېرىيالنىڭ قىسلىقى — بۇ ھەقتىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن ، ھازىرچە شۇنچىلىكلا ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلەيدۇق . داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىلسە ، بۇ ھەقتە كېيىنچە تولۇقراق نەتىجە ھاسىل قىلىنىشى مۇمكىن .

ئىزاھاتلار

① ۋاھىتجان غۇبۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى » ئۇيغۇرچە ، 140 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .

② ئا . ۋ . گابائىن : « قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » — « شىنجاڭ دا-شۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان ، 52 - بەت .

③ يىلماز ئۆزتۇننىڭ ئەسەرىدە بايان قىلىنغان ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ شەجەرىسىدە مەڭلىك تېكىن مىلادى 856 - يىلدىن باشلاپ تەختتە ئولتۇرغان دېيىلىدۇ . يەنە بىر تۈركچە ئەسەردە (باھائىدىن ئۆگەل يازغان « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق ئەسەر ، 1971 - يىل ئىستانبۇل نەشرى ، 108 - بېتىدە) پان تېكىن مىلادى 866 - يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى بولغان دېيىلىدۇ (مەزكۇر ئەسىرىمىزنىڭ باش تەرىپىدە مۇشۇ بايان سىناپ ئېلىنغانىدى) .

④ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئىسمىمىز « تاقاچ » دېگەن نام قوشۇلغان ، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسەرىدە بۇ سۆزگە تەبىر بەرگەندە ، بۇ سۆزنىڭ ھەر بىر بۈيۈك ۋە قەدىمىي نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى ، خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى ، « مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان » دېگەن مەنىدە « تاۋغاچ خان » دېيىلىدىغانلىقىنى

ئېيتقان (« تۈركىي تىللار دىۋانى » 1 - توم ، 592 - بەتكە قارالسۇن . شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى ، 1980 - يىلى نەشرى) . بۇ يەردە « قادىرخان » دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى كىشىنى سەل ئەجەبلەندۈرىدۇ .

⑤ يىلماز ئۆزتۇنانىڭ ئەسىرىدە ئىدىقۇت خانلىرىدىن ئارىسلانخان (948 - 990 - يىللار) بىلەن بارچۇق ئارت تېكىن (تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس ، 1235 - يىلى ئۆلگەنلىكى مەلۇم) ئوتتۇرىسىدا تەخمىنەن 200 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىتتا تەختتە ئولتۇرغانلارنىڭ ئورنى بوش قالدۇرۇلغان (بەلكىم ماتېرىيال يوق بولۇشى مۇمكىن) . بۇ ھال كىشىنى بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ . پەقەتلا ، بار - چۇق ئارت تېكىندىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئاتىسى 月仙帖木山 (پۆشەن تەمۈر) نىڭ ئىدىقۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا « يۈەن تارىخى ، قارا ياغاچ بىلۈ تەزكىرىسى » دە مەلۇمات قالدۇرۇلغان (« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلىنىڭ (ئۇيغۇرچە) 1985 - يىلى 1 - سان 122 - بەتكە قارالسۇن) . بۇ خاننىڭ ئىسمىنىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرى شەجەرىسىگە قوشقاندا ، جەمئىي 23 خان ھازىرچە مەلۇم بولغان بولىدۇ .

⑥ يىلماز ئۆزتۇنانىڭ ئەسىرىدە ئىدىقۇت خانلىرىدىن بارچۇق ئارت تېكىننىڭ چوڭ ، ئوتتۇراچى ۋە كىچىك ئوغللىنىڭ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقىغا كۆرسىتىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىسمىمۇ كۆرسەتمىلىگەن . بۇ ئىسىملار قاھار بارات ، لىۋ يىشىڭلار بىرلىكتە ئېلان قىلغان « ئىدىقۇت گاۋچاڭ ۋاڭلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ۋە تەتقىقات » ناملىق ماقالىدىن ئېلىندى (بۇ ماقالە « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلىنىڭ (ئۇيغۇرچە) 1985 - يىلى 1 - سانغا بېسىلغان) .

⑦ يىلماز ئۆزتۇنا : « بۈيۈك تۈركىيە تارىخى » تۈركچە ، 107 - ، 108 - بەتلەرگە قارالسۇن . 1983 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى .

⑧ بۇ ماقالە « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە پەسىللىك ژۇرنال) نىڭ 1985 - يىلى 1 - سانغا بېسىلغان .

ئۈچىنچى پاراگرافى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا

قوللىنىلغان ئەمەل ناملىرى

ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا (مەسىلەن ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ، قاراخانىيلار خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى

قاتارلىقلاردا) بىر يۈرۈش مۇكەممەل بولغان قائىدە - تۈزۈم بولۇش بىلەن بىرگە بىر قەدەر سىستېمىلىق بولغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەل نامى - ئۇنۋانلارمۇ قوللىنىلغانىدى .

مىلادى 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ، پاراللېل ھالدا قەدىمكى كۆتۈرگەن قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرۇلما شەكلى ئاساسەن ئوخشاشتى . گەرچە ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى شەكلىدە ئۇلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ دەرىجىمۇ دەرىجە كۆتۈرۈلۈش پىرىنسىپى (مەسىلەن : « بۇغرا » خاننىڭ « ئارسلان » خانغا كۆتۈرۈلگىنىگە ئوخشاش) ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا بولمىغانلىقى ئۇيغۇرشۇناس ، تارىخچى ئالىملار تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن بولسىمۇ ① ، لېكىن ، بىر تارىخىي مەنبەگە ئىگە بولغان بۇ ئىككى خانلىقنىڭ (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يېڭى مۇھىتتىكى داۋامى دەپ تونۇش كېرەك) ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە تەشكىلى قۇرۇلمىسىدا زور پەرق كۆرۈلمەيتتى (گەرچە ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى « ئارسلانخان » دەپ ئاتالغان بولسىمۇ ، بۇ ئىسىم دەرىجە پەرقى بويىچە ئاتالغان ئەمەس) . ھەر ئىككى خانلىق فېئودال خانلىق تۈزۈم ئاساسىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن مەلۇمات بېرىدىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار (ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ، يازما ھۆججەتلەر) ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەمەل ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئارتقۇرىدىغان ۋەزىپىلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن :

ئىدىقۇت — ھۆكۈمدار ، پادىشاھ ، خان مەنىلىرىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ . ئىدىقۇت مەنىسىدىكى ھۆكۈمدارنىڭ ھوقۇقى چەكسىز بولۇپ ، دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى ، ئالىي ھەربىي قوماندان ، بىرىنچى دەرىجىلىك سودىيە (چوڭ - چوڭ داۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچى) لىك ۋەزىپىسىنى ئارتقۇرىدۇ . ئالىي مۈلكىي ۋە ھەربىي ھاكىمىيەتكە ۋاكالەتلىك

قىلغۇچى ئىدىقۇتنىڭ (خاننىڭ) مۇھىم ئىشلارنى شەخسەن ئۆزى ئېنىقلاپ (ئەدلىيە ئىشلىرىدا) ، خان سارىيى ئالدىدىكى مەيداندا بىر تەرەپ قىلىش ھۆكۈمىنى جاكارلايدىغانلىقى ھەققىدە بەزى ئەسەرلەردە مەلۇماتلار بېرىلگەن ② .

ئىدىقۇتتىن كېيىنلا تۇرىدىغىنى ئۇلچى مەنسىپىدىكى كىشىلەر . پارس تارىخچىسى گەردىزنىڭ « ئۇيغۇر خاننىڭ توققۇز ۋەزىرى بار ئىدى » دەپ يازغانلىقىنى د . ئى . تېخونوف ئۆز ئەسىرىدە ③ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . مۇشۇنىڭغا قارىغاندا ، بۇ « ئۇلچى » مەنسىپىدىكى كىشىلەر ۋە زىرلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرسا كېرەك .

ئۇلچىلاردىن بىر دەرىجە تۆۋەنرەك تۈمەن ئەلچى ۋە ئەلچى تۇرىدۇ . ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان بەزى ھۆججەتلەرگە قارىغاندا ، بۇ خىل ئەمەل نامىدىكى كىشىلەر ئاساسەن تۈرلۈك سېلىقلارنى چۈشۈرۈش ۋە يىغىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان . مەسىلەن ، شۇ دەۋردىن قالغان بىر ھۆججەتتە : « قۇتاي باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر قالان ، ئىنجولارنى بەلگىلىگەندە باغۋەنلەرگە قالان بەلگىلىمىدى . . . ئېركاي ئەلچى قالان بەلگىلىگەندە ، باغۋەنلەرگە قالان بەلگىلىمىدى » (قالان — باج ، سېلىق ، ئىنجۇ — فېئوداللىق يەر . رادولوفنىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى » دېگەن كىتابىدىكى 22 - نومۇرلۇق ھۆججەتكە قارىسۇن) يەنە بەزى تېكىستلاردا « ئۈزۈم يىغىش ئۈچۈن كەلگەن كورلىن ئەلچىسى ، كان ئەلچىسى ، سوقتىن ئەلچىلىرىگە مىنىشكە ياراملىق ئالتە ئات بېرىلدى » ، « قىتىردىن كېكۈچى ئەلچى توسكوغا ئەۋەتىلدى » دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ (رادولوفنىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى » دېگەن كىتابىدىكى 53 - ، 71 - نومۇرلۇق ھۆججەتكە قارىسۇن) .

ئەلچى نامىدىكى ئەمەلدىن كېيىن بەگلەر تۇراتتى . بەگلەر ④ دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولاتتى . نۇرغۇن سىياسەت ، ئەمىر — پەرمانلارنىڭ بىۋاسىتە ئىجرائىسى مانا مۇشۇ بەگلەرنىڭ قولى ئارقىلىق ئادا قىلىناتتى . بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا جامائە باشلىقلىرى (باشلام ئەل بۇدۇن)

بولاتتى . جامائە باشلىقلىرى خانلىق پەرمان بويىچە چۈشۈرۈلگەن بارلىق باج - سېلىقلارنىڭ تۆلىنىشىگە ، ئاتلىق كېتىۋاتقان — ۋەزىپىگە چىققان ئەمەلدارلارنى يەم - خەشەك ، ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەشكە ، ئۇلارغا قونالغۇ ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى .

بۇلاردىن باشقا يەنە جامائەنىڭ (ئاھالىسىنىڭ) تۈرلۈك مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىشىغا مەسئۇل ئادەملەرمۇ بار ئىدى .

ھۆججەتلەردە يەنە ئاقچى (خەزىنىچى) ، تىساڭچى (خەزىنىدە -

چى) ، ئوقان كەسكۈچى (ئېرىق سۇلىرىنى باشقۇرغۇچى) ، سۇچى

(ئومۇمەن سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) ، تورقۇچى (ھېسابچى) ، تىن

سۈيى (ئەمەل ئىسمى بولۇپ ، ۋەزىپىسى ئېنىق ئەمەس) ، بىتىكىچى

(كاتىپ) ، ئونلۇغ (ئون بېشى) ، باشلىق بېك قۇچۇ (قۇچۇنىڭ باش

بېگى) ، باشلىق ئاقچى قۇچۇ (قۇچۇنىڭ باش غەزىنىچىسى) قاتارلىق

ئەمەل ئىسىملىرىمۇ ئۇچرايدۇ . (رادلوڧنىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى »

دېگەن كىتابىدىكى 88 - ، 57 - ، 65 - ، 115 - ھۆججەتلەرگە قارالسۇن) .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئوردا - ساراي ئەمەلدارلىرىمۇ بولۇشى

كېرەك . لېكىن ، قولىمىزدا ھازىرچە بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك ماتېرىيال

بولمىغاچقا ، بۇ يەردە كۆرسىتىشكە ئىلاج قىلالىمىدۇق .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، بۇ خانلىق ئەتراپ قوشنىلىرى

ۋە يىراق ئەللەر بىلەن دېپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ئورناتقان ، سودا

ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقان . مۇشۇ پائالىيەتلەردە ساۋچى (ئەلچى) لەر -

نىڭ رولىمۇ ناھايىتى چوڭ بولغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە دۆلەت

ئىشلىرىدا « ئىلتەبىر » نامدا مۇھىم شەخسلەرنىڭ رولى ئوينىغانلىقى

قىسقىمۇ مەلۇم . بۇلار گېزىدە « دۆلەت ئۇستازى » (خاس ھاجىپ ئونۋانىغا

تەڭ) ھۆرمىتىگە ئائىل بولۇشقان ئادەملەر ئىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تىكىلىنىش ھارپىسىدا ، كۆچۈپ كەلگەن

ئۇيغۇرلار تۇبۇتلار بىلەن 20 يىلغا يېقىن ئۇرۇش قىلغانىدى . تۇبۇتلارنىڭ

ئۇيغۇرلار زېمىنىگە دائىم خىرىسى قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ، شۇ دەۋردىكى

ئۆزئارا يۈتۈۋۈپلىش خەۋپىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نەزەرگە ئالغان ئىدىقۇت

ئۇيغۇر خانلىقى مۇئەييەن ساندىكى مۇنتىزىم ئاتلىق ئەسكەر ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار بولغان ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن قوراللاندىرىلغان نۇر-غۇن پىيادە ئەسكەر تۇتقانىدى . بۇ ھال ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەسكەرىي ئىشلارنىڭ يۈكسەلگەنلىكى ، مۇنتىزىم ، سىستېمىلىق ھەربىي تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .
ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەسكەرىي نام - ئەمەللەرنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن :

سۇ باشى — (ئەسكەر باشلىقى ، قوماندان) پۈتۈن ئەسكەرنى باشقۇرۇش ، ئۇرۇشقا سېلىش ، يۆتكەش ھوقۇقىغا ئىگە (بۇنداق ھوقۇق خاننىڭ قولىدا ياكى ئۇنىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرى ، ۋەكالىتىن باشقۇرغۇ-چىسىدا بولاتتى) .

تۈمەن باشى — تۈمەن ئەسكەرگە باشچىلىق قىلغۇچى .
مىڭ باشى — مىڭ ئەسكەرگە باشچىلىق قىلغۇچى .
يۈز باشى — يۈز ئەسكەرگە باشچىلىق قىلغۇچى .
ئون ئوتاغ — ئون چادىر باشلىقى (دالا سەپىرىدە) .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەمەل ناملىرىنى ھازىرچە پەقەت شۇنچىلىكلا كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز ، خالاس .

ئىزاھاتلار

- ① ئا . ۋ . گابائىن : « قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان 54 - بەت .
- ② ۋ . ۋ . بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان سەپەر توغرىسىدا دوكلات » ناملىق ئەسەرنىڭ 115 - بېتىگە قارالسۇن .
- ③ د . ئى . تېخونوفنىڭ : « ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى — (10 ، 14 - ئەسىرلەر) » دېگەن ئەسىرىگە قارال سۇن . « پەن » نەشرىياتى 1966 - يىل نەشرى (رۇسچە) .
- ④ « قۇتادغۇبىلىك » تەبەكلىك ئەمەلىنىڭ تۆت خىل ئاتىلىشى — ئىنانچ بەگ ، چاغرى بەگ ، تېگىن بەگ ، چاۋلى بەگ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەزكۇر ئەسەر (« قۇتادغۇبىلىك ») نىڭ ئىزاھاتىدا بۇ ناملارنىڭ ئەمەل ناملىرى ئىكەن

لىكى شەرھىلەنگەن . ساپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلغان بۇ بەگلىك ئەمەل ناملىرى ، بەلكىم ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىمۇ قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن . لېكىن بۇنى دەلىللەشكە قولمىزدا ماتېرىيال يوق .

تۆتىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئادەت قانۇنلىرى

قانۇن ۋە دۆلەت ، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، ھەممىسى ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . قانۇن بىلەن دۆلەت ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ . مۇئەييەن دەۋردىكى ئىجتىمائىيەتتە يارىتىلغان ماددىي ۋە مەنەۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىزناسىنى چۈشىنىشتە قانۇن ھەققىدە سۆز ئاچماي مۇمكىن ئەمەس .

دۆلەت - قانۇن پەيدا بولۇشنىڭ ئالدىنقى ئامىلى ۋە شەرتى ھېسابلىنىدۇ . ھۆكۈمران سىنىپ پەقەت ئۆز دۆلىتىنى بەرپا قىلغاندا ئاندىن قانۇن چىقىراالايدۇ ، ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ ئۆز دۆلىتىنى بەرپا قىلماي تۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى دۆلەت ئىرادىسىگە ئايلاندۇرۇشى ، دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ ، ئۆز ئىرادىسىنى قانۇن بىلەن ئىپادە قىلىشى مۇمكىن ئەمەس . تارىختا دۆلەتنىڭ خاراكتېرى قانداق بولسا ، بۇنىڭغا مۇۋاپىق قانۇننىڭ خاراكتېرىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ . قانۇن دۆلەت ئاپپاراتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ھەمدە دۆلەت ئاپپاراتى بىلەن ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ھوقۇقىنى قانۇنلاشتۇرىدۇ ، مۇقىملاشتۇرىدۇ .

ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە ، سىنىپسىز جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش ناھايىتى ئۇزاق بىر مۇرەككەپ كۈرەش جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەندى . سىنىپىي كۈرەشنىڭ قورالى بولغان دۆلەتمۇ ، ئۇشتۇمۇتلا پەيدا بولغان ئەمەس ، ئۇمۇ تەرەققىياتنىڭ ئۇزاق بىر باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈردى . دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلىمۇ دەسلەپتە - ئاددىي ئىدى . كېيىن بارا - بارا كۈچىيىپ ، سىستېمىلىق ئورگان بولۇپ قۇرۇلدى . قانۇننىڭ تەرەققىياتىمۇ ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانى بېسىپ ئۆتكەندى .

باشلانغۇچ كوممۇنا تۈزۈمى شارائىتىدا دۆلەتمۇ ، قانۇنمۇ يوق ئىدى . ئەمما كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى تەرتىپلىك ئىدى . كىشىلەرنىڭ كۈندۈلۈك ئىشلەپچىقىرىش ، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا بىر خىل ئادەت تەدرىجىي شەكىللىنىپ ، ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى ئارقىسىدا ، دەۋردىن دەۋرگە ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئادەت مىزانى بولۇپ قالدى . كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەنە شۇ ئادەت مىزانى ئارقىلىق تەكشۈلدى . ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تەرتىپمۇ مۇشۇ ئادەت مىزانى بىلەن قوغدىلدى . ئادەتنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، مۇھىمى نىكاھ ، قانلىق قىساس ئېلىش ، دىنىي بايرام ، نەزىر - چىراغ مۇراسىمى ، ئوۋچىلىق قىلىش ، تېرىقچىلىق قىلىش ھەم تەقسىم قىلىش . . . لاردىن ئىبارەت ئىدى .

باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ئادەت مىزاندىن باشقا ، يەنە بىر خىل مىزان - دىنىي مىزان ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى . ئەينى زاماندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى چەكلىك بولغانلىقى ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى تونۇش ۋە بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارى ناھايىتى ئاجىز بولغانلىقى تۈپەيلىدىن كىشىلەر تەبىئىي ھادىسىلەردىن (مەسىلەن ، گۈلدۈرماما ، چاقماق ، قار - يامغۇر ۋە بوران ئاپىتى ، ۋەھشىي ھايۋانلار - نىڭ پەۋقۇلئاددە ئىقتىدارى . . . قاتارلىق ھادىسىلەردىن) گاڭگىراپ ، تەبىئەت دۇنياسىغا قارىغۇلارچە چوقۇناتتى . ئەينى دەۋرلەردە دىنىي مىزاننىڭ رولىمۇ ئىنتايىن زور ئىدى .

ئۆرپ - ئادەت ، ئەنئەنىلەر ، ئۇرۇغ باشلىقى بىلەن ھەربىي ئىشلار سەركەردىلىرى بەھرىمەن بولىدىغان ئابروي ۋە ھۆرمەتلەر ، كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن مىزانلارغا قاتتىق رىئايە قىلىشلىرى - ئەينى دەۋردىكى مىزانلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلاتتى . ئۇنى ئالاھىدە زورلۇق ئورگانلىرىنىڭ كۈچى ئارقىلىق ئىجرا قىلىش ھاجەتسىز ئىدى . چۈنكى ، ئۇ دەۋردىكى مىزانلار پۈتكۈل ئۇرۇقنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مىزانلار ئىدى . . . سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ ، كىشىلەرنىڭ

ئەسلىدىكى دوستلۇق - ھەمكارلىق ، باراۋەرلىك مۇناسىۋىتى ئۆز گىرىپ ،
ئۆتكۈر ، كەسكىن سىنىپى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى .
كىشىلەرنىڭ بارلىق شەيئەلەرگە بولغان كۆز قارشى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسى-
ياتى پۈتۈنلەي روشەن سىنىپى تۈس ئالدى . كىشىلەرنىڭ ياخشى بىلەن
يامان ، ھەق بىلەن ناھەققە بولغان كۆز قاراشلىرىدىمۇ تۈپ ئىختىلاپ پەيدا
بولدى . جەمئىيەت سىنىپلارغا بۆلۈنگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن ئىجتى-
مائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنى ئەمدى بۇرۇنقى ئۆرپ -
ئادەت ئارقىلىق تەڭشەش ۋە قوغداش مۇمكىن بولماي قالدى . بۇنداق
شارائىتتا ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان سىنىپ
ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن دۆلەت ھاكىمىيىتىگە
موھتاج بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە يېڭى سىنىپى مەزمۇن قىلغان
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەڭشەش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئۆز سىنىپىنىڭ
ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل يېڭى ھەرىكەت نىزامىغىمۇ
موھتاج بولۇپ قالدى . قانۇن ئەنە شۇ ئېھتىياجقا ماسلىشىش يۈزىسىدىن
دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلدى .
ئەڭ دەسلەپتە پەيدا بولغان قانۇن مىزانى - ئاساسلىقى دۆلەت
ئورگانلىرى ئېتىراپ قىلغان ئۆرپ - ئادەت ئىدى . قۇلدارلار ئۆزىگە پايدى-
لىق بولغان ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنىڭغا دۆلەت نامىدا
يېڭىدىن خاراكتېر بەردى . مەسىلەن : مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ، تەق-
سىم قىلىش ۋە ئالماشتۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى دەسلەپتە بىر ئورتاق نىزامغا
يىغىنچاقلاپ ، شەخسلەرنى مۇمكىنقەدەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش
نىڭ ئومۇمىي شەرتىگە بويسۇندۇردى . بۇ نىزام ئالدى بىلەن ئۆرپ -
ئادەت بولۇپ ئىپادىلەندى . كېيىن ئۇ قانۇنغا ئايلاندى . ئۇ گەرچە شەكىل
ياكى نام جەھەتتىن يەنىلا كونا نام بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ
ئەمدى باشلانغۇچ كوممۇنىستىك باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى ئەكس
ئەتتۈرمەيدىغان بولۇپ قالدى . شۇنداقلا ئۇ ، ئەمدى پۈتۈن ئۇرۇق ئەزالى-
رىنىڭ ئىرادىسى بىلەن مەنپەئەتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرمەيدىغان بىر نەرسە
بولۇپ قالدى . شۇنداق قىلىپ ئۇ ھۆكۈمران سىنىپ ئىرادىسىنى ئەكس

تەتتۇرىدىغان ھەم ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال بولۇپ قالدى .

ئۆرپ - ئادەت قانۇنى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا پايدىلىق بولغان ئۆرپ - ئادەتلەرگە قارىتىلغان بولۇپ ، ئۇنى دۆلەت ئېتىراپ قىلغان ھەم قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلغانىدى . ئۇ كېيىن بارا - بارا راۋاجلىنىپ ، يازما قانۇن بولدى . يازما قانۇن - دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ قانۇن چىقىرىش تەرتىپى بويىچە ماددىلىق قىلىپ ياكى ھۆججەت شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەمدە دۆلەت تەرىپىدىن ئېلان قىلىنىپ ئەمەلگە قويۇلغان قانۇنغا قارىتىلغان . ئەمما ئەڭ دەسلەپكى يازما قانۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى يەنىلا ئۆرپ - ئادەتنىڭ خاتىرىلىرى ۋە توپلاملىرى ئىدى . كېيىنرەك ، دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە ، ھۆكۈمرانلىق قىلىش تەجرىبىسىنىڭ توپلىنىشىغا ھەمدە قانۇن چىقىرىش پائالىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ، خېلىلا مۇكەممەل بولغان يازما قانۇنلار بارلىققا كەلدى . تارىخقا نەزەر سالساق ، بۇرۇنراق بارلىققا كەلگەن قانۇنلار مۇنۇلار ئىدى : مىلادىدىن 20 ئەسىر بۇرۇن غەربىي ئاسىيا رايونىدا ئاسۇرىيە پادىشاھلىقى تۈزگەن « ئاسۇرىيە قانۇنى » ، مىلادىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن بائىل پادىشاھلىقى تۈزگەن « خاممۇرايى قانۇنى » ، مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن ئافىنانىڭ « دىراكو قانۇنى » ، مىلادىدىن 5 ئەسىر بۇرۇن رىمنىڭ « مىسقا ئويۇلغان 12 ماددىلىق قانۇنى » قاتارلىقلار . ئېلىمىزدە يازما قانۇن ئەڭ ئاۋۋال چۈنچىۈ دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئېلان قىلىندى . مىلادىدىن 536 يىل ۋە 501 يىل بۇرۇنقى چىڭ بەگلىكىدە يېزىلغان « جازانامە » ۋە دىڭ شىنىڭ « بامبۇكقا يازغان جازا ماددىسى » ئېلان قىلىندى . مىلادىدىن 513 يىل بۇرۇن چىڭ بەگلىكىدىكى جاۋياڭ قاتارلىقلار « جازا داڭقىنى » قويدۇردى . مىلادىدىن 407 يىل بۇرۇن لى كۈي « قانۇن دەستۇرى » نى تۈزۈپ چىقتى ① . ئەمدى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يازما قانۇننىڭ بولغان بولمىغانلىقى مەسىلىسىگە كەلسەك ، بۇنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇشقا قولمىزدا ھازىرچە نەق پاكىت - بىرەر تارىخىي يازما ھۆججەت يوق .

كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان بۇ نۇقتا ھېلىھەم ئۇيغۇر شۇناسلىق ساھە-
سىدىكى بىر بوشلۇقتۇر . ۋەھالەنكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە
كەلگەندە ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىدا قەبىلىلەر ئىتتى-
پاقى ئورنىنى دۆلەت تەشكىلى ئىگىلىگەنلىكى ، ئۇرۇقنىڭ ئورنىغا ئائىلە
بىرلىكى دەسسىگەنلىكىدىن ئىبارەت زور ئىلگىرىلەش ، بېرىم كۆچمەن
ھاياتتىن مۇتلەق ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈش ، دېھقانچىلىقتىن قول
ھۈنەرۋەنچىلىك ، سودا سىستېمىسىنىڭ روشەن ئايرىلىپ چىقىشى ؛ باج -
سېلىق تۈزۈملىرىنىڭ مۇكەممەل ئورنىتىلىشى ، يەر ، مۈلۈك
ئىگىدارچىلىقنىڭ مۇنتىزىم تەرتىپلەر بىلەن مۇقىملىنىشى ، ئەمگەك مېۋىسى
تەقسىماتىدىكى سىنىپىي ئايرىمچىلىقنىڭ تېخىمۇ گەۋدىلىنىشى . . . قا-
تارلىق ئىقتىسادىي ئىگىلىك ۋە مۈلۈكچىلىك تەرەققىياتىدىكى
مۇئەييەنلىشىشلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا مۇقەررەر ھالدا يازما قانۇن
بولۇشى كېرەكلىكىنى پەرەز قىلدۇرىدۇ . ئەمما بىز ھازىرچە مەنتىقىي
پەرەزگە بېرىلمەي تۇرۇپ ، ئەينى دەۋردە ئادەت قانۇنىنىڭ مۇھىم رول
ئوينىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكەلا ھەقلىقىمىز .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ، بۇرۇنقى ئۇرۇق -
قەبىلە مەنپەئىتى ئۈچۈن جان پىدالىق كۆرسىتىدىغان روھ خان ئۈچۈن ،
ئەل ئۈچۈن ۋە ئورتاق گەۋدە - خەلق ئۈچۈن تىرىشچانلىق
كۆرسىتىدىغان ئومۇمىي روھ بىلەن ئالماشتى ؛ دىنىي چۈشەنچىدە بارلىق
شەخسىي مەنپەئەت ، ھاۋايى ھەۋەس ، تەلەپلەردىن ۋاز كېچىپ ، نېرۋانغا
يېتىش (غايىۋى مەنزىلگە يېتىش) ، ئەقىدىسى ئىدىئولوگىيە سىستې-
مىسىدا مۇقەددەس ئورۇنغا قويۇلدى ؛ نىكاھلىنىش جەھەتتە ، بىر ئۇرۇغ
سىستېمىسىغا مەنسۇپ كىشىلەر ئۆز ئارا نىكاھلىنىش ئاللاقاچان تۈگىتىل-
گەنىدى ؛ قۇل ، يانچىلار ، دېھقانلار ۋە ئەركىن پۇقرالار (قۇللۇقتىن
ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلەر) ئۆزلىرىنىڭ خان ، بەگ ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر
ئالدىدىكى مۇئەييەن مەجبۇرىيەتلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىشىدىغان بولدى ؛
سودا - سېتىق ، قەرز ، ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا بەلگىلىك نىزام - قائىدىلەر
بەلگىلەندى . يۇقىرىقى ساھەلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئەينى دەۋردە ،

فېئوداللىق ھاكىمىيەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن جازا، سېلىق، مەجبۇرىيەت تەلەر تېكىلىغاندىن تاشقىرى، كۆپىنچە دىنىي شەرىئەت بويىچە، گۇناھىدىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن كىتاب كۆچۈرۈش، بۇتخانا، ئىبادەتخانىلارغا سەدىقە - ئىنتام بېرىش، ئىبادەتخانىلارنى ياساش ۋە رېمونت قىلىش، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈشنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىش ئادەت - قائىدىلەر يۈرگۈزۈلەتتى.

بۇ يەردە شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت بۇ فېئودال خانلىق دائىرىسىدە، جەمئىيەت تەرتىپى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتتە، بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى. بۇددا دىنى ئەقىدىسىدىكى يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى قاتتىق ساقلاش، ھەتتا ئۇششاق ھاشارەتلەر گىچە «جان ئېلىش» مەنىسى قىلىنغان، قان تۆكۈشتىن قاتتىق ھەزەر ئەيلەش، نېرۋانغا يېتىش يولىدا بۇ يانلىق ئىشلارنى (ساۋابلىق ئىشلارنى) كۆپ قىلىش قاتارلىق دىنىي ۋە ئېتىكا چۈشەنچىلەر ئەينى دەۋردە مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە ئىدى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى، ئەينى دەۋردە، ماھىيىتىدىن ئېلىنىپ ئېيتقاندا، فېئوداللىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشكە كۆپ پايدىلىق بولغان دىننىڭ ئېتىكا دائىرىسىگە مەنسۇپ بولغان ئايرىم ئەقىدىلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى ئادەت قانۇنى ئىدىئولوگىيە نۇقتىسىدىن پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

لېكىن، شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى فېئودال خانلىق ھاكىمىيەت بولغاچقا، ئادەت قانۇنلىرى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ، ئاقسۆڭەك - مۈلۈكدارلارنىڭ مەنپەئىتىگە ماس كېلىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، ئەلۋەتتە.

«ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى» ناملىق مەزكۇر ئەسىردە مىللىتىمىزنىڭ مۇشۇ پاراگرافىدا «ئادەت قانۇنى» دېگەن تېرمىننى ئىشلەتتۈق ۋە «بۇنداق قانۇن» نىڭ ئەينى دەۋردە يۈكسەك ئېتىبارغا ئېلىنغانلىقىنى يۇقىرىقىدىكى نەزەرىيىۋى بايان ۋە ئومۇمىي تەسەۋۋۇرىمىز بىلەن شەرھلەشكە تىرىشىپ كۆردۈق. مۇشۇ كۆز قارىشىمىزنى يەنىمۇ ئىلگىرى

سۇرۇش ۋە جىسدىن ، ئەينى دەۋردىن قالغان ئىككى پارچە ئىقتىسادىي مۇناسىلە ھۆججىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز :

- (1) كۈسكۈ يىل ئالتىنچ ئاي ئون ياڭغا
 - (2) ماڭا قاۋسىدۇ تۈشكە كۈنچىت
 - (3) كەرگەك بولۇپ ئىل تەمىرتىن بىر كۈرى
 - (4) كۈنچىت ئالتىم . كۈز ئىككى كۈرى كۈز —
 - (5) چىت بېرۇرمەن . بەرمەدىن كەچۈرسەرمەن ئىل
 - (6) ياڭغا تۇشى بىلە بېرۇرمەن . بەرگىنچە
 - (7) بار يوق بولسارمەن ، ئىنىم قاسۇقنىڭ
 - (8) تەگىلەر بىلە كۈنى بىر زۇنلەر . تانۇق
 - (9) قابان ، تانۇق بونگەك ، بۇ نىشان
 - (10) مەنىڭ ئۇل . مەن قاۋسىدۇ ئۆزۈم
 - (11) بىتىدىم
- تەر جىمبىسى

چاشقان يىلى ئالتىنچى ئاينىڭ 10 - كۈنى مەنكى قاۋسىدۇغا ئۆ-
سۈمگە تۆلەش ئۈچۈن ، كۈنجۈت كېرەك بولۇپ ، ئېلتۈمۈردىن بىر كۈرە
كۈنجۈت (قەرز) ئالدىم . كۈزدە ئىككى كۈرە كۈنجۈت بېرىمەن . ئەگەر
ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرەلمىسەم ، ئەلنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆسۈمى بىلەن
قوشۇپ بېرىمەن . (بۇنى) بەرگىچە بار - يوق بولۇپ قالسام ، ئىنىم قا-
سۇقنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۆز ئەينى بويىچە بېرىدۇ . گۇۋاھچى : قابان ،
گۇۋاھچى : بونگەك . بۇ تامغا مېنىڭ (ھۆججەتنى) مەن قاۋسىدۇ ئۆزۈم
يازدىم .

يەنە بەزى ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەردىن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى جازا ۋە جەرمانە ئىشلىرىغا ئائىت سۆز - جۈملىلەرنى ئۇچرىتىمىز . مەسىلەن ، « مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى » دە (مۇشۇ كىتابنىڭ 5 - باب 4 - پاراگرافىغا قارالسۇن) ، « راھىبىلارنىڭ ئاش - تامىقىنى خام قىلغۇچىغا 300 دەررە ئۇرۇلسۇن » ، « دىندارلار ئاغرىپ قالغاندا ، ئەگەر غوجىدار ياخشى قارىمىسا ، 300 دەررە ئۇرۇلسۇن » دېگەن جۈملىلەر ئۇچرايدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇلى ئەر كىنىلىككە چىقىرىش ھەققىدە يېزىلغان ۋەسىيەتنامىدە ھەم ئۇزۇملۇك باغنى سېتىش ھەققىدە يېزىلغان ھۆججەتتە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ : « ... بۇقا قۇلى ئاتلىق ئوغۇلى ئاتا - ئانىمىڭ بەختى ئۇ چۈن ئەر كىنىلىككە چىقىرىپ تىلخەت بەردىم . بۇندىن كېيىن بۇقا قۇلى تاغلارغا چىقامدۇ ، چۆللەرگە بارامدۇ ، ئۆزى ئىختىيار قىلغان يەرلەرگە بارسا بولىدۇ . مېنىڭ تىرىگەلمىشە قاتارلىق خوتۇنلىرىم ، تۇغقانلىرىمنىڭ ھەر قاندىقى ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۈز قىلمىسۇن . دەۋا - دەستۇر قىلسا ، خەزىنىگە بىر نوکچا ئالتۇن ، قۇچۇ بېگىگە بىر ئات ، شەھەر بېگىگە بىر كالا تۆلەپ ، ئېغىر جازالانسۇن » ③ . بۇ ... باغ ھەققىدە ، مەن تەربىشنىڭ ئاكا - ئىنىلىرىم بولسۇن ياكى تاغلىرىم ۋە جىيەنلىرىم بولسۇن ، ھېچكىم دەۋا قىلمىسۇن . پەقەت ، ياتلارنىڭ سۆزى بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا تايىنىپ تۇرۇپ ، دەۋا قىلسا ، چوڭ قوشۇنغا (خانلىق قوشۇنغا) بىر ئالتۇن ياستۇق (ياستۇق يۇل بىرلىكى - نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) ، ساراي خەزىنىسىگە بىر كۆمۈش ياستۇق ، بەگلەرگە ئىگەر جابدۇقلۇق بىردىن ئات بېرىش جازاسى بېرىپ لىش بىلەن بىرگە سۆزلىرى ئۆتمىگەي » ④ .

بىز يۇقىرىقى نەقىللەردىن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى جەمئىيىتىدە تەن جازاسى ، ئىقتىسادىي جەرمانە جازاسى ، شۇنىڭدەك « ئادەت قانۇنى » دەپ ئاتالغان قانۇن - مىزانلارنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

③ ۋە ④ قىسىملىرىدا ئۇيغۇر خانلىقىدا تەن جازاسى ، ئىقتىسادىي جەرمانە جازاسى ، شۇنىڭدەك « ئادەت قانۇنى » دەپ ئاتالغان قانۇن - مىزانلارنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

⑤ ۋە ⑥ قىسىملىرىدا ئۇيغۇر خانلىقىدا تەن جازاسى ، ئىقتىسادىي جەرمانە جازاسى ، شۇنىڭدەك « ئادەت قانۇنى » دەپ ئاتالغان قانۇن - مىزانلارنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

ئىزاھاتلار

- ① بۇ مىساللار « قانۇنشۇناسلىق ئاساسىي نەزەرىيىسىدىن لېكسىيە » ناملىق دەرسلىك كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى - قانۇن كادىرلار مەكتىۋى تەرىپىدىن 1982 - يىلى 8 - ئايدا باسقۇچتۇرۇلغان (ئۇيغۇرچە) .
- ② بۇ ئىككى ھۆججەت « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما » دېگەن كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى نەشر قىلىنغان .
- ③ بۇ نەقىللەر « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1994 - يىلى 3 - ساندىن ئېلىندى .
- ④ بۇ نەقىللەر « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1993 - يىلى 3 - ساندىن ئېلىندى .

بەشىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھەربىي ئىشلار

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ھەربىي ئىشلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە يۈكسەلگەنلىكى ھەققىدە كۆنكۈپ مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخى ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي شارائىت بويىچە ئېيتقاندا ، بۇ خانلىق دائىرىسىدە ئەسكىرىي ئىشلارنىڭ يۈكسەلدۈرۈلمەسلىكىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىمىز .

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ، ئوتتۇرا ئەسىردە ، بىرەر مۇستەقىل تۇرغان سىياسىي كۈچ يەنە بىر قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ تەرىپىدىن پات - پاتلا يوقىتىلىپ تۇراتتى . نەزى سۇلالىلەرنىڭ ئورنىغا يەنە بىر يېڭى سۇلالىنىڭ تىكللىنىپ قېلىشى تېزلا كۆرۈلۈپ تۇراتتى . ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ بۇ ئالاھىدە تارىخىي خاراكتېرى - ئەينى دەۋردە ھاكىمىيەت تۇتقان ھەرقانداق بىر سىياسىي كۈچكە ئەسكىرىي ئىشلارغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى تونۇتقانىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا

كەلگەن دۆلەتلەر ئاساسەن ھەربىي - فېئودال دۆلەت خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ ، فېئودال ھۆكۈمرانلار ھەربىي قۇدرەت بىلەن ئىچكى جەھەتتە سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولسا ، ئەنە شۇ ھەربىي قۇدرەتكە تايىنىپ ئۆز دۆلىتىنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلاپ ، مۇستەقىللىقىنى بىخەتەرلىك كاپالىتىگە ئىگە قىلىشقا تىرىشاتتى . بۇ ھال مۇ ئەينى دەۋردە قەد كۆتۈرگەن فېئوداللىق دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەزىرىگە ئەسكىرىي كۈچنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېلىندۇرغانىدى .

مەلۇمكى ، ئومۇملۇقنىڭ ئىچىدە ئايرىملىقنىڭ بولىدىغانلىقىنى دىئا- ليكتىك ماتېرىيالزىملىق ساۋاتقا ئىگە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ھالبۇكى ، ئەينى دەۋردە « غەربىي يۇرت » دەپ نام ئالغان ھا- زىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قەد كۆتۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بەلگىلىك خەۋپلەر ئىچىدە ياشىغانىدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يېمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ، قىرغىز ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە ، كۆچۈپ كەتكەن - سەرسان ئۇيغۇرلار يەنىلا دۈشمەن ھېسابلىناتتى ؛ قۇجۇ ئۆي- خۇرلىرى بىلەن دۈشمەنلەشكۈچى يەنە بىر كۈچ تۇبۇتلار ئىدى . چۈنكى تۇبۇتلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىر قانچە ئون يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ، مۇشۇ دائىرىنى ئۆز بىخەتەرلىكىنىڭ مۇھىم كاپالەتلىرىدىن بىرى دەپ قاراپ كەلگەنىدى . ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى تۇبۇتلارنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھەم قايتا روناقتا تاپىدى- خان سورۇنى بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن ئىدى ① . شۇڭا تۇ- بۇتلار ئۇيغۇرلار بىلەن تىرىكشىش پۇرسىتىنى ھەر دائىم پايلاپ تۇراتتى . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، ئەسلىدە بىر ئېتنىك مەنبەگە ئىگە بولغان خەلق - ئۇيغۇر ، قارلۇقلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇرۇلغان قاراخا- نىلار سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنىي

① لىۋ زىشياۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 1 - قىسىم 1 - كىتاب 261 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىلى نەشرى .

ئىزاھاتلار

- ① بۇ مىساللار « قانۇنشۇناسلىق ئاساسىي نەزەرىيىسىدىن لېكسىيە » ناملىق دەرسلىك كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى - قانۇن كادىرلار مەكتىۋى تەرىپىدىن 1982 - يىلى 8 - ئايدا باسقۇچتۇرۇلغان (ئۇيغۇرچە) .
- ② بۇ ئىككى ھۆججەت « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما » دېگەن كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى نەشر قىلىنغان .
- ③ بۇ نەقىللەر « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1994 - يىلى 3 - ساندىن ئېلىندى .
- ④ بۇ نەقىللەر « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1993 - يىلى 3 - ساندىن ئېلىندى .

بەشىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھەربىي ئىشلار

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ھەربىي ئىشلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە يۈكسەلگەنلىكى ھەققىدە كۆنكىت مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخى ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي شارائىت بويىچە ئېيتقاندا ، بۇ خانلىق دائىرىسىدە ئەسكىرىي ئىشلارنىڭ يۈكسەلدۈرۈلمەسلىكىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىمىز .

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ، ئوتتۇرا ئەسىردە ، بىرەر مۇستەقىل تۇرغان سىياسىي كۈچ يەنە بىر قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ تەرىپىدىن پات - پاتلا يوقىتىلىپ تۇراتتى . نەزى سۇلالىلەرنىڭ ئورنىغا يەنە بىر يېڭى سۇلالىنىڭ تىكللىنىپ قېلىشى تېزلا كۆرۈلۈپ تۇراتتى . ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ بۇ ئالاھىدە تارىخىي خاراكتېرى - ئەينى دەۋردە ھاكىمىيەت تۇتقان ھەرقانداق بىر سىياسىي كۈچكە ئەسكىرىي ئىشلارغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى تونۇتقانىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا

كەلگەن دۆلەتلەر ئاساسەن ھەربىي - فېئودال دۆلەت خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ ، فېئودال ھۆكۈمرانلار ھەربىي قۇدرەت بىلەن ئىچكى جەھەتتە سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشكە مۇۋەپپەق بولسا ، ئەنە شۇ ھەر - بىي قۇدرەتكە تايىنىپ ئۆز دۆلىتىنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلاپ ، مۇستەقىللىقىنى بىخەتەرلىك كاپالىتىگە ئىگە قىلىشقا تىرىشاتتى . بۇ ھال مۇ ئەينى دەۋردە قەد كۆتۈرگەن فېئوداللىق دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەزىرىگە ئەسكىرىي كۈچنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېلىندۇرغانىدى .

مەلۇمكى ، ئومۇملۇقنىڭ ئىچىدە ئايرىملىقنىڭ بولىدىغانلىقىنى دىئا - لىكتىك ماتېرىيالزىملىق ساۋاتقا ئىگە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ھالبۇكى ، ئەينى دەۋردە « غەربىي يۇرت » دەپ نام ئالغان ھا - زىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قەد كۆتۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بەلگىلىك خەۋپلەر ئىچىدە ياشىغانىدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يېمىرىلگەندىن كې - يىنىمۇ ، قىرغىز ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە ، كۆچۈپ كەتكەن - سەرسان ئۇيغۇرلار يەنىلا دۈشمەن ھېسابلىناتتى ؛ قۇجۇ ئۆي - خۇرلىرى بىلەن دۈشمەنلەشكۈچى يەنە بىر كۈچ تۇبۇتلار ئىدى . چۈنكى تۇبۇتلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىر قانچە ئون يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ، مۇشۇ دائىرىنى ئۆز بىخەتەرلىكىنىڭ مۇھىم كاپالەتلىرىدىن بىرى دەپ قاراپ كەلگەنىدى . ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى تۇبۇتلارنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھەم قايتا روناق تاپىدى - خان سورۇنى بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن ئىدى ① . شۇڭا تۇ - بۇتلار ئۇيغۇرلار بىلەن تىرىكشىش پۇرسىتىنى ھەر دائىم پايلاپ تۇراتتى . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، ئەسلىدە بىر ئېتنىك مەنبەگە ئىگە بولغان خەلق - ئۇيغۇر ، قارلۇقلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇرۇلغان قاراخا - نىلار سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنىي

① لىۋ زىشياۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 1 - قىسىم 1 - كىتاب 261 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىلى نەشرى .

ئىختىلاپلار مەۋجۇت ئىدى . بۇ تۈپەيلى ، قاراخانىيلارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تېرىتوررىيىسىگە « غازات ئۇرۇشى » قوزغاش خەۋپىمۇ ئېھتىمال دىن يىراق ئەمەس ئىدى .

ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىتتا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلارغا سەل قارىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەستۇر . ۋاھالەنكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنى كونكرېت بايان قىلىشقا ھازىرچە بىزدە ئىمكان يوق . ئىدىقۇت خانلىقىدا مۇنتىزىم ئەسكەر تۇرغۇزۇلغانمۇ ياكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىگە دۇچ كەلگەندە خانلىق تەۋەسىدىكى ھەممە يۇقرا ئەسكىرىي مەجبۇرىيەتكە ئاتلانغانمۇ ؟ ياكى خانلىق ئوردا ئەسكەرلىرى ، ھەر قايسى مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان شەھەرلەر (مەسىلەن ، قۇمۇل ، يارغول ، بېشبالىق ، قاراشەھەر ، كۇچا) نى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرىدىغان بەگ - ئەمەلدارلار ئىلكىدە مۇئەييەن ساندا ئەسكەر تۇتۇلغانمۇ ؟ بۇ ھەقتە قوللىنىمىزدا پاكىت يوق . شۇڭا يۇقىرىقى ئومۇمىي تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا كۇپايىلەندۇق .

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخىي خاراكتېرى ، فېئودال دۆلەت خاراكتېرى ۋە ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتىدىن ئېيتقاندا ، مەزكۇر خانلىق ئەسكىرىي ئىشلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى چوقۇم ، كونكرېت بايان ۋە خۇلاسەنى كېيىنكى تەتقىقاتقا قالدۇردۇق .

ئالتىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى سىنىپىي

تەبىقىلەر ۋە يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قارىشىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ، سىنىپىي تەبىقىلەر رو-شەن گەۋدىلىنىشكە باشلىدى . بۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئادەملەرنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىككى چوڭ تەبىقىگە ، يەنى خان - بەگلەر تەبىقىسى (ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى تەبىقى) ۋە خەلق (قارا بۇدۇن) تەبىقىسى (ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى تەبىقى) گە بۆلۈش مۇمكىن . بۇ ئىككى

چوڭ تەبىقىنى ئۇلارنىڭ چارۋا، يەر، سۇ، يايلاقلارغا بولغان ئىگىدارچىلىق سالىمىغا قاراپ يەنە بىر قانچە تەبىقىگە بۆلۈش مۇمكىن :

1. خان ۋە خاننىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرى، يەنى ئەڭ يۇقىرى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر. بۇلار نۇرغۇنلىغان چارۋا، تېرىلغۇ يەر، سۇ ۋە يايلاققا ئىگە. مۇئەييەن سالىماقتىكى سودا كارۋانلىرىغىمۇ ئىگە.

2. ھەر قايسى چوڭ شەھەرلەر (ياكى ۋىلايەتلەر) نىڭ باشلىقلىرى (مەسىلەن، باشلىق بېك قۇجۇ - قۇچۇنىڭ باش بېگى، كۇچادىكى يېرىم مۇستەقىللىققا ئىگە خان)، چوڭ ھەربىي باشلىقلىرى (سۇ باشى) ۋەزىرلەر (ئۇلچىلار) بۇلار خانلاردىن قالسىلا نۇرغۇن چارۋا، تېرىلغۇ يەرلىرىگە ئىگە ھەمدە دۆلەتكە تەۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنى باشقۇرۇش، باج - سېلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئارتقۇزىدۇ.

3. بەگلەر. خانلىق ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسىي قاتلاملىرىدا بىۋاسىتە ئەمىر - پارمانلارنى ئىجرا قىلغۇچىلار. بۇلار مۇئەييەن مىقداردا تېرىلغۇ يەر، مېۋىلىك باغلارنى ئىگىلىگەن.

4. راھىبلار. بۇلار ئىبادەتخانا نامىدا خېلى كۆپ ۋەخپە يەرلەرنى ۋە ئۇششاق چارۋىلارنى ئىگىلىگەن.

5. قول ھۈنەرۋەنلەر. تۆۋەن دەرىجىدە ئۆي - قورا، كارخانا ئورۇنلىرىغا ئىگە. بۇلار پەقەت ھۈنەر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن تاۋار بۇيۇملىرىنى سېتىش بىلەن تېرىكچىلىك قىلىدىغانلار.

6. سودىگەرلەر. يەرلىك تاۋارلارنى سىرتقى جايلارغا توشۇش، سىرتقى جايلاردىن تاۋار يۆتكەپ سېتىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مال - دۇنياسىغا يارىشا يەر - زېمىن، قورا - جاي ئىگىلىگەنلەر.

7. ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئەڭ ئاساسلىق تەبىقىە دېھقانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئورنى دۆلەت تەرىپىدىن قانۇنىي ھالدا مۇقىملاشتۇرۇلغانلار. بۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىلغا بۆلۈنگەن:

(1) قالانچى . دۆلەت تەربىيىدىن ياللىنىپ ئىشلىتىلىدىغانلار . بۇلار دۆلەتنىڭ يەر ئىگىدار چىلقى تۈزۈمى بىلەن زىچ باغلىنىشلىقى بولغانلار . بۇلار كىشىلىك ھوقۇقتا سەل ئەر كىنرەك بولۇپ ، فېئوداللارغا تەئەللۇق بولمىغانلار .

(2) ئىدرۇ ياكى يىدرۇ (يەنى يانچىلار ، قۇللارغا يېقىنراق تۇرىدىغانلار) بۇلار كىچىك فېئوداللارغا يېقىندى بولغانلار . كىچىك فېئوداللار مۇشۇ تۈر كۈمدىكى دېھقانلارنى تېرىلغۇ يەرلىرىگە مۇقىملاپ ، ئەمگەك كۈچى قاتارىدا ئىشلىتەلەيدۇ . بۇلارنىڭ كۆچۈپ كېتىش ئەر كىنلىكى بولمايدۇ ، بۇلاردىن باجىمۇ ئېلىنىدۇ . ھەتتا خوجايىنلارنىڭ ئۇلارنى باشقىلارغا سېتىۋېتىشكۈمۇ قۇربى يېتىدۇ . بۇ خىلدىكى دېھقانلارنىڭ فېئوداللار بىلەن ۋە يەر ئىگىدار چىلقى تۈزۈمى بىلەن باغلىنىشلىقى ئىنتايىن زىچ بولىدۇ . فېئوداللار ئىدرۇلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ .

(3) كۇۋاك . بۇ خىلدىكى دېھقانلارنىڭ ئىككى خىل مەجبۇرىيىتى بار . بۇلار بىر تەرەپتىن ، دۆلەتكە يەردىن چىققان مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرىدۇ . بۇ ، ئۇلارنىڭ « بۇرچى » ھېسابلىنىپ ، خالىسانە ھېسابلىنىدۇ ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، ئەمەلدار - بەگلەرگە غەللە - پاراق تاپشۇرىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيدۇ . بۇ بىر خىل ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان باج تۈزۈمىدىن ئىبارەت .

(4) تۇتۇق . بۇ خىلدىكى دېھقانلار خوجايىنلىرى تەرىپىدىن قەرزگە گۆرۈ - رەنە ھېسابىدا ياكى « تۇرغاق » سۈپىتىدە ياللىنىپ ئىشلىتىلىدىغانلار . قەرز ئىگىسىگە (يەنى قەرز بەرگۈچى خوجايىنغا) بەلگىلەنگەن ئەمگەك نورمىسىنى چوقۇم ئىشلەپ تۈگىتىشى شەرت قىلىنىدۇ . بۇنداق ئەمگەك نورمىسى تۈگىتىلگەندە ئۇلار ئاندىن ئەر كىنلىككە ئېرىشەلەيدۇ . شۇڭا بۇلار يەنىلا قۇل ھېسابلىنمايدۇ .

(5) قاداش . بۇلار ئەر كىن دېھقانلار بىلەن قۇلنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغانلار بولۇپ ، جاڭزا (دېھقانچىلىق قورغانلىرى) ئىگىلىرىنىڭ تۇغقانلىرى ھېسابلىنىدۇ . بۇلار ئىگىلىرى تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ . بۇلار

ئىگىلىرىگە غەللە - پاراق تاپشۇرىدۇ .
يۇقىرىقىلاردىن قالسا قۇللاردۇر . قۇللار ئەر - ئايال دەپ
ئايرىلمايدۇ . بۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ، تېرىلغۇ يەر -
زېمىن ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بولمايدۇ . شۇنىڭدەك ئەمگەك
ھەققىغىمۇ ئېرىشەلمەيدۇ . بۇلارنىڭ كېلىش مەنبەيى قەرزگە بوغۇلغان
دېھقانلار ياكى ئۇرۇش ئەسرلىرىدۇر .

يەنە بىر تۈر كۆم كىشىلەر « سالى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇلار بۇددا
راھىبلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىغا مەنسۇپ بولغانلار ، بۇلار مەخسۇس
ئىبادەتخانىلارنىڭ مۇشكۈل ئەمگەكلىرىگە سېلىنىدۇ . بۇلار راھىبلارنىڭ
چاكار - مالايللىرى ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىقى ھەرخىل تىپتىكى دېھقانلار ، بولۇپمۇ 2 ، 3 - خىلدىكى
دېھقانلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى فېئودال نۇڭنۇ (يانچىلىق ؟) لۇق
تۈزۈمىدىكى ئاساسلىق قوشۇننى تەشكىل قىلغۇچىلاردۇر . ئەگەر دېھقانلار
يەردىن ئايرىلىپ قالسا ، ئۇلار ئىلاجىسىزلىقتىن يەر ئىگىلىرىنىڭ تېرىلغۇ
ئېتىزلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ ، تىرىكچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ .
لېكىن گۈرۈگە قويۇش شەرتى بولۇپ ، قەرز ئېلىش توختامنامە -
ھۆججىتىنى پۈتۈش كېرەك . مانا بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسى
سىدىكى فېئوداللىق يەر ئىجارە تۈزۈمىنىڭ قوشۇمىنى
شەكىللەندۈرگۈچىلەرنىڭ ئاز قىسمىدۇر ① .

يەتتىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە

مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

دىپلوماتىيە - ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ ھاياتىدا كەم بولسا
بولمايدىغان مۇھىم بىر سىياسىي پائالىيەت بولۇپ ، ئۇ ، دۆلەتنىڭ گۈللەپ
ياشنىشىدا بەلگىلىك رول ئوينىيدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر . دىپلومە-
ماتىيە ئىشلىرى ئارقىلىق بىرەر دۆلەت تاشقى مۇناسىۋەتنى نۇرماللاشتۇرۇپ

① غەربىي شىمال تارىخ جۇغراپىيىسى ، (خەنزۇچە) زۇزۇنلىنىڭ 1984 - يىلى 4 -

سان ، 3 - بېتىگە قارالسۇن .

تۇرىدۇ . باشقا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇراالايدۇ . دىپلوما-
تىيە ئارقىلىق دۆلەتلەر ئۆزئارا چۈشىنىش ، ئۆزئارا ياردەم قىلىش ،
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ، سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ، ئۆزئارا
ھەمدەمدە بولۇشۇپ ، ئورتاق دۈشمەننى يوقىتىش . . . قاتارلىق مۇھىم
ئىشلارغا شەرت - شارائىت ھازىرلاش ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىد-
تىگە يېتەلەيدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا دۆلەت ئىشلىرىدا مۇھىم ئورۇندا
تۇرىدىغان بۇ دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن
دائىملىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن . ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۈچ يۈز
يىلدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاڭ سۇلالىسى (618 — 907 - يىللار)
بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت
دىپلوماتىك مۇناسىۋەت قىلىشقانىدى . « بەش سۇلالە ، ئون پادىشاھلىق »
دەۋرىدىمۇ (مىلادى 907 — 960 - يىللار) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىك بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالدى . سۇڭ سۇلالىسى
دەۋرىگە كەلگەندە (مىلادى 960 — 1227 - يىللار) ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى
بىلەن خەنزۇ خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يەنىمۇ قۇيۇقلاشتى .
سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندىنىڭ 982 - يىلى ئىدىقۇتقا
مەخسۇس ئەلچىلىككە كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم بولسا كېرەك . ئەنە شۇ
خىلدىكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇرلار
ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىگىلا قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى بۇنداق
مۇناسىۋەت سىياسىي مەنپەئەتكە زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەممىدىن
بەكرەك ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر . بۇ ھەقتە بەزى ماتېرىياللاردا شۇنداق با-
يانلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز :

« چىنىلىقلارنىڭ (جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە تىكلەنگەن
سۇلالىلەرنى دېمەكچى — ئا) ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلىشى بىلەن
كۈتكەن ئۈمىدلىرى شۇ ئىدىكى ، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىياغا تەھدىت
سىپىلۇاتقان تىبەتلىكلەرگە قارشى يېڭى بىر ئىتتىپاقداش تېپىش ئارزۇسىدا

ئىدى» ① دەپ مەن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇچراتتىم.

دەرۋەقە ، تىببە تىلىكلەر ئەينى دەۋرلەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيە تىكىمۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيەتتىكىمۇ سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر تەھدىت سالغۇچى كۈچ ئىدى . سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ مىلادى 982 - يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا كېلىشىمۇ بىر تەرەپتىن ئەنە شۇ مەقسەتنى چۈشەندۈرەتتى . ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئەينى دەۋردە سۇڭ سۇلالىسى تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەر بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەتى ئۈچۈن ناھايىتى زور ئۈنۈملۈك رول ئوينىغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى يەنە لياۋ سۇلالىسى (كىدانلار) بىلەنمۇ قۇيۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن . لياۋ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇناسىۋەت ، ئاساسەن سودا ئىشلىرىنى مۇھىم مەزمۇن قىلغان مۇناسىۋەت ئىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن لياۋ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى « قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى » دەپ ئېيتىش ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك تۇرىدۇ . مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ئۇيغۇرلارنىڭ لياۋ سۇلالىسى بىلەن ئەينى دەۋرلەردە ئېلىپ بارغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى لياۋ سۇلالىسىگە قارام بولغان مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ كەڭچىلىك سىياسىتى بىلەن (پەقەت مەلۇم مىقداردا باج ئېلىپلا ئىچكى ئىشلاردا مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويغانلىقى) ھامىيلىق قىلىشقا ، ھېچبولمىغاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى يوقاتماي غەربكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىگە تارىخىي ئاساس بولغان دەپ ئېيتىش مۇمكىن .

بۇ يەردە شۇ مەسىلىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتتىكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىدە ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن ئىش كۆرگەنىدى . بۇ خانلىق ھەم سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ، ھەم لياۋ سۇلالىسى (كىدانلار) بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى نورمال ھالدا ئېلىپ بارغان . بۇ ھەقتە مۇنداق بىر نەقىلىنى كەلتۈرۈش كۇپايە : « ... ۋاڭ

يەندې چىن ئىمپېراتورنىڭ رەسمىي بىر ئەلچىسى ئىدى . 932 - يىلدىن كېيىن چىننىڭ شىمالدا كىدان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى چىن دۆلىتى ئۈچۈن زور بىر تەھدىت بولۇپ قالدى . بۇ تەھدىتكە نىسبەتەن چىن يېڭى ئىتتىپاقداشلارنى ئىزدىدى . كىدان دۆلىتىگە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بىلەن تونۇشۇشنى ئىزدىدى . چىن ئەلچىسى ئۈي-خۇرلارنى بۇ مەقسەتكە كۆندۈردى . ئۇيغۇرلار بولسا ھەم چىننى ، ھەم كىدان دۆلىتىنى رازى قىلىش يولىنى توغرا تاپتى « (باھائىدىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق كىتابىغا قارالسۇن . 1971 - يىل ئىستانبۇل نەشرى) .

بۇ خىل ئالاھىدە بولغان دىپلوماتىيە ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە — لياۋ سۇلالىسىگە قارام بولغان ۋاقىتتىكى تايىملىق مۇناسىۋىتىدە ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىشىغا ئەسقىتىپ قالغانىدى .

كېيىنچە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا قەد كۆتۈرگەن « شىشا » نامىدىكى تاڭغۇت دۆلىتى (مىلادى 982 - 1227 - يىللار) بىلەنمۇ سودا ئالاقىسى قىلىشقان . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتقان ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلار تېرىسىنىڭ كېلىش مەنبەيىنى تەسەۋۋۇر قىلىش يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ تاسادىپى ھالدىلا ئېيتىلمىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ .

لياۋ سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ بەرگەن نەتىجىسى چىڭگىزخان بىلەن ئىدىقۇت خانى بارچۇق ئارت تېكىن مۇناسىۋىتىدىمۇ تەكرارلاندى . ئىدىقۇت بارچۇق چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان سەپىرىگە يول بەردى . ياردەملەر كۆرسەتتى . چىڭگىزخان ئىدىقۇت خانلىقىغا چاڭگال سالمىدى ھەمدە ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىغا لياۋ سۇلالىسىگە ئوخشاشلا بەزى ئىمكانىيەتلەرنى بەردى .

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى ياخشى

چۈشەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ، ئەلچىلىككە بېرىش ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىشتا بىر بۇرۇش قائىدە - يوسۇن بولغان : « ئۇيغۇر خاقانلىرى باشقا دۆلەت ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغاندا ئات مېنىپ ئەلچىنىڭ ئالدىغا چىقاتتى ۋە ئۆزىنىڭ خوتۇنلىرىنى ، ئوغۇل - قىز ، ئاچا - سىڭىل ، ئاكا - ئۇكا ، ئۇرۇق تۇغقانلىرىنى بىرگە ئېلىپ باراتتى . ئەلچىلەر سوۋغاتلىرىنى ھەدىيە قىلغاندا ، ئۇيغۇرلارمۇ سوغا - سالام بېرىشەتتى . بۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەب - قائىدىلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . . . ۋاڭ يەندې بېشبالققا كېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئاندىن ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى ئۇنى قوبۇل قىلغانىدى . چۈنكى ئۇيغۇرلار بىرەر ئەلچىنى قوبۇل قىلىشتا خاسىيەتلىك بىر كۈننى بەلگىلەيتتى » (باھائىدىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق كىتابىغا قارالسۇن . 1971 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى) .

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت قائىدە - يوسۇنلار قاراخانىيلار سۇلالىسىدەمۇ مۇكەممەل ئىدى . بۇ ھەقتە « قۇتادغۇ بىلىگ » تەمەخسۇس باب ئاچرىتىلغان . . .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىمۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە قېرىنداشلىق ئاساسىدىكى باردى - كەلدىلەر قۇيۇق بولغان بولسىمۇ ، كېيىنچە دىنىي ئايرىمچىلىق بۇنداق مۇناسىۋەتنى ئۇزۇپ قويغانىدى .

ئىزاھاتلار

① باھائىدىن ئۆگەل : « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » تۈركچە ، 1971 - يىلى ئىستانبۇل 1 - نەشرى ، 108 - بەت .

② « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى ، 258 - بەتكە قارالسۇن .

سەككىزىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى
دەۋرىدىكى دىنلار

دىن — ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ بىر خىل شەكلى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، دىن — ئىنسانلارنىڭ بەدۋىلىكتىن مەدەنىي ھاياتقا قەدەم قويغان دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئاڭ، تەسەۋۋۇرلىرى بېيىپ، ئەتراپ — مۇھىتىنى يەنى ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسىنى ۋە كىشىلىك ھايات قانۇنىيەتلىرىنى تەدرىجىي چۈشىنىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ دىنمۇ مەزمۇن جەھەتتىن بېيىپ بارغان ۋە تاكامۇللاشقان. ئىنسانلار تەپەك كۈرى يۈكسەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەندە بولسا، دىن — ماركسىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، بىر خىل «روھىي ئەپيۇن» بولۇپ قالغانىدى. دىننىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي بولغان ئەمەس. چۈنكى، ماركسىزىملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭىنى بەلگىلىگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن تۆۋەن، كىشىلەرنىڭ ئاڭ تەپەككۈر ئىقتىدارى ناھايىتى ئاجىز بولغانلىقتىن، گۈلدۈرماما، چاقماق، يەر تەۋرەش، بوران، كەلكۈن، ئوت ئاپىتى، ئۆلۈم — يېتىم ھادىسىلىرى ۋە ھايۋاناتلارنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارلىرى قاتارلىق سىرتقى تەبىئەت كۈچلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىگە سىر بولۇپ تويۇلغان. بۇ سىرلار ئالدىدا ئىنسان ئەڭ بال دۇرقى ۋاقىتلاردا بەكمۇ ئاجىزلىق قىلغان. ئەينى شۇ دەۋرلەردە، ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا بۇنداق سىرتقى كۈچنىڭ كەينىدە (تېڭىدە) ئاللاھىدە قۇدرەتلىك بىر خىل ئىلاھىي كۈچ بار، دېگەن تەسەۋۋۇر پەيدا بولغان. نەتىجىدە ئىنسانلار تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ ھەر خىل خۇدالارنى (مەسىلەن، چاقماق خۇداسى، يەر خۇداسى، ئاسمان خۇداسى، بەخت خۇداسى، سۇ خۇداسى...) ئويلاپ چىقارغان.

لېنىن « سوتسىيالىزم ۋە دىن » دېگەن ئەسىرىدە :
 « ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا قارشى
 كۈرەش قىلىشقا ئاجىز كەلگەن چاغلىرىدا ، خۇددى ياۋايى ئادەملەر
 تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلىشقا ئاجىز كەلگەنلىرىدە ، خۇدا ، جىن -
 شەيتان ۋە مۆجىزىلەرگە ئېتىقات قىلىشى پەيدا بولغاندەك ، ئۇلاردىمۇ ئۇ
 دۇنيانىڭ گۈزەل تۇرمۇشلىرى توغرىسىدا ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشى مۇقەر -
 رەر » ① دەپ كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئېزىش -
 ئېزىلىشمۇ دىننىڭ پەيدا بولۇشىدىكى بىر خىل ئىجتىمائىي ، تارىخىي
 شارائىتتۇر .

بۇ يەردە شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى ، دىن سىنىپىي
 جەمئىيەتتە ئوخشىمىغان سىنىپىي تەبىقىلەر تەرىپىدىن باشقا - باشقا مەدە
 سەتلەردە ئىستېمال قىلىنغان بولسىمۇ ، شۇنىڭدەك ئۇ كېيىنكى تارىخىي
 باسقۇچلاردا « روھىي ئەپيۇن » لۇق رولىغا ئىگە بولغانلىقى ئېتىراپ قىلىنما
 لىنىسىمۇ ، لېكىن ئۇ ھامان مەدەنىيەت جۈملىسىدىكى بىر خىل تارىخىي
 ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ (دىننىڭ) ئىنسانلارنى ياۋايىلىقتىن مەدەنىي
 ھاياتقا يۈكسەلدۈرگەنلىك رولىنى ، كۆپلىگەن بەدىۋى ئۇرۇغ -
 قەبىلىلەرنى زور بىرلىك گەۋدىگە ئويۇشتۇرۇشلاردا ئىجابىي رول ئوينىدى
 خانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش مۇمكىن ئەمەس .

ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىپىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىسلام دىنىنى
 ۋاسىتە قىلىپ ئەرەب قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ، ھىندىستاندا
 ياشىغۇچى قەبىلىلەرنىڭ مىلادىدىن 3 - 4 ئەسىر بۇرۇن بۇددا دىنىنىڭ
 ئاڭ بىرلىكى قىلىنىشى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ... قاتارلىق
 مىساللار يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى دەلىللەشنىڭ قىسمەن ئاساسى بولالايدۇ .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئېتىقاد قىلىنغان دىنلارمۇ ئۇيغۇر مەدە -
 نىيەت تارىخىنىڭ گۈلتاجىسى ھېسابلىنىدىغان « ئۇيغۇر بۇددا
 مەدەنىيىتى » نى يۈكسەك پەللىگە يەتكۈزۈشتە ، ھەرقايسىسىنىڭ تېگىش
 لىك رولى بولغانىدى .

مانى دىنى

مانى دىنى مانىخەي دىنى ياكى مانىخەيزىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ دىن مىلادى 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پېرسىيەلىك مانى دېگەن ئادەم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانچقا ، مانى دىنى شۇ ئادەمنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . مانى دىنى پەيدا بولغان مىلادى 3 - ئەسىردە ، ئىراندا چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى . پارسلارنىڭ ساسانىيلار جەمەتىدىن بولغان ئارداش 1 تەرىپىدىن ئىراندا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن پارتىخىيە دۆلىتى ئاغدۇرۇلۇپ ، ساسانىلار پادىشاھلىقى قۇرۇلغانىدى . بۇ سۇلالىنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولغان ئارداش 1 ئاتەشپەرەسلىك (زورا ئاستىر) دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلغانىدى . بۇ دىننىڭ روھانىلىرى خەلقىنى ئىنتايىن ئېغىر ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى . نۇرغۇن يەر ، قۇللارنى ئىگىلىۋېلىش بىلەن بىرگە يەنە تۈرلۈك دىنىي قائىدە - يوسۇنلاردىن پايدىلىنىپ ، خەلقنىڭ پۇل - ماللىرىنى قاقتى - سوقتى قىلدى . ئەدلىيە ، مائارىپمۇ ئاتەشپەرەسلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىندى . مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ، ئاتەشپەرەسلىككە قارشى كۈرەشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى سۈپىتىدە مانى دىنى پەيدا بولدى ② .

مانى دىن ئارقىلىق ئاتەشپەرەسلىك تەلىماتىغا قارشى تۇرغانلىقتىن ، يۇقىرى تەبىقە دىندارلار تەرىپىدىن مىلادى 275 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى ③ . مانى دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى ھەر تەرەپكە تارقالىپ كەتتى . بۇلاردىن بىر قىسمى ئامۇ دەريا ۋادىلىرىغا قېچىپ بېرىپ ، دىنىي تەشۋىقاتىنى يەنە باشلىدى . يەرلىك خەلقلەر ، جۈملىدىن سوغدىلار بۇ دىننى قوبۇل قىلدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر قارا قاغان (مىلادى 745 - 759 - يىللار) تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆتۈنىشىگە ئاساسەن ، قوشۇن باشلاپ توققۇز يىلغا سوزۇلغان ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن جازا يۈرۈشى قىلىپ ، لويياڭ قاتارلىق جايلارغا كەلگەنىدى . ئۇ - دۇن (خوتەن) قۇجۇ (تۇرپان) پادىشاھلىقى قوشۇنلىرىمۇ شۇ قېتىمقى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا كەلگەنىدى . مىلادى 762 - يىلى مويۇنچۇر قارا قا -

غاننىڭ ئورنىغا دەسسەگەن ئېل تېكىن (بۆگۈ قاغان) ئىككىنچى قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ، ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىغىنى باستۇرۇشقا قاتناشتى . بۇ جەرياندا ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىچكىرىدىكى مانىچىلار بىلەن كەڭ ئۇچراشتى . شۇ يىلى بۆگۈ قاغان ئۆز ئېلىگە قايتقاندا تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبىنى بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي مانى دىنىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىدى . شۇنىڭ بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا مانى دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى ④ .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلىپ ، بۇ خانلىقنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كېلىپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلەگەندە ، يەرلىكتىكى ئاساسلىق دىن بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنى تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى .

مانى دىنى ئاتەشپەرەسلىك ، بۇددا ، خرىستىئان دىنىلىرىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت مۇرەككەپلەشكەن ، يېرىم دىنىي ، يېرىم پەلسەپىۋى مەزمۇن ئالغان دىندۇر .

مانى دىنىنىڭ ئاساسىي يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ كۈرىشىدىن ئىبارەت . « ئىككىلىك ، ئۈچ زامان » تەلىماتى بۇ دىننىڭ تۈپ نېگىزى بولۇپ ، ئىككىلىك - يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ؛ ئۈچ زامان - ئۆتكەن زامان ، ھازىرقى زامان ، كەلگۈسى زامان ياكى دەسلەپكى زامان ، ئوتتۇرا زامان ، كېيىنكى زامان دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ . مانىنىڭ قارىشىچە ، دۇنيانىڭ ماھىيىتى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆتكەن زامان ، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زامانىدىكى جەريان ۋە ھالىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ ؛ قاراڭغۇلۇق بىلەن يورۇقلۇق بىر - بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ . يورۇقلۇق - ياخشىلىق خۇداسى ، قاراڭغۇلۇق - يامانلىق خۇداسى ، يورۇقلۇق خۇداسى ئاخىر قاراڭغۇلۇقنى يېڭىدۇ ؛ بۇ ئالەم سۇ ، ئوت ، توپىدىن تەركىب تاپقان ؛ يەر ۋە سۇغا ھەممە ئادەم باب - باراۋەر ئىگە بولۇشى كېرەك ، دېگەن قاراشتىن ئىبارەت .

يۇقىرىقى تەلىمات ۋە ئاساسلاردىن قارىغاندا ، مانى دىنى ئاساسەن ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلاملارنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىش خاراكتېرىنى

ئالغانلىقى بىلىنىدۇ . مۇشۇ سەۋەبلىكىمۇ ، ئىشقىلىپ مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى ئۇزاق ۋاقىت قوللىنىغانىدى .

مانى دىنىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىق ئەسەرلىرى يەتتە كىتاب (يەنى ئاغىلىق نوم) دىن ئىبارەت . بۇ دىننىڭ مۇخلىسلىرى ئاق كىيىم كىيىدۇ . بۆكلىرى ئاق ، قارا ۋە بىنەپشە رەڭلەردە بولىدۇ . باش مۇخلىسنىڭ بۆكى بىنەپشە رەڭدە بولىدۇ . ئاغرىسا دورا يېمەيدۇ . مانى دىنىدا ئادەم ئۆلسە ، جەسەت يالغىچ ھالەتتە كۆمۈلىدۇ . مانى مۇخلىسلىرىنىڭ ھەپتىلىك ئىبادىتى « مىر » كۈنى تۆتكۈزۈلىدۇ . « مىر » سوغدى تىلىدا « يەكشەنبە » دېگەن مەنىنى بېرىدۇ .

مانى دىنى مۇخلىسلىرىمۇ بۇددا دىنى مۇرتلىرىدەك يالقۇن تاغ ، تۇيۇق ، بۇلىۇق ، مۇرتۇق ، يېزەكلىك قاتارلىق جايلارغا سېلىنغان مانى ئىبادەتخانىلىرىدا ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇشقان . بۇنداق ئورۇنلار ئۇلارنىڭ نەزمە يېزىش ، رەسىم سىزىش ، ئىلمىي بەھىس ، تەرجىمىچىلىك ، تەپسىرچىلىك . . . قاتارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ مەركەزلىرىگە ئايلانغان .

مانى دىنىنىڭ دۇنيا ۋە ھاياتلىق ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن بويىدىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىلا ئەكس ئېتىشكە باشلىغانىدى . ئىدىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە بولسا ، مانىخەيزمچىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەدەبىياتىنى يېيىتىشتا ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر پوئىزىيە ژانىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقانىدى . مانى دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن تەرجىمان ، شائىر ، ئەدىبلەرنىڭ ئىدىقۇت ئەدەبىياتىدا ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەردە تۇتقان ئورنى خېلىلا گەۋدىلىك بولۇپ ، تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ھەقتە ئادىللىق بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈۋاتقانلىقى ئىلىم ئەھلىلىرىگە مەلۇمدۇر .

بۇددا دىنى

بۇددا دىنى دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ بىرى . ئۇ ، تەخمىنەن

مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىرلەردە قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولغان . بۇ
 دىننىڭ ئىجراچىسى ساكيامۇنى (Xakyamuni - ساكيالارنىڭ ئەۋلىياسى
 دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدۇ . ساكيامۇننىڭ ئەسلى ئىسمى سەدىغارت
 (Sidhartha) بولۇپ ، شىمالىي ھىندىستاندىكى كاپىلۋاستۇ
 (Kapilvastu) پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى سۇددۇنا (Xuddhodana)
 نىڭ شاھزادىسى ئىدى . « بۇددا » (Buddha) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا
 « بۇرھان - Burhan » دەپ ئېيتىلىدۇ . دېگەن سۆز « ئاڭ - سېزىم ،
 ئەس - ھوش » دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ ، « بۇددا » دېگەن سۆز
 سەدىغارتنىڭ ئاڭ سېزىمگە كىرىپ ، ئەس - ھوشنى تېپىپ ، ئەۋلىيا بول
 ۋاندىن كېيىنكى ھۆرمەت نامىنى ئىپادىلىگەن .
 قەدىمكى بۇددا دىنىنىڭ باشقا دىنلارغا ئوخشمايدىغان بىر
 نۇقتىسى شۇكى ، ئۇ : ئىلاھنىڭ ئۆزى ئەر كىن مەخلۇق ئەمەس . ئۇمۇ
 سان - ساناقسىز سانسارانى ، يەنى قايتا ھاياتلىقنى ئۆز بېشىدىن
 كەچۈرىدۇ دەپ ھېسابلايتتى (بۇ بۇددىزىمدا ئېيتىلىدىغان سانسارا -
 Sansara قايتا ھاياتلىق دېگەن مەنىدە) ، بۇنداق قايتا ھاياتلىق بولسا ،
 ئازاب - ئوقۇبەت بىلەن باراۋەر ، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ ھەقىقىي ما-
 ھىيىتى توغرىسىدىكى بىلىمىزلىكى ئەنە شۇنداق ئازاب - ئوقۇبەت
 چېكىشكە ئېلىپ بارىدۇ (ئېيتىلىشىچە ، ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ھەممە
 جەھەتلىرىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدى ئاشۇ سانسارادا ئىكەن) . ئەمما بۇددا :
 ئاڭ - سېزىمگە كىرىپ ، ئەس - ھوشقا ئېرىشكىلى بولىدۇ ؛ كىشىلەر
 بىلىمىزلىك - قاراڭغۇلۇقتىن قۇتۇلغاندا ، دۇنيانىڭ ھەقىقىي خاراكتېرى
 ئېچىلىدۇ ، ھاياتلىقنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ، يەنى سانسارادىن ئازاد بو-
 لۇپ ، نىرۋاناغا (Nirvana - مەڭگۈ شۇنداق تۇرىدىغان ، ھېچقانداق بىر
 قۇدرەتكە بېقىنمايدىغان بىر خىل ھۆرىيەت دۇنياسىغا) يەتكىلى بولىدۇ ،
 دەيدىكەن .
 بۇددىزىم نامى ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ : بىرىنچى قىسىمى
 سۇترا (Sutra) دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ قىسىمى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ،
 ساكيامۇننىڭ شەخسەن ئۆزى ئېيتقان گەپ - سۆزلەرنى مەزمۇن قىلىدۇ ؛

ئىككىنچى قىسمى ئابدارما ياكى شاسترا (Abhdarma , xastra) دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ قىسمى ساكيامۇنى ئېيتقان گەپ - سۆزلەر توغرىسىدىكى ئىزاھنى مەزمۇن قىلىدۇ ؛ ئۈچىنچى قىسمى ۋىنايا (Vinaya) دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ قىسمى راھىپلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەمىر - مەرۇپ ، قا . ئىدە - يۈسۈنلارنى مەزمۇن قىلىدۇ . ھەممىسى يىغىشتۇرۇلۇپ تىپىتاك (Tipitaka) دەپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۈچ ئاغىلىق نوم - بىتىگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، بۇددا نوملىرىدا ناھايىتى نۇرغۇنلىغان ھېكايىلەر مۇ ئۇچرايدۇ (ئۇلارنىڭ ئەدەبىي قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى) . بۇ ھېكايىلەر جاتاكا (Jataka - ئۆز ھاياتى دېگەن مەنىدە) ۋە ئاۋادانا (Avadana - تەمسىللەر دېگەن مەنىدە) دېگەن ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان . جاكاتا قىسمىدا ساكيامۇننىڭ ئاۋالقى ھاياتىدىكى ئىش - ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ . ئاۋادانا قىسمىدا ساكيامۇنى ۋەز - نەسەھەت ئوقۇغان چاغدا كەلتۈرگەن تەمسىللەر ھېكايە قىلىنىدۇ .

بۇددىزىمنىڭ ئۇزاق تارىخى تەرەققىياتىدا ، بۇدىننىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر مۇنچە مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن . مىلادىدىن ئىلگىرىلا ماخايانا (Mahayana) مەزھىپى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ - Ulug kolunggu دەپ ئاتىلىدۇ) پەيدا بولدى . ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەزھىپىنى گويىكى بىر چوڭ ھار - ۋىدا ئولتۇرغۇچىلار ، قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك خالايقنىڭ ھەممىسىنى سانساردىن قۇتقۇزۇپ ، نىرۋاناغا يەتكۈزگۈچىلەر دەپ ھېسايلايدىكەن . بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى كونا مەزھەپ بولسا ھىنايانا (hinayana) مەزھىپى (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا كىچىك كۆلۈڭگۈ - kiqig kolunggu دەپ ئاتىلىدۇ) دېيىلىدىكەن . كىچىك كۆلۈڭگۈ تەرەپدارلىرى شەخسنىڭ ئاراملىغىنىلا كۆزلىگەن بولغاچقا ، گويىكى بىر چوڭ دەريادىن ئۆتمەكچى بولغان بىر كىچىك ھارۋىغا ئوخشىتىلىدىكەن . ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈنىڭ پىرى - لىرى بۇدساتۋا ياكى پۇسار (Bodisatva - pular) دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلارنى قۇتقۇزۇش ئىشىغا بېغىشلىغان . كىچىك كۆ - لۈڭگۈنىڭ كامالەتلىك كىشىلىرى بولسا ، ئارخات (Arhat) دەپ

ئاتىلىدۇ. ئۇلار شەخسنىڭ كامالەتكە يېتىشىنىلا كۆزلەيدۇ. ئۇلۇغ كۆ-
لۇنگۇنىنىڭ ئاساسىنى تەلىمى سۇنياتا (Sunyata) دەپ، قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلىدا « يوق - قۇرۇق » دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تەلىم: بۇ دۇنيادىكى
ھەممە نەرسە قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت. قۇرۇق خىيالنىڭ ئارقىسىدا
مۇتلەق ئۆزگەرمەس بىر مەۋجۇدىيەت يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ دەپ
قارايدۇ. ⑥ بۇ دۇنيادا دىنى ساكيامۇنى ئالەمدىن ئۆتۈپ 500 - 600 يىلدىن كېيىن
ئاندىن ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا تارالغان. بۇ دۇنيانى ئەڭ دەسلەپ
ھىندىستانغا قوشنا بولغان كەشمىر، گاندارا (گاندارا - ھازىرقى
پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال ئۆلكىسى پېشاۋارغا توغرا كېلىدۇ) ئەتراپىغا
تارقالغان. كېيىنچە ئۇدۇن (خوتەن)، سۈلى (قەشقەر)، كۈسەن
(كۇچار) ۋە قۇجۇ (تۇرپان) رايونلىرىغا تارقىلىپ، تەدرىجىي
ئومۇملاشقان. بۇ دۇنيادا دىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا تارقالغاندىن كېيىن مىسىر
سىز گۈللىنىش دەۋرلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ئىلگىرى - كېيىن
بولۇپ خوتەن، كۇچار ۋە تۇرپان رايونلىرىغا بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ
گۈللەنگەن مەزگىلىگە ئايلانغانىدى. ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر
بۇددىستلىرىدىن فاشيەن بىلەن شۇەنجۈاڭنىڭ خوتەن رايونى ۋە كۇچار
رايونلىرىدا ئەينى دەۋرلەردە بۇددا دىنىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە
راۋاجلاندۇرۇلغانلىقى ھەققىدە قالدۇرغان خاتىرىلىرىنى كۆرۈپ ئۆتۈش
زۆرۈر. بۇ خاتىرىلەردە شۇەنجۈاڭنىڭ خوتەن رايونىدا
خوتەن رايونى توغرىسىدا فاشيەن ئۆزىنىڭ « بۇددىزم يۇرتى
خاتىرىسى » دېگەن ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: « قارا شەھەر -
دىن يولغا چىقىپ، ماڭا - ماڭا بىر ئاي بەش كۈن دېگەندە خوتەنگە
يېتىپ كەلدۇق. بۇ يۇرت گۈللەنگەن، ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلرى
ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىدىكەن،
بۇددىزم يوسۇنى بويىچە ئويۇن - تاماشا قىلىدىكەن. رايونلىرى نەچچە
ئون مىڭغا يېتىدىكەن، ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارلىرى

ئىكەن . . . ساھىبخانا خاقان فاشيەن قاتارلىقلارنى گوماتى ئىبادەتخانىسىغا
 ئورۇنلاشتۇردى . گوماتى ئىبادەتخانىسى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارلىرىغا
 نىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ ، ئۈچ مىڭ نەپەر راھىب دۈمباق ئاۋازىنى
 ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا غىزا - تاڭماغا ئولتۇرۇشقا بولىدىكەن ؛ غىزا - تاڭما
 ئورنىغا كىرىشتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك ، سۈرلۈك كىرىدىكەن ، ھەر كىم رەت
 تەرتىپى بويىچە كېلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدىكەن . پۈتۈن سورۇن ئۇن -
 تىنىمىز جىمجىت بولۇپ قالىدىكەن . . . پېقىر فاشيەن قاتارلىقلار بۇت
 سەيرىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن ، بۇ يەردە ئۈچ ئاي تۇرۇپ قالدۇق ، بۇ
 يۇرتتا مۇشۇنداق گوماتى ئىبادەتخانىسىدىن ئون تۆتى بار ئىكەن .
 كىچىكلىرى بۇنىڭ سىرتىدا . تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ
 پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۇپۇرۇپ تازىلاپ ، سۇ چاچىدىكەن ، ھەممە
 كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن ؛ شەھەر قۇۋۇقلىرىغا
 كاتتا پەردە - چىملىدىقلار ئېسىلىپ ، مۇداپىئە ئىشلىرى پۇختا
 ئىشلىنىدىكەن ؛ ئۇنىڭ ئىچىدە خاقان ۋە ئۇنىڭ رەببىقىسى ، كېنىزە كلىرى
 تۇرىدىكەن . راھىب گوماتى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارى بولۇپ ، خاقاننىڭ
 ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىكەن ؛ شۇ راھىب ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى
 يۈرگۈزىدىكەن . شەھەردىن 3 - 4 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تۆت چاقىلىق
 بۇت ھارۋىسى ياسىلىدىكەن ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ چاڭدىن ئېگىز بو-
 لۇپ ، گويىكى بىر ساراي يۈرۈپ كېتىۋاتقاندەك تۇرىدىكەن . ئۇنىڭ
 ھەممە تەرىپىدىن ئالتۇن - كۈمۈش ، گۆھەرلەر ھەم تاۋاز - دۈردۈنلار
 بىلەن ناھايىتى ھەشەمەتلىك بېزىلىدىكەن . بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا
 تۇرىدىكەن ، ئىككى پۇسار ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرىدىكەن ، يەرىشتە
 لەر ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش ، گۆھەر - ياقۇت بۇيۇملار ئۈستىدە
 ئېسىقلىق تۇرىدىكەن . بۇت شەھەر قۇۋۇقىغا قاراپ نەچچە يۈز قەدەم
 يۈرگۈزۈلىدىكەن . خاقان ياكىز تازىلىنىپ ، يېپىڭى كېيىنىپ ، تاجىنى
 قولىغا ئېلىپ ، شاڭ تۇتقان ھالدا قۇۋۇقتىن يالاڭ ئاياغ مېڭىپ چىقىپ
 بۇتنى قارشى ئالىدىكەن . ئالدى بىلەن بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ، ئېسىل-
 شاڭ كۆيدۈرۈدىكەن . بۇت قۇۋۇقتىن كىرگەندە ، قۇۋۇق مۇنبىرىدە تۇرپ

غان خانىش ۋە ئۇنىڭ كېنىزە كلىرى چاققۇ چېچىپ شۇنداق گۈزەل ،
 ھەيۋەتلىك قىياپەتتە تۆۋەنگە چۈشۈپ ھەربىرى بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ
 دىكەن . شۇنداق قىلىپ ، بىر گۇماتى ئىبادەتخانىسىدا بىر كۈن بۇت
 يۈرگۈزۈلىدىكەن . تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى باشلانسا ، ئون تۆتۈنچى
 كۈنى ئاياغلىشىدىكەن . بۇت سەيرىسى پائالىيىتى ئاياغلاشقاندىن
 كېيىنلا ، خاقان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ كېتىشىدىكەن » ⑦ .
 رايىب شۇەنجۇڭ كۇچار رايونىنىڭ ئەينى چاغدىكى ئەھۋالى
 توغرىسىدا مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرغان : « بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن يۈز
 نەچچىسى بار ئىكەن . رايىبلىرى بەش مىڭدىن كۆپ بولۇپ ، كىچىك
 كۆلۈڭگۈ تەلىماتىغا (يەنى ھىنايانا تەلىماتىغا) ئېتىقاد قىلىدىكەن .
 ھىندىستاندىن كەلگەن شۇ تەلىماتىنىڭ مەزمۇنى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىغا
 ئەمەل قىلىدىكەن » ، « خارابى شەھەرنىڭ شىمالىدا قىرىق نەچچە چاقىرىم
 يەردە بىر ئۆستەڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن تاغ باغرىغا يېقىن جايدا شەرق
 تەرىپىدە بىر ، غەرب تەرىپىدە بىر ، ئىككى يەردە بۇددا ئىبادەتخانىسى بو-
 لۇپ ، ئىككىسى ئوخشاشلا جاۋخۇلى ئىبادەتخانىسى دەپ ئاتىلىدىكەن .
 بۇتلىرى ئىنسان تەرىپىدىن سۇنئىي ياسالغاندەك ئەمەس ، گۇياكى
 شۇنداق تۈرلەگەندەك ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ، گۈزەل تۈرىدىكەن .
 رايىبلىرى شۇنداق ئەدەبلىك ، سالماقلىق ، پاك ھەم تىرىشچان ئىد-
 كەن » ، « شەھەرنىڭ غەربىي قۇۋۇقىنىڭ سىرتىدا يولنىڭ ئىككى
 تەرىپىدە بۇددا ھەيكەللىرى بار ئىكەن ؛ ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى توقسان
 گەزدىن ئاشىدىكەن ، بۇ ھەيكەللىرىنىڭ ئالدىغا بەش يىلدا بىر
 ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىلىش سورىنى ھازىرلىنىپتۇ . ھەر يىلى كۈز پەسلى
 كىرگەندە (شەمسىيە 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئەتراپى بولسا كېرەك -
 ت) پۈتۈن يۇرت دائىرىسىدىكى ھەممە رايىبلار شۇ يەرگە توپلىنىدىكەن ؛
 خان - تۆرىلەردىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئا-
 دەتتىكى ئىش - پىشلىرىنى توختىتىپ ، پاكىز بۇيۇنۇپ ، رەتلىك
 كىيىنىپ ، گۆش يېمەي ، شاراب ئىچمەي ، ھېرىش - چارچاش ، يېمەك -
 ئىچمەكنى ئۇنتۇغان ھالدا بۇددىزم نوم - بىتىكلىرى ۋە قائىدە -

يوسۇنلىرى توغرىسىدىكى ۈز - نەسەتەتلەرنى دىققەت قىلىپ ئەستايىدىل
 ئاڭلايدىكەن ، « بۇ يەرلەردىكى ئىبادەتخانىلاردىكى بۇتلارغا ئالتۇن ،
 كۆمۈش ، مەرۋايىتلار ، تۇۋار ، دۇردۇن ۋە ئەتلەسلەر بېزەك قىلىنىپ ،
 ھارۋا - ھارۋىلارغا سېلىنىپ كىچىلاردا ئايلاندۇرۇلىدىكەن . بۇ بۇت
 سەيرىسى دەپ ئاتىلىدىكەن ؛ بۇنىڭغا قاتناشتۇرۇلغان ھارۋىلار مىڭ نەچچە
 يۈز بولۇپ ، ھەممىسى شۇ پائالىيەت مەيدانىدا ئايلىنىپ يۈرىدىكەن » .
 ئىلگىرى - كېيىن يېزىلغان بۇ ئىككى راھىب خاتىرىسىدىن ئېلىنىپ
 خان يۇقىرىقى قىسقا پارچىدىن بىز شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنى ئىدىقۇت
 ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا ئەنە شۇنداق زور
 تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىمىز . بۇنىڭدىن تاشقىرى ، ئىدىقۇت
 قۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىگە ئۆتكەن رايونلاردا بۇ خانلىق
 تىكىلىنىشتىن بۇرۇنلا يارغول مىڭئۆيى ، تۇيۇق مىڭئۆيى ، بېزەكلىك مىڭ
 ئۆيى ، سىڭگىم مىڭئۆيى ، شىكشىن مىڭئۆيى ، مازارباغ مىڭئۆيى ، سىم -
 سىم مىڭئۆيى ، قىزىل قاغا مىڭئۆيى ، قۇمتوغراق مىڭئۆيى ، توغراق ئېقىن
 مىڭئۆيى ، تېتىر مىڭئۆيى ، توغراقدەك مىڭئۆيى ، ئونباش مىڭئۆيى ، قىزىل
 مىڭئۆيى ، بېشبالىق مىڭئۆيى قاتارلىق مىڭئۆيى - ئىبادەتخانىلارنىڭ قېزىپ
 لىشى ، قۇرۇلۇشىدىنمۇ شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنىنىڭ خېلىلا مۇقەددەم
 ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا شەرقىي شىنجاڭ
 ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا بۇددا دىنىنىڭ ئۇزۇن بىر مەزگىللىك
 تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى - ئورخۇن بويدىن كۆچۈپ
 كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئورتاق گەۋدە ھاسىل
 قىلىپ ، تېخىمۇ يارلاق مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسى بولغان
 ئىدى . ھالبۇكى ، بۇددىزم ئىدىئولوگىيىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ
 تۇرمۇش مۇھىتىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولدى . بۇدىن ئۆز تەسىرىنى
 پۈتكۈل ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىدىئولوگىيىسىگە ئۆتكۈزۈش بىلەن ئەينى
 دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئىسپاتلىنىپ چوڭقۇر
 ئىز قالدۇردى - يەرلىك تۇس ئالغان ، كۆپ خىللىققا ئىگە بولغان ۋە

ئۈستۈن جەلىپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى .

بۇددا دىنى مۇھىتىدا ئاجايىپ تالانتلىق ، كۆپ ئىقتىدارلىق تەرجمان ، شائىر ، ئەدىب ، مائارىپچى ، تېۋىپلار ... يېتىشىپ چىقىپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى .

خرىستىئان دىنى

مانى ۋە بۇددا دىنىدىن باشقا ، خرىستىئان دىنىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قوللىنىلغانىدى . لېكىن بۇ دىن يۇقىرىقى ئىككى دىندەك كەڭ تارقالغان ئەمەس .

خرىستىئان دىنى مىلادى 4 - ئەسىردە رىم ئىمپېرىيەسى مەملىكىدە رەسمىي دۆلەت دىنى بولۇپ بەلگىلەنگەندىن باشلاپلا ، ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن . بۇ دىن مىلادى 6 - ئەسىردە قارا شەھەردىكى يۇلتۇزنى پايىتەخت قىلغان غەربىي تۈرك خانلىقىغىمۇ سىڭىپ كىرگەن . تۇرپان رايونىدا ياشىغان خەلقلەر ئەينى دەۋرلەردە بۇ دىننى ئەنە شۇ غەربىي تۈركلەردىن قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن . مەشھۇر تۈركولوگ ئا . ۋ . گابائىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئاز ساندىكى تۈرك نېستورىئانلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ مەركىزى بۇلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇتىدۇ .

دېمەك ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەلۇم ساندا خرىستىئان دىنىنىڭ ئېتىقاتچىلىرىمۇ (نېستورىئان - خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى . « جاھاننامە » ناملىق كىتابنىڭ 630 - بېتىگە قاراڭ) دىنىي پائالىيەت ئەركىنلىكىدىن بەھرىمەن بولغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنغان - قىلىنغانلىقى ھەققىدە ھۆكۈم قىلىش تەس . لېكىن ، ئەرەب ئەدىبىي نادىم (an - Nadim) ئۆزىنىڭ « Kitab al Fihrst » ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بىر قىزىقارلىق ۋەقەنى يېزىپ قالدۇرغانلىقى دىققەتنى قوزغايدۇ :

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇراسان پادىشاھى ئابۇل خاسان ناسىر (913 — 942 يىللار ، Abul Hasan Nasir) نىڭ سەرەقەندتە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان 500 نەپەر مانى مۇخلىسىنى قەتلى قىلىشقا تۇرۇنۇشى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىكەن . ئىدىقۇت خانى ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ : ئەگەر ئۇ (خۇراسان پادىشاھىنى دېمەكچى) سەمەرقەندتە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان مانى مۇخلىسلىرىنى ئۆلتۈرۈشكە پېتىنىدىكەن ، ئىدىقۇت خانمۇ ئۆز تەۋەلىكىدىكى مىڭدىن ئوشۇق ئىسلام دىنى مۇرتلىرىنى قىرىپ تاشلايدىغانلىقىنى ئېيتتىمۇ ① .

بۇ خاتىرىدىن بىز ئىدىقۇت دەۋرىدە مانى دىنى ، بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىلىرىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىگە بېرىلگەن دىنىي ئەركىنلىك ھوقۇقىدىن ئىسلام دىنى مۇرتلىرىنىڭمۇ چەتتە قالمىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان ئەھمىيەتلىك بىر ئىش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئىدىقۇت ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىلىقلا بولغان ھەممە ۋاستىنى قوللانغان . مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقنى يارىتىشتا رولى بولىدىغان ھەرقانداق پائالىيەتكە قارىتا « كەڭ ئېچىۋېتىش » ئۇسۇلى يۈرگۈزۈلگەن . مانا بۇ نۇقتا ھازىرمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر .

ئىزاھلار :

① مەخپۇت يۈسۈپنىڭ « شىنجاڭغا تارالغان قەدىمكى دىنلار توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە » ناملىق ماقالىسىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ئۇيغۇرچە ژۇرنال . 1984 - يىل 2 - سان 169 - ،

170. بەتلەرگە قارالسۇن

② ③ يۇقىرىقى ئىزاھاتتىكى ژۇرنالنىڭ 173 - بېتىگە قارالغۇ .
④ ۋاھىتىجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ئۇيغۇرچە ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى ، 155 - بەت .

⑤ قاھار بارات : « ئۇيغۇر مانى شېئىرلىرى » ، « بۇلاق » - ئومۇمىي 10 - سان 6 - بەت .

⑥ گېڭ شىمىن : « بۇددا دىنىنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ ۋە تۈركى خەلقلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى » - « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ، ئۇيغۇرچە ، 1983 - يىل 1 - سان 126 - بەت .
⑦ ⑧ يۇقىرىقى ئىزاھاتتىكى ژۇرنالنىڭ 131 ، 132 ، 133 - بەتلەردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

⑨ قاھار بارات : « خىرىستىئان دىنى ۋە ئۇيغۇرلار » - « جاھاننامە » ، ئۇيغۇرچە 630 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى .

⑩ ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » - « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ، ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان 67 - بەت .
⑪ « غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى » خەنزۇچە - ژۇرنال ، 1984 - يىل 4 - سان 9 - بەتكە قارالسۇن .

توققۇزىنچى پاراگراف كالىندارچىلىق

كالىندارچىلىق - ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور بىر ئىلگىرىلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئىنسانلار تەبىئەت ۋە جەمئىيەت قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە بىر قەدەر مول بولغان چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلىشقا ئىشقا ئاشقاندىن كېيىن ، ئىنسان ھاياتىنىڭ قەدىر - قىممىتىگە ئېتىبار بىلەن قاراشنىڭ مۇھىملىقىنى بارغانچە تونۇپ يېتىشكەن . ئۆتكەن زامانلاردىكى ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى كېيىنكى كىشىلەرگە - ئەۋلادلارغا ئۆرنەك ئۈچۈن قالدۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تەخىرسىز تونۇپ يەتكەن . ئاي ، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈپ تۇرۇشى ، پەسىللەرنىڭ تەكرارلىنىشى كىشىلەرنىڭ

ئېڭىدا تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەرنى مۇئەييەن تەرەپتىن تىپكە سېلىش ئىستىكىنى ئويغاتقان . مۇنەججىملىك ، پەسىللەرنى ئايرىش ، يىلىنامە - كالىندار تۇرغۇزۇش . . . ئىشلىرى بارلىققا كەلگەن . ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ تىنىمىز پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى مۇھىم ، ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى خاتىرىگە ئېلىش - يۇقىرىقى تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە كۆپ ئاسانلاشقاندى .

مۆچەللىك كالىندارنىڭ قاچان بارلىققا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش تەس . لېكىن ئۇنىڭ يېزىقىسى دەۋردە يارىتىلغانلىقى ھەققىدە گۇمان قىلىش ھاجەتسىزدەك تۇرىدۇ . كالىندارچىلىق تېمىسىدا كۆپ ۋاقىت ئىزدەنگەن ۋە « قازاقنىڭ قەدىمكى كالىندارى » ناملىق كىتاب يازغان مىڭباي ئىسقاىبايوفنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قارىشىنى كۆرۈپ ئۆتۈش زۆرۈر : « مۆچەل ھىسابى بۇنىڭدىن 3 - 4 مىڭ يىل ئىلگىرى پەيدا بولغان دېيىشكە بولىدۇ . ئۇ ، ئۆز گىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق مىلادىيەنىڭ بېشىدا تۇراقلاشقان . تارىخىي تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا ، دەسلەپكى مۆچەلدە تۆتلا ھايۋان بولغان : ئۇلۇ ، بۇدېنە ، بارس ۋە تاشپاقا (س . ۋ . ئىۋانوفنىڭ كىتابىغا قارالسۇن) . بۇلار دۇنيانىڭ تۆت تەرىپى بىلەن يىلىنىڭ تۆت پەسلىنى ئىپادىلىگەن . ئۇلۇ - شەرق بىلەن باھار - ئىك ، بۇدېنە - جەنۇب بىلەن يازنىڭ ، بارس - غەرب بىلەن كۈزنىڭ ، تاشپاقا - شىمال بىلەن قىشنىڭ بىشارىتى بولغان . كېيىنكى ۋاقىتتا بۇ خىل مۆچەل قېلىپ ، ئالتە ھايۋاندىن تەركىب تاپقان مۆچەل مەيدانغا كەلگەن . ئۇنىڭدا - توڭگۇز ، ئىت ، كالا ، توخۇ ، قوي ، ئات - بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆي ھايۋىنى بولغان . توڭگۇز بىلەن كالا شىمالنى ، ئات بىلەن قوي جەنۇبىنى ، توخۇ شەرقنى ، ئىت غەربنى ئىپادىلىگەن . بۇلارغا دەسلەپكى مۆچەلدە بار بولغان ئۇلۇ بىلەن بۇدېنە (بەزىدە ئۇنىڭ ئورنىغا قىرغاۋۇل ئېلىنغان) قوشۇلۇپ سەككىز ھايۋانلىق مۆچەل شەكىللەنگەن . ئاخىر يىلان ، مىشەن ، توشقان ، چاشقان قوشۇلۇپ مۆچەل ھايۋانلىرىنىڭ سانى 12 گە يەتكەن » ① .

مۇشۇ كەلتۈرگەن نەقىلگە مايىللاشقاندا ، مۆچەللىك يىل ھېسابلىنىدۇ .

سابلاش ئۇسۇلىنىڭ قەدىمكى زامانلار دىلا شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىغا شەك كەلتۈرمەيمىز. ئەمدى، مۆچەللىك يىل ھېسابلاش ئۇسۇلىنى تارىختا قايسى مىللەتنىڭ ئەجدادلىرى كەشىپ قىلغان دېگەن مەسىلە كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ.

مۆچەللىك يىل ھېسابلاش ئۇسۇلى دۇنياغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. تارىختا مۆچەل ھېسابىنى قوللانغان مىللەتلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. تۈركى تىلدىكى خەلقلەر — ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، تاتار، باشقىرت، چوۋاش، چولۇملۇقلار، تۈۋال-لىقلار، چورلار، ئالتايلىقلار، ئوسمان تۈركلىرى؛
 2. موڭغۇل خەلقلەرى — قالماقلار، بورياتلار، تاڭخۇتلار، تۇرغاۋتلار؛
 3. سىبىرىدىكى توڭگۇس — مانجۇر خەلقلەرى — ياقۇتلار، نېپۇلۇقلار، دولغانلار، ئەۋەنكلەر؛
 4. خەنزۇ، تىبەتلىكلەر؛
 5. ياپونلۇقلار؛
 6. كۆرەيلەر؛
 7. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا خەلقلەرى — كامبودژالىقلار، ۋيېتناملىقلار، بېرمىلىقلار، تايلاندلىقلار ۋە باشقىلار؛
 8. ئاۋغانلار، پارسلار؛
 9. كاپكازدىكى ئابازىنلار، نوغايلىقلار؛
 10. بۇلغارلار ②؛
- مۆچەللىك يىل ھېسابلاش ئۇسۇلىنى يۇقىرىقىدەك نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ قوللانغانلىقى — بۇ ئۇسۇلنى كىم كەشىپ قىلغانلىقى مەسىلىسىنى مۇرەككەپلىككە ئىگە قىلغان. لېكىن كۆپلىگەن ئالىملار بۇ ئۇسۇلنىڭ تۈركى خەلقلەر تەرىپىدىن (مەلۇم بىر قەبىلە تەرىپىدىن) يارىتىلغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىشىدۇ ③. بۇنداق كۆزقاراشنىڭ ئاساسىنى مەھمۇد قەشقەرى سالغان دېيىشكەمۇ بولىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە

مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان: «...»

تۈركلەر ئون ئىككى خىل ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان ، ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى ، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن ھېسابلايدۇ . بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق :

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان ، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن : « بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق ، بىزنىڭ كېلىچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ . شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ ، ھەر بىر يىلغا بىر ئات قويايلى . بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلىنسۇن . بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن » . خەلق خاقاننىڭ بۇ پىكىرىنى « شۇنداق بولسۇن » دەپ ماقۇللىغان . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋا ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان . بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا ، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن . بىر مۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان . ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۇزۇپ ئۆتە كەن . ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان . سۇدىن ئەڭ ئاۋال چاشقان ئۆتكەن . شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ « چاشقان يىلى » دېيىلگەن . ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان :
ئۇد يىلى (كالا يىلى) ،
بارس يىلى (يولۋاس يىلى) ،
توشقان يىلى .
لەھەڭ يىلى (تىمساھ يىلى) .

كۈنى) ، « ئۇد يىل بىر يىگىرمىچ ئاي توقۇز ياغىغا (كالا يىلى 11 -
ئاينىڭ 9 - كۈنى) » دېگەنگە ئوخشاش مۆچەللىك يىل ھېساۋى
قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز ⑥ .

ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن ئىدىقۇت شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان
ئانچە تولۇق بولمىغان كالىندار پارچىلىرىدا كۈنلەر سوغدىچە 7 كۈننىڭ
نامى بېرىلىپ ، ئاستىغا خەنزۇچە 甲. 乙. 丙. 丁 (ج ، يى ، بىڭ ،
دىڭ) ... دېگەن خەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تاۋۇشى يېزىلغان . ئاندىن
كېيىن سوغدى يېزىقى بىلەن چاشقان ، كالا ، يولۋاس ، توشقان ... 12
مۆچەل ئىسىملىرى يېزىلغان . بۇ ئىسىملار تۈركچە تەرجىمە قىلىنغان .
يەنە ھەر بىر كۈننىڭ ئاستىغا ياغاچ ، ئوت ، تۇپراق ، مەدەن ، سۇدىن ئىبارەت
5 ئاناسىرنىڭ ئىسىملىرى تەزىم بىلەن يېزىلغان ، يەنە كۈن ۋە
ئاينىڭ ئاتىلىرى كۆرسىتىلىپ ، ئۇلارنى جۈپلەپ 7 كۈننىڭ سانى تو-
لۇقلاشقان ⑦ .

بۇ كالىندار پارچىسىدا ئۈچ خىل مىللەتنىڭ تىلى - يېزىقى بىلەن
يىل ، ئاي ، كۈنلەرنىڭ يېزىلغانلىقى دىققەتنى تارتىدۇ . بىز بۇنىڭدىن ،
مۆچەللىك يىل ھېسابلاش ئۇسۇلى - كالىندار چىلىقنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ
تارىخىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىمىز . ئۈچ خىل
تىل - يېزىق بىلەن كالىندار تۈزۈلگەنلىكى ، ئۇزاق تارىختا ئىگە
كالىندار چىلىق ئۇسۇلىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يەنىمۇ
يۈكسەلدۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

ئىزاھاتلار

- ① نىغمەت ياقۇپنىڭ « مۆچەللىك كالىندارلار توغرىسىدا » ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ئۇيغۇر-چە ، 1983 - يىلى 1 - سان ، 169 - بەتكە قاراڭ .
- ② يۇقىرىقى زۇرنال 160 - ، 161 - بەتلەردە چىقىرىلغان .
- ③ يۇقىرىقى زۇرنال 166 - ، 167 - بەتلەر .
- ④ « تۈركىي تىللار دىۋانى » 1 - توم ، 449 - ، 450 - ، 451 - بەتلەر . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى .

⑤ « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن ئالانىيا » (ئۇيغۇرچە) ناملىق كىتابنىڭ 76 ، 91 - بەتلەرگە قارالغۇ . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى .

⑥ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 355 - 361 - بەتلەرگە قارالغۇ .

⑦ « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە 255 - بەتتىگە (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى) ، « قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى » (ئۇيغۇرچە) نىڭ 1981 - يىلى ، 2 - سانى 64 - نىسبەتتىكى قارالغۇ .

ئۈنۈنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىگىلىك ساھەلىرى ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى

1. دېھقانچىلىق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى . بۇ خانلىققا تەۋە جايلاردا (مەسىلەن ، قۇمۇل ، تۇرپان ، بېشبالىق ، جۇڭغار ۋادىسى ، قاراشەھەر ، كورلا ، كۇچار رايونلىرىدا) مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرى ، تاغ - جىلغا ، بۇلاق ، دەريا سۇلىرى ، تاغلىق ئوتلاقلىرى ۋە تۈزلەڭلىك يايلاقلىرى ، كۆللەر ئەتراپى ۋە بۈك ئورمانلىق ، توقايلىقلار بولۇپ ، بۇ خىل ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئىشلەپچىقىرىش تۈرىنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى . ئۇزاق تارىخقا نەزەر سالغاندىمۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ جايلاشقان يەرلىرى ئاللىقاچانلاردىن تارتىپ يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايونلار ئىدى ① . ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار مۇشۇ رايونلارغا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ، ئۈرۈمچى ، پارىكۆل ، بېشبالىق ، جۇڭغار ۋادىسى ، قاراشەھەر ، يۇلتۇز قاتارلىق جايلارغا ماكانلاشقانلىرى ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن ، قىسمەنلىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . تۈزلەڭ رايونلارغا ماكانلاشقانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق ، باغۋەنچىلىك كەسپىنى ئۆزلەشتۈرگەنىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكتە ئەڭ گەۋدىلىك بولغان ئۆزگىرىش شۇ بولدىكى ، بىرىنچىدىن ، بىنەم - بوزلار كۆپلەپ ئېچىلىپ - ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ، تېرىلغۇ يەر مەيدانلىرى زور كۆلەمدە كېڭەيتىلدى . بىنەم - بوزلارنىڭ كۆپلەپ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى سۇغا بولغان ئېھتىياجنى جىددىي لەشتۈردى . نەتىجىدە ، تۇرپان رايونىنىڭ ئۆزىنىلا ئېلىپ ئېيتساق ، تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىدىن كېلىدىغان چالغان ، قاراڭغۇغول ، قارا يۈزى غولى ، تارلاڭ ئېقىمى ، يوغانتېرەك ئېقىمى قاتارلىق جىلغا سۇلىرى تىزگىنلىنىپ ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر چىيىلىپ ، سۇلار تېرىلغۇ يەرلەرگە باشلاندى (قارا يۈزىدىن باشلىنىپ ، يالۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى سايدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ياسالغان « يالغۇز ئوغۇل ئېرىقى » ئەنە شۇ مەزگىللەردە قېزىلغان . بۇ ئېرىق ھەققىدە « مىراس » ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىل 3 - سانىدا مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلغانىدىم) يەنە بىر تەرەپتىن ، يالۇنتاغ سۇ سىستېمىسى - سىڭگىم ئېغىزى ، مۇرتۇق ، بۇيۇق ، قۇرۇتقا ، يارغول ياڭغۇلۇق ، كىندىك ، چوڭياغ قاتارلىق ئېقىنلاردىكى ئېقىم سۇ ۋە بۇلاق سۇلىرى تىزگىنلىنىپ ، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى مەلۇم نىسبەتتىكى مۇقىم سۇغا ئىگە قىلىندى .

يۇقىرىقى سۇ مەنبەلىرىمۇ تۇرپان رايونىنىڭ ئەينى دەۋردىكى تېرىلغۇ يەرلىرىگە بولغان سۇ ئېھتىياجىنى تۈپتىن ھەل قىلىپ كېتەلمەيتتى . ئاخىر ، يەرلىك خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى - يەر ئاستى سۈيىنى كارىز كۈلاش - ئۇسۇلى بىلەن يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىپ پايدىلىنىش چارىسى قايتىدىن كەڭ قوللىنىلىپ ، مۇقىم سۇغا بولغان ئېھتىياج كارىز سۈيى بىلەن بىر قەدەر تولۇق ھەل قىلىندى .

دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ، ئاساسەن ، مۇقىم سۇ ، مۇنبەت يەر ، دېھقانچىلىق قورال - سايمانلىرى ، تېخنىكا قاتارلىق ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، تېرىقچىلار يەرنى مۇنبەتلەشتۈرگەندە ، يەرنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدىغان لىقىمىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىشكەن . بۇ ۋەجىدىن دېھقانلار يەرگە توپا

تۆكۈپ يەرنىڭ ئۆگىنى قېلىنلاشتۇرۇش (كونا ئۆي توپىلىرى ، چىرىگەن قۇمۇش ، يۇلغۇن توپىلىرى ، ئاپتاپنى تولۇق قوبۇل قىلغان شور توپىلارنى تۆكۈش) ئات ، كالا ، ئىشەك ، قوي قىغلىرى بىلەن يەرنى ئوغۇتلاش لاتقا ۋە چىرىندە نەرسىلەر بىلەن يەرنى يۇمشىتىش . . . قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن يەرنىڭ مۇنبەتلىكىنى يىلمۇ يىل ساقلاپ كەلگەن (چارۋىچىلىقىغا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە يانداشتۇرۇپ ، دېھقانلار تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى بېقىشتىن سىرت قىسمەن ئۇششاق چارۋا - قوي - ئۆچكىلەرنىمۇ باقاتتى . . . تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى قاتارىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى تۆگە ، كالا ، (ساپانغا قوشۇش ئۈچۈن) ئات ، ئىشەك ، قېچىر (ھارۋا ، سۆرمەگە قېتىش ئۈچۈن) لارنى باقاتتى . تېرىلغۇ سايمانلىرىدىن تاشتىن تۇلۇق ياسايتتى . . . جۈجەم (ئۆزۈمە) تال نوتىلىرىدىن سۆرمە ياسايتتى . ئىدىقۇتقا تۆمۈر تاۋلاشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، تۆمۈر چىشلىق سوقالە ساپان ، كەتمەن ، ئورغاق ، ئوتوغۇچ . . . قاتارلىق سايمانلارمۇ ياسىلىپ ، ئېھتىياجنى قامدىدى . يۈك - قىل ، پاختا ، كەندىرلەردىن ھارۋا ، تۇلۇق ، سۆرمەلەردە زۆرۈر بولغان ئارقان - ئارغامچا ، تانلار توقولاتتى . تېرىلغۇ يەرلىرىمۇ سۇغىرىش ، ئوغۇتلاش قاتارلىق ئىشلارنى ئېلىپ بېرىشقا قولايلاشقان بولۇش ئۈچۈن كاتەكچە - ئېتىز قىلىپ راسلاندى .

ئىدىقۇت دەۋرىدە ، بۇ خانلىق دائىرىسىدە تېرىلىدىغان ئاشلىق زىرائەتلىرى بۇغداي ، ئارپا ، شال ، تېرىق ، ماش ، بورسۇ (پۇرچاق) ، قوناق قاتارلىقلار ؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز ، كەندىر ، كۈنجۈت قاتارلىقلار ؛ مېۋە - چېۋىلەردىن قوغۇن ، تاۋۇز ، ئۈزۈم ، ياڭاق ، ئانار ، شاپتۇل ، ئالما ، ئۈرۈك ، چىلان . . . قاتارلىقلار تېرىلاتتى ياكى ئۆستۈرەلەتتى . بېدە مال بېقىشقا ئىشلىتىلەتتى . كېۋەز ، كەندىر ، كۈنجۈت چۈتلەردىن يىپ ، ياغ چىقىرىلاتتى . لۈكچۈندە كەندىر كۆپ ئۆستۈرۈلۈپ ، بۇنىڭدىن يۇقىرى سۈپەتلىك رەمختلەر توقولاتتى @ بۇ تىپى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە دېھقانچىلىق قىلىنغان چوڭراق رايونلار قۇمۇل ، لۈكچۈن ، تۇرپان ، قاراشەھەر ، كۇچار رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىدى . بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئۆز

ئېھتىياجىغا تېگىشلىك بولغان ئاشلىقنى ئۆزلىرىگە تەۋە يۇقىرىقى رايونلاردىن ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىغا ھېچقانداق گۇمان يوق. ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقان قىسمىنى كۆچمەنلەرگە سېتىپ تۇرغانلىقى ھەققىدە بەزى ئەسەر-لەردە بايانلار بېرىلگەن ④. بۇ بايانلار ئىشلىتىلگەن ھالدا، دېھقانچىلىق تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، باغۋەنچىلىك مۇزور دەرىجىدە يۈكسەلگەنىدى. بۇنى شۇ دەۋردىن قالغان ھۆججەتلەر ئىسپاتلايدۇ. قىسقىسى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىقنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسەلدۈرۈلگەنلىكى — ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئىقتىسادى دەۋردە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشىنى مۇھىم بىر ماقۇلىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى.

ئىزاھاتلار:

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە 253 - ، 254 - بەتلىرىدە ئىشلىتىلگەن خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.

② بۇ ھەقتە د. ئى. تىخونوفنىڭ «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى» (10 - 14 - ئەسەرلەر) ناملىق كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن تارىخىي پاكىتلار بار. بۇ كىتاب «پەن» نەشرىياتى تەرىپىدىن 1966 - يىلى نەشر قىلىنغان، رۇسچە.

③ بۇ بايانلار ئۈچۈن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئىشلىتىلگەن خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى. «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى» (10 - 14 - ئەسەرلەر) ناملىق كىتابلارغا قارىتىلغان.

④ د. ئى. تىخونوفنىڭ «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى» (10 - 14 - ئەسەرلەر) ناملىق ئەسىرىگە قارىتىلغان «پەن» نەشرىياتى 1966 - يىلى نەشرى، (رۇسچە).

⑤ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئىشلىتىلگەن خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى. «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى» (10 - 14 - ئەسەرلەر) ناملىق كىتابلارغا قارىتىلغان.

2 . چارۋىچىلىق

مەلۇمكى ، چارۋىچىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىدا ئۇزاق تارىختىن بۇيان مۇھىم رول ئوينىپ كەلدى . ئۇيغۇرلار مەركەزلىكرەك ياشىغان قەدىمىي ماكانلارنىڭ بىرى بولغان شىنجاڭ رايونى (تارىختا « غەربىي رايون » دەپ ئاتالغان) دا مىلادىدىن 6000 — 8000 — يىللار ئىلگىرىلا چارۋىچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلغانىدى ① . ئېلىمىز تارىخچىلىرى تەرتىپتىن يېزىلغان « خەننامە ، غەربىي دىيار تەزكىرىسى » دە : « غەربىي دىياردىكى دۆلەتلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ ، ھەممىسىنىڭ راۋاقلق سېپىللىرى ، قەلئەلىرى ، تېرىلغۇ يەرلىرى ، چارۋا ماللىرى بار . بولۇپمۇ ئاتلىرىنىڭ سانى چەكسىز . . . » دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان ② . دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيانلا چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى .

چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن يۇڭ ، تېرە ، گۆش ۋە سۈتلەر ئىنتايىن مۇھىم تۇرمۇش ماتېرىيالى بولغانلىقى ، تۆگە ، ئات ، كالا . . . قاتارلىق چوڭ ھايۋانلارنىڭ مۇھىم قاتناش قورالى بولغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان . يايلاق — دالا تۇرمۇشىمۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تارىخىدا مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ . يىراق ئۆتمۈش تارىخقا نەزەر سالغاندىمۇ ، ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن بويىدىكى چاغلاردا چارۋا ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكەنىدى . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق مۇھىم رول ئوينىيىتى . ھالبۇكى ، ئۇلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يەنىلا ماھىر چارۋىچىلاردىن بولۇپ قالدى ③ .

ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردا دالا — يايلاق تۇرمۇشى خاراكتېرى كۈچلۈك ئىدى . ئۇلار شەرقىي شىنجاڭ رايونىنىڭ بارىكۆل ، مورى ، بېشبالىق ، ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىدىكى تاغلىق رايون ئوتلاقلىرىنى ، جۇڭغار ۋادىسىدىكى تۈزلەڭ — ئىدىر يايلاقلىرىنى ، قارا — شەھەر يايلاقلىرىنى ئۆزلىرىگە ناھايىتى مۇناسىپ كۆرۈشتى . ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلۇشى بىلەن بۇ خانلىق تەۋەلىكىدىكى بۇقارلار دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى تەڭ ئورۇنغا قويۇپ راۋاجلاندۇردى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، چارۋىچىلىقنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندىرۇلۇشى ، بۇ خانلىق تەۋەسىدە ئەۋزەل تەبىئىي شەرت - شارائىتلارنىڭ بولۇشىدىن تاشقىرى ، خەلقنىڭ چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت شۇغۇللىنىشى جەريانىدا مۇكەممەل بولغان يېرى يۈرۈش چارۋىچىلىق تەجرىبىسى ياراتقانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ مال - چارۋا بېقىشقا تولسۇمۇ ھېرىسمەنلىكىمۇ مۇھىم سەۋەبئۇر . ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە چارۋىچىلىقنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋاڭ يەندې (مىلادى 981 - ، 982 - يىللاردا تۇرپاندا ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن ئىككى يىل تۇرغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى) بېشبالققا كېلىپ ئارىسلان خان ۋە ئۇنىڭ مەلىكىسى ۋە شاھزادىلىرىنىڭ نۇرغۇن يىلقىلىرىنى كۆرگەن . ئۇ « ئۇلارنىڭ يىلقىلىرى ھەددى - ھېسابسىز كۆپ بولۇپ ، ئۇيۇر - ئۇيۇرى بىلەن ، رەڭگىگە قاراپ توپلارغا ئايرىلغانلىقىنى ، يىلقىلار تاغ - ئېدىرلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە يايلاپ يۈرگەنلىكىنى ④ » يېزىپ قالدۇرغان .

« يىپەك يولى » سودىسىدا ئۇر خۇن - يىنسەي بويلىرىدىلا ئاكتىپ پائالىيەت ئىلىپ بارغان ئۇيغۇرلار ، بۇنداق مەنپەئەتلىك پائالىيەتنى ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە تېخىمۇ جانلاندىرغانىدى . « يىپەك يولى » سودىسىدا ئات - يىپەك سودىسى ، يەنى ئاتقا يىپەك ئايرىۋاشلاش مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيتتى . « تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى » دا : « ئۇيغۇرلار ئاق ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ (بۈگۈنكى شىنخەن) نى قايتۇرۇۋېلىشقا تۆھپە قوشقانلىقتىن ، پادىشاھ دەيزۇڭ ئۇلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بەردى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلاشتى . ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ھەرىملى 100 مىڭ ئات ھەدىيە قىلىپ تۇردى . تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلارغا 1 مىليون توپتىن ئارتۇقراق تاۋار بېرىپ تۇردى » دەپ خاتىرىلەنگەن ⑤ . مانا بۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇر خۇن ئۇيغۇرلىرى ئوت تۇرسىدىكى ئات - يىپەك سودىسىنىڭ كىچىك بىر مىسالى .

تاڭ سۇلالىسىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىمىز تارىخچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىدا ، ئۇيغۇرلار

بىلەن خەنزۇ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئاتقا يىپەك ئايرىۋاشلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودا ئالاقىسى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇنداق سودىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەنمۇ دائىم ئېلىپ بېرىلغانلىقى، يىلدا ئۇيغۇر كارۋانلىرىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بىر قانچە قېتىم، ھەرقېتىمدا نۇرغۇن ئات - تۆگە ھەيدەپ بېرىپ ساتقانلىقى ياكى يىپەككە ئايرىۋاشلىغانلىقى ھەققىدىمۇ نۇرغۇن مەلۇماتلار يېزىپ قالدۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئېلىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى سۇلالىلەر ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇش، جەڭگە - جېدەللەرنىڭ بولغانلىقى، بۇ سۇلالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار قولىدىن كۆپلەپ ئات - تۆگە قاتارلىق چارۋىلارنى سېتىۋېلىش ئېھتىياجىنى تۇغدۇرغانىدى. بۇ ھال، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ چارۋىچىلىقىنى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدۈرۈشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى چارۋىچىلىقىنى زور دەرىجىدە يۈكسەلدۈرۈش نەتىجىسىدە، شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدا «يىپەك يولى» سودىسىنى پائال راۋاجلاندۇرۇشقا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، ئىچكى ئىگىلىكنى تەڭشەش ۋە يۈكسەلدۈرۈشتىمۇ زور ئۆتۈقلەرغا ئېرىشكەنىدى. چارۋىچىلىق - ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇھىم بىر ئىقتىسادىي مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ئىزاھاتلار:

- ① چيەنداۋ شىنسى: «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، ئۇيغۇرچە، 26 - بەت، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
- ② «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى ئۇيغۇرچە، 1988 - يىل، 3 - سان، 26 - بەتكە قاراڭ.
- ③ ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» - «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، ئۇيغۇرچە، 1980 - يىل، 3 - سان، 63 - بەت.
- ④ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە، 253 - بەتكە قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.
- ⑤ ۋاڭ خېيىن: «ئاتقا تاۋار - دۇردۇن تېگىشىش سودىسى»

ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل: « شىنجاڭ گېزىتى » ئۇيغۇرچە ، 1987 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سانى ، 5 - بەت .

3 . سودا

شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا « يىپەك يولى » نىڭ رولى غايەت زور بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى بۇ يولنىڭ تۈگۈنلىرىگە ۋە بۇ يول ئەتراپىغا جايلاشقان خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەقىياتىدىمۇ بۇ يولنىڭ ئوينىغان رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان . جۈملىدىن ، ئورخۇن بويلىرىدىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ئەنە شۇ « يىپەك يولى » سودىسى بولغانىدى .

« يىپەك يولى » شەكىللەنگەندىن بۇيان ، ئۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان خاتىرىلەر كۆپىنچە ، سىياسىي ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قەيت قىلىنغان . لېكىن ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ قاتناش لېنىيىسى ئاساسەن ، سودا - تىجارەت ساھەسىدىكى پائالىيەتلەر ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن باغلانغانىدى . مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مىسىلسىز دەرىجىدە رو-ناق تېپىشىنى « يىپەك يولى » تۈگۈنىگە ماكانلاشقانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ . بۇنداق روناق تېپىشتا سودىنىڭ ئوينىغان رولى بەكمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان .

ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىدىكى چاغللىرىدىلا « يىپەك يولى » سودىسىغا قاتتىق مەھلىيە بولۇشقانىدى . « ئۇيغۇرلار تاڭ خانىدانلىقىنىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە تۆھپە قوشقانلىقىدىن ، تاڭ خانىدانلىقى بىلەن بولغان سىياسىي جەھەتتىكى ئالاھىدە مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ ، زور مىقداردا يىپەك - شايىلارغا ئېرىشكەن . يايلاق يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان . مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يايلاق يولى ئارقىلىق بولىدىغان يىپەك يولى سودىسىنى يۈز يىل مىقدارى ئۆز ئىلكىدە تۇتقان . ئۇ چاغدا تۇبۇتلار تارىم ئويمانلىقى

قى ، پامىر ئېگىزلىكى ۋە پەرغانىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىۋالغان . بۇ چاغدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدىكى يىپەك يوللىرى ئۈزۈلۈپ قالغان . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەر-لىرى بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل چۆلىنىڭ شىمالىدىن بېشبالىق تۇتۇق ھەراۋۇل مەھكىمىسى ، ئىلى ، سۇياپ ئارقىلىق ماۋرا ئۈننەھەرگە بارىدىغان چوڭ يايلاق يىپەك يولىدا كېچە - كۈندۈز قاتناپ ، بېشبالىق ، ئىلى ۋە سۈيئاپتىن ئىبارەت يىپەك رەختلەر توپلىنىپ تۇرىدىغان ۋە تارقىلىپ تۇرىدىغان ئۈچ مەركەزنى شەكىللەندۈرگەن . بۇ ئەتراپتا پائالىيەت ئېلىپ بارغۇچىلار ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىدى » ① .

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن قىسمى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلەگەندىن كېيىن ، ئۆزلىرىگە تونۇش بول-خان ۋە كۆپ مەنپەئەت بېرىدىغان « يىپەك يولى » سودىسىنى قايتىدىن جانلاندۇرغانىدى . « بۇ ھال شۇ چاغدا خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قال-دۇراتتى » ② .

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى يېڭى ماكانغا - ئىدىقۇتقا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ بىر مەزگىل داۋاملاش-تۇرغان . « بەش دەۋرگە كەلگەندە ، غەربىي رايوندىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن يىپەك رەختلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ مال ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى . شۇندىن كېيىن ئۆز ۋاقتىدا داڭقى چىققان ھەل بېرىلگەن دۇردۇن ، ئۇيغۇر كىمخابى ، غەرب كىمخابى ، ئاقسۇ شايىسى قال-تارلىقلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ تۇراتتى » ③ .

كېيىنچە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرق تەرەپتىكى سودىسى لياۋ ۋە سۇڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى . لياۋ ۋە سۇڭ سۇلالىلىرىغا ئېلىپ بېرىلغان بۇيۇملار ئىچىدە ئات ، قاشتېشى بۇيۇملىرى ، نۆشۈدۈر ، بۇلغۇن تېرىسى ، يىپەك رەخ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەنئەنىۋى بۇيۇملاردىن باشقا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھەتتا ئىران ئېگىزلىكىدىن چىقىدىغان بۇ-يۇملارمۇ خېلىلا سالماقنى تەشكىل قىلاتتى . مەسىلەن : قەھرىۋا ، يېشىل قاشتېشى ، خۇش يۇراق ماتېرىياللىرى ، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ھەرخىل

تېرە، ئەينەك، گۈللۈك رەخت، پېرىستىيە پاختىسى ... قاتارلىقلار بولغانىدى ④.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا تاۋارلىرى تەركىبىدە يەنە قارا، قىزىل، ئالا تۈلكە تېرىسى، تىيىن، سۆسەر، سىلەۋسۈن تېرىلىرى ۋە باشقا موي - يۇڭلارنىڭ بارلىقى، ئىپار قاتارلىقلارنىڭمۇ بولغانلىقى بەزى ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنىدۇ ⑤. قىممەتلىك دورا ماتېرىيالى - ئىپار بولسا پەقەت تىبەتلىكلەر ئىگىلىگەن رايونلاردىلا بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا كارۋانلىرى تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ سودا مۇئامىلە ئېلىپ بېرىشقانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

لياۋ سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ھەممىدىن قۇيۇق بولغانلىقى تارىخ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كىدان دۆلىتى بىلەن بولغان سودىسىنىڭ كۆلىمىنىڭ كەڭ بولغانلىقىنى كىدان دۆلىتىنىڭ يۇقىرىقى پايتەختىدە (لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ھازىرقى لىنىدۇڭ شەھرى) تۇرپان سودىگەرلىرى تۇرىدىغان مەخسۇس كارۋان سارىيىنى سېلىپ بەرگەنلىكى ئىسپاتلايدۇ ⑥. « لياۋ سۇلالىسى تارىخى، جۇغراپىيە تەزكىرىسى » دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇيغۇرلار لياۋ سۇلالىسى ئوردىسىغا 70 قېتىم كەلگەنىكەن ⑦. دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى شەرق تىكى سۇلالىلەر بىلەن قۇيۇق سودا ئالاقىسىدا بولۇپ كەلگەن.

« يىپەك يولى » سودىسىدىن كېلىدىغان مەنبەئەت ئۇيغۇرلارنى شەرق تەرەپلەرگىلا چەلىپ قىلىپ قالماي، تەدرىجىي ھالدا غەرب ۋە جەنۇبتىكى ئەللەر - رىم، ئىران، ئەرەب، ھىندىستان ... قاتارلىق ئەللەرگىچە قەدەم تەشرىپ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرگەنىدى. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا چىقىدىغان يۇقىرى سۈپەتلىك رەخت (يىپەك رەخت)، ئەينەكتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلار ۋە پېرىسىيىدىن چىقىدىغان يىپىر رەخت ... قاتارلىقلارنى شەرقتە توشۇسا، جۇڭگونىڭ نەپىس ئىشلىگەن داڭلىق مەھسۇلاتلىرىنى غەرب ئەللىرىگە توشۇپ بېرىپ ساتاتتى. غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان خەلقئارالىق

سودا تاۋارلىرى ئىچىدە ، ئۇيغۇرلار ئېلىنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن ھەرخىل تاۋار - بۇيۇملارمۇ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيتتى . بۇنداق يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن : (1) كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ خام مەھسۇلاتلىرى : يىلقا ، تۆگە ، قوتاز قىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار . (2) ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى : يىلپىز ، سۆسەر ، تۈلكە ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى . (3) ئۆسۈملۈك ، مەدەن ، ھايۋانلاردىن ئېلىنىپ تەييارلانغان دورا خام ئەشيا - لىرى . (4) قول ھۈنەر سانائىتى بۇيۇملىرىدىن : چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن تاۋار - كۆن ، يۇڭ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار . تەييار كىيىملەر ، تاغار - خۇرجۇن ، ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەر . پىچاقلار ، ئۆتۈك ، ئىگەر - تۇقۇم ، تۇز ، پولات ، يۇڭ ، يىپەك ، پاختا رەختلىرى ، نۇختا ، يۈگەن ، زەرگەرلەر قولىدا ئىشلەنگەن ئالتۇن - جابدۇق ... قاتارلىقلار . مانا بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز يەرلىرىدە ئىشلەنگەن تاۋارلار بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا چەتتىن ئېلىپ كېلىنىپ يەنە باشقا ئەلگە ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلىدىغان تاۋارلار نىسبىتىدە خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ .

سودا تاۋارلىرىنىڭ تۈرىنىڭ مۇنچە كۆپ بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ « يىپەك يولى » بويلاپ نۇرغۇن ئەللەرنى ئارىلىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماي ، بەلكى « ئۇلارنىڭ يىراقىتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلپىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى » ① لىغىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ . شۇنداقلا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى جەمئىيىتىدە ھۈنەر - سانائىتىنىڭمۇ يۈكسەلگەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن دەلىللەپ بېرىدۇ .

سودىدىن كېلىدىغان زور پايدا ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگىنىغا ۋە كىلىك قىلىدىغان سودا كارۋانلىرىنىلا ماڭدۇرۇپ قالماستىن (ھۆكۈمەت نامىدىكى سودىگەرلەر) كۆپىنچە « ئەلچى » لىك خاراكتېرىدە بولاتتى . ئۇلارنىڭ ئاپارغان ماللىرى ئېلىمىز تارىخچىلىرى تەرىپىدىن كۆپ ھاللاردا « ئولپان - 贡 » ئۇقۇمى بىلەن خاتىرىگە ئېلىنغان . ھال بۇكى ، خەنزۇچە « 贡 - gung » خېتى ئولپان ، سوغا - سالام ، تاۋار

دېگەن مەنلەرگە ئىگە ئىدى . مۇشۇ پاراگرافنىڭ باش قىسمىدا بىز يىپەك يولىدىكى پائالىيەتلەر (ئاساسەن ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن بولغان پائالىيەتلىرى) كۆپىنچە سىياسىي ۋەقەلەرگە باغلانغان ھالدا خا- تىرىگە ئېلىنغان دېگىنىمىزدە مۇشۇ نۇقتا كۆزدە تۇتۇلغان ، بەلكى خانلار شەخسەن ئۆز پايدىسىغىمۇ كارۋانلار ماڭدۇرغان . نەتىجىدە ئۇيغۇر خانلىقىدا تاشقى سودىغا نىسبەتەن مونوپوللۇق ھادىسىلىرى ئاساسەن كۆرۈلمىگەن ⑩ . ئوتتۇرا ئاقسۆڭەكلەر ، بەگلەر ۋە يۇقىرى مەرتىۋىلىك رايونلارمۇ مۇنداق سودىغا ئىشتىراك قىلىشقان . سودا كەسپىگە بولغان بۇنداق ئاكتىپ ئىشتىراكچىلىق ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە زور بىر تۈركۈم كارۋانلارنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى . « ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە يۈز ، ھەتتا نەچچە مىڭ ئۇلاغ ۋە ھارۋىدىن تەركىب تاپقان سودا كارۋانلىرىدا ھار- ۋىكەش ، ئات باقار ، مۇھاپىزەتچى ، لاۋازىمەتچى قاتارلىقلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىش تەقسىماتى ئوخشىمايتتى . ئۇلار ئۇزۇن (يىپەك يولى) دا كۈندۈزى يول يۈرۈپ ، كېچىسى قونۇپ ، بىر ئۆتەڭدىن يەنە بىر ئۆتەڭگە تەرتىپلىك سەپەر قىلىپ ، يول بويىدىكى جايلارنى ئاۋاتلاشتۇرغان »

ئىدى ⑩ . قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى « يىپەك يولى » تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقى ھەمدە سودىغا ماھىرلىقىدىن « يىپەك يولى » سودىسىدىن ناھايىتى كۆپ مەنپەئەتلەرگە ئېرىشكەنىدى . ئۇلار بىر تەرەپتىن سودا مۇ- ناسىۋىتى بىلەن ئەتراپتىكى ئەللەرگە نىسبەتەن دىپلوماتىك سىياسىتىنى ئوڭۇشلۇق يۈرگۈزۈپ ، تىنچ ، ئىناق ئۆتۈش مەقسىتىدىكى تىرىشچانلىققا ئىمكانىيەت ياراتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۆزىدىن ئىلغارراق بولغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى — نەزەر دا- ئىرىسى ، تەپەككۈر دائىرىسى كېڭەيدى . ئەڭ مۇھىمى ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ئاكتىپ ۋاسىتىچىلەردىن بولۇپ ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە مۇناسىپ ھەسسە قوشتى . ئۇلارنىڭ سودىنى كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇرۇشى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يۈكسىلىشىگە پۇختا ئاساس بولۇپ ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر بۇددا

مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئالتۇن پەلەمپىيىنى ھازىرلىدى .

ئىزاھاتلار

- ① سۇ بىخەي : « خەن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان يايلاقتىكى يىپەك يولى » ، « شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى » ئۇيغۇرچە ژۇرنال ، 1981 - يىل 1 - سان ، 88 - بەت .
- ② ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1980 - يىل 3 - سان 63 - بەت .
- ③ سۇ بىخەي : « خەن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان يايلاقتىكى يىپەك يولى » « شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى » ئۇيغۇرچە ژۇرنال 1981 - يىل 1 - سان ، 79 - بەت .
- ④ لىۋ جىشاۋ : « يىپەك يولى ۋە ئۇيغۇرلار » ، « شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى » ئۇيغۇرچە ژۇرنال ، 1981 - يىل 1 - سان 40 - بەت .
- ⑤ ئا . گ . مالىيەۋكىنىڭ « 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « پەن » نەشرىياتى ، 1983 - يىل نەشرى (رۇسچە) .
- ⑥ لىۋ جىشاۋ : « يىپەك يولى ۋە ئۇيغۇرلار » ، « شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى » ، ئۇيغۇرچە ژۇرنال 1981 - يىل 1 - سان 40 - بەت . ئا . گ . مالىيەۋكىن : « 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » نەشرىياتى ، 1983 - يىل نەشرى .
- ⑦ ئا . گ . مالىيەۋكىنىڭ : « 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « پەن » نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى .
- ⑧ ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ، ئۇيغۇرچە 1980 - يىل 3 - سان 63 - بەت .
- ⑨ ئا . گ . مالىيەۋكىنىڭ « 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن . « پەن » نەشرىياتى ، 1983 - يىل نەشرى (رۇسچە) .
- ⑩ ياك مىڭ : « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر كارۋانلىرى » ، « شىنجاڭ گېزىتى » ئۇيغۇرچە 1987 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سانى 5 - بەت .

4. باج ئىشلىرى

باج كىرىمى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلەت خەزىنىسىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىدى. مەزكۇر دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىدە باج — سېلىق ئىشلىرىنىڭ مۇئەييەن سىستېما بويىچە ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم. د. ئى. تىخونوفنىڭ « ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى 10 — 14 — ئەسىرلەر » ناملىق ئەسىرى . بىچورنىڭ « مەلۇماتلار توپلىمى » ، ماسپرونىڭ « ھۆججەتلەر توپلىمى » خۇاڭ ۋېنېنىڭ « تۇرپان » ناملىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى . . . قاتارلىق ئەسەرلىرىدىكى تەتقىقات بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، شەرقىي تىيانشان ئېتەكلىرىدىكى ئاھالىنىڭ چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، باغۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ساھەلىرىنى خېلى يۈكسەلدۈرگەنلىكى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ كەلگەن باج — سېلىق تۈزۈمىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تىكلىنىش ئەربىبلىرىدىلا ئوبدانلا يولغا قويغانلىقى ئايان بولىدۇ . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن ، بۇ خانلىق ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرغان ، ئۆز قوشنىلىرىدىن ، قېرىنداشلىرىدىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغانىدى . باج — سېلىق تۈزۈملىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىمۇ بۇ نۇقتىدىن مۇستەسنا بولغان ئەمەس .

ھەربىي — فېئوداللىق دۆلەت خاراكتېرىدىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز خەلقىنى ۋە شۇنىڭدەك قۇشنا ئەللەر خەلقىنى ئېزىش ۋە بۇلاشنى ئاساسىي ۋاسىتە قىلاتتى . ئۇلار ۋەكىللىكىدىكى دۆلەت ئاپپاراتى بولسا مانا مۇشۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشى شەرت ئىدى . تىنچلىق شارائىتىدا بولسا ، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە نۇقتىسى ئا. ساسەن باج — سېلىق تۈزۈمىگە مەركەزلىشەتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئېلىنىدىغان باج — سېلىق تۈرلىرى ئاساسەن ، چارۋا بېجى ، يەر — سۇ بېجى ، سودا بېجى ، قول ھۈ.

نەرۋەنچىلەردىن ئېلىنىدىغان باج ، شاراب بېجى . . . قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان . باج - سېلىق تۈزۈمىنىڭ مۇشۇ ساھەلەر بويىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىنىڭ ئاساسى - مەزكۇر دۆلەت ئاپپاراتى تىكىلىنىشتىن ئاۋۋالقى يەرلىكتە يۈرگۈزۈلگەن باج - سېلىق يىغىش ئۇسۇلىغا باغلىنغان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى باج پۇل بىلەنمۇ تاپشۇرۇلاتتى ۋە يەنە مەھسۇلات بىلەنمۇ تاپشۇرۇلاتتى . شۇ دەۋردىن قالغان ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، ناتۇرال باج ، يەنى مەھسۇلات بىلەن تاپشۇرۇلىدىغان باج ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى .

ئەينى مەزگىللەردە ھەربىر ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئۆز بېساتىدا بار بولغان مۈلكىدىن باج تاپشۇرغان . بۇ خىل شەكىل شۇ دەۋردە شۇ ئورۇنلاردا ئېلىنغان باجلارنىڭ ناتۇرال باج ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . مەسىلەن ، ناتۇرال باجدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى ، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئېلىنغان ھەرخىل دانلار ، قۇرۇتۇلغان مېۋىلەر ، ئۈزۈم شارابى . . . قاتارلىق مەھسۇلاتلار باج ئۆلچىمى بويىچە تاپشۇرۇلاتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا باج ئىشلىرىغا كۆپ ئېتىبار بېرىلگەنلىكىنى شۇ نۇقتىدىنمۇ كۆرۈشكە بولىدۇكى ، بۇ خانلىق تەۋەسىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق چەت ئەللىك سودا كارۋانلىرىدىن چېگرا بېجى ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى ① .

يەرلىك ئاھالىدىن باج يىغىش ئۇسۇلىدا ، باج تۆلىگۈچى ئاھالە ئون ئائىلىدىن بىر گۇرۇپپا قىلىپ قويۇلغان . بۇ ئون ئائىلە ئۆزئارا بارلىق باج - سېلىقلارنى ۋاقىتدا تۆلەشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ . بۇ تۆلىنىدىغان باجلار ئىچىدە ئون ئائىلىنىڭ بىرلىشىپ تۆلەيدىغان باجلىرىمۇ بار ئىدى . بۇ خىل باجلار تۈرىگە تۆگە ۋە ئات بېرىشلەر كىرەتتى . ئەگەردە ئون ئائىلىنىڭ بىر تۆگە تۆلەش مەجبۇرىيىتى بولىدىغان بولسا ، ئۇنى ئون ئائىلە ئۈچۈن بىر ئائىلە تۆلەيدۇ . قالغان توققۇز ئائىلىنىڭ ھەربىرى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان بىر توپ يىپەك تاپشۇرۇپ كەلگەن . تۆگە تاپ

شۇرغان ئائىلە يىنپەك تاپشۇرمىغان ②. مانا بۇ خىل سىستېما دۆلەت بېجىنى ۋاقتىدا ۋە تولۇق تۆلەشكە كاپالەتلىك قىلغان . يۇقىرىقى باج - سېلىقلاردىن باشقا ، ئەمگەك قىلىپ بېرىش مەجبۇرىيىتىمۇ بولغان . دۆلەت قارمىقىدىكى دېھقانلاردىن قەلئە سېلىش ، يول ياساش ، ھەربىيلەر جايلاشقان يەرلەردە تۈرلۈك خىزمەتلەرنى بېجىرىش قاتارلىق ئالۋاڭ - ياساقلارمۇ يولغا قويۇلغان .

باج تۆلەيدىغان ئاھالە شۇ دەۋرلەردە مەخسۇس رۇيخەتكە ئېلىنغان . رۇيخەتكە ئېلىنىشقا تېگىشلىكلەر ، ئۇلارنىڭ قىز ، ئوغۇللىرىمۇ ئىزاھلاپ قويۇلغان . دېھقان يەر تاپشۇرۇۋالغاندا (دۆلەت تەرىپىدىن يەر ئاجرىتىپ بېرىلگەن دېھقانلار) رۇيخەت دەپتىرىگە ئىمزا قويغان . بۇنداق دەپتەرلەردە دائىملىق تۆلىنىدىغان باج - سېلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەرنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى كۆرسىتىلگەن . مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، باج تۆلەيدىغان ئاھالە قايتىدىن ئومۇميۈزلۈك تىزىمغا ئېلىنىپ تۇراتتى .

ئىدىقۇت دەۋرىدە ، يۇقىرى مەرتىۋىلىك رايونلاردىن - ئىبادەتخانا خوجايىنلىرىدىن باج ئېلىنمايتتى . « بۇنداق رايونلارنىڭ ئىلكىدىكى يەرلەردىن چىققان مەھسۇلات ھۆكۈمەت سېڭىغا قويۇلمايتتى » ③ . باج ئىشلىرى ئىدىقۇت دەۋرىدە ئاساسەن يۇقىرىقىدەك ئىدى .

ئىزاھاتلار

① ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇجۇئۇيغۇر خانلىقى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1980 - يىل 3 - سان 63 - بەت .

② د . ئى . تىخونوفنىڭ « ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى (10 - 14 - ئەسىرلەر) » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن . « پەن » نەشرىياتى موسكۋا - لېنىنگراد . 1966 - يىل نەشرى (رۇسچە) .

③ ۋۇخۇي : « جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان سودا تارىخى » خەنزۇچە ، 2 - قىسىم ، 383 - بەت ، جۇڭگو سودا نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى .

پۇل — ئومۇمىي تەڭ قىممەتنى مۇقىم ئۈستىگە ئالغان پەۋقۇلئاددە تاۋار. ئۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ستىخىيىلىك تۈردە پەيدا بولغان. پۇل — تاۋار ئىگىلىكى ئىچكى زىددىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش زىددىيىتىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئالماشتۇرۇش دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، بۇيۇمنى بۇيۇمغا ئالماشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلغاچقا، كىشىلەر ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارنى بىر خىل ۋاسىتە ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. بۇ خىل تۇراقلاشقان ۋاسىتىلىك رولنى ئۈستىگە ئالغان پەۋقۇلئاددە تاۋار — پۇل ھېسابلاندى. دەسلەپتە، ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان بۇيۇملار پۇلنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. مەسىلەن: چارۋا مال، تېرە — يۇڭ، قۇلۇە قېپى، ئالتۇن — كۈمۈش ۋە مىس قاتارلىقلار. ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى جايلار ئىلگىرى — كېيىن بولۇپ ئالتۇن ۋە كۈمۈشنى پۇل ئورنىدا ئىشلىتىشنى تۇراقلاشتۇردى.

شىنجاڭ رايونىدا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى خېلى بۇرۇنلا يولغا قويۇلغان. مىلادى 1 — ئەسىردە خوتەن پادىشاھى ئات ھەم تۆگىنىڭ سۈرىتى ۋە خوتەن يېزىقى چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل قويۇپ، ئوبوروت قىلغان. شۇ ئارقىلىق شىنجاڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۇنجى قېتىم ھۆل بىنا قىلغان. ①. مىلادى 1 — ئەسىردىن كېيىن كۇچار پادىشاھى كۇچار يېزىقى چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل قويۇپ، ئوبوروت قىلغان. ②. مىلادى 5 — ئەسىردە تۇرپاندا « ئىدىقۇتنىڭ خەيرلىك پۇلى » دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل قويۇپ، ئوبوروت قىلىنغان. ③. « 8 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا دەۋر سۈرگەن تۈركەش خانلىقى غەرب بىلەن شەرقنىڭ تۈگۈنى ھېسابلىنىدىغان غەربىي رايوننىڭ سودا ئېھتىياجى بىلەن مىستىن پۇل قۇيۇدۇرغان » ④. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىمۇ « ئالادىن باشقا

ياراتقۇچى يوق ، مۇھەممەد ئاللاننىڭ ئەلچىسى » ھەمدە « ئاللاننىڭ قوغدىغۇچىسى مۇھەممەد » ، « ئارىستانخاننى ئىزدەش » دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن مىس ، كۈمۈش پۇللار قۇيۇپ ئىشلىتىلگەن ⑥ .
يۇقىرىقى پاكىتلار شىنجاڭ رايونىدا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسەلگەنلىكى ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ، ئىچكى ۋە تاشقا سودىنىڭ گۈللەنگەنلىكى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكىنى بىلىش ئانچە تەس ئەمەس . پۇل ۋاسىتىسى ئورنىدا ئالتۇن ، كۈمۈش ياكى مىس قاتارلىق مېتال بۇيۇملار - دىن پۇل قۇيۇرۇلۇپ ، ئوبوروت قىلىنغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە يەرلىك خەلق مال ئالماشتۇرۇشتا رەختنىمۇ ئۆلچەم قىلغانلىقى ھەققىدە « دىۋانۇلۇ - غاتىت تۈرك » تە مۇنداق بىر ئابزاس بار : « قامدۇ — بويى تۆت گەز ، ئېنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بۆز . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ ⑦ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ ، سودا - سېتىققا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ . بۇ بۆز كۈنەرسا ، ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ، ئۈستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ » ⑧ . بۇ ھەقتە « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » دىمۇ « قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىدا پۇل ئىشلىتىش يوق ئىدى . مال ئالماشتۇرۇشتا كۇچادا ئادەتتە پاختا رەخت ئۆلچەم قىلىناتتى . قۇجۇدا بولسا شايبى ئۆلچەم قىلىناتتى » دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ ⑨ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا رەختنىڭ پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىر خىل ئالاھىدە ئەھۋال دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم بولغان ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەردە « نوکچا ئالتۇن ، ئالتۇن ياستۇق ، كۈمۈش ياستۇق ، يارماق كۈمۈش » دېگەن پۇل ناملىرى ئۇچرايدۇ . مانا مۇشۇ پۇل ناملىرىلا ئىدى .

⑥ بۇ يەردىكى « ئۇيغۇر خانى » ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىنى كۆرسىتىدۇ . چۈنكى ، مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە قاراخانىيلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنى ئايرىشتا « ئۇيغۇر » دېگەن ئاتالغۇنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قاراتقان .

قۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس ۋە رەختتىن ئىشلەنگەن پۇللارنىڭ بولغانلىقىنى يېتەرلىك دەلىللەيدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئىدىقۇت يازما ۋەسقىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ خانلىق دائىرىسىدىكى رايونلاردا تۆۋەندىكىدەك ئۆلچەم بىرلىك نام - ئاتالغۇلىرىنى ئۇچرىتىمىز :

(1) ياستۇق — ئالتۇن ، كۈمۈشتىن قۇيۇلغان ئەڭ چوڭ پۇل بىرلىكى نامى . بىر ياستۇق تەخمىنەن 100 سەرگە تەڭ .

(2) ستىر ياكى ساتىر — ئون ستىر بىر سەرگە تەڭ .

(3) باقىر — ئون باقىر بىر ستىرغا تەڭ .

(4) يارماق — مىس پۇل بىرلىكى نامى .

(5) سىق — سىغىم ئۆلچەم نامى . بىر سىق بۇغداي تەخمىنەن 400 جىڭ .

(6) كۈرە — تەخمىنەن 40 جىڭ ئەتراپىدا ، 10 كۈرە بىر سىق .

(7) شىڭ — بىر شىڭ 4 جىڭ ئەتراپىدا ، 10 شىڭ بىر كۈرە .

(8) قاب — سىغىم ئۆلچەم نامى .

(9) تەنبىن — ...

(10) كۇپ — ...

(11) تىڭچان — كەمچەن بىرلىكى نامى .

(12) قاڭلى — چازا ، ھارۋا چازىسى (بىر قاڭلى سامان — بىر

چازا سامان) .

(13) قارى — ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكى .

(14) باتمان — پاتمان (سوغدى تىلىدىن كىرگەن) .

(15) تەڭ ياڭى تاڭ — ئېغىرلىق ئۆلچىمى (ئون تەڭ كەپەز —

ئون تەڭ كېۋەز) .

(16) باغ — باغلام ، يۆگەم .

(17) چاۋ — خەنزۇچە « 磅 » دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن .

چۈنكى ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مىلادى 1224 - يىللىرى قەغەز پۇل مەيدانغا كەلگەندى . ئىدىقۇت يازما ۋەسقىلىرىدە « ئالتى يۈز ياستۇق چاۋ » ،

« يىگىرمى ياستۇق جۇڭتۇڭ باۋ چاۋ » دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ . قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى فېئوداللىزم دەۋرىدىكى مەدەنىيەتتىكى گۈللىگەنگەن بىر دۆلەت . فېئوداللىق خاراكتېرىدىكى دۆلەتلەردە ، ئومۇمىي تەڭ قىممەتنى ئۈستىگە ئالغان پەۋقۇلئاددە تاۋار — پۇلنىڭ ئال تۇن ، كۈمۈش ، مىس قاتارلىقلاردىن ئىشلىنىشى تەسەۋۋۇردىن يىراق ئەمەس ، ئەلۋەتتە . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ھەر خىل ئۆلچەم بىر-لىك ناملىرىنىڭ ئىدىقۇت يازما ۋەسىقىلىرىدە كۆرۈلۈشمۇ يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى ۋاسىتىلىك ھالدا دەلىللەپ بېرەلەيدۇ ، خالاس .

ئىزاھاتلار

- ① ② ③ مۇھەممەت تۇراپ : « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى پۇل مىسى ۋە پۇلدىكى يېزىقلار » ، « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » ، ئۇيغۇرچە 1987 - يىل 15 - ئاۋغۇست سانى ، 3 - بەت .
- ④ ئەركىن روزى : « تۈركەش خانلىقىنىڭ مىس پۇلى » ، « شىنجاڭ گېزىتى » ئۇيغۇرچە 1987 - يىل 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ، 5 - بەت .
- ⑤ باشتىكى ئىزاھاتتىكى ماقالىگە قارالسۇن .
- ⑥ « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئۇيغۇرچە بىرىنچى توم ، 546 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى .
- ⑦ « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە 254 - بەت ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى .

نىڭمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. دېمەك ، پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا ، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان تىل بولمىسا ، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشى توختىتىدۇ ، يېمىرىلىدۇ ۋە جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ . مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، تىل ھەم ئالاقىلىشىش قورالى ، ھەم جەمئىيەتنىڭ كۈرەش قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش قورالى » ① .

تىل ، ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ رولى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيەتىنىڭ ھەر قايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا تېگىشلىك ۋەزىپىلىرىنى ئارتقۇزۇپ كەلدى . « ئىپتىدائىي جامائەت تۈزۈمىدە ، تىل پەقەت كوللېكتىپ ئۈچۈن ئومۇمىي ۋە ئورتاق بولغان بولسا ، ئۇرۇقلار ، قەبىلىلەر ، خەلق (народность) ۋە مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ ، شۇ ئۇرۇق ، شۇ قەبىلە ، شۇ خەلق ۋە شۇ مىللەتنىڭ ھەممە ئەزالىرى ئۈچۈن ئومۇم بولغان ئورتاق تىل شەكىللىنىشكە باشلىدى . كۆپىنچە ھاللاردا دىئالېكت ياكى مەھەللىۋى شىۋىلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي ، بۇ خىل ئومۇمىي تىل ھەممىنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ ، بارا - بارا شۇ تىل ئىگىلىرى بولغان خەلق ياكى مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئورتاق تىلى بولۇپ قالدى . شۇنداق قىلىپ ، قەبىلە ، خەلق ياكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى شەكىللىنىپ چىقتى » ② .

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان بىر خىل تىل بولۇپ ، ئۇ ، ئۇزاق تارىخىي جەرياندا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ، ھازىر - قىندەك خېلى مۇكەممەللەشكەن تىل بولۇپ شەكىللەندى . ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بەزى تىلشۇناسلىرىمىز مۇنداق تۆت دەۋرگە بۆلدى: 1. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ③ . 2. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تىل - ئوتتۇرا قەدىمكى زامان مان باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ . 3. بۇ دەۋر تۈركىي تىل بۆلۈنۈشىگە

باشلىغان . ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئالدىغا بىر تىل بولۇپ (ئۆز ئالدىغا ئەدەبىي يېزىق تىلى بولۇپ) شەكىللىنىشكە باشلىغان ؛ ئاخىرىدا تۈركىي تىل (ئەدەبىي يېزىق تىلى) بۆلۈنگەن ، ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلى ئۆز ئالدىغا بىر تىل بولۇپ شەكىللەنگەن دەۋردۇر » ④ .

ماركستىك تىلشۇناسلىق نەزىرىيىسى بويىچە قارىغاندا ، تىل ئامىللىرىنىڭ ئۆزگىرىشى — يېڭى ئامىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، كونا ئامىلنىڭ يوقىلىشى تىل سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ . ئەنە شۇ ئۆزگىرىش تىل تەرەققىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تىل تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا قارىغاندىمۇ ، فونېتىكا ، گرامماتىكا جەھەتلەردىكى تەرەققىياتنىڭ ئانچە گەۋدىلىك بولمىغانلىقىنى (فونىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاساسەن 8 دىن 9 غىچە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ 20 دىن 25 كىچە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ؛ گرامماتىكا جەھەتتە تەدرىجىي ياخشىلىنىش ، ئىخچاملىنىش ، سىلىقلىشىش ، مۇكەممەللىنىش ، تولۇقلىنىش بولغان بولسىمۇ ، لېكىن بىر پۈتۈن گرامماتىكا سىستېمىسىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى) كۆرىمىز . لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا (بولۇپمۇ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدە) ئۆزگىرىش تېز بولغان . بولۇپمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بۇنداق ئۆزگىرىش گەۋدىلىك ئىدى . چۈنكى ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن ، شۇنداقلا ، قاراخانىيلار سۇلالىسى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز بېشىدىن ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى ئۆتكۈزگەنىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلنىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا زور يۈكسىلىش پۇرسىتى ياراتتى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن بويلىرىدىن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا كۆچۈپ كېلىشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىسپاتىدىن زور بىر بۇرۇلۇش ئىدى . ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى مۇھىتتىكى

ھەربىر ساھەگە لايىقلىشىشى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي فورماتىسلىپلىرىنى يېڭىۋاشتىن تۈزۈشى، يېڭىدىن دىن قوبۇل قىلىشى، يىپەك يولىدىكى پائالىيەتلىرىنى قايتىدىن جانلاندۇرۇشى... قاتارلىق ئامىللار ئۇلارنىڭ تەپەككۈر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇ ھال تىلنىڭ تەرەققىياتىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى كەڭ تۈردە بېيىتتى. شۇ تەرەپ ناھايىتى گەۋدىلىك بولغانىكى، «يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان دىن ئۈچۈن ئۆز مىللىي تىلىدا مۇقەددەس كىتاب يارىتىش ئېھتىياجى ۋە پەلسەپىۋى ئاتالغۇلارنى توغرا ئىپادىلەش ئېھتىياجى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى» ⑤.

قاراخانىيلار تەۋەلىكىدە، يېڭى دىن — ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىك شىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا كۆپلەپ يېڭى كىرىشكە باشلىغان بولسا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا خەنزۇ، سوغدى، سانسكرىت، تۇخار، ھىندى... تىللىرىدىكى بىر مۇنچە سۆزلەر ئىستېمالغا قويۇلدى. ئۇ ئۇنۋان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يارىتىلغان «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تولۇق نامايان قىلغان بولسا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ئۆزلەش تۈرمە — تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بولغان «ئالتۇن يارۇق»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»... قاتارلىق ئەسەرلەر نامايان بولدى. ئومۇمەن، بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ لىكسىكا جەھەتتىكى مۇھىم خۇسۇسىيىتى تۈركۈم — تۈركۈملەپ يېڭى سۆزلەرنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرگەنلىكى ۋە ئالدىنقى دەۋرگە قارىغاندا لۇغەت تەركىبىنىڭ خېلى بېيىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ⑥.

خۇلاسەلەپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داستانلار دەۋرىدىلا شەكىللىنىشكە باشلاپ، ئۇر خۇن مەڭگۈ تاشلىرى دەۋرىدىكى يازما ئەدەبىيات بىلەن ئۆزىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن ئىپادىسىنى تاپقان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىگە يەتكەندە بولسا، ئاللىقاچان تاكامۇللىشىپ، بىر

مۇنچە تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ قالغانىدى ⑦.
بۇ باھا « تۈرك - تاتار تارىخى » ناملىق كىتابتىمۇ ئىلگىرى سۈ-
رۈلدى: « ئۇيغۇرلار - تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا مەدەنىيىتى ئەڭ يۈكسەك
بولغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ تىلى باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدەبىي تىل
بولغان ⑧ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆز
تىلىنى بىر نەچچە خىل يېزىقلاردا خاتىرىلەپ ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ نۇر-
غۇن ساھەلىرى بويىچە يەنى تارىخ ، ئىقتىساد ، ئەدەبىيات ، تىبابەتچىلىك ،
ئاسترونومىيە ، دىن ، قاتارلىق ساھەلەر بويىچە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك
يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن .

ئۇيغۇرلار ناھايىتى بۇرۇنلا يېزىق قوللانغانىدى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ
دەسلەپ قوللانغان يېزىقىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغىنى ھازىرقى ئىلىم ئەھلى-
لىرى « قەدىمكى تۈرك - رونىك يېزىقى » دەپ ئاتاۋاتقان يېزىقتۇر . بۇ
يېزىق قەدىمكى گېرمان (رونىك) يېزىقىغا ئوخشغانلىقى ئۈچۈن ، رو-
نىك يېزىقى دەپ ئاتالغان . يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ يېزىقتا يېزىلغان بەزى
يادىكارلىقلار (تاش ئابىدىلەر) ئورخۇن - يەنسەي دەريالىرى بويىدىن
تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ، ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان ⑨ .
يېقىندا ، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ يېزىقنىڭ « دۇلبارچىن » دېگەن نامى
بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ ⑩ . شۇنداقلا ، بۇ « دۇلبارچىن »
يېزىقنىڭ ئورخۇن ۋازىيانى ، يېنسەي ۋازىيانى ، تۇرپان ۋازىيانىدىن
ئىبارەت 3 خىل ۋازىيانى بارلىقىنىمۇ تەكىتلەيدۇ ⑪ .
ئۇيغۇرلار قوللانغان يەنە بىر خىل يېزىق - قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى
بولۇپ ، بۇ يېزىق سوغدى ھەرپلىرىدىن پايدىلىنىپ تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنى
خاتىرىلەيدىغان يېزىق سۈپىتىدە قوللىنىلغان . ئارخېئولوگىيىلىك قەزىپ-
چىلارغا ئاساسەن ، بۇ يېزىقنىڭ مىلادى 5 - ئەسىردە تۇرپان
ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوللىنىلغانلىقى ئىلگىرى
سۈرۈلمەكتە ⑫ .
مانا مۇشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل

قىلىپ ، ئۇنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانغا قەدەر ، كەڭ تۈردە قوللانغان يېزىقتۇر . ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئومۇملاشقاندىن كېيىن ، بۇ يېزىق ئىستېمالدىن قالغان ، كېيىنچە ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ موڭغۇللار قوللىنىشقا باشلىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان بۇ يېزىقتا 19 دىن 23 گىچە ھەرپ ئىشلىتىلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورخۇن - يەنسەي يېزىقىدىن (يەنى « دۇلبارچىن » يېزىقىدىن) بىر قەدەر ئىلمىي بولغان ۋە ئىشلىتىشكە قولايلىق بولغان يېرى شۇكى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپ بەلنىڭ يېزىق بولۇش بىلەن بىرگە ، ھەرپلىرى باش ، ئوتتۇرا ۋە ئاياغ ھەرپ دەپ ئايرىلىدۇ .

ئىنسانلار تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا ، زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرىغانىدى . يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ ، تىلنىڭ مانا شۇ يېتىشىزلىكى تولۇقلاندى . يەنى يېزىق كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ كېڭىيىشىگە ، ئىنسانىيەتنىڭ تەجرىبىلەرنى مۇستەھكەملىشىگە ھەم ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . دېمەك ، يېزىقنىڭ يازىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ پەن ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغانىدى .

گەرچە ، جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى يالغۇز يېزىققىلا باغلىق بولمىسىمۇ ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ، يېزىقنىڭ بولۇشى ئىنتايىن مۇھىمدۇر . چۈنكى يېزىق مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ ئالاقە دائىرىسىنى كېڭەيتىشتە ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ، تىلنىڭ تەرەققىي قىلىپ بېيىشىدا ۋە ئومۇملىشىپ قېلىپلىشىشىدا ، شۇنىڭدەك ئېسىل تەجرىبە - ساۋاقلارنى پۈتۈپ قالدۇرۇشتا بەكمۇ مۇھىم رول ئويىنلايدۇ . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خېلى مۇكەممەللەشكەن تىل ۋە يېزىق ئۆزىمۇ بىر خىل مەدەنىيەت سەمەرىسى بولۇش بىلەن بىرگە ، ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى .

بىر ئاي ئىچىدە نەشر قىلىنغان ۋە تەييارلانغان كىتابلارنىڭ رەكلامىسى
ئىزاھاتلار

- ① استالنى: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1974 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 - بەت.
- ② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تاكامۇللىنىشى جەريانى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 2 - توپلام، 91 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى.
- ③ ④ نەسرۇللا: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 2 - توپلام، 148، 160 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى.
- ⑤ ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، ئۇيغۇرچە 1980 - يىلى 3 - سان، 67 - بەت.
- ⑥ نەسرۇللا: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە 2 - توپلام، 156 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
- ⑦ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تاكامۇللىنىشى جەريانى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 2 - توپلام، 111 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
- ⑧ رەھىمئۇللا جارىنىڭ: «چاغاتاي تىلى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 2 - توپلام، 163 - بەتكە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى.
- ⑨ نەسرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ئۇيغۇرچە 43 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى.
- ⑩ ⑪ مەھمۇد نىزامى: «دۆلباغچى يېزىقى توغرىسىدا»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» ئۇيغۇرچە 1986 - يىلى 23 - ئۆكتەبىر سانى، 3 - بەت.
- ⑫ قۇربان ۋەلىنىڭ: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابىنىڭ 8 - بېتىگە قارالغۇ. بۇ كىتاب شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان.

ئىككىنچى پاراگرافى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتە يۈكسەلشىشى شۇ مىللەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ يۈكسەلشىشىگە زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. مائارىپ — ئىنسانىيەتنى يۈكسەلدۈرىدىغان ئالتۇن پەلەمپەيدۇر.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نۇر چاقناپ تۇرىدىغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىشىمۇ ئەينى دەۋر مائارىپىنىڭ يۈكسەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ۋ. ئى. لېنىننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، « ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيەلەش — ئومۇمىي ۋە مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە ». ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ ھەقىقەتنى ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچلىرىدا تونۇپ يېتىپ، ئىپتىبار بېرىشكەنىدى. ئىنسانىيەتنىڭ ھەممە گۇرۇھلىرىغا ئورتاق بولغان تەلىم — تەربىيە ئىشى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىنلا باشلانغان. » (ئىپتىدائىي مائارىپ) باسقۇچىدا ئاتا — ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە، تەجرىبىلىك ئۇستىلار شاگىرتلىرىغا، پېشقەدەملەر كىچىكلەرگە مۇئەللىم ئىدى. ئۆگىتىلىدىغان دەرس تۈرلىرى بولسا قورال — سايىمانلارنى ياساش ئۇسۇلى، ئوتياش يىغىش، ئۆي قۇشلىرىنى ئۆگىتىش ئۇسۇلى، يىرت قۇچلاردىن قوغدىنىش ماھارەتلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ، ئەمگەك ئەمەلىيىتىدە يۈرگۈزۈلەتتى. كەڭ ئورمانلىق ۋە دالىلار دەرىخانا ئىدى. ①

جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئەمگەك تەقسىماتى روشەن گەۋدىلىنىپ، كەسىپ تۈرلىرى ئېنىق ئايرىلغاندىن كېيىن، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور كەشپىيات — يېزىق يارىتىلغاندىن كېيىن مۇئەللىم ۋە مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئاساسى يارىتىلدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىدا، ئىنسانلار توپى ئارىسىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر مۇئەييەن قائىدە — مىزانلار دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئەدەب — ئەخلاق ئېتىكا چۈشەنچىلىرى بارغانچە

چوڭقۇرلۇشۇپ ، ئىنسانلار پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيەلەش ، يېتەكلەش مەسىلىلىرى ئۈستىدە يېڭىچە تەپەككۈر قىلىشقا باشلىدى . تەلىم - تەربىيەنىڭ مەزمۇنى بېيىدى - ئىلمىيلىشىشقا يۈزلەندى . ھايات زۆرۈرىيىتى ، كۈنسېرى يۈكسىلىش تەلىپى كىشىلىك جەمئىيەتتە دېداكتىكا ئىلمىنى بارلىققا كەلتۈردى .

ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ، تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ پائالىيەت داۋامىدا ، بىلىم - مەلۇماتنىڭ تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتىنى تونۇپ يېتىشىشى ۋە بۇنىڭغا ئېتىبار بېرىشتى . بىلىمى بار ئادەمنىڭ مىڭى يېڭىدىغانلىقىنى ، بىلىمى توم ئادەمنىڭ بىرنى يېڭىدىغانلىقىنى ، قۇت (بەخت) نىڭ يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدىغانلىقىنى يەكۈنلەشتى

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى باخشى . ئىلتەبىر ، ئۆگرەتم قاتارلىق سۆزلەر مۇئەللىم ، ئۇستاز ، بىلىملىك موللارغا قارىتىلاتتى . بۇ قەدىمكى سۆزلەر بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ناھايىتى قەدىمىدىنلا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىدىكى مائارىپىدىن خەۋىرىمىز يوق (بۇ ھەقتە قولىمىزدا ماتېرىيال يوق) . لېكىن ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىنلا ئۇيغۇرلاردا مۇنتىزىم دىنىي مەكتەپلەر بولغان . ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەندىن كېيىن ، خانلىق دۆلەت تەرىپىدىن مانى دىنى مەكتەپلىرى ئېچىلغان . خاقان مويۇنچۇر ھەر ئون ئۆيلۈككە بىردىن خەلپەت بەلگىلەپ ، پۇقرالارنى ئوقۇتقان ، ئوقۇتۇش مەزمۇنى پۈتۈنلەي مانى ئەقىدىلىرى بولغان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ خانلىق تەۋەلىكىدىكى ئاھالىنىڭ زېمىنىگە كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرى بويىچە يۈكسىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي بۇرچ يۈكلەندى . يېڭى مۇھىتنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ۋە تەنھەرىكەتلىك روھ ، يېڭىلىققا ئىنتىلىش قىزغىنلىقى - ئەينى دەۋردىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ روناق تېپىشىنىڭ

مەنىۋى ئاساسى ھېسابلىناتتى . بۇنداق يۈكسەك روھ ۋە قىزغىنلىق مائا . رىپقا بولغان تەشەببۇسنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى . « ئورتاق مەنپەئەت » كە تەلپۈنۈش ھېسسىياتىدىكى ئىدىقۇت ھۆكۈمرانلىرىمۇ خانلىق تەۋەسىدە بىلىم ئىگىلىرى ، غەيرىي يۇرتتىن كەلگەن زىيالىيلارغا نىسبەتەن ئەتىۋارلاش پوزىتسىيىسىدە بولدى ، بۇ ھال ، مائارىپ ، تەلىم - تەربىيە ، بىلىم ، ھۈنەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ، راۋاجلاندۇرۇشنىڭ كاپالىتى بولغانىدى . نەتىجىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا مائارىپ ئىشلىرىنى يۈك سەلدۈرۈشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى ھازىرلاندى .

تارىخىي خاتىرىلەردىن قارىغاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ ، بىر ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندە ، بۇ خانلىق تەۋەسىدە مۇنتىزىم مائارىپ مۇئەسسەسىلىرى كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن . 10 - ئەسىردىكى مەشھۇر سەيياھ ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدە « قارا قۇجۇدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدا بالىلارنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن پاشالىقتىن تەمىنلىنىدىغان مەخسۇس مۇئەللىملەر بار ئىكەن . . . ئۇيغۇرلار شېئىر - قوشاق يېزىشقا ناھايىتى ھەۋەسلىك كېلىدىكەن . ئۆز يېزىقلىرىنى ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىشقا ئىشلەتكەندە ، كۈندىلىك ھاجەتلىرىگىمۇ ئىشلىتىدىكەن ، راھىبلارنىڭ قولىدا ئۇيغۇرچە يېزىلغان كىتابلار بەك كۆپ ئىكەن » دېيىلگەن ③ . بۇ قىسقىغىنە تارىخىي پاكىتتىن بىز ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ نەقەدەر يۈكسەلگەنلىكىنى مۇنازىرىسىز ھالدا چۈشىنىپ يېتەلەيمىز .

مائارىپنىڭ يۈكسەلىشى نەتىجىسىدە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا زور بىر تۈركۈم زىيالىيلار جۈملىسىدىن ، مائارىپچى ، تىلشۇناس ، تەرجىمان ، يازغۇچى - شائىر ، مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ، تېخنىپلار ، مۇنەججىملەر ، خەتتاتلار ، رەسساملار ، ئۇستىكارلار . . . يېتىشىپ چىققان . زىيالىيلار قاتلىمىغا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا پائالىيەت سۈرۈنلىرى كەڭرى بولغان ، دىنىي ئۆلىمالار گۈزەل مەنزىرىلىك تاغ باغرىلىرى ، بۇلاق بويلىرى ۋە دەريالارنىڭ مەنبەلىرىدە ئىستىقامەت قىلىشاتتى . مۇرۇتقۇ ، بۇلۇق ، تۇيۇق ۋە يالقۇنتاغ ، قۇرۇق تاغ ، ئاق تاغدىكى مەنزىرىلىك

جايلار زىيالىيلار ئىستقامەت قىلىدىغان ئەنە شۇنداق خالىي جايلار ئىدى .
زىيالىيلار ئەنە شۇنداق جايلادىكى ئىبادەتخانىلاردا بىر تەرەپتىن ئىستىقا-
مەت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، تۈرلۈك دىنىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر
بىلەن شۇغۇللىناتتى . يەنى تۈرلۈك تىللاردىن دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەر-
لەرنى تەرجىمە قىلاتتى ، شېئىرلار يازاتتى ، نەققاشلىق ۋە رەسساملق
پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ، غارلارنى ۋە كېمىر ئۆيلەرنى تۈرلۈك گۈزەل
نەقىشلەر بىلەن بېزەتتى . نۇرۇز بايرىمى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بايرام كۈن-
لىرى ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن تەقۋادار ئەر - ئاياللارغا
ھەرخىل ئويۇنلارنى قويۇپ بېرىپ ، ئۆزلىرىنىڭ تەلىماتلىرىنى تەشۋىق
قىلاتتى ④ .

دۆلەت ئورگانلىرىدىمۇ زىيالىيلارنىڭ رولى ئېتىبارغا ئېلىناتتى .
چەت ئەللەر بىلەن بولىدىغان سودا ، دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ، دۆلەت مەس-
لىھەتچىسى ، كاتىپ - پۈتۈكچى خىزمەتلىرىگە ۋە باشقا مۇھىم ئوردا
خىزمەتلىرىگە بىلىملىك كىشىلەر تەيىنلىنەتتى . بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ ھا-
كىمىيەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدىكى رولىمۇ ناھايىتى زور بولغانىدى .
زىيالىيلارنىڭ پائالىيىتىنى ئاساسلىقى ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا
بولىدۇ : بىرى ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدى-
غان ئۇيغۇر بۇددا ئۆزلەشتۈرمە — تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ يارىتىلىشىدا
زىيالىيلارنىڭ رولى ئىنتايىن زور بولغان . ئىككىنچىدىن ، دۇنياغا مەشھۇر
ئۇيغۇر بۇددا مىڭ ئۆيلىرىنى بېزەشتە شۇ دەۋر زىيالىيلىرىنىڭ تۆھپىسى
مىسلىسىز چوڭ ئىدى .

بۇ يەردە شۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش زۆرۈركى ، ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ئاھالىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى بىلىم -
مەلۇماتلىق ياكى ساۋاتلىق بولغان . شۇ دەۋردىن قالغان ئىقتىسادىي ئالاقە
ھۆججەتلىرىنىڭ ئادەتتىكى پۇقرالار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ، مەسىلەن ،
« بۇ نىشان مەنىڭ ئول ، مەن قاۋسىدۇ ئۆزۈم بىتىدىم » (بۇ تامغا مېنىڭ ،
ھۆججەتنى مەن قاۋسىدۇ ئۆزۈم يازدىم) ، « تانۇق تاڭمۇت بۇقا ، مەن
تىگۈي تايشى بىتىدىم » (گۇۋاھچى تاڭمۇت بۇقا ، بۇ ھۆججەتنى تىگۈي

تايشى يازدىم) دېگەن سۆزلەر ⑤ ، يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى دەلىللەيدۇ . خۇلاسەلىمىغاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان شانلىق مەدەنىيەت ، ئەينى دەۋردە مائارىپ ئىشلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندىرۇلغانلىقىنى دەلىللەپ بېرەلەيدۇ . شۇنىڭدەك ، ئەينى دەۋردىن قالغان يىرىك تەرجىمە ئەسەرلىرى ، نۇرغۇن مىقداردىكى ھۆججەتلەر ، جۈملىدىن يازما يادىكارلىقلار ئىدىقۇت دەۋرىدىكى مائارىپنىڭ گۈللىنىشى دەرىجىسىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە نامايىش قىلىدۇ . خالاس .

ئىزاھاتلار

- ① ئابدۇللا تالىپ : « ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى توغرىسىدا مۇقەددىمە » ، شىنجاڭ مائارىپى ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1983 - يىل 8 - سان 91 - بەت .
- ② يۇقىرىقى ژۇرنال 96 - بەتكە قاراڭ .
- ③ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ « قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تاكامۇللىنىشى جەريانى توغرىسىدا » ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « تۈركىي تىللار تەتقىقاتى » ئۇيغۇرچە 2 - توپلامنىڭ 100 - بەتتىگە قاراڭ . بۇ كىتاب مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى نەشر قىلىنغان .
- ④ ئىبراھىم مۇتئىنى : « بېزەكلىك ۋە بېزەكلىكتىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ھەققىدە » ، ئاممىۋى مەدەنىيەت » ژۇرنىلى ئۇيغۇرچە 1981 - يىل 4 - سان ، 13 ، 14 - بەتلەرگە قاراڭ .
- ⑤ ئابدۇقەييۇم خوجا ، تۇرسۇن ئايۇپ ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر تۈزگەن « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما » ناملىق كىتابنىڭ 55 - ، 3 - ، 361 - بەتلەرگە قاراڭ .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا خاس بولغان ئەدەبىيات ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ ، جۈملىدىن ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ھازىرغىچە سىستېمىلىق ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىدى . بۇ ساھەدە ئەمگەك سىڭدۈر گۈچلەر ھازىر خېلى كۆپىيىپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى يەنىلا يۈزەكى بولماقتا . بۇنداق يۈزەكىلىكنىڭ ئەجەللىك يېرى شۇكى ، بىر پۈتۈن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئەدەبىياتىنى بۇددا دىنى بىلەن زىچ باغلانغان نۇقۇل تەرجىمە ئەدەبىيات ، دەپ قاراشتىن ئىبارەتتۇر . ۋاھالەنكى ، ئىدىقۇت ئەدەبىياتى ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىزدەنگەندە ، بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (يەرلىككە خاس بولغان ، دىنىي مەزمۇندىن مۇستەسنا ھالدىكى ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى) ، يەرلىك مىللىي يازما ئەدەبىيات ۋە ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن ئاساستا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇندۇر .

بۇ بايتا مانا شۇ ئاساستا مۇلاھىزە ۋە بايان ئېلىپ بېرىلىدۇ .

بىرىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە خاس ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى

ئۇيغۇر خەلقى ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي خەلق . ئۇلار قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تونۇش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش

جەريانىدىكى مول تەسەۋۋۇرلىرى ، تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ھاسىل قىلغان چۈشەنچىلىرىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنى بېيىتىپ بارغان . ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىختا پەيدا بولۇش ، تەرەققىي قىلىش ، يۈكسىلىش جەريانىدىن بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ چەكلىنىش كۈندۈلۈك تۇرمۇشقا يېقىندىن ھەمراھ بولغان مۇھىم مەنىۋى بايلىققا ئايلىنىپ قالغانىدى .

خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئېغىز ئىجادىيىتى سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كېلىپ ، ئېغىزدىن ئېغىزغا ، نەسلىدىن نەسلىگە ، دەۋردىن دەۋرلەرگە مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ ، ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى ئاشۇرۇپ بارغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئاساسىي مەنبە بولغان . ماقالىلەر ، بېيىتلەر ، ناخشا - قوشاقلار ، قەسىدىلەر ، ئەسپانە - رېۋايەتلەر ، ئېرسالنامىلەر (يوللانما خەتلەر) ، قارىلىقنامىلەر ، تۈرۈزنامىلەر ، تېپىشماقلار ، مەسەل - تەمسىللەر ، چۆچەك ، داستانلار ، لەتپىلەر ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ « ئوغۇزنامە » ، « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » ، « قۇتادغۇبىلىك » تەڭ شاھ ئەسەرلەردە كۆپلەپ « ئىستېمال قىلىنىشى » - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ « ئانىسى » ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىمۇ بۇ تەبىرىدىن مۇستەسنا ئەمەس .

ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن كۆپلىكتىن ھالدا ، ئاغزاكى ئىجاد قىلىش ئۇسۇلى بىلەن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرىنىڭمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ساقلانغانلىقى تەسەۋۋۇردىن يىراق ئەمەس . (چۈنكى ، ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات ئەينى دەۋر ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە قانچىكى زور سالماقنى ئىگىلىسە ، يەرلىك خەلقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى - ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان تەشەننالىقىمۇ شۇنچە ئاشىدۇ) . قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارالغان ئەپسانىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولغان دۇنيا ۋە ئىنساننىڭ پەيدا بولۇشى ،

ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ يارىتىلىشى ، تۈرلۈك - تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسلەر توغرىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن بىرمۇنچىلىرىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ، دەپ ئېيتىش مۇمكىن . ئەپسانىلەر ئاساسەن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلىرىدىن توقۇپ چىقىرىلغان . ئەجدادلار ، ئەڭ بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىرلىرىنى يېشەلمىگەن چاغلىرىدا ، بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا قىياسەن تەسەۋۋۇرلارنى ئويدۇرۇپ چىقارغانىدى . ھالبۇكى ، مانا مۇشۇ تەقلىد تەبارلىققا كەلتۈرۈلگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن يەنە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقانلىرىدىن « ئىدىقۇت شەھرىنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى رىۋايەت » ، « قۇدۇق قازغان پادىچى يىگىت رىۋايىتى » (كارىزنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلىق) ، « ئىدىقۇت تېغى نېمە ئۈچۈن قىزىل رەڭدە » ، « ئىدىقۇت تېغىدىكى توققۇز جىلغا قانداق پەيدا بولغان ؟ » ، « يالغۇز ئوغۇل ئېرىقى رىۋايىتى » (بۇ رىۋايەت 9 - ئەسىرلەردىن كېيىن ئىدىقۇت شەھىرىگە تەڭرىتاغ جىلغىلىرىدىن سۇ باشلاش ۋە جىدىن چېپىلغان ئۆستەڭ ھەققىدە توقۇلغان) ، « تاشقا ئايلىنغان ئەۋلىيا رىۋايىتى » (جىمساردىكى بېزەكلىك كېمىرلەرنىڭ قېزىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت . بۇ رىۋايەت جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە كەڭ تارقالغان) ، « يەتتە قىز ۋە يەتتە يىگىت » (بۇنىڭغا قىياس قىلىنغان سىما ھازىرمۇ بار - پىچاننىڭ لەمچىن غولى ئېغىزىدا) ، « چەشتاغ رىۋايىتى » (تۇرپان يارغۇل ئەتراپىدا كەڭ تارقالغان) ، قاتارلىق مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى قەدىمىي بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر بار . تۆۋەندە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان بىر قانچە يەرلىك خاراكتېردىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز :

بۇرۇنقى زاماندا ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، بۇغدا تېغىدا قوي بېقىپ يۈرگەن بىر پادىچى يىگىتنىڭ بىر توپ قويلرى يوقىلىپ كېتىپتۇ . يىگىت قويلرىنى ئىزدەپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ قاپتۇ . ئۇ قويلرىنى ئىزدەپ ئىسسىقتا كۆپ ئازاب چېكىپتۇ . يۇتلىرى قىزىق قۇمدا كۆيۈپ كېتىپتۇ ، چاڭقاپ لەۋلىرى چاڭ - چاڭ يېرىلىپتۇ . ئۇ ئاخىر قويلرىنى بىر قۇمۇشلۇقتىن تېپىپتۇ . بۇ چاغدا يىگىتنىڭ ئۆزىمۇ ، قويلرىمۇ قاتتىق ئۇسساپ كەتكەنىكەن . يىگىت ئەتراپىنى شۇنچە ئايلىنىپمۇ بىرەر تامچە سۇ تاپالماپتۇ . ئاخىر چىملىقتا قۇدۇق كولاشقا باشلاپتۇ . كۈن پېتىپ ئاي چىقىپتۇ ، ئاي ئولتۇرۇپ كۈنمۇ چىقىپتۇ . پادىچى كولىغان قۇدۇقتىن ئا - خىر سۇپۇزۇك مەرۋايىتتەك سۇ چىقىپتۇ . بۇ سۇنى پادىچىنىڭ قويلرى ھەم پادىچى ئۆزى ئىچىپ تەشاللىقنى قاندۇرۇپتۇ . كېيىنچە ئادەملەر پادىچى يىگىتنى دوراپ قۇدۇق كولاپتۇ ۋە قۇدۇقلارنى يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە تۇتاشۇرۇپ ، سۇنى يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلاپتۇ ② .

2 . « ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ بىنا بولۇشى » ھەققىدىكى رىۋايەت بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ، يالقۇنئاغ ئېتىكىدىكى دىياردا دەقىيانۇس ئىسىملىك بىر پادىچى ئۆتكەنىكەن . ئۇنىڭ نۇرغۇن مال - ۋارانلىرى بولۇپ ، ئۆزى قوي بېقىشقا خۇشتار ئىكەن . بۇ پادىچى خاسد يەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، قوي بېقىپ يۈرۈپ بىر پارچە خەت پۈتۈلگەن قەغەز تېپىۋاپتۇ . خەتكە شۇنچە سىنچىلاپ قارىغان بولسىمۇ ، ئۇنى زادىلا ئوقۇيالماپتۇ . ئۇ خەتنى قوينىغا سېلىپ ، تاغ ئۆڭكۈرىگە - شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر دانىشمىنى بولغان بوۋاينىڭ تۇرار جايىغا قاراپ يول ئاپتۇ . ئۇ بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپ خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسۈتۈپتۇ . دانىشمەن بوۋاي بەكمۇ قېرىپ كەتكەنىكەن . ئۇنىڭ چاچ - ساقاللىرى ، قاشلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان ، بەللىرى يادەك ئىگىلگەن ، كۆزلىرى قېرىلىقتىن پۇرلىشىپ يۇمۇلغانىكەن . بوۋاي خەتنى ئالغاندىن كېيىن كۆزىنىڭ چا - ناقلىرىغا ياغاچنى تىرەك قىلىپ ، ئۇنى ئوقۇپ كۈلۈپ كېتىپتۇ . دەقىيانۇس ئەجەبلىنىپ ، بوۋايدىن كۈلۈشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ . بوۋاي ئۇنىڭغا :

— ئوغلۇم ، ساڭا بەخت يار بوپتۇ . خەتتە يېزىلىشىچە ، ئاشۇ سەن ياشايدىغان ماكاندىكى يوغان جۇجەمنىڭ (ئۇزۇم دەرىخىنىڭ) تىك ئۆسكەن غولىغا ئۇدۇل تۇرۇپ ، دەسلەپ شىمالغا 364 ماڭدام (قەدەم) ، ئۇندىن كېيىن شەرققە 12 ماڭدام مېڭىپ شۇ يەرنى كولىساڭ ، بىر خەزىنىگە ئېرىشكىدەكسەن . قېنى ، بەختىڭنى سىناپ كۆرەرسەن ، ئوغلۇم ! — دەپتۇ .

دەقىيانۇس بوۋايغا تەزىم بىلەن رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن ، خوشلىشىپ ئۆيىگە قايتىپتۇ . ئەتىسى 3 - 4 ئاغىنىسىنى چاقىرىپ ، بوۋاي نىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەرنى كولاشقا كىرىشىپتۇ . 7 - 8 مېتىرچە كولىغاندىن كېيىن ئۇلار بىر ھەشەمەتلىك ئالتۇن ئىشىككە دۇچ كەپتۇ . يەنە بىر ھازا كولىغاندىن كېيىن يوغان بىر تاش چىقىپتۇ . تاشنى قومۇرۇپ تاشلىغانىكەن ، ئۇنىڭ ئاستىدىن پارقىراپ تۇرغان يوغان ئالتۇن ئاچقۇچ چىقىپتۇ . ئۇلار ئاچقۇچنى ئېلىپ ، ئاتنىڭ بېشىدەك يوغانلىقتىكى قۇلۇپقا سالغانىكەن ، شۇ ھامان يەتتە قېتىم داراڭلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ ، ئاندىن كېيىن ئىشىك ئېچىلىپتۇ . ئۇلار قىزىل ، يېشىل ، ھال ... ھەر خىل نۇرلار چېچىلىپ تۇرغان ھەشەمەتلىك ساراينى كۆرۈپتۇ . نۇر چېچىپ تۇرغان گۆھەرلەرنىڭ يورىقىدا ئۇلار ھېچبىر قىينالماستىنلا ساراينغا كىرىپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇن - كۈمۈش ، ياقۇت ... قاتارلىق مەدەنىلەر بىلەن تولغان 41 ھۇجرىنى كۆرۈپتۇ . بۇ ئەھۋالنى بوۋايغا مەلۇم قىلىشىپتۇ . بوۋاي ئۇلارغا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەسلىھەت ، كېڭەشلەرنى بېرىپتۇ . دەقىيانۇس شۇندىن ئېتىبارەن بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن ئالتۇن - كۈمۈش تېپىلغان جايغا ھەشەمەتلىك ئوردا ساپتۇ ، شەھەر قۇرۇشقا كىرىشىپتۇ . دەقىيانۇس ئۆزى شۇ شەھەرگە شاھ بوپتۇ ، دانىش مەن بوۋاينى ئۆزىنىڭ بىرىنچى قول ۋەزىرى قىلىپ تەيىنلەپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن دەقىيانۇس ئەتراپىدىكى كەڭ زېمىنلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ ، مەشھۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاينىڭ نامى تەرەپ - تەرەپلەرگە تارقىلىشقا باشلاپتۇ ⑤ .

... ئالتۇن دۆلىتىنىڭ ئىچىدە ئالتۇن ، كۈمۈش ، ياقۇت ، قاتارلىق بايلىقلار بار .
... ۋەزىرىنىڭ نامى « تەرەپ » .

3. « يالغۇز ئوغۇل ئېرىقى » ① ھەققىدىكى رىۋايەت .

ئۆتكەن زاماندا ، يالقۇنتاغ دىيارىدا بىر تۇل خوتۇن ئۆتكەنكەن . ئۇنىڭ دادىسىدىن كىچىك قالغان بىر ئوغلى بولۇپ ، بۇ ئوغۇل بەستلىك - پالۋان قامەتلىك بىر يىگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ . ئۇ ئوغۇل ۋايىغا يەتكەندە ، ئۆزى ياشىغان يۇرتتىكى نامرات خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى باياشاتلاشتۇرۇش كويىغا چۈشۈپتۇ - دە ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىدىكى جىلغا سۈيىنى ئۆز يۇرتىغا باشلىماق بولۇپتۇ . بۇ يىگىت شۇ ئارزۇدا ئۆزىگە يارىشا مېتىن ۋە كەتمەن تەييارلاپتۇ ھەم سەپەرگە ماڭغان ۋاقتىدا :

— ئاپا ، سىز ھەر كۈنى ماڭا تاماق ئاپارغان ۋاقتىڭىزدا تۆگىنىڭ بويىنىغا قوڭغۇراق ئېسىپ بېرىڭ . مەن قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ئالدىڭىزغا كېلىمەن . سىز ھەرگىز مېنى كۆرمىسەن دەپ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقماسلىققا ۋەدە بېرىڭ ھەم ۋەدىگە ۋاپا قىلغايسىز ، ئاپا ، — دەپتۇ .

يىگىت ئۆزى كۆزلىگەن نىشانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن زور غەپ رەت - شىجائەت بىلەن ئىشلەپتۇ . ئۇنىڭ ھەربىر ئۇرغان مېتىنىدىن ئۆيدەك - ئۆيدەك يوغانلىقتىكى تاشلار ھەر تەرەپكە ئوت چاچرىتىپ پار - چىلىنىدىكەن ؛ كەتمەننى ھەربىر قېتىم چاپقىنىدا كىچىك - كىچىك دۆڭ - يوتىلارنى تۈزلىۋېتىدىكەن ، يىگىت ئاچقان ئېرىقتىن زۈمرەتتەك سۈزۈك سۇلار ئېرىق بويلاپ پەسكە قاراپ ئېقىشقا باشلاپتۇ . يىگىت ئېرىقنى چېپىپ خېلىلا ئاۋۇتۇپتۇ .

ھەر كۈنى ئوغلىغا تاماق توشۇيدىغان ئانىنىڭ ئىچى پۇشۇپ ، ئوغلىنىڭ « سىزلىق » ئىشىنى كۆرمەكچى بولۇپتۇ . بىر كۈنى ئانا قوڭغۇراق ئاسقان تۆگىسىنى خېلى يىراق بىر جايغا ئاشلاپ قويۇپ ، ئۆزى دۆڭنىڭ

① بۇ ئېرىقنىڭ ئىزى ھېلىمۇ بار ، بۇ ئېرىق يالقۇنتاغ سىستېمىسىنىڭ شىمالىي باغرىدا بولۇپ ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان . ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 كىلومېتىر ئەتراپىدا . ئېرىقنىڭ بېشى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى جىلغا - « قارار يۈزى » دىن باشلىنىدۇ .

ئۈستىگە چىقىپ ، ئوغلنىڭ ئىشىنى كۆرۈپتۇ . ئوغلى ئانىدىن تۇغما ھالدا كۈچەپ ئىشلەۋاتقانكەن ، بۇنى كۆرگەن ئانا ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ ، خىجىل بوپتۇ - دە ، دەرھال كەينىگە يانماقچى بوپتۇ . دەل شۇ چاغدا يىگىت « كەينىڭگە قارا ! » دېگەندەك بىر ئاۋازنى ئىشتىكەندەك بوپتۇ - دە ، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراپ ئانىسىنى كۆرۈپ قاپتۇ ، نۇمۇستىن ئۆزىنى يوشۇرۇشقا جاي تاپالماي قالغان يىگىت ھەسرەت بىلەن :
 — ھەي ئاپا ، ۋەدىگە ۋاپا قىلماي ، قارا يۈز بولدىڭىز . ماڭمۇ ۋە ئۆزىڭىز گىمۇ قىلدىڭىز ! — دەپ خىتاپ قىپتۇ . شۇ ئەسنادا ئۆستەڭدىكى سۇ دەھشەت بىلەن قەھرىلىك دولقۇنلىنىپتۇ - دە ، تېرەك بويى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈپتۇ ۋە بىردىن پەسىيىپ يىگىتنى يۇتۇپ كېتىپتۇ . ئانىسى بۇنى كۆرۈپ ئۆز قىلمىشىغا مىڭبىر پۇشايمان قىپتۇ ، يەرگە كىرەي دېسە يەر قاتتىق ، ئاسمانغا چىقاي دېسە ئاسمان ئېگىز بىلنىپتۇ - دە ، ئوغلى سۇ باشلىغان جىلغا ئىچىدە يىغلاپ - قاقشاپ يۈرۈپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ . شۇ جىلغىنىڭ نامى شۇنىڭدىن كېيىن « قارا يۈزى » دەپ ئاتالغانكەن .
 ئۆستەڭمۇ شۇ ۋەجىدىن چالا قالغانكەن ④ .

4. ئىدىقۇت تېغى ھەققىدىكى ئەپسانە (A)

تۇرپان دىيارى قەدىمكى زامانلاردا ناھايىتى باي - باياشات ، ئاسا- يىشى بىر ئەل ئىكەن . بىر كۈنلەر كېلىپ بۇغدا تېغىدا بىر ئەژدىھا پەيدا بولۇپ قاپتۇ . ئۇ ئەژدىھا ھەر يىلى ئەتىيازدا بۇغدا تېغىدىن تۇرپانغا چۈ- شۈپ چارۋا مال ، باغ - ۋاران ، زىرائەتلەرنىلا نابۇت قىلىپ قالماي ، بەلكى تىنچ ياشاۋاتقان پۇقرالارنىمۇ يەپ - يۇتۇپ ، يۇرتقا دەھشەت سېلىپ ، مىسىلسىز چوڭ ئاپەت بولۇپ قاپتۇ . يۇرتنىڭ خاقانى ئەژدىھانى يوقىتىشقا نۇرغۇنلىغان مەردۇ - مەردان ، بانۇرلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ ، ئۇلار ئەژدىھانى يوقىتىش تۈگۈل ، ئۆزلىرى ئۆلۈپ تۈگەپتۇ . پۈتكۈل تۇرپان دىيارى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئاپەت ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالغان

④ تۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە - ناھىيە بازىرىدىن 30 كىلومېتىر كېلىدىغان ئىدىقۇت جايىدا « قارا يۈزى » دەپ ئاتىلىدىغان جىلغا ئىچىگە جايلاشقان بىر كەنت بار .

كۈنلەردە ، بۇ يۇرتتىن ئاجايىپ كۈچتۈگۈر بىر پالۋان چىقىپتۇ . ئۇ خاقاندىن ئەزىدھانى يوقىتىشقا ئاتلىنىشقا ئىجازەت سوراپتۇ . خاقان پالۋان يىگىتنىڭ مەردانە جاسارىتىدىن سۈيۈنۈپ ، ئەگەر ئەزىدھانى يوقىتىپ قايتىپ كەلسە ، قىزىنى بېرىپ ئۆزىگە كۈيۈغۈل قىلىۋالدىغانلىقىنى ۋە چەكسىز مول ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . يىگىت ئۆزىگە ھېچقانداق ئىلتىپاتنىڭ كېرىكى يوقلۇقىنى ، پەقەت ئۆز ئەل - يۇرتىنى دەھشەتلىك ئاپەتتىن خالاس قىلىپ ، خاتىرجەم ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالىسا ، بۇنىڭدىن چوڭ ئىنئام يوقلۇقىنى ئېيتىپ ، جەڭگە تەييارلىق قىلىپتۇ .

پالۋان يىگىت ئالتە ئاي جەڭگە تەييارلىق قىلىپتۇ . قىش ئۆتۈپ ئەتىياز كېلىپ ئەزىدھاننىڭ بۇغدا تېغىدىن چۈشىدىغان ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ . يىگىت مىسران قېلىچىنى ئېلىپ ، دۈلدۈل ئېتىغا مىنىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ . . . ئۇ ئېتىنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ ، ئەزىدھاننىڭ يولىنى تۈسۈپ ، بىر قىيا تاشنىڭ كەينىگە مۆكۈپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ . بىر ھازادىن كېيىن پالۋان يىگىتنىڭ ئېتى قاتتىق كىشىنەپتۇ . پالۋان يىگىت ئويغىنىپ قارىسا ئەزىدھان كېلىۋاتقۇدەك ، ئۇ مىسران قېلىچىنى قولغا ئېلىپ ئەزىدھاننىڭ يولىنى تۈسۈپ جەڭگە چۈشۈپتۇ . ئەزىدھان ئاغزىدىن ئوت چاچرىتىپ ، پالۋان يىگىتكە ھۇجۇم قىلىپتۇ . پالۋان يىگىت قېلىچىنى كۆتۈرۈپ قەھىر - غەزەپ بىلەن ئەزىدھانغا ئېتىلىپتۇ . ئۇ ئىككىسىنىڭ ئېلىشىشىدىن يەر - زېمىن تىترەپ لەرزىگە كەپتۇ . تۈزىغان توپا - چاڭدىن قۇياش نۇرى تۈسۈلۈپ ، ئاسمان خىرەلىشىپ ، ئالەمنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپتۇ . ئەنە شۇنداق قاتتىق ئېلىشىش ئۈچ كېچە - كۈندۈز داۋاملىشىپتۇ . پالۋان يىگىت ئۇسساپ ، قورسىقى ئېچىپ ھالدىن كېتىشكە باشلىغان پەيتتە ، ئۇنىڭ ئەقىللىق ، ۋاپادار ئېتى ئىچىشكە ئۇسسۇزلۇق ، يېپىشكە ئوزۇقلۇق ئەكىلىپ بېرىپتۇ . بۇنىڭ بىلەن پالۋان يىگىت كۈچ - قۇدرەتكە تولۇپ ، ئەزىدھانغا قاراپ مىسران قېلىچىنى ئۇنىڭ ئاغزىغا توغرىلاپ ئېتىلىپتۇ . ئەزىدھان پالۋان يىگىتنى دەم تارتىپ سۈمۈرۈشكە باشلاپتۇ . دە ، پالۋان يىگىتنىڭ مىسران قېلىچى ئۇنى چىڭ ئوتتۇرىدىن تىلىپ تاشلاپتۇ . ئەزىدھان ئۆلگىنىگە تەن بەرمەي

تولغانغانىكەن ، پالۋان يىگىت ئۇنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن چىقىپ يەرگە چۈشۈپتۇ - دە ، مىسران قېلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئەژدېھانى چېپىشقا باشلاپتۇ . پالۋان يىگىت 9 قېتىم قېلىچ ئۇرغاندا ئەژدېھانى ئون پارچە بو-لۇپ ، جېنى چىقىپ ئۆلۈپتۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئەژدېھانى ئاخىر تاققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ . ئىدىقۇت تېغى ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانمىش . ئىدىقۇت تېغىدىكى 9 ئېغىز - جىلغا - ئەژدېھانى چاپقاندا پارچىلانغان ئاراشلاردىن پەيدا بولغانىكەن ⑤ .

5. ئىدىقۇت تېغى ھەققىدىكى ئەپسانە (B)
ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى يالقۇنتاغنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرت - دىيارلاردا ياشايدىغان خەلقلەر باياشات ، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرەر ئىكەن . چۈنكى يالقۇنتاغ ئەسلىدە سېرىق قۇمىدىن ھاسىل بولغان تاغ بولماستىن ، بەلكى بۇغداي ئۇنىدىن ھاسىل بولغان تاغ ئىكەن . شۇ سەۋەبلىك ، بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتتا ياشايدىغان خەلق لەر يېمەك - ئىچمەكتىن قىلچە غەم - ئەندىشىسىز ، توق ھالەتتە ياشاپ ئۆتكەنىكەن . ھەر كىم خالىسا بۇ ئۇندىن ھاسىل بولغان تاغدىن ئېھتىيا-جىغا قاراپ تاغار - خاتىلىرىغا ئۇن ئېلىپ قايتىپ ، ئەر كىن تۇرمۇشنا ياشايدىكەن . ئۇن تاغ ئۇزاق زامانلار غىچىلا ھەممە خالايققا ئورتاق بولۇپ تۇرىۋېرىپتۇ .

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ئۇن تاغقا يىراق بولمىغان جايدا ئولتۇرۇشلۇق بولغان بىر تۇل ئايال ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇن تاغقا ئۇن ئالغىلى خالتا كۆتۈرۈپ بېرىپتۇ . ئۇلار تاغقا ئەمدىلا يېتىپ بېرىشىغا تۇل ئايالنىڭ كىچىك ئوغلى ھاجەتتە ئولتۇرۇپ ، ئۇن تاغنىڭ باغرىنى مەپنەت قىلىپ قويۇپتۇ . ئوغلىنىڭ بۇ قىلىقىدىن پەرىشان بولغان ئايال با-لسىنىڭ ھاجىتىنى ئېرىغدىماق بولۇپ ، ئەتراپىدىن لاتا - پۇرۇچ ، چالما - داڭگال ئىزدەشتۈرۈپتۇ . ئەپسۇسكى ، ئۇن تاغ باغرىدىن نە لاتا - پۇرۇچ ، نە چالما - داڭگال تېپىلماپتۇ . بۇ ئىشتىن تىت - تىت بولغان ئانا ئاخىر يولدا قۇرساق ئاچقاندا يەيمىز ، دەپ ئېلىۋالغان قۇياقتىن ئىككىنى سې-ۋەتتىن ئېلىپ ، ئوغلىنىڭ ھاجىتىنى ئېرىغداپتۇ . بۇ چاغدا كۈنمۇ غەربكە

خېلىلا قىمغايغانىكەن ، ئانا ئالدىراپ - تېنەپلا خالتىسىغا ئۇنى ئېلىپ ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۆيىگە قايتىپتۇ . يول بويى خالتىدىكى ئۇن بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ ئانىنىڭ يەلكىسىنى بېسىپ ، ئۆيىگە يەتكۈچە ئۇنى خېلى ھالسىرىتىپتۇ . ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇن ئېلىپ كېلىشلەردە بۇنداق غەيرىي ھادىسىنى سەزمىگەن ئانا ، ئۆيىگە يېتىپ كېلىپلا خالتىنىڭ ئاغزىنى يېشىپ قارىغۇدەك بولسا ، خالتىغا قاچىلانغىنى بۇغداي ئۇنى بولماستىن ، بەلكى ساپسىرىق قۇم بولۇپ چىقىپتۇ . بۇ ئىشتىن قاتتىق تەئەججۈپلەنگەن ئانا دەرھاللا كەينىگە يېنىپ ئۇن تاققا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ . ئانا ئۇن تاققا يېتىپ بارغان چېغىدا كۈنمۇ غەربىي تاققا باش قويغان بو-لۇپ ، قۇياشنىڭ كەچكى شەپق نۇرىدا ھېلىقى ئۇن تاغ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئوخشاش ئالتۇندەك سېرىق قۇم تاغ بولۇپ يالقۇنلىنىپ تۇرغانىكەن . ئۆز كۆزىگە ئىشەنمىگەن ئانا « ئۇن تاغ » دىن بىر ئوچۇم ئېلىپ كۆزىگە يېقىن ئېلىپ قارايتۇ ، تىلى بىلەن يالاپ كۆرۈپتۇ ، ئالغانلىرى ئارىسىدا ئۇۋىلاپ كۆرۈپتۇ دەرۋەقە ، ئۇن تاغ قۇم تاققا ئايلىنىپ قالغانىكەن . بىچارە ئانا بۇنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك قىلىپتۇ . ئۆز قىلمىشىغا پۇشايماي يەپتۇ ۋە بېشى قايدىغان ، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىپتۇ . شۇندىن ئېتىۋارەن « ئۇن تاغ » ھازىرقى يالقۇنتاغ ھالىتىگە كىرىپ قالغانىكەن ⑥ .

6 . تاشقا ئايلانغان ئەۋلىيا رىۋايىتى

ئىلگىرىكى زامانلاردا ، ھازىرقى جىسار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر مەھەللە بولغانىكەن . مەھەللىنىڭ بىر چېتىدە شۇ مەھەللە بېيىنىڭ قورۇقى بولۇپ ، 12 - 13 ياشلاردىكى بىر تاز يېتىم بالا باينىڭ قويلىرىنى باقىدىكەن . كۈنلەرنىڭ بىرىدە توساتتىن باينىڭ 6 - 7 قوينى يوقاپ كېتىپتۇ . پادىچى بالا ئۇيان - بۇيان چېپىپ ئىزدەپمۇ كەچ كىر-گۈچە يوقالغان قويلارنى ھېچ يەردىن تاپالماپتۇ . ئامالسىز قالغان قويچى يىغلاپ يۈرۈپ قالغان قويلارنى يىغىپ باينىڭ قورۇقىغا غەم - ئەندىشە ئىچىدە قايتىپ كەپتۇ . دېگەندەك ، باي ، تاز يېتىم قويچىسىنى قاتتىق ئۇرۇپ - تىللاپتۇ ۋە يوقالغان قويلارنى تېپىپ كەلمىسە ، ئۇنىڭغا يەيدى-

خانغا ئاش - نان بەرمەيدىغانلىقىنى ھەم ئۇنى ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . . .

پاناھسىز قالغان ، ئاچ قورساقنىڭ ئۈستىگە قاتتىق جازاغا ئۇچرىغان بىچارە قويچى يىغلاپ يۈرۈپ قويللىرىنى ئىزدىگىلى مېڭىپتۇ . بىر كېچە - كۈندۈز ئىزدەپتۇ يۇ ، لېكىن تاپالماپتۇ . دەريمانسىزلىنىپ ھاللىدىن كېتەي دېگەن قويچى بالا ئاخىر ئامالسىز قورۇققا يېنىپتۇ . شام ۋاقتى بىلەن بىر ئىدىرلىقتىن ئېشىۋاتقان قويچىغا توساتتىن ئاپئاق ساقاللىقى بىر بوۋاي ئۇچراپتۇ . قويچى ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بوۋايغا ئەدەب بىلەن سالام بېرىپتۇ . بوۋاي سالامنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن :
— بالام ، بۇ ئىدىرلىق ئىچىدە كەچ كىرگەندە يالغۇز يۈرۈپ قاپ سەنغۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ . قويچى بالا كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا بولغان ئىشنى ئاق ساقاللىق بوۋايغا بىرمۇ بىر سۆزلەپ بېرىپتۇ . بوۋاي بالىنىڭ بېشىنى مېھرىبانلىق بىلەن سىلاپتۇ ۋە :

— يىغلىما بالام ، قويللىرىڭ ئوڭ ياندىكى قايتالنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئوتلاپ يۈرۈپتۇ . قويللىرىڭنى ئالتە بۆرە قورۇغداپ تۇرۇپتۇ . سەن ھازىرلا شۇ ياققا بارغىن . بۆرلەر سېنى كۆرگەن ھامان ئۆز يولىغا كېتىدۇ . قويللىرىڭنى تېپىپ غەمدىن خالاس بولغايىسەن ، دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ . . . پادىچى بېشىنى سىلاپ كۆرسە ، بېشىغا قۇيۇق چاچ ئۈنۈپ ، قاسپاقلىرى يوقاپ كەتكەن ، بۇنىڭدىن ھەم ھەيران ، ھەم خۇشال بولغان پادىچى بوۋاينىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئوڭ ياندىكى ئىدىرلىقنىڭ كەينىگە ئۆتۈپتۇ . قارىسا ئالتە بۆرە يوقالغان . ئالتە قوينى قورۇغداپ تۇرغۇدەك ، دېگەندەكلا بۆرلەر پادىچىنى كۆرگەن ھامان ئۆز يوللىرىغا مېڭىشىپتۇ . پادىچى قويللىرىنى ياندۇرۇپ قورۇققا قايتىپتۇ . پادىچىنىڭ قويللارنى ساق - سالامەت تېپىپ كەلگەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭ بېشىدىكى قاسراقلارنىڭ يوقىلىپ ، قۇيۇق قارا چاچ ئۈنۈپ ، كۆرۈمىسىز قويچىنىڭ ئاجايىپ چىرايلىقى ، قاراقاش بالىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن باي قاتتىق تەئەججۈپلىنىپتۇ ۋە بالىنىڭ ئالدىغا ئېسىل تائاملارنى قويۇپ ، قۇرسىقىنى تويغۇزۇپتۇ . ئاندىن بالىنىڭ قويللارنى قانداق قىلىپ تېپىۋالغانلىقىنى ،

بېشىنىڭ نېمە سەۋەبتىن مۇنچە تېز ساقىيىپ كەتكەنلىكىنى سورايتۇ . ئاق كۆڭۈل پادىچى قويلارنى تېپىپ كېلىش جەريانىدا بولغان ئىشلارنى بىرمۇ بىر سۆزلەپ بېرىپتۇ . باي چوڭقۇر خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇپ قاپتۇ

ئەتىسى ، باي پادىچى بالغا بىر قۇر ياخشى كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ ، شېرىن - تاتلىق گەپلەرنى قىلىپ ، ھېلىقى ئاق ساقاللىق بوۋاينى ئىزدەپ تېپىشقا يول باشلىتىپ مېڭىپتۇ . قويچى باينى ئەگەشتۈرۈپ ، ئاۋالقى كۈنى بوۋاي بىلەن ئۇچراشقان جايغا كېلىپ ئەتراپنى ئىزدەشتۈرۈپتۇ ، لېكىن بوۋاينى تاپالماپتۇ . توۋلاپ كۆرۈپتۇ ، ئەمما ھېچ بىر سادا ئاڭلانماپتۇ . ئاخىر باي بىلەن پادىچى ئېگىز بىر تۆپۈلۈكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارايتۇ . شەرق تەرەپتە — كۆز يېتىم يەردە بىر يارلىقتا يوغان ئۆڭكۈرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈشۈپتۇ — دە ، شۇ تەرەپكە بېرىپ قاراپ كۆرۈپتۇ . ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ ، ئۆڭكۈرنىڭ ئىچى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، ئۇنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا ھېلىقى ئاق ساقاللىق بوۋاي تاشقا ئايلاپ خان ھالەتتە ياتقان ، ئۇنىڭ كىندىكىدىن سۈزۈك سۇ فونتان بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپ ، ئۆڭكۈرنىڭ سىرتىدىكى ئوت - چۆپ ، گۈل - گىد يايھالارنى ياشارتىپ تۇرغۇدەك . باي بۇ ھالىنى كۆرۈپ ئېغىز بىر ئۇھ تارتىپتۇ — دە ، ئۆيىگە قاراپ يېنىپتۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي باي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ . باينىڭ مال - مۈلكى ، قورۇقى پادىچى بالغا قاپتۇ . باينىڭ بۇ مال - مۈلۈكلىرى شۇ مەھەللىدىكى كەمبىغەللەرنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە يىغىلغانىكەن . پادىچى باي قالدۇرۇپ كەتكەن بايلىقنى ئەنە شۇ كەمبىغەل يۇرتداشلىرىغا ئۆلەشتۈرۈپ بېرىپتۇ ھەمدە ئۇلار ھېلىقى ئۆڭكۈرنىڭ ئەتراپ - يانلىرىغا نۇرغۇنلىغان غارلارنى قېزىپ ، ئاق ساقاللىق بوۋايغا تەقلىد قىلىپ ھەرخىل ھەيكەللەرنى ياساشىپتۇ . كېيىنچە ، بۇنداق قېزىلغان غارلار مىڭغا يېتىپتۇ . ھازىرقى يەرلىك كىشىلەر بۇ —

ھايىنى « چيەن بۇدۇڭ » ① دەپ ئاتىشىدىكەن ⑦ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ

① « چيەن بۇدۇڭ » خەنزۇچە « 千佛洞 » (مىڭ بۇت قويۇلغان غار) نىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى .

ئەپسانە - رىۋايەتلەر تۈرىدىن بۇ يەردە پەقەت كىتابنىڭ ھەجىمىنى نەزەردە تۇتۇپ يەتتە ئەپسانە - رىۋايەتنى نەمۇنە سۈپىتىدە كۆرسەتتۇق (بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن قولمىزدا نەچچە ئون پارچىسى بار ، كەلگۈسىدە ئايرىم كىتابچە قىلىپ كىتابخانلارنىڭ نەزىرىگە سۈنمىز) ، مانا مۇشۇ مىسالغا كۆرسىتىلگەن قىسقىغىنە ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئارزۇ - تىلەكلىرى ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ، قەھرىمانلىق ۋە خەلقپەرۋەرلىك روھى ، ئەدەب - ئەخلاق ، پەزىلەتلىرى ، ئېتنوگرافىيىسى . . . ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلالايمىز . . .

ماركس : « خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەينى تارىخىي ھۆججەت بولمىغان بىلەن ، ئۇ خەلقلەر تارىخىنى پۈتۈپتىكى جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەۋر - جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەردىن (ئەلۋەتتە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا) تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك » دەپ كۆرسىتىدۇ . ماركسنىڭ مۇشۇ نەزەرىيىۋى شەرتىسى بويىچە ئېيتقاندا ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن « ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ بىنا بولۇشى » ھەققىدىكى رىۋايەتتىن بىز ئىدىقۇت رايونىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ شەھەر بىنا قىلىپ ، شەھەر - لەردە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ، تېرىقچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، سودا ئىشلىرىنى خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپلا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ، « يىپەك يولى » نىڭ ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن خېلى بۇرۇنلا راۋانلاشتۇرۇلغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز ؛ « قۇدۇق قازغان پادىچى يىگىت » ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئىككى نۇقتىنى چۈشىنىشىمىزگە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ : بىرى ، جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ، شۇ يەرلىك خەلقلەرنىڭ چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا كۆچۈش ئىزىنى ؛ يەنە بىرى ، ئەمگەكچى ، پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى داۋامىدا تەبىئەتنى تەدرىجىي تونۇپ ۋە ئۇنى بويسۇندۇرۇپ ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغانلىقىنى پەرز

قىلىپ يېتەلەيمىز .

« يالغۇز ئوغۇل ئېرىقى » رىۋايىتى بىلەن « ئىدىقۇت تېغى » ھەق قىدىكى ئەپسانىدىن بىز خەلقىمىزنىڭ خەلقپەرۋەرلىك ، قەھرىمانلىق روھىنى ، ئەدەب - ئەخلاق چۈشەنچىسىنى ، شۇنىڭدەك ۋەدىگە ۋاپا قىل ماسلىقىنىڭ يامان ئاقىۋىتى ھەققىدىكى ۋەز - نەسىھەتلىرىنى چۈشىنىشكە ئىمكان تاپساق ، « تاشقا ئايلانغان ئەۋلىيا رىۋايىتى » بىلەن « مىڭئۆيىنىڭ بىنا قىلىنىشى » ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن بىز ئەجدادلارنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرىنىڭ شولىقىنى سىنى كۆرىمىز .

قىسقىسى ، بىر پۈتۈن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئەدەبىياتىدا يەرلىككە خاس بولغان ئەنە شۇ باي مەزمۇنلۇق ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلەر تۈرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى مانا شۇ خىلدىكى يەرلىك ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىگە بولمىغان بولسىدى - دىنىي مەزمۇنى ئاساس قىلغان ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتىنى شۇ قەدەر گۈللەندۈرۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىغان بولاتتى . توغرىسىنى ئېيتقاندا ، دىنىي ئېھتىياج ئۈچۈن دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلىگەندىمۇ ، ئۆز - لىرىنىڭ پۇختا ئاساسى بولمىغان خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتنى بېيىتىش مەقسىتىدە يات خەلىقلەرگە خاس ئەدەبىياتىنى قوبۇل قىلىشقا ئىنتىلىشى ۋە جۈرئەت قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەستۇر .

مانا مۇشۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان - قوبۇق يەرلىك خاراكىتىگە ، قەدىمىيلىككە ئىگە بولغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دەست لىپكى نەمۇنىلىرىدىن باشقا ، ئىككىنچى تۈر كۈمگە مەنسۇپ بولغان - يازما خاتىرىلەردە ساقلىنىپ قالغان بىر مۇنچە قوشاقلار ، ماقال - تەمسىللەر ، ئاتىلار سۆزى - ھېكمەتلەر ، پەندى - نەسىھەتلەرمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە خاس ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر .

بىلىم ئۈگىنىش توغرىسىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىن بىز گىچە يېتىپ كەلگەن قوشاقلاردىن ئىككى كۆپلىتىنى نېمىس تۈركۈ -

لوگى گابائىن خانىم بىلەن تۈركىيىلىك رەشىد رەخمەتى ئارات 1933 - يىلى ئەنگىلىيىدە چىقىدىغان « ئۇلۇغ ئاسىيا » ناملىق ژورنالدا « قەدىمكى تۇرپان قوشاقلىرى » ماۋزۇسى ئاستىدا ئېلان قىلغان ① . بۇنىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە :

بىلىگ بىلىگ يا بەگىم ،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر .
بىلىگ بىلىگەن ئول ئەرگە ،
بىر كۈن دۆلەت تۇش بولۇر .
(بىلىم ئۈگىنىڭ ، ئەي بېگىم ،
بىلىم سىزگە ھەمراھ بولىدۇ .
بىلىم ئۈگەنگەن ئەرگە ،
دۆلەت ئاخىر يار بولىدۇ .)

بىلىگىگ ئەر بىلىگە ،
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر .
بىلىگىسىزىن يانىڭا ،
ئالتۇن قوتىسا تاش بولۇر .
(بىلىملىك ئەرنىڭ بىلىگە قىستۇرۇۋالغان تېشى
قاش تېشىغا ئايلىنىدۇ .

بىلىمىسىزدىكى ئالتۇن تاشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ .)
بۇ قوشاقتا ئوبرازلىق ئوخشىتىشلارنىڭ دەل جايىدا قوللىنىلغان
لىقى ، ۋەزىنىنىڭ يەڭگىل ، راۋانلىقى ، تىلىنىڭ ئاممىبىلىقى قاتارلىق
ئالاھىدىلىكلەر دەل قەدىمكى ئۇيغۇر قوشاقلىرىغا ماس كېلىدۇ . ئۇنىڭ
دىكى باش قاپىيەگە بېرىلىش ئۇسلۇبى بولسا ، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر
شېئىرىيىتىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسلۇغا سۆيۈنگەنلىكى نامايەن قى-
لىدۇ . بۇ ، يازما ئەدەبىيات بىلەن ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە
ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتكە ماس كېلىدۇ .
چىرايلىق قۇراشتۇرۇلغان بۇ ئىككى كۆپلەت قوشاقتا ئىلگىرى

سۈرۈلگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسى مەزمۇنغا قاراپ ، شۇنى تەكىتلەپ كۆرسىتىش زۆرۈركى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خاندانلىقى ئۆز تارىخىدا ناھايىتى زور يۈكسىلىش باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندى . ۋاھالەنكى ، مۇنداق بىر زور يۈكسىلىشنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن - ئۇلۇغ دەۋرنى يارىتىش ھارپىسىدا ، مۇئەييەن جەمئىيەت ئەزالىرىدا ئورتاق بولغان زامانىۋى ئاڭنىڭ يېتىشتۈرۈلۈشى بەكمۇ مۇھىم بولغان ئىجتىمائىي شەرت ئىدى . ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا ئەنە شۇ يۇقىرىقى خەلق قوشىقىدا ئالغا سۈرۈلگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيە يېتەكچى ئورۇندا تۇرغىنىدا ، بىر ئېتىقاد مەنبەگە ئىگە بولغان ، ئوخشاشلا گۈللىنىش دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قاراخانىيلار سولالىسىگە تەۋە قېرىنداشلار ئارىسىدىمۇ بۇ خىل ئىدىيە روشەن گەۋدىلەنگەندى ، بۇ ھەقتە ، II - ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى نادىر ئەسەر « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىيۇم : ئادەم بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە بولغاندىلا ، ئاندىن ھەققانىيەتنى ياقىلىيالايدۇ ، ھەقىقەتكە ئۆزىنى بېغىشلىيالايدۇ ؛ تۇرمۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ۋە ياشاشنىڭ توغرا ئۇسۇلىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ . ھەق - ناھەقنى ئايرىيالايدۇ ؛ تۈرلۈك خېيىم - خەتەرلەرنى تۈگىتىپ ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇپ ، يامانلىقنى چەكلىيەلەيدۇ ، ئۆزىگىمۇ ، دۆلەتكىمۇ ، خەلىققىمۇ ، بەخت ، بايلىق يارىتالايدۇ ، دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ⑩ .

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، مەلۇم مىللەتنىڭ مۇئەييەن جەمئىيەتتە گۈللەندۈرگەن مەدەنىي ھاياتىدا بىلىم ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ . شۇنداقلا ، گۈللەنگەن مەدەنىي ھاياتنىڭ يەنە بىر مۇھىم بەلگىسى - جەمئىيەت ئەزالىرىدا يېتىشكەن يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەخلاقىي پەزىلەتتۇر . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن قالغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە مۇشۇنىڭغا دائىر بولغان - يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلەتنى يېتىشتۈرۈش ، بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشەك مەزمۇندىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىدىن ھېكمەتلەر - ئاتىلار سۆزىمۇ ئۇچرايدۇ .

بۇ ئاتىلار سۆزى - ھېكمەتلەر ، پەندى - نەسىھەتلەر ، ماقال -

تەمسىللەرنىڭ ئەسلىسى ۋە يەشمىسى مۇنداق: **يەشمىسى** : ئەسلىسى :

قىلماغۇ قىلىقلارنى **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
ئاشنۇچە سانمىش كەرەك .

سانمادىن قىلمىشتا كىن **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
نەتىگىن تانمىش كەرەك .

قىلماسقا تېگىشلىك قىلىقلارنى **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك .

ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك .

كىرىككەن تونلەر كىزىن **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
سۇۋ ئۈزە يۇمۇش كەرەك

سۆز كىرى كەتمەس يۇسا **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
نەتىگىن قىلمىش كەرەك .

كىر باسقان كىيىمنىڭ كىرىنى **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
سۇ بىلەن يۇسا چىقىپ كېتىدۇ .

سۆز كىرىنى يۇيۇپ چىقىرىشنىڭ **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
ھېچقانداق ئامالى يوق .

ئايىپسىز تىشكەئەر **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
بويۇننى سۇنمىش كەرەك .

ئول ئانتاغ تۈزۈن بىرلە **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
تىرىگىلىك قىلمىش كەرەك .

ئەيىپسىز ئاياللارغا **يەشمىسى** : ئەسلىسى :
ئەيىپسىز ئاياللارغا

ئەرلەر بويىنى ئېگىشى كەرەك .
ئۇنداق ھەققانىي (ئايال) بىلەن ،
(ئۆمۈر بويى) بىرگە تىرىكچىلىك قىلىش كېرەك .

(4) ئەسلىسى :

ئاقىقات بولسا تۈزۈن
ئاخا جان بەرش كەرەك .
مەڭى چىن ئول مەڭى ئوق
تاقى نە ئايمىش كەرەك .

يەشمىسى :

ھەقىقەت توغرا بولسا ،
ئاخا جاننى بېرىش كېرەك .
پاكت بەربىر پاكت ،
ئۇنىڭغا يەنە نېمە دېيىشنىڭ ھاجىتى بار (!؟)

(5) ئەسلىسى :

ئەش قىلغۇ ئەزگۈ ئەشنى ،
كۆر كىتۈر كۆنى يولنى .
كەسمەڭلار ئەگرى تالنى ،
تۆبەستى مېۋە بار .

يەشمىسى :

دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول ،
ئۇ ساڭا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .
ئەگرى تال دەپ كېسىۋەتمەڭلار ،
ئۇنىڭ شاخلىرىدا مېۋىسى بار .

※ ※ ※

(1) ئەسلىسى :

ئەردەملىك كىشى بىرلە تۈز ئول

ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۈز ئول .

يەشمىسى :

پەزىلەتسىز كىشى گۆھەر .

پەزىلەتسىز كىشى پېتەك .

(2) ئەسلىسى :

بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلار بىرلە تۇز ئول ،

بۇيانسىز كىشى بۇق باقىر بىرلە تۇز ئول .

يەشمىسى :

ساۋابلىق ئىش قىلغۇچى بۇرھاندۇر ،

ئىنساپسىز كىشى ئەسكى مستۇر .

(3) ئەسلىسى :

بەگىمىسەمەيەك بەگ بولسا بەلتىز سايۇ بەلگۇ سالۇر

ئاناقمىسنىمايۇق ئاتىغ بۇلسار ئارت سايۇ ماياقايۇر .

يەشمىسى :

ئەمەل تۇتمىغان ئەمەل تۇتسا ، ھەر دوخۇشقا قامچا قويۇر ،

ئاتىقى چىقمىغاننىڭ نامى چىقسا ، ھەربىر تاغ ئۆتكىلىگە

بەلگە سالۇر .

(4) ئەسلىسى :

ياغمۇر ياغسا قاپۇك بولسۇن ياپىنغۇ كەرگەك

ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە ئابىنغۇ كەرەك .

يەشمىسى :

ياغمۇر ياغقاندا يېپىنجاك بولسا ، يېپىنئوال ،

ياۋۇز ئادەم يېقىنلاسا ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىل .

(5) ئەسلىسى :

ئەر قۇتى بەلنىڭ ، ھە قىسىق ، ھە قىسىق ،

سۇ قۇتى تەرنىڭ .

يەشمىسى :

ئەرنىڭ قۇتى قورقماسلىقتا ،

سۇنىڭ قۇتى چوڭقۇرلۇقتا .¹²

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى زامانىسىدىن قالغان بۇ ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىدىكى يامان قىلىقلانى قىلماسلىق ، يىرىك سۆز قىلماسلىق ، ئەخلاق - پەزىلەتلىك ، ئىپپەتلىك ئاياللارنى ئىززەتلەش ، ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش ۋە بۇ يولدا جانپىدا قىلىش ، ياخشىلار بىلەن دوست - ھەمراھ بولۇش ، پەزىلەتلىك كىشىلەرنى « گۆھەر » گە تەمسىل قىلىش ۋە پەزىلەتسىز كىشىلەرنى يېتەككە ئوخشىتىش ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشقا دەۋەت قىلىش ؛ زالىم ، ماختانچاق ئەمەلدارلارنى قامچىلاش ، يامان غەزەپلىك ئادەملەردىن ھەزەر ئەيلەش ؛ قورقۇمسىز ، باتۇر ئەرلەرنى ھۆرمەتلەش ھېسسىياتى ، قاتارلىق ئەخلاق - پەزىلەت مىزانلىرى ، ئەقىدە - چۈشەنچىلەر ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش پەلسەپىلىرى ، روشەنكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى جەمئىيىتىدىكى مەنىۋى ھاياتنىڭ مۇئەييەن كارتىنىسىنى سىزىپ بېرىدۇ . بۇ ئۇگۇت - نەسىھەت ، ئاتىلار سۆزى - ھېكمەتلەر ، ماقال - تەمسىل خاراكتېرىدىكى مىسرالاردا ئىشلىتىلگەن تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقى ، جانلىقلىقى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنلار كىشىگە چوڭقۇر تەسىرات ۋە بەدىئىي زوق بېغىشلايدۇ .

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن بىزگە مىراس بولۇپ قالغان مۇشۇ ئازغىنە ئەل ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق پار-چىلار بىلەن قاراخانىيلار خاندانلىقى جەمئىيىتىدە يېزىلغان ، پىكىر ، ئىدىيە ، تەلىمات ۋە چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىغا زور دەرىجىدە مۇراجىئەت قىلغان « قۇتادغۇ بىلىك » تىكى تىل ۋە ئۇنىڭدىكى بىلىم قارشى ، ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى ، تۇرمۇش پەلسەپىلىرىدە مۇئەييەن ئورتاقلىقنىڭ بارلىقى كىشىگە ھەرگىزمۇ تەسادىپىيلىق ئۇيغۇسى بەرمەيدۇ . بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى ، گەرچە ئىككى خاندانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى ئايرىم ، دىنىي ئېتىقانلىرى باشقا - باشقا بولسىمۇ ، ئۇلار ئورخون بويىدىكى ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىدە مۇئەييەن بىر جەمئىيەتتە ئوخشاش بىر مۇھىتتا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنىڭ ئاساسىنى تىكلەۋالغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ بولغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى ناھايىتى چوڭ تەتقىقات تېمىسىدۇر . ۋاھالەنكى ، بىزگە گىچە يېتىپ كەلگەن يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىپ قالغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى بەكمۇ ئاز . ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ دەۋرلەردە ئەل ئىچىگە چوڭقۇر تارقالغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلەر تۈرى ئۈستىدىمۇ تېخىچە يېتەرلىك ئىزدىنىشلەر ، تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلغىنى يوق . لېكىن ، بۇ يەردە شۇنداق بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تامامەن ھەقلىقمىزكى ، مەيلى ئىدىقۇت دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن يەرلىككە خاس مىللىي يازما ئەدەبىيات مۇۋەپپەقىيەتلىرىدە بولمىسۇن ياكى ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتتا بولمىسۇن ۋە ياكى ئەينى دەۋردە قەلەمگە ئېلىنغان ئەسەرلەردە (ئوغۇزنامىگە ئوخشاش) بولمىسۇن ، ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ « مەنبەلىك » رولىدىن چەتتە قالغان ئەمەس . شۇ جۈملىدىن ، ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئىككى تۈرىنىڭ ئۆزئارا « ئۆتۈشۈش » تەك تەسىر چانلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ ، ئەلۋەتتە .

ئىزاھاتلار

- ① بۇ ئۈچ رىۋايەتنى مەن « مىراس » ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلغانىدىم . بۇ كىتابقا ئەنە شۇ ژورنالدىن مىسال كەلتۈرۈلدى .
- ② بۇ رىۋايەتنى ماينت ئەپەندى ئېيتىپ بەرگەن . مەمەت شانىياز (يازغۇچى) خاتىرىلىۋالغان . 1987 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە مەن شەرقىي شىنجاڭ رايونىغا ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنى يىغىش خىزمىتى بىلەن كاماندىرۇپكىغا بارغىنىمدا يولداش مەمەت شانىياز بۇ رىۋايەتنى ماڭا ھەدىيە قىلغانىدى .
- ③ بۇ رىۋايەتنى تۇرپان ناھىيە مۇرتۇق يېزا تۆۋەن مەھەللىدە (بۇ مەھەللىلە بىزگە كىلىك غولنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان) ئولتۇرۇشلۇق قېسىم بوۋا ئېيتىپ بەرگەندى .
- ④ بۇ رىۋايەتنى مەن 1987 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە شەرقىي شىنجاڭ رايونىغا ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنى يىغىش خىزمىتى بىلەن كاماندىرۇپكىغا چىققاندا ، جىمىسار ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلەيدىغان يولداش مەمەت ئەۋەيدۇل ئېيتىپ بەرگەندى .

⑦ « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىلى 2 - سان 13 - بېتىگە قارالسۇن .
 ⑧ « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىيە شېئىرىسى بىلەن ترانسكرىپسىيىسى بىللە ئىشلەنگەن نۇسخىسىغا قارالسۇن .
 مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1984 - يىلى نەشرى .
 ⑨ ⑩ « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىلى 2 - سان 16 - بېتىگە قارالسۇن .

ئىككىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس يازما ئەدەبىيات نامايەندىلىرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دىنىي مەزمۇندىكى رەڭگارەڭ ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات بايلىقىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، يەنە شۇنداقلا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك مول ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەقدارلىرى بولۇپلا قالماي ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاسىتە كەچۈرمىشلىرى ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۇلۇغ پائالىيەتلىرى ، يارقىن تۇرمۇش كارتىنلىرى ، ئاڭ - تەپەككۈر جەريانىلىرىنى مەنبە قىلغان ئېسىل مىللىي ئەدەبىيات بايلىقىغىمۇ ئىگە ئىدى . بۇنداق مىللىي ئەدەبىيات بايلىقى قاتارىدا سانىلىدىغان ئە - سەرلەر ئۇلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا ، ئۆز مۇھىتىدا ، ئۆز ئەدەبىيلىرى تەرىپىدىن يازىتىلغان - ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئاساسى مەنبە قىلغان زور بىر تۈركۈم شېئىرلار ۋە ئەينى دەۋردە قەلەمگە ئېلىنغان « ئوغۇز نامە » داستانى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋازىسلىق قىلغان « ئىرق پۈتۈك » (پال كىتابى) قاتارلىق ئەسەرلەر كىرىدۇ .

1. « ئىرق پۈتۈك »

« ئىرق پۈتۈك » قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ، دۇنيا قارىشى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى چۈشىنىشتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە .

ھازىرغىچە ، « ئىرق پۈتۈك » نىڭ بىر قانچە نۇسخىلىرى

تېپىلغان . ئۇلارنىڭ بىرى ئا . ستەين تەرىپىدىن دۇڭخۇاڭدىكى
بېزەكلىك (مىڭ ئۆي) دىن تېپىلغان نۇسخىسى ، بۇ نۇسخا جەمئىي 104
پەتلىك بولۇپ ، ھەر بېتىدە 40 تىن 70 گىچە رونا (ھەرپ) بار . بۇ
نۇسخا كىچىك كىتابچە بولۇپ ، مۇقاۋىسى سېرىق رەڭلىك ، قېلىن
چوڭقۇ قەغەزگە يېزىلغان . كىتابچىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن
13.6 س . م ، كەڭلىكى 8 س . م) ① . ئىلىم ئىنقىلابى رەھبەرلىرى
يەنە بىرى ، ئا . لىكوك تەرىپىدىن تۇرپاندىكى تۇيۇقتىن تېپىلغان
نۇسخا (ھەر بەتتە 31 قۇر) ② .
« ئىرق پۈتۈك » نىڭ بۇ ئىككى نۇسخىسىنى بىرىنجى قېتىم دانە
يىلىك تۈركولوگ ۋ . تومسېن ئېلان قىلغان (قەدىمكى ئۇيغۇر رونىك
يېزىقى بىلەن خاتىرىلەنگەن تەبىرىنامە - « ئىرق پۈتۈك » نى تەتقىق قى
لىشتا ۋ . تومسېن كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقان) . بۇنىڭدىن باشقا
تۈركىيلىك ھۈسەين نامىق ئورقۇن دېگەن كىشى ئۆزىنىڭ « قەدىمكى
تۈرك ۋەسىقىلىرى » دېگەن ئەسىرىدە « ئىرق پۈتۈك » نىڭ
تىرانسكرىپسىيىلىك مەتنى بىلەن تۈركچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى .
يولداش ئىبراھىم مۇتئى بۇ ئەسەرنىڭ (« ئىرق پۈتۈك » نىڭ) ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسىنى « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ
1980 - يىلى 1 - سانىدا ئېلان قىلدى . يەنە رۇسچە « شەرق خەلقلىرىنىڭ
تىلى ، مەدەنىيىتى ، تارىخى » ناملىق ماقالىلەر توپلىمىدا بۇ ئەسەرنىڭ
نەزمى ئەسەر ئىكەنلىكىنى شەرھلەش نۇقتىسىدىن ۋ . ئىستىقبۇلۇمۇ بىر
پارچە ماقالە ئېلان قىلدى .
« ئىرق پۈتۈك » نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت سەمەرىلىرى ئىچىدە ،
جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنبۇى مەدەنىيەت ساھەسىدە مۇھىم
ئورۇنىنى تۇتىدىغانلىقىنى ، بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئۆز
ئىچىمىزدە تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، بۇ
يەردىكى يۈزەكى مۇلاھىزىمىزنى قىسقىچە بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ
ئۆتۈشنى زۆرۈرىيەت دەپ بىلدىق .
ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا دائىم ئۇچرايدىغان چۈشكە

تەبىر ئېيتىش ئادەتلىرى ، خەلق ئىچىدە چۈش تەبىر چىلىرىنىڭ بارلىقى ؛ ئۆتكەن زامانلاردا پادىشاھ - خانلارنىڭ ئۆز ئوردىلىرىدا مەخسۇس تەبىر-چىلەر تۇرغۇزۇپ ، كۆرگەن چۈشلىرىگە تەبىر ئېيتقۇزۇشى ؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا (بولۇپمۇ چۆچەكلەردە) چۈش بايانىنىڭ مەلۇم سالماقنى ئىگىلىشى ؛ يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئورنىكى بولغان « قۇتادغۇبىلىك » تە مەخسۇس بىر بايتا چۈشكە تەبىر بېرىش ئۇسۇللىرىنىڭ شەرھىلەنگەنلىكى ، « ئىرق پۈتۈك » تەك قىممەتلىك ئەدەبىي ۋە سىقىمىزدا مەخسۇس چۈش تەبىرى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغانلىقى — ئۇيغۇرلارنىڭ چۈش توغرىسىدا ، جۈملىدىن ئىنسانلارنىڭ روھىي پائالىيەتلىرىنىڭ سىرى ، ماھىيىتى ھەققىدە ئۇزۇن زامانلاردىن بېرىلا تەتقىقاتقا ، ئىزدىنىشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

ئالىملار نۇرغۇن پەنلەرنىڭ ئەدەبىياتتىن « شاخلىنىپ » چىققانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . يەنە بەزىلەر ، ئەدەبىيات ئەڭ دەسلەپتە ئىنسانلارنىڭ چۈشلىرىنى خاتىرىلەش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىپ شىدۇ . بۇ سۆزلەرنىڭ مەلۇم ئاساسى بار . بىز بۇ يەردە ھازىرغىچە پەقەتلا چۈشنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا ۋە يازما ئەدەبىياتىمىزدا مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنىلا نەزەرگە ئېلىپ تۇرىمىز .

نادانلىق دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بەكمۇ تۆۋەن سەۋىيىدە ئىدى . بۇ دەۋرلەر تەرەققىيات بەكمۇ ئاستا بولغان ، ئىنسانلار گورۇھى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى قۇرۇلما ھالىتىدە ياشايتتى ؛ بۇ دەۋر ئىنسانلىرىنى مۇئەييەن ئابستراكت تەپەككۈر ئىقتىدارىغا ئىگە دەپ قارالغانىدىمۇ ، لېكىن ئۇلاردا تەبىئەت كۈچلىرى (بوران ، گۈلدۈرماما ، يامغۇر ، چاقماق ...) تاغ ، سۇ ، ئۆسۈملۈكلەر ، ھايۋان ، قۇياش ، ئاسمان ... قاتارلىق شەيئىلەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىش ، ئۆزلىرىنى چۈشىنىش ئاڭلىقلىقى كەمچىل ئىدى . ئۇلار تەبىئەتنى بەكمۇ سىرلىق چۈشىنەتتى ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان بىر خىل كۈچ - قۇدرەت بارلىقى ئۈستىدە تەسەۋۋۇر قىلىشاتتى ؛ ئۇلار چۈش كۆرۈشەتتى ، چۈشلىرىدە ئۆزلىرىنى ۋە باش

قىلارنى كۆرەتتى . ئۆلۈكلەرنىڭ تېنىنىڭ ئۇرۇغ كۈلۈپكىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈشەتتى . ئۇلاردا ئاجايىپ - غارايىپ خىياللار ، سىرلىق تەبىئەتتىن قورقۇش ھېسسىياتلىرى مەۋجۇت ئىدى . باشلانغۇچ جەمئىيەتتە كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن تۇيغۇ ۋە تەپەككۈرنى تەننىڭ ھەرىكىتى ئەمەس ، جاننىڭ ھەرىكىتى ، جان ئۆلمەيدۇ ، دەپ قارىغانىدى . ئېنگېلس مۇنداق دېگەن ئىدى : « يىراق قەدىمكى زامانلاردا ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى پۈتۈنلەي بىلمىگەنلىكى ھەمدە چۈشىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئارقىسىدا ئۇلاردا ، تەپەككۈرىمىز بىلەن تۇيغۇمىز تېنىمىزنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس ، بەلكى ، بىر تۈرلۈك ئالاھىدە بولغان ، تەندە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىدىغان جاننىڭ ھەرىكىتى ئىكەن ، دەيدىغان ئىدىيە بارلىققا كەلگەن ئىدى . شۇنىڭدىن ئېتىۋارمىن كىشىلەر مۇنداق جاننىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولدى . ئەگەر جان ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىپ ، داۋاملىق ھايات تۇرىۋېرىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۆلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشىغا ئاساس قالمايدۇ ؛ مۇنداق ئىدىيىنىڭ شۇ تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ۋۇجۇتقا كېلىشى ھەرگىز بىر تۈرلۈك تەسەللى ئەمەس ، بەلكى قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان بىر تۈرلۈك تەقدىر ئىدى . شەخسلەرنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى تېتىقسىز ئويدۇرمىنىڭ ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولۇشىغا دىنىي جەھەتتىكى تەسەللىنىڭ ئېھتىياجى ئەمەس ، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك نادانلىقتا تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا مەۋجۇت دەپ قارالغان جاننى تەن ئۆلگەندىن كېيىن زادى نېمە قىلىشى بىلمەسلىكى سەۋەب بولغانىدى » .

ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي بىلىش نەتىجىلىرى ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە فورمىدا ، رېئال تۇرمۇشنى ئاساس قىلغان ھالدا ، بەزىلەردە ، چۈشەنمەسلىك بىلەنمۇ ئىپتىلىغانىدى . بۇ ، ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ چۈشلىرىنى خاتىرىلەش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ، دېگەن كۆز قاراشنىڭ

پەيدا بولۇشنىڭ ئاساسى. ۱۹۹۰-يىلى ۱۱-ئايدا، ۱۹۹۰-يىلى ۱۱-ئايدا
 پەلسەپىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات نۇقتىسىدىن
 ئېيتقاندا، قەدىمكى زاماننىڭ ستىخىيىلىك ماتېرىياللىرى ۋە ساددا
 دېئالېكتىكىسى، يېقىنقى زاماننىڭ مېتافىزىك ماتېرىياللىرى ھەمدە 19 -
 ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مەيدانغا كەلگەن ماركسىزىملىق پەلسەپە
 پەلسەپە تەرەققىياتىنىڭ ئوخشىمىغان ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىنى كۆرسەت-
 تىدۇ. ئىنسانلارنىڭ چۈشكە تەبىرى بېرىش پائالىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى
 ئەنە شۇ قەدىمكى زاماننىڭ ستىخىيىلىك ماتېرىياللىرى ۋە ساددا دېئالېك-
 تىكىسىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ نامايەندىسى دەپ ئېيتىشقا بولسا كېرەك.
 قەدىمكى زامان ماتېرىياللىرىغا خاس ساددىلىق ستىخىيىلىك
 خۇسۇسىيەت، مۇھىمى، بىۋاسىتە كۆزىتىشچانلىق بىلەن باغلانغانىدى.
 ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي بىلىش سەمەرىلىرى، يەنى تەبىئەت
 ھادىسىلىرىدىن بوران، قار - يامغۇر، چاقماق، يەسىل ئۆزگىرىشلىرىنىڭ
 سىرلىرى؛ تاغ، دەريا، سۇ، ھاۋا، دەل - دەرەخلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ
 تۇرۇشلىرىنىڭ سەۋەبلىرى؛ ھاياتلىق قانۇنىيەتلىرىدىن تۇغۇلۇش - كۆ-
 پىيىش، ئۆلۈش - تۈگەش؛ بەختلىك تۇرمۇش ۋە پالاكەت - ئاپەتكە
 يۈزلىنىش. قاتارلىق مەسىلىلەردە پەقەت يۈزەكى چۈشەنچىلەر ئاساسىدا
 بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار كۈندىلىك ھاياتىدا دائىم ئۇچرى-
 شىپ تۇرىدىغان بەزى ھايۋانلارنىڭ كۆرۈش قۇۋىتى، يۇراش سېزىمى،
 ئۇچۇش سۈرئىتى، ئۇزۇش ماھارىتى، زېرەك، چاققان، قۇۋ، ھوشيار-
 لىقى دەسلەپكى ئاڭغا ئىگە بولغان ئىنسانلار نەزىرىدە ئۇلارنىڭ ئادەمدىن
 ئۈستۈن تۇرىدىغان سىرلىق ئىقتىدارى بارلىقى ئوي - پىكىرنى پەيدا
 قىلغان. بۇنداق يۈزەكى بىۋاسىتە كۆزىتىشچانلىق ئۇلارنىڭ ئىڭىدا
 مۇقەددەسلىك قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ھەقتە ئىنگېلس مۇنداق
 دەيدۇ: «مۇقەددەسلىك قاراشلىرىنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكىگە
 كەلسەك، بۇنى ئاتالمىش ئىپتىدائىي قەيىللىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ
 بەكمۇ قىزىقارلىق مۇقەددەس نەرسىلەرنى ئەڭ دەسلەپتە ھايۋانلار
 دۇنياسىدىن ئالغانىمىز. يەنى بۇ مۇقەددەس نەرسە ھايۋان ئىدى» ④.

مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مۇقەددەسلىك قاراشلىرى ئىنسانىيەت ئەمىلىيىتىنىڭ ، بىلىش تەرەققىيات تارىخىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە بارلىققا كېلىپ ، كېيىنكى تارىخىي باسقۇچلاردىكى يېڭى بىلىش تەرەققىياتىدا ماتېرىياللىق رولنى ئوينىغانىدى . ئەمەلىيەتتە ئەدەبىياتىمىزدىكى تۈپتىن باغلىنىدىغان مىق - ئەپسانە ، رىۋايەت لىتىرىمىزدە ، ئاساسەن ، ئەنە شۇ مۇقەددەسلىك كۆز قاراشلىرى روشەن نامايەن بولىدۇ . كېيىنچە ، خەلق چۆچەكلىرىدە ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئېغىر كۈنلەرگە ، پالاكەتكە يولۇققان چاغلىرىدا ئۇچار - قانات ، ھايۋاناتلاردىن مەدەت تىلەپ ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن پالاكەتتىن قۇتۇلۇپ ، مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىشتەك ئەپسانىۋى ، رومانىك تۈس ئالغان ۋەقەلىكلەرنىڭ بايان قىلىنىشىمۇ ئاشۇ مۇقەددەسلىك قاراشلىرىنىڭ راۋاجى ۋە كونكرېت ئىپادىسىدۇر .

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاڭ - تەپەككۈر پائالىيەتلىرىدە بىر قانچە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەنىدى . ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاڭ پائالىيەتلىرى ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان كەڭ كائىناتنى چۈشىنىشكە قارىتىلغان بولسا ، ئىككىنچى قەدەمدىكى پائالىيەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى (يەنى قانداق يارىتىلغانلىقىنى) چۈشىنىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتى . ئۇلارنىڭ بىرىنچى باسقۇچتىكى ئاڭ - تەپەككۈر پائالىيىتى - ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئاڭ - پائالىيىتىگە ئاساس بولۇپ ، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ بار - لىققا كېلىش مەنبەسىنى تەبىئەتتىكى بارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىشىپ چۈشەندى ، يەنى كۈن ، ئاي ، تاغ ، دەريا ، دەل - دەرەخ ، ئۇچار قانات ، ھايۋاناتلارنى ئۆزلىرىنىڭ « ئەجدادى » دەپ قاراشتى . بۇنداق ئاسادا چۈشەنچىلەر ، ئەدەبىياتىمىزدا ، ئەڭ دەسلەپتە چۈشەنمەي كەلگەن بىرىكتۈرۈلگەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى .

بۇ يەردە شۇ نەرسىنى تەكىتلەش ھاجەتتىكى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيە تەرەققىياتىغا خاس بولغان پەلسەپىۋىلىك قاراشلار « قۇتادغۇبىلىك » دەۋرىگىچە تېخى بىرەر « سىس - تېپا » سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن ئەمەس . 9 - ، 10 - ئەسەرلەردىن كېيىن

بولسا، ئەدەبىياتىمىزدا ئەجدادلارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ خېلى ئەتراپلىق، چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تەشۋىدلىگەن كەڭ مەزمۇنلار مۇنازىرىسىز ھالدا دەلىللەپ بېرەلەيدۇ. ھالبۇكى، «ئىرق پۈتۈك» نىڭ ئەدەبىي ۋە سىقىلىق رىسمى ئىچىدە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇشى، تۈركولوگ نوپۇزلۇقلىرىنىڭ بۇ ئەسەرگە شۇ قەدەر مەھلىيا بولۇشلىرىمۇ ئەنە شۇ نۇقتىدىن بولسا كېرەك.

مۇشۇ پاراگرافىمىزنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن «ئىرق پۈتۈك» نىڭ ئىككى خىل نۇسخىسىنى (يەنى دانىيىلىك تۈركولوگ ۋ. تومسپىن تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان نۇسخىلار) يولداش ئىبراھىم مۇتتى ئۇلارنىڭ يېزىق شەكلى ۋە تىلىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسلىنىپ 9 - ئەسەرگە تەئەللۇق ئەدەبىي ۋە سىقى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ۋ. تومسپىن «ئىرق پۈتۈك» نىڭ (يەنى «ئىرق پۈتۈك» نىڭ 104 قۇرلۇق نۇسخىسىنىڭ، بۇنى يولداش ئىبراھىم مۇتتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان) پىروزا شەكلى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ۋ. ئى. ستېبىلۋا بولسا بۇ ئەسەر تېكىستىنىڭ كۆلتېكىس، ئۇنىۋۇق ۋە بىلگە خاقان توغرىسىدىكى ئابىدىلەرنىڭ تېكىستلىرىگە ئوخشاش، دېگەن كۆز قاراش بىلەن تېكىستتىكى «بېيىتلار» نىڭ تاۋۇش تۈزۈلۈشىنى ئاللىمىراتسىيە ① سىستېمىسى بويىچە بېرىلگەن، دېگەن خۇلاسگە كېلىپ، «ئىرق پۈتۈك» نى نەزمى ئەسەرلەر قاتارىغا قويدۇ، بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ مەلۇم ئاساسى بار، چۈنكى، 8 -، 9 - ئەسەرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئورخون تاش ئابىدىلىرى بىلەن تۇرپان تېكىستلىرىنىڭ ئىپادىلەش شەكلىدە بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۇسلۇب بولۇپ، بۇ ئۇسلۇبىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىرىنچىدىن، شېئىر - جۈملەلەر رېتىملىق، سىنتاكتىك پاراللېلىزم تەرتىپىدە بولغان بولسا، ئىككىنچىدىن، مىسرالاردىكى سۆز ياكى بوغۇملار ئاساسەن ئاللىمىراتسىيەلەنگەن. مېنىڭچە، «ئىرق پۈتۈك»

① ئاللىمىراتسىيە - شېئىر مىسرالىرىدا سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ باش ھەرىپىنىڭ ئوخشاش ياكى ئاھاڭداش تاۋۇشلار بىلەن كېلىشى.

نىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكىنى نەزمى خاراكتېرى كۈچلۈك ، دەپ قاراش بىر قەدەر مۇۋاپىق .

« ئىرق پۈتۈك » مەيلى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن ، مەيلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىك دەرىجىسى جەھەتتە بولسۇن ، 9 - ئەسەرگە تەئەللۇق بولغان ئەدەبىي ۋە سىقىلىرىمىز ئىچىدىكى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەمدى ، تۆۋەندە بىز « ئىرق پۈتۈك » ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن دائىرسىگە نەزەر ئاغدۇرۇپ باقايلى :

« ئىرق پۈتۈك » تە جەمئىي 65 چۈش تەبىرى خاتىرىلەنگەن . چۈش تەبىرىنىڭ خۇلاسىسى ھەربىر تەبىرنىڭ ئاخىرىدا پەقەت « بىلىڭلەركى ، بۇ ئەزگۇ ، بىلىڭلەركى ، بۇ يامان » دېگەن ئىخچام سۆز-لەر بىلەنلا ئىپادە قىلىنىدۇ . « ئىرق پۈتۈك » تىكى 65 چۈش تەبىرىنىڭ ئوتتۇز توققۇزىغا « ئەزگۇ » (ياخشىلىق) ، ئون سەككىزىگە « يابلاقدۇر » (ياماندۇر) خۇلاسىسى بېرىلىپ ، ئالتە چۈش ھۆكۈمىمىز قالدۇرۇلدى . مۇشۇ نىسبەتتە « ياخشى ، يامان » دەپ ھۆكۈم قىلىنغان 65 پال ئۆز ئىچىگە تۆۋەندىكىدەك مول مەزمۇنلارنى ئالغان :

1. « ئىرق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان ھاياتلار ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ تۈرلىرى : ① ئات - تۇغ ئات ، ھۇرۇن ئات ، سېمىز ئات ، ئورۇق ئات ، يېغىر باسقان ئات ؛ قارىغۇ ئات ، مىنىش ئېتى ، سېرىق ئات ، ئاق ئات ، ئالا ئات ؛ ئايغىر ، بايتال ، قۇلۇن . ② قۇش - قارا قۇش ، تۇغان قۇش ؛ لاچىن - دەريا لاچىنى ، دالا لاچىنى ؛ ھۆپۈپ ، كاككۇك ، تۇرنا ، تورغاي ، قوزغۇن . ③ تۆگە - تېتىر ، ھىنگان ، بوتىلاق . ④ ئېيىق . ⑤ توڭغۇز . ⑥ يىلان . ⑦ يولۋاس . ⑧ كالا - ئۆكۈز ، سىيىر ، مۇزاي . ⑨ بۆرە . ⑩ قوي . ⑪ چۈمۈلە . ⑫ توشقان . ⑬ تۈلكە . ⑭ كىيىك . ⑮ بۇغا .

① « ئىرق پۈتۈك » نىڭ تولۇق تېكىستىنى بۇ يەردە ئالدى بىلەن بېرىشنى لازىم تاپمىدۇق ، چۈنكى تۆۋەندە مىساللاردا ئېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ، كىتابخانلار « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1980 - يىلى 1 - سان 174 - بېتىگە قارىسا بولىدۇ .

« ئىرىق پۈتۈك » تە خاتىرىلەنگەن 65 پالدا يۇقىرىدا ساناپ ئۆتۈلگەن
ھايۋانات ، جانىۋار - پەرمەندىلەر 47 يەردە تىلغا ئېلىنىدۇ .

2 . « ئىرىق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان تۇرمۇش پائالىيەتلىرى ۋە
ھادىسىلىرى :

① ئوۋ قىلىش - ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئوۋغا چىقىشى ، خاقان
نىڭ ئوۋغا چىقىشى ، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئوۋ قىلىشى . ② ئۇرۇش
قىلىش . ③ ئويۇن - تاماشا ، بەزمە قۇرۇش . ④ قۇربانلىق قىلىش .
⑤ ئۆي كۆچۈش . ⑥ ئۆكۈزنى سايانغا قوشۇش . ⑦ قىمار ئويناش .
⑧ ئوغرىلىق . ⑨ كەمبەغەلنىڭ بالىسىنىڭ ئوقەت قىلىشى . ⑩ ئوت
كېتىش . ⑪ كىگىز پىشۇرۇش . ⑫ ئاتنى تەتۈر كىشىلەش .
⑬ تەڭرىدىن بەخت - سائادەت تىلەش . ⑭ قۇزغۇنىنى باغلاش .
⑮ قۇش - ھايۋانلارغا تۇزاق قۇرۇش . ⑯ ئاتقا تەرلىك يېپىش ۋە
ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى تۈگۈش .

3 . « ئىرىق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان جۇغراپىيەۋى ئۇقۇم - ئا-
تالغۇلار :

① دېڭىز . ② ئارت (داۋان) ، ③ تاغ . ④ قومۇشلۇق . ⑤ يول
⑥ دەرەخزارلىق . ⑦ سۇ . ⑧ يايلاق . ⑨ قىشلاق . ⑩ ئاسمان
⑪ يەر - زېمىن . ⑫ كۆل ⑬ پاتقاقلىق . ⑭ دەريا . ⑮ يېشىل ،
قىزىل قىيا . ⑯ كۆلچەك .

4 . « ئىرىق پۈتۈك » تە ئىپادىلەنگەن دەرەخ تۈرلىرى :
① چىنتەن (سەندەل) دەرەخى . ② تېۋىلىغا . ③ ياڭاق .

④ توغراق .
5 . « ئىرىق پۈتۈك » تە ئىپادىلەنگەن رەڭ تۈرلىرى : ئاق ، قارا ،

قىزىل ، يېشىل ، ئالا ، ئالا تاغىل ، بوز ، تۇم قارا ، كۆك بوز .
6 . « ئىرىق پۈتۈك » تە بايان قىلىنغان تەبىئەت ھادىسىلىرى :

قار ، يامغۇر يېغىش ، تاڭ ئېتىش ، كۈن چىقىش ، ئاسمان تۇتۇ-
لۇش ، ھاۋا سۈزۈلۈش (ئېچىلىش) ، تۇمان پەيدا بولۇش ، توزان
كۆتۈرۈلۈش ، ئاشلىق پىشىش ، ئوت - چۆپ ئۈنۈش ، سۈنىڭ مۇز تۇ-

0891 نىسبەتلىك ھادىسىلەر

تۇشى ، ياز پەسلى .

7. « ئىرق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان ھاياتلىق ھادىسىلىرى :
تۇغۇلۇش - كۆپىيىش ، گۈللىنىش - ئاۋات بولۇش ، خارابە
بولۇش - يوقىلىش ، ئۆلۈش ، بەختلىك بولۇش - ئاسايىشلىق ، سەرسان
بولۇش ، سەمىرىش ۋە ئورۇقلاش ، تۇزاققا چۈشۈش ، ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ،
مۇراد - مەقسەتكە يېتىش ، دىدار كۆرۈشۈش .

8. « ئىرق پۈتۈك » تە ئىپادە ئېتىلگەن پىسخىك ھالەتلەر :
يىغلاش ، خۇشاللىنىش ، قورقۇش ، يېلىنىش ، ئۆتۈنۈش ،
مۇڭلىنىش ، غەمگە پېتىش ، تىلەك ، ئۇمىت ، بىچارىلىك ، رەھىم قىلىش ،
قۇت ئاتا قىلىش ، مەغرۇرلىنىش ، كۆڭۈل ئېچىش ، ئاچچىقلىنىش ،
تەسەللى بېرىش .

9. « ئىرق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى :
ئوردا - ساراي ، ئالتۇن تەخت ، ئۆي (كېڭىز ئۆي) ، ياغلىق
قاچا ، مىنىش ئېتى ، يىلقا ، تۆگە ، قوي - كالا پادىلىرى ، ئۈزۈن تون
(چاپان) ، كۆزگۈ (ئەينەك) ، بۇقۇسا (ساپان) ، ئىدىش ، قاچا ،
چىلەك ، ئوقيا ، ئارغامچا .

10. « ئىرق پۈتۈك » تە ئىنسانلارنىڭ تەبىقىلەرگە ۋە تۈرلەرگە
ئايرىلىشى :

پادىشاھ ، بەگ ، ساۋچى (خەۋەرچى) ، ئەلچى ، باي ، كەمبەغەل ،
باتۇر ئەر ، تەڭرىلىك موماي (قېرى ئايال) ، ئۈزۈن تونلۇق ئايال ، قۇل ،
يۇرت كاتتىلىرى - ئاقساقاللار ، دىندارلار ، ئاتا - ئانا ، كىچىك بالا ، باتۇر
يىگىت ، بەگ ئەر ، قۇنچۇي (مەلىكە) ، كېلىنچەك .

11. « ئىرق پۈتۈك » تە ساددا دىئالېكتىك چۈشەنچىلەرنىڭ ئىپادە
دىلىنىشى :

زۆرۈرىيەت ۋە تەسادىپىيلىق ، سەۋەب - نەتىجە ، تەقدىر -
قىسمەتنىڭ ھەر تۈرلۈك بولۇشى . . . قاتارلىقلار .
تە ئىرق پۈتۈك » تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كەڭ مەز-
مۇنلارنى بايان قىلىپ ئۆتتۈق . ئاپتۇر بۇ مەزمۇنلاردىن تۆۋەندىكى

چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلىشىدۇ :

(1) « ئىرق پۈتۈك » تەئىپادىلەنگەن مەزمۇنلاردىن بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ فېئوداللىق دۆلەت ئاپپاراتى قۇرغان دەۋرلىرىدە قالدۇرغان ئىجتىمائىي ۋە ئاڭ - تەبەككۈر پائالىيەتلىرىنىڭ خاتىرىسى ، دەپ چۈشەنشى ئىمكانىيىتى كۆرۈلىدۇ . بۇنى « ئىرق پۈتۈك » تە ئەكس ئەتكەن خان - پادىشاھ ، بەگ ، ئەلچى ، باي ؛ ئوردا - ساراي ، تەخت ؛ قۇل ؛ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ، كىشىلەرنىڭ تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشى ؛ ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ۋە سودا - سېتىقنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ... قاتارلىق مەزمۇنلار دەلىللەيدۇ .

(2) « ئىرق پۈتۈك » تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇنلاردىن ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرىدىن كۆپ خىل ئىگىلىكنى بايقايمىز . بۇنداق كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ تىلغا ئېلىنىغانلىقىغا ئاساسلانغاندا ، « ئىرق پۈتۈك » تە ئۇزاق بىر دەۋرنىڭ ئەكس ئەتكەنلىكىنى كۆرسەك ، يەنە بىر جەھەتتىن فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىكى ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ ئىزناسىنى كۆرىمىز .

(3) « ئىرق پۈتۈك » تە ئىپادىلەنگەن تەبىئەت مەنزىرىلىرى - ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرلىرى ، ئۇچار - قاناتلارنىڭ خىللىرى ، چارۋا تۈر كۈملىرىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ، دەرەخ تۈرلىرى ، ئوۋچىلىق باياناتلىرى ... قاتارلىق مەزمۇنلار ئارقىلىق ئەجدادلارنىڭ ئەينى دەۋردە ياشىغان تەبىئىي مۇھىتىنى ، يەنى يايلاق - دالا ھاياتى دەۋرلىرىنى قىياپىتى قىلغىلى بولىدۇ .

(4) « ئىرق پۈتۈك » تە تەجرىبىدىن بەخت - سائادەت تىلەش ، ھەر نەرسىنىڭ تەقدىرىنىڭ ھەرخىل قىسمەتتە بولىدىغانلىقى چۈشەنچىسى ، « ئۈچ مەۋجۇدات » دېگەن دىنىي ئۇقۇمنىڭ ئىپادىلىنىشى ... قاتارلىق جەھەتلەردىن (« ئىرق پۈتۈك » تە « ئاق ئات » ئۇقۇمىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ ، بۇ ئۇقۇم شامان دىنىي چۈشەنچىسىدە دىكى « ئۇرۇش ئىلاھى » نىڭ مىنىدىغان ئېتى ئاق ئات ، دېگەن مەنەگە باغلىنىدۇ) ئەجدادلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى دىنىي ئىدىيىۋى ھالەتلىرى

ۋە سەۋىيىسىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن . ۵ « ئىرق پۈتۈك » تە ئىپادىلەنگەن پىسخىك ھالەتلەردىن ئەينى زامانلاردا ئەجدادلارنىڭ ئىنساننىڭ روھىي پائالىيەتلىرى ۋە ئىچكى دۇنياسى ھەققىدە ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بارغانلىقىنى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئادەمنىڭ تەن تۈزۈلۈشى ئالاھىدىلىكى ، ئىقتىدارىنى باشقا جانلىقلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن بەدىئىي خاتىرە قالدۇرغانلىقىنى چۈشىنىمىز .

6 « ئىرق پۈتۈك » تە تىلغا ئېلىنغان بايلىق - كەمبەغەللىك ، پايدا ئېلىش ، ئوقەت قىلىش ، پاراۋان تۇرمۇشقا ئىنتىلىشتەك ئىدىيىۋى ھالەتلەردىن ئەجدادلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ناھايىتى ئىلگىر - دىنلا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ، بۇنداق تونۇشنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قارىشى كۈچەيگەن دەۋرلەرگە ، يەنى فېئودالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىمىز .

7 « ئىرق پۈتۈك » تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلاردىن - باتۇرلۇققا ، غالىبلىققا مەدھىيە ئوقۇش ، كۈچلۈكلۈكنى ياقىتۇرۇش ؛ ئاجىز - بىچارلەرگە خەير خاھلىق قىلىش ؛ ئىتتىپاقلىقنى ئەلا بىلىش ، ئەدەب - ئەخلاقلىق بولۇشنى ياخشىلىقنىڭ مەنبەيى دەپ ھېسابلاش ؛ ۋەيرانچىلىق ، خارابىلىشىش ، ئۇرۇش قىلىشلارنى يامانلىق مەنبەسى دەپ تونۇش ؛ ئەلنىڭ تىنچ - ئامان ، ئاسايىشلىققا ئۆتۈشىنى ، گۈللىنىشىنى ئارزۇ قىلىش ؛ ئاياللارنىڭ ئوغۇل تۇغۇشىنى ، ماللىرىنىڭ ئەر كەك تۇغۇشىنى بەختلىك بولۇشنىڭ ئاساسى دەپ چۈشىنىش . . . قا . تارىقلاردىن بىز ئەجدادلارنىڭ ئەينى زامانلاردىكى ئومۇمىي پىسخىكىسىنى جۈملىدىن پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى ، بەخت قارىشىنى مەلۇم دائىرىدە چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت تاپىمىز .

8 « ئىرق پۈتۈك » تە ئەكس ئەتكەن تۇرمۇش بويۇملىرىدىن ئەجدادلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشكە دائىر ئېتنوگرافىيە ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە قىسمەن ماتېرىيال مەنبەسىگە ئىگە بولالايمىز .

« ئىرق پۈتۈك » ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن ناھايىتى كەڭ ھەم

چوڭقۇردۇر ، بۇ ھەقتە يۇقىرىقىدەك مۇلاھىزە بىلەن كىتابخانلارنى قايىل قىلىش تەسەۋۋۇردىن تولمىۇ يىراق . « ئىرق پۈتۈك » ھەققىدە شۇنداق دېيىش مۇبالىغە ئەمەسكى ، بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلىك قەدىمكى ھايات تارىخىنىڭ مىكرولاشتۇرۇلغان بەدىئىي خاتىرىسىدۇر . تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئەسەر ئۈستىدە يەنىمۇ چوڭقۇر بولغان ئىلمىي ئەمگەك سىڭدۈرۈشى تولمىۇ ئەھمىيەتلىك ئىش ھېسابلانغۇسى . ئەنە شۇنداق يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بۇ ئەسەرنىڭ مول مەزمۇنىنىڭ ھىدايىلىكەر تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا كۆرۈلىدۇ :

1. « ئىرق پۈتۈك » نىڭ تېكىستىمۇ خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بەزى ۋەسىقىلىرىمىزدىكىگە (مەسلەن ، كۆلنىكىن ئابدۇدىسى ، تۇرپان تېكىستلىرىگە) ئوخشاش ، بېيىتلارنىڭ تاۋۇش تۈزۈلۈشى ئاللىبىراتسىيە سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلگەن . « ئىرق پۈتۈك » ئاپتورنىڭ (ئاپتورى ھازىرغىچە بىزگە نامەلۇم) بىر قاتار ئاللىبىراتسىيەلەنگەن سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشى ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلۇب بويىچە بەلگىلىك ئېستېتىكىلىق قائىدىلەرگە رىئايە قىلغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ . مەسلەن ، 81 ، - ، 82 - قۇرلارغا پۈتۈلگەن پالدا :

بوز بۇلىت يۇرىدى ،
بۇدۇن ئۈزە ياغدى ،
قارا بۇلىت يۇرىدى ،
قامىغ ئۈزە ياغدى .

(يەشمىسى : بوز بۇلۇت پەيدا بولۇپ ، كىشىلەر ئۈستىگە)
(يېغىن) ياغدى . قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ ، ھەممە ئۈستىگە)
(يېغىن) ياغدى . . .)

بۇ پالنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى « بوز » ئىككىنچى مىسراسىدىكى « بۇدۇن » بىلەن ، ئۈچىنچى مىسراسىدىكى « قارا » تۆتىنچى مىسراسىدىكى « قامىغ » دېگەن سۆز بىلەن ئاللىبىراتسىيەلەشتۈرۈلگەن (بۇنداق

مىساللارنى « ئىرىق پۈتۈك » تىن نۇرغۇن كەلتۈرۈشكە بولىدۇ . بىز بۇ يەردە پەقەت بىر مىسال بىلەنلا كۆپايمەندۇق .

2 . « ئىرىق پۈتۈك » نىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن مۇنداق تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن :

بىرىنچى ، ئادەم ۋە ھايۋاناتلار ھاياتىدىن ئېلىنغان رېئال كۆرۈنۈشلەر .

ئىككىنچى ، تەبىئەت تەسۋىرلىرى .

ئۈچىنچى ، ئەپسانىۋى تۈس ئالغان سۆزىتلەر ۋە رىۋايەت تىپىدىكى سۆزىتلەر .

تۆتىنچى ، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر .

3 . « ئىرىق پۈتۈك » تە تەبىئەت تەسۋىرلىرى ئادەملەرنىڭ پىسخىك ھالىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا بېرىلگەن . مەسلەن :

79 ، - ، 80 . ئەر پۇشۇقلۇق (غەمكىن) ، ئاسمان بۇلۇتلۇق بولدى . شۇ ئارىدا كۈن چىقىپ ، ئىچ پۇشۇقى ئارىسىدا خۇشاللىق يۈز بېرىپتۇدەك ، بىلىڭلاركى ، بۇ ئەزگۈ .

4 . « ئىرىق پۈتۈك » تە يەنە ئەپسانىۋى تۈس ئالغان بايانلار ۋە خەلق چۆچەكلىرىگە خاس گۈزەل ئېپىزوتلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ . خەلق چۆچەكلىرىگە خاس ئېپىزوتتىن بىر مىسال :

52 ، - ، 53 ، - ، 54 . ئەر (ئادەم) سوقۇشقا بېرىپتۇ ، يولدا ئېتى ھېرىپ قاپتۇ ، ئۇنىڭغا تۇرنا قۇش ئۇچراپتۇ . تۇرنا ئۇنى قاننىغا ئولتۇرغۇزۇپ ، يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئۇزاق يول يۈرۈپتۇ ، ئۇنى ئاتا - ئانىسى يېنىغا ئاپىرىپ قويۇپتۇ . ئاتا - ئانىسى بەك خۇشال بولۇپتۇ . شۇنداق بىلىڭلاركى ، بۇ ئەزگۈ .

خۇلاسلىغاندا ، « ئىرىق پۈتۈك » تىكى چۈش تەبىرلىرىنىڭ مەزمۇنىنىڭ قويۇق رېئال تۇرمۇش ئاساسىغا باغلانغانلىقىنى ، شەكىل چەھەتتىكى يۇقىرىقىدەك بەدىئىي ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ، بۇ ئەسەرنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس يەرلىك مىللىي ئەدەبىياتنىڭ قىممەتلىك بىر نامايەندىسى دەپ ئېيتىمىز .

ۋاھالەنكى، بۇ ئەسەر ئۇستىنىدىكى تەتقىقاتىمىز ئېتنوگرافلار، ئەدەبىياتشۇناسلار، تىلچىلار، تارىخچىلار، پسخولوگلار، جۈملىدىن مەدەنىيەت ساھەسىدىكى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يۈكسەك ئېتىبارغا قويۇلدى. ھېلىھەم بۇ ھەقتە تىرىشچانلىق كۆرسەتمەي بولمايدۇ.

2. « ئوغۇزنامە »

« قەھرىمانلىق ھەققىدىكى مەشھۇر ئېپوس » ئوغۇزنامە — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدىنىي مىراسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى ھايات تارىخى ئوبرازلىق خاتىرىلەنگەن. « ئوغۇزنامە » ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن دائىرىسىدىن ۋە بەدىئىيلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەزىنىسىدىكى نادىر ئۆلگىلەرنىڭ بىرىدۇر. بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان « ئوغۇزنامە » نىڭ بىر قانچە نۇسخىسى بار. بىرى 13 — ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خاندانلىقىدا قەلەمگە ئېلىنغان — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا پۈتۈلگەن تۇرپان نۇسخىسى، ئىككىنچىسى، ئىرانلىق تارىخچى راشىددىن فەزلۇللاخ (1247 — 1318 — يىللار) نىڭ « جامىئۇتتە ۋارىخ » ناملىق ئەسىرىگە ئېلىنغان نۇسخىسى. ئۈچىنچى، خىۋە خانى ئوبۇلغازى باھا-دەر خان (1603 — 1664 — يىللار) نىڭ « شەجەرەئى تۈرك » (تۈركىي خەلقلەر شەجەرىسى) دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن نۇسخا. بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى تارىخىي كىتابلارغىمۇ « ئوغۇزنامە » نىڭ پارچىلىرى — ئېپىزوتلىرى ئېلىنغان.

« ئوغۇزنامە » نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى قول يازمىسى ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان تۇرپاندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرمايىن شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ قول يازما نۇسخا ھازىر

فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى « پۇخرالار كىتابخانىسى »
(Bibliothèque Nationale) دا ساقلانماقتا ⑤

« ئوغۇزنامە » نى جاھان مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بۈيۈك نامايەندىلەر — يوناننىڭ « ئىلىئادا » ، « ئودېسسا » سى ، ئىراننىڭ يېگانە ئەسىرى « شاھنامە » ، داستانى ، ھىندىستاننىڭ « ماخابخاراۋا » ۋە « رامايانا » سى ، ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەردىن زاڭزۇ خەلقىنىڭ « گېسارۋاڭ قىسسىسى » ، قىرغىز خەلقىنىڭ « ماناس » داستانى ، ئۇيرات موڭغۇللىرىنىڭ « جاڭغىر » داستانى ... قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر قاتارىغا قويۇشقا بولىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يىراق ئۆتمۈش تارىخىنى ، ئېتمولوگىيىسىنى مۇكەممەل بەدىئىي شەكىلدە ئىخچام ئىپادىلەپ بەرگۈچى تارىخىي ھۆججەت — « ئوغۇزنامە » ، ئۇزۇن تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئېغىزدىن ئېغىزغا ، نەسلىدىن نەسلىگە ، دەۋردىن دەۋرگە مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ ، خەلقىمىزنىڭ ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭگەن مەنىۋى ئوزۇقلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن . ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا بۇ داستان مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ تولۇقلانغان ، 13 - ئەسىرگە يەتكەندە بولسا تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنغانىدى .

« ئوغۇزنامە » داستانى ئۆزىنىڭ يۈكسەك ئىلمىي قىممىتى بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا قىزىققۇچى غەيرىي تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغىمۇ كەڭ تارقالغان . بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى ، « ئوغۇزنامە » ئەمگە كىچان ، پاراسەتلىك ، باتۇر كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق تارىخىنى ، ئېتنوگرافىيىسىنى ، دىنىي ئەھۋال-تىنى ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ، چۈشەنچىلىرىنى ، ئەنئەنىسىنى ، تىل ، ئەدەبىياتىنى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش كارتىنىسىنى يورۇتۇپ بېرىشەن مۇھىم بىر ھۆججەت سۈپىتىدە تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىدۇر . بۇ داستاننىڭ پەقەت ئەدەبىيات جەھەتتىكى قىسمى ئالاھىدىلىكى ھەققىدە

گېرمانىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى ھامبۇرگ ئۈنۈپېرستېتىنىڭ پروفېسسورى ، مەشھۇر تۇركولوگ ئا . ۋ . گابائىن خانىم مۇنداق دەيدۇ : « ... ھازىر سۈرىتى بىلەن ساقلانغان (ئوغۇزخان) داستانى ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۈچۈن بىر بەخت ، بۇ ئەسەر ئاددىيغىنا بىر ئوقۇپ قويۇش دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنى يوق ، كىتابتا شېئىرىي جۈپلۈك ۋە ئوبرازغا دائىر سۆزلەر كىشىنى ئۆزىگە تارتىدۇ ، بەزى سۆزلەر رېتىملىق ئاھاڭغا ئوخشاش قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ » ① دەپ يازىدۇ . مانا بۇ « ئوغۇزنامە » توغرىسىدا بىرلا نۇقتا ئۈستىدە دېيىلگەن سۆزىدىن بىز بۇ ئەسەرنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئەسەر ئىكەنلىكىنى پەرمز قىلالايمىز .

« ئوغۇزنامە » نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى تۆۋەندىكىچە :
باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا ، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ ، قىرىق كۈندىن كېيىن ، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ . ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ ، كۆك يۈزلۈك ، قىزىل ئېغىزلىق ، قىزىل كۆزلۈك ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان ، ئۇنىڭ پۈتى بۇقىنىڭكىدەك ، بېلى بۆرىنىڭكىدەك ، مۇرىسى يىلپىزنىڭكىدەك ، كۆكسى ئېيىقنىڭكىدەك ، باتۇر ئوغۇز ، ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىسقات (تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان) نى ئۆلتۈرىدۇ . بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە ، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا ، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ ، ئۇ شولا ئايدىنىمۇ يورۇق ، كۈندىنىمۇ نۇرلۇق . شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ ، تەنھا ئولتۇرغان . بۇ قىز شۇنداق گۈزەللىكى ، ئۇ كۈلسە ، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى ، ئۇ يىغلىسا ، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى . ئوغۇز بۇ قىزغا كۆيۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ . ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ ، تۇنجىسىغا كۈن ، ئوتتۇراىچىسىغا ئاي ، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ .

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كۆرۈپ قالىدۇ ، بۇ قىز مۇننايىن چىرايلىق بولۇپ ، « كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك ، چېچى ئېقىمىپ تۇرغان سۈدەك ، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى » . ئوغۇز بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ . بۇ ئايال

دىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ ، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا كۆك ، تاغ ، دېڭىز دەپ ئات قويدۇ .

باتۇر ئوغۇز دۆلەتنىڭ خاقانى بولىدۇ ، شۇنىڭدىن كېيىن ، ئوغۇزخان بوي سۇندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . شەرق (ئوڭ تەرەپ) تە ئالتۇنخان بوي سۇندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ، غەرب (سول تەرەپ) تەرىم پادىشاھى قارشىلىق قىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ . بىر كۈنى ئەتىگەندە ، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا ، چوڭ بىر كۆك بۆرە شولا ئارد سىدىن پەيدا بولىدۇ . بۇ كۆك بۆرە ئۆزلۈكىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ . ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددىي جەڭ قىلىدۇ ، ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ ، رىم پادىشاھى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ .

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ . ئاندىن كېيىن ، سىندۇ (ھىندىستان) نى ، تاڭغۇتنى ، سۈرىينى ، بارقانى بوي سۇندۇرىدۇ .

« ئوغۇزنامە » ئېپوسىنىڭ ئاخىرىدا ، ئوغۇز خاقان 40 كېچە - كۈندۈز كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزىدۇ . يۇرتنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بېرىدۇ . ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى ، ئۈچ ئوغلىغا غەربنى بۆلۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلىغا ئالتۇن يانى ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلىغا كۈمۈچ ئوقنى بېرىدۇ . ئۈچ ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ ، « يا ئوقنى توغرىلايدۇ » ، « ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك » دەيدۇ .

« ئوغۇزنامە » نىڭ تۈزۈلۈشى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ :

بىرىنچى بۆلىكى ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ (ئوغۇزنىڭ تۇغۇلىشىدىن باشلاپ) . ئوغۇزنىڭ خاقان بولغىنىغا قەدەر ، ئىككىنچى بۆلىكى ، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە غەلىبىلىك ئۇرۇش تارىخى بايان قىلىنغان تەپسىلاتلار ، ئۈچۈنچى بۆلەكى ، ئوغۇز خاقاننىڭ ۋەزىرى ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كۆرۈشىدىن تارتىپ ، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۆزىگە قاراشلىق بولغان زېمىنلارنى ئوغۇللىرىغا

بۆلۈپ بەرگەنلىكىگە قەدەر ، يەنى داستاننىڭ ئاخىرقى ئېپىزوتلىرى .
 « ئوغۇزنامە » نى مەزمۇن جەھەتتىن مۇنداق ئىككى قىسىمغا
 بۆلۈش مۇمكىن :
 بىرىنچى قىسىمدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئۆز مىللىد
 تىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسى ، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى
 ئەپسانىلەر ۋە قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن .
 مەسىلەن ، ئوغۇزنىڭ ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى ، دەرەخ كاۋىكىدا
 ئولتۇرغان قىز بىلەن توي قىلىپ پەرزەنتلىك بولۇشى ؛ ئوغۇللىرىغا
 كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ۋە كۆك ، تاغ ، دېڭىز دەپ ئات قويۇشى ؛ مۇراسىم
 مەيدانىغا تىكىلگەن ياغاچنىڭ بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ ، بىرىنىڭ
 ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى ، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي ، بىرىنىڭ
 تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى ؛ كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى ، قاتارلىق
 يۇقىرىقى مەزمۇنلار دائىرىسىگە كىرىدۇ .
 ئىككىنچى قىسىمدا ، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھەربىي
 پائالىيەتلىرى بىلەن باغلىنىدىغان نۇرغۇن ۋەقەلىكلەر مەلۇم دەرىجىدە
 بەدىئىيەتلەشتۈرۈلگەن . بۇ قىسىمدا نۇرغۇن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى ۋە
 بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى رىۋايەت تۈسى بىلەن ئىپادىلەنگەن .
 ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا ، ئۆزىگە قاراشلىق ھەر قايسى
 قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە مۇيەسسەر بولىدۇ . ئاشۇ قەبىلىلەرنىڭ نامى ۋە
 ئالاھىدىلىكى ئاساسەن شۇ قەبىلىگە ۋەكىللىك قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە
 بولغان قەبىلە بەگلىرىنىڭ مۇھىم تۆھپىسى ۋە پائالىيىتى بىلەن گىرەلەش
 تۈرۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ . مەسىلەن ، ئوغۇزخان لەشكەرلىرى دەريادىن
 ئۆتۈشتە قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىدۇ . بۇ چاغدا لەشكەر ئارىسىدىكى ئۇلۇس
 ئوردا دېگەن بەگ دەريا بويىدىكى تال - ياغاچلارنى كېسىپ ، ئۇنىڭدىن
 سال ياساپ ، لەشكەرلەرنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ .
 بۇنىڭدىن شاتلانغان ئوغۇزخان : « ھەي ، سەن بۇ يەرگە بەگ بولغىن ،
 قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن » دەيدۇ . بۇنىڭ بىلەن قىپچاق قەبىلىسىنىڭ
 نامى چۈشەندۈرۈلىدۇ . قولۇپلانغان ئالتۇن ئۆيىنى پەم بىلەن ئاچقان

كېشىگە بېرىلگەن « قال ئاچ » سۆزى بىلەن قالاچ قەبىلىسىنىڭ نامى چۈشەندۈرۈلسە ، ئۇرۇش غەنىيمە تلىرىنى توشۇشتا ئەقىل ئىشلىتىپ ھارۋا ياسىغان بارماقلىق جۈسۈن بىلىگ ئۇستىغا « قانغالوق » دېگەن نام بېرىپ

لىش بىلەن قانغالى قەبىلىسىنىڭ نامى چۈشەندۈرۈلىدۇ
قىسقىسى ، « ئوغۇزنامە » نىڭ بۇ قىسمىدا بايان قىلىنغان قەبىلە ناملىرى ياكى دۆلەت ناملىرى بولسۇن ، بۇلار مەلۇم دەرىجىدە ، ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەينى زامانلاردا ئۆز ئەتراپىدىكى قېرىنداشلىرى ۋە باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە مۇناسىۋىتىنىڭ بەدىئىي ۋاسىتە بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

« ئوغۇزنامە » ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ دۇردانىلىرىدىن بىرى ، ئۇ ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ، تارىخى ماتېرىياللارنىڭ موللىقى بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى يۈكسەك بەدىئىيلىكى بىلەنمۇ قىممەتلىكتۇر . « ئوغۇزنامە » گەرچە نەسرىي شەكىلدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئەسەر بولسىمۇ ، لېكىن بەزى ئېپىد زوتلار نەزمى شەكىلدەمۇ ئېلىنغان . مەسىلەن :

مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان ،
ئالالىڭ يا تاقى قالقان ؛

تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان ،
كۆك بۆرى بولسۇنغىل ئۇران ؛

تەمۈر يىدلار بول ئورمان ،
ئاۋ يەردە يۈرسۇن قۇلان ؛

تاقى تالۋى تاقى مۇرەن ،
كۈن تۇغ بولغىل كۆك قۇرىقان .

(ئەسلى تېكىستىنىڭ 96 — 102 - قۇرلىرى)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان .

تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان ،
كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران .

تۆمۈر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان ،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال - ۋاران .
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن ،
قۇياش تۇغ بولسۇن ، ئاسمان قورغان .

مانا بۇ ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە
ئاخىرقى مىسرالىرى قاپىيەلەشكەن بولسا ، تۆۋەندىكى بىر ئابزاس 13 بوغۇملۇق شېئىر شەكلىگە ماس كېلىدۇ :

ئاي قاغۇنۇم سەنگە ياشاغۇ بولسۇنغىل ئۇزۇن ،
ئاي قاغۇنۇم سەنگە تۆرۈلۈك بولسۇنغىل تۇزۇن ؛
بەنگە كۆك تەڭرى بەردى چۈشۈمدە كەلتۈرسۇن ،
تالۋى يۇرۇر يەرنى ئۇرۇغۇغا بەردۈرسۇن .
(ئەسلى تېكىست 323 — 327 - قۇرلار)

(ئەي خاقانم ، ساڭا ئۇزۇن ئۆمۈر يار بولسۇن ،
ئەي خاقانم ، سېنىڭ ئەل - نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار
بولسۇن .
كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت ،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بۆلۈپ بەرسۇن دەپ .

بۇنىڭدىن باشقا ، « ئوغۇزنامە » دە شېئىرىي رېتىمدارلىق ناھايىتى
كۈچلۈك بولغان بىر مۇنچە جۈملىلەرمۇ ئۇچرايدۇ . مەسلەن :
ئوشۇل ئوغۇلنىڭ ئۆڭلۈكى چىراغى كۆك ئەردى ،
ئاغزى ئاتاش قىزىل ئەردى ،
كۆزلىرى ئال ،
ساچلارى قاشلارى قارا ئەردىلەر ئەردى .
(ئەسلى تېكىست 5 — 7 - قۇرلار)
قىرىق كۈندۈن سوڭ
بەدۈكلەدى

يۈرۈدى
 ئوينادى .
 (ئەسلى تېكىست 11 ، - 12 - قۇرلار)
 كۈنلەردىن سوڭ ،
 كەچلەردىن سوڭ ،
 يىگىت بولدى .
 (ئەسلى تېكىست 17 - ، 18 - قۇرلار)
 بۇ چاغدا ،
 بۇ يەردە
 بىر چوڭ ئورمان بار ئەردى .
 (18 - قۇر)
 يا بىرلە ،
 ئوق بىرلە ،
 شۇڭقارنى ئۆلتۈردى .
 (ئەسلى تېكىست 42 - قۇر) ⑦

يۇقىرىقلاردىن باشقا ، يەنە نۇرغۇن رىتمىلىق جۈملىلەر داستاننىڭ ھەر قايسى ئېپىزوتلىرىدا ئۇچرايدۇ . داستاندىكى بۇنداق رىتمىدارلىق ، تەبىئىيىكى ، بۇ داستاننىڭ قەدىمىيلىكىنى ، خەلق ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ ، مەدداھلار تەرىپىدىن كۆپ ئېيتىلىش جەريانىدا دىكلاماتسىيە ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرۇلۇش يۈزىسىدىن شېئىرىي رىتمىدارلىقى كۈچەيتىلگەنلىكىنى ، كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا ، نۇرغۇنلىغان نامسىز ئاپ-تورلار تەرىپىدىن پىششىقلىنىپ ، تاكامۇللاشتۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

« ئوغۇزنامە » داستانىنىڭ ئوبرازلىق تىل قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر . داستاندا ئىستېمال قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جانلىق ، ئاممىباپ ۋە ئوبرازلىق بولۇپ ، ھەر قايسى تەپسىلاتلاردىكى مەزمۇنى ناھايىتى تەسىرلىك ، چۈشىنىشلىك ئېچىپ بېرىشكە خىزمەت

قىلدۇرۇلغان . شۇنىڭدەك ، داستاندا خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىپ ، ئوبرازلارنىڭ پورتىرت تەسۋىرى ، پىسخىك ھالەتلىرى ناھايىتى جايىدا يورۇتۇپ بېرىلگەن . مەسىلەن ، داستاننىڭ بېشىدىلا ئوغۇزنىڭ تاشقى قىياپىتى مۇنداق بېرىلسە :

ئاداغى ئۇد ئاداغىدەك ، بەللەرى بۆرى بەللەرىدەك ، ياغرى كىش ياغرىدەك ، كۆگۈزۈ ئادۇغ كۆگۈزۈدەك ئېردى . بەدەننىڭ قاماغى تۈگ تۈلۈكلۈك ئېردى ، يىلقىلار كۈتەيە تۇرۇر ئېردى ، ئاتلارغا مىنە تۇرۇر ئېردى ، كىك ئاۋ ئاۋالايا تۇرۇر ئېردى ...

(ئۇنىڭ پۈتى بۇقا پۈتىدەك ، بېلى بۆرى بېلىدەك ، مۇرىسى قارا بۇلغۇن مۇرىسدەك ، كۆكى ئېيىق كۆكىسدەك ئىدى . پۈتۈن بەدىنىنى قۇيۇق تۈك باسقانىدى . ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى ، ئاتلارنى مىنەتتى ، ئوۋ ئوۋلايتتى ...) .

ئوغۇزخان شەيدا بولغان ئىككى گۈزەل قىزنىڭ پورتىرت تەسۋىرى مانا مۇنداق بېرىلدى :

... كەنە كۈنلەردە بىر كۈن ئوغۇز قاغان بىر يەردە تەڭرىنى يال بارغۇدا ئېردى . قاراڭغۇلۇق كەلدى . كۆكتۈن بىر كۆك يارۇق تۇشتى . كۈندىن ئايان ، ئايدىن قوغۇلغۇغراق ئېردى . ئوغۇز قاغان يۈرۈدى ، كۆردىكىم ، ئۇشۇ يارۇقنىڭ ئاراسىدا بىر قىز بار ئېردى . يالغۇز ئولتۇرۇر ئېردى . ياقشى كۆرۈكلۈك بىر قىز ئېردى . ئۇنىڭ باشىدا ئاتاشلۇغ يارۇقلۇغ بىر مەڭى بار ئىدى . ئالتۇن قازۇقتەك ئىدى . ئۇ شول قىز ئانداغ كۆرۈكلۈك ئېردىكىم ، كۈلسە كۆك تەڭرى كۈلە تۇرۇر ، يىغلىسا كۆك تەڭرى يىغلا تۇرۇر ...

(... كۈنلەردىن بىر كۈن ئوغۇزخان بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى . (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى . (بۇ نۇر) كۈندىن يورۇق ، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى . ئوغۇزخان (ئۇنىڭ قېشىغا) بېرىپ ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كۆردى . (ئۇ قىز) يالغۇز ئولتۇراتتى ، ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى ، ئۇنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ ، قۇتۇپ

ژانىرلىرىغا خاس ئامىللار روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . بۇخىل ئامىللار ئەسەردە ئىپادە قىلىنغان رېئال تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ رومانىك تەسۋىرلىرىنى ئورگانىك ھالدا بىر - بىرىگە زىچ بىرىكتۈرۈش رولىنى ئويناشتىن تاشقىرى ، ئۇنى كۆر كەم ، گۈزەل ، رەڭگا رەڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان . بۇنىڭدىن « ئوغۇزنامە » ئىپوسى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا زور تەرەققىياتلارنىڭ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى ، شۇنىڭدەك ئەينى دەۋر ئۇيغۇر فولكلورىدىكى ئوبرازلىق تەپەككۈر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئېلىمىنتلىرىنىڭ موللۇقىنى ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ ⑧ .

خۇلاسلىغاندا ، « ئوغۇزنامە » داستانىدا ئەكس ئېتىلگەن مەزمۇن نىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى ، شەكىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى ، تىلنىڭ ئاممىبىلىقى ھەم سىتىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ نەمۇنىلىك قوللىنىلىشى . . . قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ۋە ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى ، ئېتنوگرافىيىسى ، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭ قۇرلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ .

3 . ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان شېئىرلار

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى يەرلىككە خاس بولغان مىللىي يازما ئەدەبىيات تەركىبىدە ، « ئىرق پۈتۈك » ۋە « ئوغۇزنامە » داستانىدىن باشقىلىرى ئاساسەن شېئىرىيەت تۈر كۈمىگە مەنسۇپ ئەسەرلەردۇر . بۇ ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتىن ئىلاھلارغا مەدھىيە ئوقۇش ، زىيالىيلار تۈر - مۇشى ، ئۆلۈم - يېتىم ھەققىدىكى قايغۇ - ھەسرەتلەر ، سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىدىكى ۋىسال تەشەببۇس ، ئادىل شاھلار ھەققىدىكى مەدھىيە ، ئارزۇ - تىلەكلەر ، ياخشىلىقنى تەرغىپ قىلىش تېمىلىرى . . . بىلەن باغلانسا ، شەكىل جەھەتتىن شۇ دەۋر ئۇيغۇر پوئىزىيىسىگە خاس بولغان تەكرار ئىككىلىك قاپىيە ھەم باش قاپىيە ئېتىبارغا ئېلىنغان ئالتە مىسرالىق ، سەك

كەز مسرالنىڭ شېئىرلاردىن ئىبارەت . بۇ دەۋردە يېزىلغان شېئىرلار ئاساسەن باش قاپىيىدە يېزىلىپ ، ئاياغ قاپىيە ۋە بوغۇم تۇراقلىرى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان . شېئىرلار يېزىلغان دەۋرى ، تۇرلىرى ۋە ئۇسلۇبى يېقىمدىن ئالغاندا ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئۈگىنىش ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تىلىنىڭ ئۆزگىرىش ، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر بەزى تەپسىلاتلارنى يورۇتۇشتا ئىشەنچلىك ئاساس بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ .^① شېئىرىي شەكىل ، تۈر جەھەتتىن ئالغاندا ، يەنى ھازىرغىچە رەتلەنگەن 649 كۈبلىپت ئىدىقۇت شېئىرلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، ئىدىقۇت شېئىرىيەتچىلىكىدە تەكرار ئىككىلىك شەكلى ، غەزەل - بېيىت ، ناخشا - قوشاق ، قەسىدە ۋە رۇبائى خاراكتېرىنى ئالغان تۆتلىكلەر بولغان . ھەتتا بەزى شېئىرلار ئېلىپبە تەرتىپىدە يېزىلغانىدى .

بۇ دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ، ئىستېمال قىلىنغان تىل خېلى مۇكەممەللەشكەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلى ئىدى . چۈنكى بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى خانلىق دائىرىسىدە ھۆكۈمران تىل بولۇش سۈپىتى بىلەن زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان ، بۇ دەۋردىكى تىل گرامماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن ، لېكىن جەھەتتە بېيىغان ، ئىنچىكە مەسىلىلەرنى ، نازۇك ھېس - تۇيغۇلارنى نىسبەتەن توغرا ، چۈشىنىشلىك ئىپادىلەپ بېرەلگۈدەك دەرىجىگە يەتكەنىدى (دىنىي تەرجىمە ئەسەرلەردە ، قىيىن بولغان دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ ئۆز پېتىچە قوبۇل قىلىنغانلىقى باشقىچە ئىش ئىدى) .

بۇ يەردە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىر ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيىنى ، يەنى بۇددىزم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىنى بۇ زېمىندا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ئېلىپ كىرگەنىدى . (گەرچە بۇددا

دىنىنىڭ تەسىرى قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە تاشلانغان بولسىمۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان . بۇنىڭدىن تاشقىرى ، مانى دىنىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە خېلى زور تەسىرگە ئىگە ئىدى . ھالبۇكى ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتكە بۇ دىنلارنى تەسىر كۆرسەتمىدى ، دەپ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس . شۇ ۋەجىدىن بۇ دەۋردە يېزىلغان شېئىرلاردا دىنىي مەزمۇنمۇ مۇئەييەن سالماقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . ۋاھالەنكى ، بۇ دەۋردىكى يەرلىككە خاس بولغان مىللىي يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدە ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش روشەن گەۋدىلەنگەن . مەسىلەن ، « شۇنداق ئو- رۇنلاردا » ماۋزۇسى ئاستىدىكى شېئىردا ۋە تەبىئەت تەسۋىرى ۋە تەبىئەت بىلەن ئىنسان روھى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش (تەسۋىرلەش) ئاساسىي ئىدىيە قىلىنغان بولۇپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر زىيا- لىمىلىرىنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان ۋە ئەدەبىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جىلغىلار ، ئورمانلىقلار ، دەريا بويلىرى ۋە باغۇ - بوستانلىقلار ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ . تەبىئىكى ، بىز بۇ تەسۋىرلەردىن ئەينى دەۋردىكى ئىدىقۇت دىندارلىرىنىڭ ، زىيالىيلىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى ئاز - تولا تەسەۋۋۇر قىلالايمىز . شۇنداقلا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى بۇ شېئىردىكى تاغ - دالىلارنى تەس- ۋىرلەشتىكى يۇقىرى شېئىرىي ماھارىتىدىن ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا يېزىلغان شېئىرلار (مەيلى مانى دىنىي مۇھىتىدا ياكى بۇددا دىنىي مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار بولسۇن) گەرچە مەزمۇن جەھەتتىن دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن سۇغىرىلغانلىرى مەلۇم سالماقنى ئىگىلىسىمۇ ، لېكىن ئۇسلۇب ، شەكىل ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتلەردىن نەزەر سالغاندا ، ئۇلاردا ئەينى دەۋر ئۇيغۇر پوئىزىيىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، نازۇك ھېس - تۇپ- خۇلارنى ئىپادىلەش جەھەتتە شائىر ئايرىنچۇر ئېكېنىنىڭ قەلىمى ئاستىدا يېزىلغان بىر پارچە مۇھەببەت لىرىكىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى :

ئەسلىسى : ...

ئا

ئادىنىچىڭ ئامراق

ئامراق ئۆز كىيىم ①

فاسنىچىڭم ئۇ [يۇ @] قادغۇرۇرمەن

قادغۇردۇق [چە] قاشى كۆرتىلەم

قاۋىشىغسا يۈرمەن

ئۆز ئامراقىمىن ئۇيۇرمەن

ئۇيۇ ئېۋىرۇرمەن ئۇدۇ ... [چۈن]

ئۆز ئامراقىمىن ئۆيۈگىسە يۈرمەن

بارايىن تىسەر باچ ئامراقىم

بارۇ يەمە ئۇمازمەن

باغىرساقىم

كىرەيىن تىسەر كىچىگىكىيەم

كىرۇ يەمە ئۇمازمەن

كىن يىپار يىدىلىگم

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازىن

ياۋاشىم بىرلە

ياقىشىپان ئادىرلىمالىم

كۈچلۈگ پىرىشتىلەر كۈچ بېرزۇن

كۆزى قارام بىرلە

① ② كۆپ چېكىت قويۇلغان ئورۇنلار قېزىۋېلىنغان ئەسلى ئورگىنالىدىكى زىدىلەنگەن — ئۆچۈپ كەتكەن يەزلەرنى بىلدۈرىدۇ ، ئىسكوپىكا ئىچىدىكى بوغۇملار بۇ شېئىرلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزگۈچى تەرىپىدىن قوشۇلغان .

كۈلۈشگىن ئولۇرالم

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا:

ئا...

مىسىلسىز ئامراق.....

ئامراق جېنىم...

نىگارمىنى ئويلاپ قايغۇرىمەن

قايغۇرغانسىرى قېشى گۈزىلىم [بىلەن]

قۇۋۇشقۇم كېلۇر .

ئۆز ئامرىقىمنى ئويلايمەن ،

ئويلاپ - ئويلاپ تۇرغانسىرى

ئۆز ئامرىقىمنى سۈيگۈم كېلۇر .

باراي دېسەم گۈزەل ئامرىقىم ،

بارالمايمەن يەنە

مېھرىبانىم .

كىرەي دېسەم كىچىككىنەم ،

كىرەلمەيمەن يەنە

ئىپار ھىدلىكىم .

يورۇق تەڭرىلەر يارلىقسۇن

يۇۋاشىم بىلەن

يېقىنلىشىپ ئايرىلمايلى .

كۈچلۈك پەرىشتىلەر مەدەت بەرسۇن

كۆزى قارام بىلەن

كۈلۈشۈپ ئولتۇرايلى ⑤ .

بۇ شېئىردا شائىر سەمىمىي لىرىك ھېسسىيات بىلەن جۇدالىق

دەردىنى تارتقان ۋاپادار ئاشىقنىڭ ئۆز مەشۇقنى ياد ئېتىپ ، ۋىسال كۈنلىرىگە ئىنتىزار بولغانلىقىنى — ۋاپادار ئاشىقنىڭ نازۇك ھېس - تۈپ خۇسسىنى ناھايىتى جايىدا سۈرەتلەپ بەرگەن . بۇ شېئىردا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى « مۇھەببەت تىپى » يارىتىلغان ، دەپ ئېيتساق بەلكىم ئارتۇق كەتمەس . ھېچ بولمىغاندا مەزكۇر شېئىرنى قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئىچىدىكى سۈيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىدىكى ئوبدان نەمۇنە دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز .

دېمەككى ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مەزكۇر تېمىنىڭ قەدىمكى دەۋردە مۇنچىلىك يۈكسەك ماھارەتتە ئېچىپ بېرىلىشىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان « لەيلى - مەجنۇن » ، « پەرھات - شىرىن » قاتارلىق داستانلاردىكى ئاشىق - مەشۇق ئوبرازلىرىنىڭ شۇنچە يارقىن يارىتىلىشى ھەرگىزمۇ تەسادىپىيلىق بىلىنمەيدۇ ، خالاس .

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن - ئايرىنچۇر تېكىن تەرىپىدىن يېزىلغان ھەر كۈپلېتى ئۈچ مىسرادىن بولغان يەتتە كۈپلېتتىن ئىبارەت بۇ قىسقىغىنە شېئىرنىڭ باش ۋە ئاياغ قاپىيەلىرىگە تەڭ ئېتىبار بېرىلىشىدىن سىرت ، شېئىرنىڭ سۆز - جۈملىلىرىنىڭ ئوبرازلىق ، شەكلى ئۆزگىرىشچان ، ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكى ، ئەينى دەۋردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ خېلى يۈكسەلگەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن نامايان قىلىدۇ .

مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق بولغان ئاتىساڭ ناملىق ، يۇددا مۇھىتىدا يېزىلغان شائىرنىڭ شېئىرىدىنمۇ بۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى ئۇچرىتىمىز . مەسلەن ، « ئون ساۋابلىق ئىشقا مەدھىيە » ماۋزۇسى ئاستىدا بىزگە مەلۇم بولغان شېئىرنىڭ بىر كۈپلېتىدا :

ئەسلىسى :

ئاياغۇلۇغ ئۇغۇمۇز بىرەر تۇشلاردا
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۈچۈن كۈتۈكەلىگ ئۈزۈ .
ئانچۇلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلار قانى تەگ
ئايى ئۇلۇغ ئارتۇق كۆركلە ئەتتۆز بەلگۈردۈر

ئازۇ يىمە ئول قاڭمىز باغلاشنى
ئامرىلىپ ئىنچ تەررە مەدىن ئولۇمىش ئۆدتە
ئارتى نەك سىمە كىسىزىن ئالغۇتىن سىڭار
ئاڭمىز ئۆكۈش ئولۇشلاردا تولۇ كۆزۈنۈر .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا :

ھۆرمەتلىك پاسىيانىمىز كارامىتىنى كۆرسىتىپ ،
باشقىلار ئۈچۈن بەخت ئىزلىگەندە ،
گويا ئاسمانغا تاقاشقان سۇمۇر تېغىدەك ،
بەستىلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كۆرسىتىدۇ .
يەنە ئۇ ئاتىمىز شۈك ۋە جىمجىت
جازا قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا ،
ئۇنى ھەر تەرەپتىن ئىزلەش ھاجەتسىز ،
ئۇ ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئالدىدا كۆرۈنىدۇ ⑮ .

مانا بۇ سەككىز مىسرالىق ئۇزۇن بىر كۈپلەپ شېئىرنىڭ ئالدىنقى
تۆت مىسراسىدا شائىر ئۆزى مەدھىيىلىمە كىچى بولغان ئوبيېكتىنىڭ ئوبرا-
زىنى تەسۋىرلەشتە ناھايىتى چىرايلىق ئوخشىتىشلارنى قوللانغانلىقى
ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ . دېمەك ، يۇقىرىقى شائىرلارنىڭ ئۆز دەۋرى-
دىكى ناھايىتى يېتۈك شائىرلاردىن ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈسەك ،
خۇددى بىر تامچە سۇدىمۇ كۈننىڭ ئەكسىنى كۆرگىنىمىزدەك ، ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتتا شېئىرىيەت ژانىرىنىڭ خېلى
دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز . ئەپسۇسكى ، بۇ
دەۋرگە تەئەللۇق يازما يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ چەت
ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلىشى نەتىجىسىدە ، قولىمىزدا يېتەرلىك بىرىنچى قول
ماتېرىيالنىڭ كەمچىل بولۇشى سەۋەبلىك ، ئەينى دەۋر شېئىرىيىتى
توغرىسىدا مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق بولغان تەتقىقات يولىدا مەلۇم چەك
لىمىگە ئۇچرايمىز . ھالبۇكى ، بۇ دەۋرگە خاس بولغان ئەدەبىياتنىڭ باشقا
ژانىرلىرى ئۈستىدە سۆز ئېچىشمۇ تەسكە چۈشىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرىيەت ھەققىدىكى بايانىمىزنىڭ ئاخىرىدا دېققەتكە سۇنۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە باركى، ئۇ بولسىمۇ، بۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ھەر قايسى دىنىي مۇھىتتا يېتىشكەن، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلار ئارا ئەدەبىي ئېقىم شەكىللەنگەنمۇ - يوق، دېگەن مەسىلە. «چۈنكى ئۇيغۇرلار ئاشۇ خانلىق دائىرىسىدىكى رايونلارغا ئۆزلىرى ئېتىقات قىلىپ كەلگەن شامان دىنى بىلەن، مانى دىنىنى ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ دىنلار بىر خىل ئىدىيىۋى سېستېما بولۇش سۈپىتىدە، مۇقەررەزەر يوسۇندا، بۇددا دىنى بىلەن تىرەشكەن» ئىدى ① ھالبۇكى، بىزگە مىراس بولۇپ قالغان ئەينى دەۋر شېئىرلىرىدىمۇ دىنىي مەزمۇن مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھەر قايسى دىنىي مۇھىتتا يېتىشكەن شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆزى ئېتىقات قىلغان دىننى ۋە بۇنىڭغا تەئەللۇق بولغان تەلىمات، كۆز قاراشلارنى، ئەقىدىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان. شۇنىڭدەك، بۇ دەۋر شېئىرلىرى ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەن كىشى مەزمۇن، شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتلەردە مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىدۇ. دېمەك، بۇ مەسىلىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ ئىدىقۇت قىسمىغا تەئەللۇق بۆلىكى تەتقىقاتىدىكى قىيىن مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىش زۆرۈرلۈكىنى تونۇتىدۇ.

ئاخىرقى سۆز شۇكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە خاس بولغان يەرلىك مىللىي يازما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا، ئوبىيكتىپ ئەمەلىيەت ئاساس قىلىنسا، يۇقىرىقى مۇلاھىزىمىز ھەرگىزمۇ ئورۇنسىز ھېسابلانمايدۇ.

ئىزاھاتلار

- ① ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن: «قەدىمكى تۈرك ۋەسىقىلىرى» تۈركچە، 1938 - يىل، ئىستانبۇل، دۆلەت نەشرىياتى نەشرى، 71 - بەت.
- ② «بۇلاق» 1980 - يىل 1 - سان 174 - بەتكە قارالسۇن.
- ③ «لىيۇدسۇڭ فېيىپېرېباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ

ئاخىرى » - « ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ، ستالىن ، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما » (پەلسەپە قىسمى) ، ئۇيغۇرچە مىللەتلەر نەشرىياتى ، 99 - ، 100 - بەتلەر .

④ « ئېنگېلسنىڭ ماركسقا خېتى » (1882 - يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) « ماركس ، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى » خەنزۇچە ، 35 - توم ، 121 - بەت .

⑤ گېڭ شىمىن ، تۇرسۇن ئايۇپ : « قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە » مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1980 - يىل نەشرى ، 4 - بەت .

⑥ ئا . ۋ . گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژورنىلى » ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان 69 - بەت .

⑦ گېڭ شىمىن ، تۇرسۇن ئايۇپ : « قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1980 - يىل ، 16 ، 19 - بەتلەرگە قارالسۇن .

⑧ ۋاھىتجان غويۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ئۇيغۇرچە ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى ، 96 - بەتكە قاراڭ .

⑨ گېڭ شىمىن ، تۇرسۇن ئايۇپ : « ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر » - « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىل 2 - سانى ، 1 - بەت .

⑩ ئىبراھىم مۇتىنى : « بېزەكلىكتىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ھەققىدە » ، « ئاممىۋى مەدەنىيەت » ژورنىلى ، ئۇيغۇرچە ، 1981 - يىل 4 - سان ، 16 - بەت .

⑪ بۇ شېئىرنى « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىل 2 - سان 2 - بېتىدىن كۆرۈڭ .

⑫ بۇ شېئىرنىڭ ئەسلىسى ۋە تەرجىمىسىنى يولداش ئىبراھىم مۇتىنى « ئاممىۋى مەدەنىيەت » ژورنىلىنىڭ 1981 - يىل 4 - ساندا ئېلان قىلدۇرغانىدى . بۇ كىتابقا شۇ ژورنالدىن نەقىل ئېلىندى .

⑬ بۇ شېئىر « بۇلاق » مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىل 2 - سان ، 29 - ، 30 - بەتلىرىدىن ئېلىندى .

⑭ ليۈزىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى قىسىم ، 272 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .

ئۈچىنچى پاراگراف ئۆزلەشتۈرمە — تەرجىمە ئەدەبىيات

يىپەك يولى تۈگۈنىگە جايلاشقان تۇرپان قەدىمدىن تارتىپ شەرق ۋە غەربنىڭ سودا ھەم مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى مۇھىم بىر قاتناش تۈگۈنى بولغان. بۇ قاتناش تۈگۈنىدىن نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان، پايانسىز چۆل - جەزىرە ۋە قاتمۇ قات تاغ - داۋانلاردىن ئاشقان — چاڭ - توزانغا مېلەنگەن سودا كارۋانلىرى، ئېتىقادى چىڭ دىندارلار، چوقان - سۈرمە بىلەن يۈرۈش قىلغان قوشۇنلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي ئۆتۈشۈپ تۇرغان. بايلىق تەمەسى، دىنىي ئەسەبىيلىك، ئۇرۇش غەلبىسىنىڭ ئىلھامى ۋە تۈرتكىسىدىن ھاسىل بولغان بۇ شەخس ۋە گورۇھلارنىڭ پائالىيەتلىرى، شۈبھىسىزكى، مۇشۇ رايونغا گۈللىنىش ۋە تەرەققىياتمۇ ئېلىپ كەلدى، ۋەيرانچىلىق ۋە زاۋاللىقمۇ ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، دۇنيادىكى ھەرقايسى چوڭ سەنئەت ئېقىملىرىنىمۇ باشلاپ كىردى ①. نەتىجىدە، قەدىمكى رىم، ئىران، جۇڭگو، ھىندىستان قاتارلىق مەدەنىيەتتە تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان مەدەنىيىتى (بۇ يەردە تۇرپاننى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنى «تۇرپان مەدەنىيىتى» دەپ ئاتاپ تۇردۇق) ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلاپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئەنە شۇ ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ تەرەققىي قىلغان — ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئورنىگىنالاشقان تۇرپان مەدەنىيىتى ئىچىدە دىنىي مەزمۇننى ئاساس قىلغان بەدىئىي ئەدەبىيات ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىدى.

19 - ئەسىردىن باشلاپ، جاھان تۈركۈلۈگىلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈش تارىخلىرىغا بەس - بەس بىلەن قىزىقىشى نەتىجىسىدە، تۇرپان رايونى چەت ئەللىك ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى تەرىپىدىن كۆپ قېتىملاپ قېدىرىپ - تەكشۈرۈلدى. مۇشۇ خىلدىكى

تەكشۈرۈشلەر چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنى نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئىگە قىلدى — قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان مول يادىكارلىقلار ئېلىپ كېتىلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گېرمانىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى، ئالىم بانگ ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى گابائىن خانىم تەرىپىدىن « تۈركىي تىلىدا يېزىلغان تۇرپان تېكىستلىرى » دېگەن نام بىلەن توققۇز توم قىلىپ نەشر قىلىندى. تۈر- كىيە ئالىمى رەشىد رەخمەتى ئارات « تۈركىي تىلىدا يېزىلغان تۇرپان تېكىستلىرى » نىڭ 10 - تومىنى ۋە ئىككى توملۇق « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تىبابەتچىلىككە ئائىت يادىكارلىقلار » نى نەشر قىلدۇردى. 1960- يىللاردا گېرمانىيە دېمۇكراتىك جۇمھۇرىيىتى « بېرلىن دىكى تۇرپان يادىكارلىقلىرى » ماۋزۇسى ئاستىدا سەككىز توملۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنى ئېلان قىلدى. فرانسىيىدە 1971 - يىلى « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار » چوڭ بىر توم قىلىپ نەشر قىلىندى. يالغۇز گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ شىنجاڭدىكى تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارلا ئون مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە خەنزۇ، سانسىكىرت (ئەنەتكەك)، تىبەت (تۇبۇت)، كىنگىت (قەدىمكى قازا شەھەر)، كۈسەن (قەدىمكى كۇچا) تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا توملىرى، مانىخىزم دىنىي ھۆججەتلىرى، نىستورى دىنىي كىتابلىرىدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر، قوشاقلىرى، داستانلىرى، ئاسترونومىيە ۋە كاللىندارچىلىققا، تىببىي ئىلىمىگە ئائىت ئەسەرلەر ۋە كۆپلىگەن قانۇن ۋە سىقىلىرى بار ②.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان - چەت ئەل ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈ- رۈش ئەترەتلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرىدىن باشقا، ئېلىمىز ئارخېئولوگىلىرى ۋە يەرلىك خەلقلەر تە- رپىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە رايونلاردىن تېپىلغان بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلارمۇ بار (1959 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تىيانشان

گۇگشى تۆمۈرتى دادۇيىدىن يەھيا رېھىم دېگەن دېھقان تېپىۋالغان
 قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى چوڭ ھەجىملىك دىراما ئەسەر « مايب
 تىرىسى نىسىمىت » شۇ جۈملىگە كىرىدۇ . مانا مۇشۇ يازما يادىكارلىقلار
 ئىچىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان ئۆزلەشتۈرمە -
 تەرجىمە ئەدەبىيات مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تەرجىمە قىلىنغان -
 ئۆزلەشتۈرمە دىنىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن مەيلى خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە
 قىلىنغانلىرى بولسۇن ياكى تۇخار (كۇچار) ، سانسكىرت
 (ھىندى) تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرى بولسۇن ، ناھايىتى كۆپ
 بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىن « سادىراما پوندارىكا » (ئامتا بۇددانىڭ سول
 قول ھىمايىچىسى ئاۋا لۇكتىۋارا ھەققىدە رىۋايەت) ، « شۈەنجۈاڭنىڭ
 تەرجىمىسى » ، « سۇۋارناپراباسا » ، « ئالتۇن يارۇق » (بۇلار خەنزۇ
 تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرى) ؛ تۇخار ، سانسكىرت تىللىرىدىن تەرجىمە
 قىلىنغانلىرىدىن : « مايتىرىسىمىت » (دىراما ئەسەر) ، « ئىككى
 تېكىننىڭ ھېكايىسى » (« قالىماقار ۋە پاپامقار ») ، « ئاراخاۋاركا »
 (دىداكتىك شېئىرىي ئەسەرلەر توپلىمى) ، « چوڭ مايمۇن پاتمارال » ،
 (نەرسىي ، نەزمە بىلەن يېزىلغان داستان) ، « چېستانى ئېلىگى پ
 ەگ » ، « رەئىسام بىلەن ياغاچچى » . . . قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش
 مۇمكىن .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي
 سالماقلىرىنى تەرجىمە ئەدەبىيات تەشكىل قىلىدۇ . بۇنداق تەرجىمە
 ئەدەبىياتى بىز « ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات » دەپ ئاتىدۇق .
 بۇنداق ئاتىشىمىزدىكى سەۋەب - بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات (تەرجىمە -
 ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات) شۇ ۋاقىتلاردا كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىي
 ئىجادىيە تىپىلەر ، ئەدەبىي تەرجىمانلارنىڭ ئىجادىي ئەمگەك سىڭدۈرۈشى
 نەتىجىسىدە ، ئەسلىدىكى مەزمۇنىدىن خېلى دەرىجىدە بېيىتىلغان ،
 مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن ، بەدىئىي جەھەتتىن خېلىلا يۈكسەلدۈرۈلگەن بىدى .
 ھەممىگە ئايانكى ، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە كۈچىيىشىدە

كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان تۇرپان ، كۇچلار ئۆز زامانىسىدا بۇ دىننىڭ
 ئىككىنچى ئانا ماكانى بولۇپ قالغانىدى . ۋاھالەنكى ، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىك
 خان بۇددا نوملىرىنىڭ بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدا
 سانسكرىت يېزىقى بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا نوملىرى
 ئوقۇلاتتى ⑤ . بۇ ھال ، بۇددا تەلىماتى ۋە ئەقىدىلىرىنىڭ ئاز ساندىكى
 بۇددا راھىبلىرى ئىچىدىلا ئومۇملىشىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا
 دىننى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى چەكلىمىگە ئۇچراتقاندى . ئەڭ مۇھىمى ،
 مەيلى دىن ، مەيلى مەدەنىيەتنىڭ باشقا ساھەلىرىنىڭ گۈللىنىشىدە
 بولمىسۇن ، مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىدە ئىلغار بولغان باشقا دۆلەت ۋە خەلق
 لىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىش زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرى ئىدى .
 بۇنداق ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ مۇئەييەن جەمئىيەت ئەزالىرى تە-
 رىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ، ئومۇملىشىشىدا ، شۇ ئىلغار مەدەنىيەتنى قوبۇل
 قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تىل - يېزىقىغا تايىنىشى ئەڭ ئاساسلىق ۋا-
 سىتە ئىدى . مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي تەلەپ ۋە تەقەززادا ئۆزلىرى
 مۇقەددەس دەپ تونۇپ ، ئېتىقات قىلىۋاتقان دىننىڭ ئىخلاسمەن دىندارلى-
 رىنىڭ ئۆز دىنىي تەلىماتلىرىنى كەڭرى تەشۋىق قىلىپ - كېڭەيتىش
 روھى ۋە « ساۋابلىق ئىش قىلىش » تەك ئەقىدە كۇچىنىڭ تۈرتكىسىدە ،
 ھىندى ، تىبەت ، خەنزۇ ، كۇچا ، قارا شەھەر ، سوغدى تىللىرىدىن بۇددا
 دىنىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان نوم ، رىسالە دەستۇرلار ، ئەقىدە - چۈشەنچىلەر ،
 تەپسىرلەر ، رىۋايەت ، ھېكايىلەر تەرجىمە قىلىنغانىدى . مانا بۇلار - ئىدى
 قۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ
 بارلىققا كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپلەردىن ئىدى .
 ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتىنى بارلىققا
 كەلتۈرگەن يازغۇچى - شائىر ، ئەدىب ، تەرجىمانلار ، قولغا چۈشكەن
 ھەربىر قىممەتلىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ - ئۆزلەشتۈرۈشتە ، ئەسەر-
 نىڭ بىر خىل تىلدىكى نۇسخىسى بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي ، كۆپ
 ئەجىر سىڭدۈرۈپ ، شۇ ئەسەرنىڭ باشقا تىلدىكى نۇسخىسى بىلەنمۇ سې-
 لىشتۈرۈپ ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ، ئۆز تەرجىمىسىنى

مۇكەممەللەشتۈرگەندى. « ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ئاتالغۇلىرىنىڭ كۆپۈنچىسى سانسىرتچە تەلەپپۇز بىلەن ئەمەس، بەلكى توخرىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن قوبۇل قىلىنغان » لىقى ④. يۇقىرىقى پىكىر-مىزنى مەلۇم تەرەپتىن ئىسپاتلايدۇ.

تەرجىمە قىلىش جەھەتتە يەنە تەرجىمانلار چۈشىنىشكە قىيىن بولغان جايلارغا ئىزاھات بەردى ياكى ھاشىيەلەر يازدى؛ يېڭى ئاتالغۇلارنى ئىزاھلاپ، سانسىرتچە - ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە، كۇچا، قارا شەھەرچە - ئۇيغۇرچە، سوغدىچە - ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تۈزۈپمۇ چىقىپ قاندى ⑤. بۇ پىكىرىمىزنى 1959 - يىلى 12 - ئايدا تۇرپان ناھىيىسىنىڭ يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى سىڭگىم بۇددا خارابىلىقىدىن تېپىلغان خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت پارچىلىرى دەلىللەيدۇ (بۇ پارچىلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلانماقتا. نومۇرى: « 1326 ») ⑥.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تەرجىمە ئەسەرلەرنى بىز « ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات » دېيىشىمىزدىكى ئەڭ مۇھىم ئا. ساس شۇكى، تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن بەزىلىرى نەسرىي ئۇسۇل بىلەن يېزىلغانلىرى بولسا، نەزمىي شەكىلگە ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىنغان، بەزىلىرىنىڭ ئاخىرىغا شۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈش يۈزىسىدىن شېئىرىي ئىلاۋىلەر بېرىلگەندى. بۇنداق قايتىدىن ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىقىش، شەكىل جەھەتتىن يېڭىلاش، تىل جەھەتتىن لايىقلاشتۇرۇش ئارقىلىق قايتا ئاۋلانغان ئەسەرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى زىمىنىدىن نەپەس ئېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس ئىستىل بىلەن سۇغىرىلغانلىقتىن، ئەندى بۇرۇنقىدەك بۇددا دىنى ۋە ئەدەبىياتىغا تەئەللىق نەرسىلەر ئەمەس. بەلكى شۇ تەرجىمان، شۇ تىلچى، شۇ ئەدەبىياتىڭ ئىجادىي ئەمگىكىگە ئايلىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆلمەس يادىكارلىقىدىن بولۇپ قالغاندى ⑦.

ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۈلگىلىرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ئالاھىدىلىكلەر روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇ ئەسەرلەر

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىگە كەڭرى تارقىلىپ، زور تەسىر قوزغىغانىدى،
ۋاھالەنكى، بۇنداق نادىر ئەسەرلەرنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە زور
تەسىر قوزغىشىدا شۇ ئەسەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان مەزمۇن
ئالاھىدىلىكىمۇ ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىغانىدى، ئەلۋەتتە، بۇنداق ئە-
سەرلەرنىڭ بىرى — « ئالتۇن يارۇق » ئىدى.

« ئالتۇن يارۇق » (تولۇق ئاتىلىشى « ئالتۇن ئوڭلۇگ يارۇق
يالتىرىقلىغ قويتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلگى ئاتلىغ نوم بىتىگ » - « ئالتۇن
رەڭلىك نۇزلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى
ئاتلىق نوم پۈتۈك ») ئەسىرى 730 بەتلىك، ھەر بېتى 22 قۇردىن
جەمئىي 16060 قۇرغا يېقىن ھەجىمگە ئىگە چوڭ تىپتىكى پىروزا خاراكت
تېرلىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىغا ئائىت تەسىزلىك ھېكايىلەر،
رىۋايەتلەر ۋە ئەقىدىلەر سۆزلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر چىنجا
تەر جىمە قىلىنغان ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسى رۇس ئالىمى، تۈركشۇناس
س. ئى. مالوف تەرىپىدىن 1909 — 1911 - يىللىرى گەنسۇنىڭ جۇچۈەن
ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ۋاڭ شىگو يېزىسى
يېپىندىكى بۇتخانىدىن تېپىلغان ھەمدە 1915 — 1917 - يىللىرى رادلون ۋە
مالوف تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلۇپ، خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇلغان (بۇ
ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا نۇسخىلىرى بىلەن سانسىرىنچە، تە-
پەتچە، خەنزۇچە، مۇڭغۇلچە نۇسخىلىرىمۇ بولۇپ، بۇ نۇسخىلار ھازىر
بېرلىن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلانماقتا) ⑧.

بۇ ئەسەر 10 - ئەسىرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق
پايتەختى بولغان بېشبالىقتا (ھازىرقى جىمىسار تەۋەسىدە) ياشىغان
مەشھۇر ئەدىب ۋە تىلچى سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ تەرىپىدىن يۇقىرى ماھارەت
بىلەن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بارلىق
خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئىپادە قىلىنغان.

« ئالتۇن يارۇق » تا ئىندىئوئۇئال خاراكتېرىگە ئىگە بولغان بىر
قانچە بەدىئىي ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە
خىزمەت قىلدۇرۇلغان ئۆتكۈر قارىمۇ قارشىلىققا ئىگە بولغان سۆزىتلەر

ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرمە كىچى بولغان دىنىي ئەقىدە ۋە چۈشەنچىلەر بايان قىلىنىدۇ . ئۇنىڭدا ئاساسەن « قىيىنچىلىقتا قالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇش - ئىنتايىن ئۇلۇغ ، ساۋابلىق ئىش » دېگەن ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن بو- لۇپ ، چامبۇدسۇپ يۇرتىنىڭ خاقانى ماخارادىنىڭ كەنجى ئوغلى ماخاستۇنىنىڭ ، يەتتە كۈچۈگى بىلەن جاڭگالدا يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ ئۆلەر ھالەتكە چۈشۈپ قالغان چىشى يولۋاسنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىق ۋەقەلىكى بايان قىلىنىش ئارقىلىق ، ئىنسانلاردا شەخىسىيە تىجىلىكتىن خالىي ، باشقىلار ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن يانمايدىغان قەھرىمانلىق ئىرادىنى تۇرغۇزۇشقا دەۋەت قىلىدۇ .

« ئالتۇن يارۇق » قا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن « رىيازەت چېكىش زۆرۈر ۋە پايدىلىق » ، « سەۋر - تاقەت ، ئىتائەتچانلىق - مېھىر - شەپقەتنىڭ ئانىسى ، ئۆزىنى بۇ يولدا قۇربان قىلىش چەكسىز ئالىي بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ (نېرۋانغا يېتىشنىڭ) بىردىنبىر ئالسىجا- ناب يولى » دېگەن ئىدىيە سىڭدۈرۈلگەن . بۇنداق ئىدىيىنىڭ تەشۋىق قىلىنىشى - ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز ھۆكۈمران- لىقىنى مۇستەھكەملەش ، خەلقنى ئىتائەتچانلىقتا تۇتۇشتەك مۇددىئاسىغا ماس كېلەتتى . ئومۇملۇققا ئۆزىنى قۇربان قىلىش بولسا ، پاراۋان تۇر- مۇشنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگۈچى خەلق ئاممىسىنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغىتتى . مانا مۇشۇ ھەر ئىككىلا تەرەپكە ماس كېلىدىغان ئىدىيىلەرنىڭ بۇ ئەسەردە گەۋدىلەندۈرۈلۈشى - « ئالتۇن يارۇق » نىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىغانلىقىنى قىياس قىلىشىمىزغا مەلۇم ئىمكان بېرىدۇ .

« ئالتۇن يارۇق » نىڭ بۇ يەردە كۆرسىتىپ تۇتۇشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئەسەر سۆزىتىنىڭ مۇكەممەللىكى ، كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشىنىڭ پۇختىلىقى ، خاراكتېرلارنىڭ ئۆزىگە خاس- لىقى ۋە تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ، دىئاللىرىنىڭ مۇستەھكەم ۋە پىششىقلىقى ... قاتارلىق تەرەپلەردىن باشقا ، ئەسەرنىڭ تىلىمۇ خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇلغان ،

بەدئىي تەسۋىرلىرى جانلىق ھەم كۆركەم ، تەسىر كۈچى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان @ . بۇنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن كۆرگىلى بولىدۇ :
ماخاستىۋى تېكىمنىڭ ئاچ يولۋاسقا يەم بولۇش ئالدىدا تۇرغان شارائىتى (مۇھىت تەسۋىرى) مۇنداق يېزىلگەن :

« ... بۇ ئاغىر ئۇلۇغ ياغىز يېر ئالتى تۈرلۈگىن تەبىرىتى قابشاتتى . ئىنچا قىلتنى ئۇلۇغ يېل كەلپ كۆل سۇۋىن توقىپ يايىمىشتەگ يوقارۇ قۇدى يايلىمتى يايقاتتى . كۆك قالغ يۈزىنتەكى كۈن تەڭرى راخۇقا سىگىرتىش تەگ يارۇقسۇز ياشۇقسۇز ئۆگسۈز ئۆلەز بولتى . بۇلۇڭ يىڭاق بارچا بۇتۇرۇ قاراردى . قارا تۇمان ئۈزە ئۆرتۈلدى . كۆك قالغىنتىن تەڭرىتەم يىد يىپارقۇا - چەچەكلەر تۇشتى ، ياغدى . ئول ئارىغ سەمەك ئىچى قۇا - چەچەك ئۈزە تولۇ بولتى ... » .
(... بۇ غايەت زور قوڭۇر يەر ھەر تۈرلۈك تەۋرەپ كەتتى .

خۇددى قاتتىق بوران چىقىپ كۆل سۈيىنى چايقىغاندەك سۇلار يۇقىرى - تۆۋەن داۋالغۇپ چايقالدى . ئاسماندىكى كۈن گويا تەڭرى تورى چىرمۇۋالغاندەك قاراڭغۇلىشىپ - نۇرسىزلىنىپ غۇۋلاشتى . تۆت ئەتراپ نىڭ ھەممىسى قاراڭغۇ زۈلمەتكە ئايلاندى ، قارا تۇمان بىلەن قاپلاندى . كۆك ئاسماندىن تەڭرىنىڭ ئىپادەك خۇش بۇي گۈل - چېچەكلىرى ياغدى . ئورمانلىقنىڭ ئىچى گۈل - چېچەكلەر بىلەن تولۇپ كەتتى ... ») .

ئوغلى ماخاستىۋى يوقالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئانىسىدا كۆرۈلۈۋاتقان ئازابلىنىش ھالىتى :

« ... قاتۇن بۇ ساۋىغ ئەستىپ ئوقىن ئۇرسۇقىمىس كىسى تەگ ، بوسۇش قادغۇقا كۆڭۈلى كۆڭۈزى ئەگىرتىپ ... مۇنچۇلا يۇسىڭلەدى ... »

(... خوتۇن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خۇددى ئوق تەگكەن ئادەمدەك دەلدەڭشىپ ، كۆڭلى - كۆكسى ھەسرەتكە چىرمىشىپ يىغلامسىراپ ... كۆپ نالە - زار قىلدى ...)

يەنە ، ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز ئوغلنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى ئۆز كۆزى

بىلەن كۆرگەن چاغدىكى قايغۇلۇق ھالىتى : «... ئىنچا قىلنى ئۇلۇغ ئىغاچ كۈچلۈك قاتىغ يىلكە توقتىلىپ قاملىمىس تەگ تۈستىلەر قاملىتىلار...»
 (.... خۇددى بىر زور دەرەخ قاتتىق بورانغا سوقۇلۇپ ئۇرۇلگەن دەك يىقىلىشتى...)
 يەر تە ئاغنا يۇ ئىنچانپ يىغلادى...
 (.... خۇددى بېلىق سۇدىن ئايرىلىپ ، قىزىق قۇمدا ئېغىنىغاندەك ، يەردە ئېغىنپ يىغلىدى...)
 بىلگەن ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ناھايىتى تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرىلگەن.
 « ئالتۇن يارۇق » تىن نەقىل ئېلىنغان بۇ ئېپىزوتلاردا ، مۇھىت تەبىئىي بىلەن ئەسەردىكى باش پىرسوناژنىڭ روھىي ھالىتى ناھايىتى زىچ ماسلاشتۇرۇلۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئەسەردىكى ئاساسلىق پىرسوناژلارنىڭ نازۇك ئىچكى كەچۈرمىشلىرى ، ھاياجانلىق پائالىيەتلىرىمۇ ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن . بۇ ئېپىزوتلارنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشى قاتتىق تەسىرلەنمەي قالمايدۇ ، ئەلۋەتتە .
 دېمەك ، « ئالتۇن يارۇق » تىن ئىبارەت بۇ ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىياتنىڭ نادىر ئۈلگىسىدىن بىر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشەلەيمىز .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۇنجى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنغان « چاشتانى ئېلىگ بەگ » قىسمى ① — باتۇرلۇق قىسىملىرىدىن بىرى .
 ① تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا بۇ ئەسەر ئۈستىدە ئىككى خىل كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قوشۇلۇۋاتىدۇ : بىرى ، بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىجادىي ئەسىرى دەيدىغان كۆز قاراش ؛ يەنە بىرى ، چەت تىلدىن تەرجىمە قىلىنغان ، دېگەن كۆز قاراش . بۇ ئەسەر ئۈستىدە ئەنە شۇنداق ئىختىلاپلىق قاراشلار مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ يەردە ئوتتۇرىدىكى گەپنى خاتىرىگە ئېلىنغان دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇق .

بولۇپ ، ئۇ ، پىداكارلىقنى ، قەھرىمانلىقنى تەسۋىرلەشكە بېغىشلانغان نە . مۇنە ئەسەرلەرنىڭ بىرى (بۇ ئەسەر 1931 — 1914 — يىللىرى گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ، ھازىرغىچە غەزەبىي بېئىرلىن مۇزېخانىسىدا ساقلانماقتا) . بۇ ئەسەردە قەھرىمان چاشتانى ئېلىگ بەگدىن ئىبارەت خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ھېچقانداق خېيىم — خەتەر ۋە مۇشكۈللۈكلەردىن قورقماي ، خەلقنى بالايىناپەتتىن قۇتۇلدۇرىدىغان غايىۋى قەھرىماننىڭ ئوبرازى يارىتىلىپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ پاجىئەلىك ، ئازاب — ئوقۇبەتلىك ھاياتىنى قۇتۇلۇش ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسا ، « ئىككى تېكىننىڭ زىۋايىتى » (يىياكى « شاھزادە قالىماقار ۋە پيامقار ھەققىدە زىۋايەت ») ناملىق ھېكايىدە ئاق نىيەت تېكىن بىلەن قارا نىيەت تېكىن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەزكۈزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلۈش ئارقىلىق كىشىلەرنى يامانلىقتىن ھەزەر ئېيىپ ، ياخشىلىق قىلىشقا ، ھەققانىيەتنى ياقلاشقا دەۋەت قىلىنىدۇ (بۇ ھېكايە ئىدىقۇت دەۋرىدە بۇددا نوملىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ ، بۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى 1907 — 1908 — يىللىرى ئۆيجۈزىسىدە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلىپ ، فرانسىيىلىك تۈركشۇناس پ . پېللىئوت تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن . ئۇ ھازىر پائىزىر ئىلى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا) .

زىۋايەتتە تەسۋىرلەنگەن چوڭ تېكىن بۇددا دىنىغا ناھايىتى چىڭ ئىخلاس بىلەن ئېتىقات قىلغۇچى پىرسوناژ بولۇپ ، بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ھېسابلاپ ، كەمبەغەل ، ئاجىز ، بىچارىلەرنى ئاچ — زېرىنلىقتىن ، ئازاب — ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا نۇرغۇنلىغان جاپا — مۇشەققەتلەر تارتىشىغا قارىماي ، خېيىم — خەتەرلەرگە دۇچ كېلىشكە پىسەنت قىلماي ، چىنتەمەنى ئەنگۈش تەرىنى ئېلىپ كېلىش سەپىرىگە ئاتلانغىنىدا ، ئىچى تار ، ھەسەتخور ، ئۆز شەخسىيىتى ، نام — شۆھرىتى ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىك ، يامانلىق تىن يانمايدىغان قارائىيەت ، سۈيىقەستچى كىچىك تېكىننى سەپەرگە بىرگە چىقىدۇ . نەتىجىدە ، چوڭ تېكىنگە زىيانكەشلىك قىلىش ھېسابىغا ئۆزىنىڭ

روحىيەتتە ئىشەنچ ساقلاپ ، ئىشەنچ

نام - شوهر تىنىنى كۆتۈرمەكچى بولغان كىچىك تېكىن زىندانغا تاشلىنىدۇ. ئاخىر چوڭ تېكىن نۇرغۇن رىيازەتلەر چىكىپ ، ئانا - ئانىسىنىڭ قېشىغا يېتىپ كېلىدۇ . كىچىك تېكىن تېگىشلىك جازاسىنى تارتىدۇ
 ئەسەر سۆزىتى ئەنە شۇ سەپەرگە زىچ باغلانغان ھالدا راۋاجلاندىرۇلۇپ ، ئاقكۆڭۈللۈك ، خەلقپەرۋەرلىكتەك ياخشى خىسلەتلەر بىلەن پەسكەشلىك ، ھەسەتخورلۇق ، رەزىللىك ، شەخسىيەتچىلىكتەك يامان ئىللەتلەر قاتتىق قامچىلىنىدۇ . يامانلىق بىلەن ياخشىلىق جانلىق ۋەقەلەر بىلەن سېلىشتۇرما قىلىنىپ ، ئالغا سۈرمەكچى بولغان ئىدىيە گەۋدىلىنىدۇ
 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ، سانسكىرت تىلى ۋە خەنزۇ تىللىرىدىن دىنىي مەزمۇندىكى نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى ، قەدىمكى توخرىي (قەدىمكى كۇچا ، قاراشەھەر تىلى) تىلىدىنمۇ ياخشى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ - ئۆزلەشتۈرۈپ ، ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرغانىدى . مانا مۇشۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە بىر قەدەر ئەھمىيەتلىك بولغىنى « رەسسام بىلەن ياغاچچى » ھېكايىسىدۇر
 بۇ ھېكايە مۇنداق :
 بۇرۇن ، شىمالىي ھىندىستاندا بىر ياغاچچى ئۆتكەتتىكى ، ئۇ ھۈنەرگە بەكمۇ ئۇستا بولۇپ ، كۆرگەنلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسىنى ياسايدىكەن . ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياغاچتىن تازا كېلىشتۈرۈپ بىر قورچاق ياساپتۇ . ئۇنى دۇنيادىكى قىرلار بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش قىلىپ كېيىندۈرۈپتۇ . زىبۇ زىننەتلەر بىلەن بېزەپ ئەڭ گۈزەل تۈسكە كىرگۈزۈپتۇ . بۇ قورچاق گەپ قىلالمايدىكەنۇ ، ئاش - تاماق ئېيتىش ، مېھمان كۈتۈشكە ئوخشاش خىلمۇ خىل ئىشلارنى قىلالايدىكەن
 شۇ زاماندا ، جەنۇبىي ھىندىستاندا ياغاچچىغا ئوخشاش ناھايىتى ئۇستا بىر رەسسام ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭ رەسىم سىزىشتىكى ماھىرلىقى پۈتۈن جايغا داڭ كېتىپتۇ . بۇنى ئاڭلىغان ياغاچچى ئۆز ماھارىتىنى

سىناش ئۈچۈن ئالاھىدە تەييارلىق قىلىپ ، رەسسامنى ئۆيىگە مېھمانغا چا-
 قىرىپتۇ . رەسسام كېلىش بىلەنلا ياغاچچى ، قىزنى مېھمان كۈتۈشكە
 بۇيرۇپتۇ . قىز بولسا داستىخان سېلىپ ، ئاش - تاماق ھازىرلاپ ، ھاراق -
 شاراب ئەكىلىپ رەسسامنى قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ . قىزنىڭ گۈزەللىكى ،
 ئەدەب - ئەخلاقى رەسسامنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋاپتۇ . رەسسام ئويلىنىپ
 قاپتۇ : « مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغان بۇ قىز زادى كىم ؟
 ياغاچچىنىڭ ئىگىچى - سىڭلىسىمۇ ؟ قىزى ياكى ئايلىسىمۇ ؟ » .
 رەسسامنىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى شۇنچە ئېشىپتۇ يۇ ، ئەمما
 مۇنداق بىر ئوي - خىيال ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتىنى بېسىپتۇ :
 « مۇھەببەت ئىلاھى بۇ قىزنىڭ جامالى بىلەن مېنى
 قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ ، ئەگەر ئۇ مېنىڭ ئۆيۈمگە كېلىپ ھۆرمەت بىلدۈرسىمۇ ،
 مەن ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىمنى ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك . قولۇمنى
 تارتاي ؛ بۇ ياش قىز يەنىلا مېنىڭ چۈشۈمنى قالايمىقان قىلمىسۇن ، كى-
 شىلەر ، ئەگەر ئۆز ھاياتىنى قەدىرلەيدىغان ، ئەقىللىق ئادەم بولسا خەۋپ -
 خەتەرگە دۇچار بولماسلىق ئۈچۈن ، ئون خىل ئايالغا مۇھەببەت ئىزھار
 قىلماسلىقى كېرەك ، يەنى خانىشقا ، ئاكىسىنىڭ ئايلىغا ، چوڭ ئەمەلدارنىڭ
 ئايلىغا ، توغقىنىڭ ئايلىغا ، ئۇستازىنىڭ ئايلىغا ، بەك خۇشامەتچى ئا-
 يالغا ، شەخسىيەتچى ئايالغا ، كۆرگەنلا ئادەمگە كۆڭۈل بېرىدىغان ئايالغا ،
 بولۇپمۇ گۈزەل ئايالغا مۇھەببەت ئىزھار قىلماسلىقى كېرەك ، دېيىشىدۇ
 كەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ مېنىڭ توغقىنىم بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا
 مۇھەببەت ئىزھار قىلماسلىقىم كېرەك » .
 شۇنداق قىلىپ كەچۈ كىرىپتۇ . ياغاچچى رەسسامنى ئۆيىدە قون-
 دۇرۇپ قاپتۇ . قىزچاقنى ئەتەي رەسسامنى كۈتۈشكە قالدۇرۇپ قويۇپ ،
 ئۆزى ئۇخلاشقا چىقىپ كېتىپتۇ . قىزچاق ئويلىنىپ يەرگە قارىغان ھالدا
 رەسسامنى يەلىپۈپ سەگىتىپتۇ . رەسسام : « ياغاچچىنىڭ بۇ قىزنى مېنىڭ
 يېنىمدا قالدۇرۇپ قويغىنىغا قارىغاندا خىزمەتچىسى بولسا كېرەك ، ئاھ ، بۇ
 نېمىدېگەن گۈزەل ، تارتىنچاق ، ئۇياتچان قىز - ھە ! ئۇنىڭدا مېنى
 سۆيىدىغان نىيەت يوقتەك تۇرىدۇ ، بۇ ھۆرمەتلىك قىز مېنىڭ ھەرىكىد

تىمگە قىلچىمۇ دىققەت قىلمايۋاتىدۇ . لېكىن قوللىرىنى ئۇزۇتۇپ ، مېنى ئۆز قوينىغا تارتىدىغاندەكمۇ قىلىدۇ ، مۇشۇنداق جايدا ، مۇشۇنداق پەيتتە ، مۇنداق بىر گۈزەل قىز بىلەن ئۇچراشقاندا ، كىممۇ ئۆزىنى تۇتۇپ ئالالايدۇ ؟ مەن نېمىشقا ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىمنى ئىزعار قىلىپ ، بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلمايمەن ؟ مەن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ، كۆرسەم قانداق ؟ دېگەن ئويغا كەپتۇ - دە ، مۇھەببەتنىڭ تۈرتكىسى بىلەن راستىنلا قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ ، ئالدىغا تارتىپتۇ . قىز شۇئان پارچە - پارچە بولۇپ كېتىپتۇ ، ئەسكى لاتا پارچىلىرى بىلەن شوپىنلار يەرگە چېچىلىپ كېتىپتۇ . رەسىم بۇنى كۆرۈپ ، دەرھال ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ ، سىنىچلاپ قارسا ، بۇ ئادەم ئەمەس ئىكەن ، مۇنداق دەپتۇ : « مەن بۇ ماھىر ئۇستىغا ئالدىنىپتىمەن ، ھەي ، بۇ ئىشقى نەپىس نىڭ كۈچى ، دۆتلۈكنىڭ كۈچى ، ئادەم دېگەن بىر دۆۋە ئەسكى لاتا پارچىسىغىمۇ مۇھەببەت باغلامدۇ ؟ ئەقىللىق ئادەملەرنىڭ : مەن زادىلا يوق ئىدىم ، مېنى كىشىلەرنىڭ ئۆزى ياساپ چىققان ، دېگىنى توغرا ئىدەن . . . »

رەسىم : « ساھىبخانا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىپ مېنى ئالدىغانىكەن ، مەنمۇ ئۆز ماھارىتىمنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق خەلقى ئالەم ئالدىدا ئۇنى رەسۋا قىلىشىم كېرەك » دەپ ئويلاپتۇ - دە ، دەرھال قەلەم - سىياھلىرىنى قولغا ئېلىپ ، ئۆز رەسىمىنى ئۇدۇلدىكى تامغا خۇددى ئۆزى بىلەن ئوخشاش كىيىنگەن ، بويىنىغا ئارغامچا سېلىپ ، ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ، بېشى بىر ئاز تۆۋەنگە ساڭگىلىغان ، كۆزلىرى پولىتىيىپ ، كالىپۇكتىلىرى دوردىيىپ چىققان ، بەدىنىگە چىۋىنلەر ئولۇشۇۋالغان بىر قىياپەتتە راسا ئوخشىتىپ سىزىپ قويۇپتۇ ھەمدە ئۆزى كارۋاتنىڭ ئاستىغا كىرىپ مۆكۈنۈۋاپتۇ . تاڭ ئېتىپ خېلى ۋاقىتقىچە ئىشىك ئېچىلماپتۇ . بۇ - نىڭدىن ئەجەبلەنگەن ساھىبخان ئىشىك ئالدىغا كېلىپ ، ئۇنىڭ يوقۇقىدىن مارىلاپ قارسا ، رەسىم ئۇدۇلدا ئېسىلىپ تۇرغۇدەك ، يا - غاچچى قورقۇپ كېتىپتۇ . ئىشىكنى چېقىپ كىرىپ ياغاچچى قورچاقنىڭ پارچە - پارچە بولۇپ ، تىتىلىپ كەتكەنلىكىنى ، رەسىمنىڭ ئۆلۈك ھا -

لەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ياغاچچى : « مەن ئۇنى
 يېڭىپ قويغانلىقىم ئۈچۈن ، ئىزاغا چىدىماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ » دې-
 گەن ئويغا كەپتۇ ، بۇ دۆلەتنىڭ قانۇنىدا ئادەم ئۆلسە ئالدى بىلەن خانغا
 مەلۇم قىلىپ ، ئاندىن دەپنە قىلىش لازىم ئىكەن . ساھىبخان دەرھال خانغا
 مەلۇم قىلىپ : « جەنۇبىي ھىندىستانلىق بىر رەسسام مېنىڭكىدە قونغا-
 نىدى ، مەن ياغاچتىن بىر قورچاق ياساپ ، ئۇنى كۈتۈشكە قويغانىدىم . بۇ
 رەسسام قورچاق قىزنى راست قىز ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ ، قولىنى
 تارتىپ ، ئۇنى چېتىشتۈرغان شويىنلارنى ئۈزۈۋېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ-
 نىڭ قورچاق ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ئىزا تارتىپ ، ئېسىلىپ ئۆلۈۋاپتۇ .
 پادىشاھى ئالەم ، ئۇنى تەكشۈرۈپ بەرسە ، مەن دەپنە قىلىۋەتسەم »
 دەپتۇ . پادىشاھ ئۆز ۋەزىرىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ . ئاڭغىچە
 كىشىلەر ئولىشىپ ، رەسىمنى كۆرۈپ ، راس دەپ ئىشىنىپ ، يىغا - زارە
 قىلىشىپتۇ . ۋەزىر مۇ ئىشىنىپتۇ - دە : « ئارغامچا كېسۈۋېتىلسۇن ، ئاندىن
 بۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغانلىقى ياكى ئۇنى ساھىبخاننىڭ بو-
 غۇپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ھۆكۈم قىلىمەن » دەپتۇ . ساھىبخان
 دەرھال پالتىنى قولغا ئېلىپ ، ئارغامچىنى كېسىشكە تەمەشلىگەندە ، رەسسام
 كارىۋات ئاستىدىن چىقىپ : « ھاي ئۇستام ، مانا مەن ، كۆڭلىڭىز يېرىم
 بولمىسۇن ، كەسمەڭ ، كەسمەڭ ! تېمىڭىز زىدە بولمىسۇن ، مەن سىزغان
 بۇ رەسىمنى سەۋەبىسىز بۇزۇۋەتمەڭ . ئىنچىكىلەپ قاراپ بېقىڭ . . . رەسىم
 بىلەن رەسسام ئوخشاش ئەمەس ، سىز بۇنى بىلمەمسىز ؟ » دەپتۇ . قاراپ
 تۇرغانلار ھەيران قېلىشىپتۇ ۋە كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ . ساھىبخان ۋە
 ۋەزىر يۇرت - جامائەت ئالدىدا رەسۋا بولۇپ ئىزا تارتىپتۇ ⑩ .
 بۇ ھېكايە ئەسلى ھىندى خەلق ھېكايىلىرىدىن بولۇپ ، خىلمۇ
 خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىش جەريانىدا ۋە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈش
 جەريانىدا خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئەدەبىي تەرجىمانلارنىڭ ھېسسىياتى ، ئوي-
 پىكىرلىرى قوشۇلۇپ ، بېيىپ ، مۇكەممەللەشكەن . نەتىجىدە ئىدىقۇت
 ئۇيغۇرلىرىنىڭمۇ قىممەتلىك ئەدەبىي يادىكارلىقى بولۇپ قالغان .
 رەسسام بىلەن ياغاچچىدىن ئىبارەت ئىككى پىر كامىل ئۇستىنىڭ

ھۈنەر سىنىشىپ بىر - بىرىنى مات قىلىش ۋە قەلىكى ئارقىلىق ئاساسىي مەزمۇن ئىپادىلەنگەن بۇ ھېكايىدە ، ئىنسان پسخولوگىيىسىدىكى نازۇك تەرەپلەر ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن . ھالبۇكى ، بۇ ھېكايىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇشىدىكى بىر سەۋەب - دەل بۇ ھېكايىدە ئەخلاق - پەزىلەت نۇقتىسىنىڭ چىقىش نۇقتا قىلىنىشى ، بولۇپمۇ يۈكسەك ھۈنەر - سەنئەت ماھارىتىگە مەدھىيە ئوقۇلۇشىدۇر . چۈنكى ، يۈكسەك مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەن خەلق ئېڭىدا ئىسىل ئەخلاق - پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن ھۈنەر - سەنئەت رىقابىتى ئېڭىنى قەدىرلىشى - كىشىگە ھەرگىزمۇ تەسادىپىيلىق تۇيغۇسى بېغىشلىمايدۇ .

بۇ يۇقىرىدا تىغا ئېلىنغان « ئالتۇن يارۇق » بىلەن « ئىككى تېكىن ھەققىدىكى رىۋايەت » تە ئاساسەن دىنىي ئىدىيە يادرو قىلىنىپ ، باشقىلارنىڭ راھەت - پاراغىتى ، مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھى ئالغا سۈرۈلگەن بولسا ، « چاشتانى ئىلىگ بەگ » دە خەلققە كۆيۈمچان ، ئۆز پۇخرالىرىنى بائالايسىپەتتىن قۇتقۇزۇشتا ئۆلۈمىدىنمۇ قورقمايدىغان خەلقپەرۋەر ، قەھرىمان پادىشاھ - بەگلەرگە مەدھىيە ئوقۇلىدۇ . « ياغاچچى بىلەن رەسسام » ھېكايىسىدە بولسا تۇرمۇش چىنلىغى ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان ۋەقە - دېتاللار بىلەن گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەتنى تەكىتلەش ۋە ئەقىل - پاراسەت ھەم يۈكسەك ماھارەتتە بارلىققا كېلىدىغان ھۈنەر كامىللىقىغا ئاپىرىن ئوقۇلغان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۇ ئۆزلەشتۈرمە - تەرجىمە ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىكى يوقىرىقىدەك ئىلغار تىندىنسىيىگە ئىگە بولغان مەزمۇنلار ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتىشىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى . ھالبۇكى ، بۇ تېمىلار « ئۆلەس تېمىلار » بولۇپ ، ھازىرقى ئەدەبىياتىمىزدا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلمەكتە . دېمەككى ، ئەينى دەۋردە مۇشۇ خىل مەزمۇنلارنىڭ قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىگە سىڭدۈرۈلگەنلىكى دىققەتكە

سازاۋەر بىر مەسىلىدۇر .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن بىزگە مىراس بولۇپ قالغان ئەنە شۇ قاتاردىكى ئەسەرلەرنىڭ شۇ دەۋر ئەدىب ، يازغۇچى ، شائىر ، تەرجىمانلار تەرىپىدىن زور مېھنەت سىڭدۈرۈلۈپ ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ، بەدىئىي ئارقىچىلىقلارغا ئېرىشتۈرۈلگەنلىكى — ئەينى دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ پۇختا بەدىئىي قۇرۇلما شەكىللىرىگە ، رەڭگارەڭ دىرامماتىك ئېلىمېنتلارغا ، مول تەسەۋۋۇر كۈچىگە ، خىلمۇ خىل ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باي ۋە خىلمۇ خىللىقى بىلەن شۇ دەۋر يازما ئەدەبىياتىغا مەنبە ۋە ئوزۇق بولغانلىقى ، شېئىرىيەتنىڭ يۈكسەلگەنلىكى ، ئۆزلەشتۈرمە — تەرجىمە ئەدەبىياتىدىكى خاسلىشىش ئامىللىرى — مانا بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدۇ . بىز بۇلاردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىقۇت دەۋرى قىسمىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن دىنىي خاراكتېر (مەيلى مانى ، بۇددا دىنلىرى بولسۇن) سالماقلىقىنىڭ زورلۇقىنى ، شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىققا ئىگە بولغان ، تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى ئۆزىدە تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن ، ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى چاقناپ تۇرغان بىر ئەدەبىيات بولغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز . دېمەك ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ، جۈملىدىن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگىدۇر .

ئىزاھاتلار

- ① لىيۇزىشاۋ : « ئۇيغۇر تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى قىسىم 225 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .
- ② ۋاھىتجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ، ئۇيغۇرچە ، 149 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىل نەشرى .

③ ئابدۇرېھىم سابىت : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى كىتاب ، 1 - قىسىم ، 185 - بەت ، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى باستۇرغان كىتاب .

④ قۇربان ۋەلى : بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز « ئۇيغۇرچە ، 134 - بەت ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىلى نەشرى .

⑤ ئابدۇرېھىم سابىت : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، 1 - كىتاب ، 1 - قىسىم ، 186 - بەت .

⑥ قۇربان ۋەلى : « بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز » ، ئۇيغۇرچە ، 10 - بەت .

⑦ ئابدۇرېھىم سابىت : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى كىتاب ، 1 - قىسىم ، 186 - بەت .

⑧ ⑨ « بۇلاق » مەجمۇئەسى ، 1981 - يىلى 3 - سان ، 292 - ، 296 - بەتلەرگە قارالسۇن .

⑩ ۋاھىتجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ، ئۇيغۇرچە ، 185 - ، 186 - بەتلەر ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987 - يىلى نەشرى .

⑪ ئابدۇرېھىم سابىت : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى كىتاب 1 - قىسىم ، 192 - بەت .

⑫ ۋاھىتجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن : « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ، ئۇيغۇرچە ، 164 - 165 - بەتلەر .

⑬ ئابدۇرېھىم سابىت - « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، بىرىنچى كىتاب ، 1 - قىسىم ، 222 - بەت .

⑭ بۇ ھېكايە 1902 - يىلىدىن 1907 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىككى قېتىم ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كەلگەن گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئۆمىكى تەرىپىدىن تۇرپان ، قاراشەھەر ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى قېزىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرۈلگەن . 1908 - يىللار ئارىلىقىدا گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس سېگ بۇ ھېكايىنى ئارقىمۇ - ئارقا ئىككى قېتىم نېمىسچىگە تەرجىمە قىلغان . (13 - ئىزاھاتتىكى كىتابنىڭ 227 - بېتىگە قارالسۇن) .

تۆتىنچى پاراگرافى ئىدىقۇت خانلىقىدا دراماتورگىيە

« ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى » دەپ نام ئالغان شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان ئەجدادلار ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ، مۇزىكىچىلىقى ۋە درامىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەنىدى . ئۇزاق ئۆتمۇشلەردىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دار ئويۇنى ، بەيگە ، چېلىشىش ، ئات ئۇسسۇلى ، شىر ئۇسسۇلى ، گۈل سەيلىسى ، ئايەم سەيلىلىرى ، مەۋسۈم سەيلىلىرى ، نورۇز ۋە قاپاق كۆيدۈرۈش ... قاتارلىق ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئو-مۇملاشقانىدى . تۇرپاندىن تېپىلغان تاڭ دەۋرىگە ئائىت رەڭلىك ساپال قورچاقلاردا شىر ئۇسسۇلى ۋە ئات ئۇسسۇللىرىنىڭ ئوبرازى بېرىلگەنلىكى ① يۇقىرىقى پىكىرنى مەلۇم تەرەپتىن دەلىللەيدۇ .

ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە خەتتاتلىق ، زەسساملىق ، ھەيكەلتىراشلىق ، ئەدەبىيات - سەنئەت ... قاتارلىق بەدىئىي سەنئەت ساھەلىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى . ھەر سا-ھەدە يېتىشىپ چىققان ئەدىبلەر ، زىيالىيلار ، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار ، ئۈستىكارلار ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرەك قىلىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە ئىدى . شۇ جۈملىدىن باخشىلار ، توپىنلار ، راھىبلارمۇ مەزھىپى بويىچە ئۆز دىنىلەرنىڭ تەلىماتلىرىنى ، ئەقىدىلىرىنى خالىغانچە تەشۋىق قىلىش پۇرسەتلىرىگە ھەم ئىگە ئىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان چوڭراق مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن تۇرپان ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا مانى ، بۇددا ۋە خرىستىئان دىنىلىرى كەڭرى تارقالغان ، بولۇپمۇ بۇددا دىنى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى . بۇنى شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، كۇچا ، تۇرپانلاردا ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بۇت سەيىرىسىگە خاقاندىن تارتىپ پۇقراغىچە ھەممە ئادەم قاتنىشاتتى ② (بۇ خىل پائالىيەتنىڭ داۋاملاشقان تارىخى خېلى ئۇزۇن بولۇپ ، مىلادى 4 - ئەسىرلەردىن تاكى ئىدىقۇتتا بۇددا دىنى خارابىلاشقانغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان) . مانا مۇشۇ

ئاممىۋى خاراكتېر ئالغان دىنىي پائالىيەتلەر قاتارىدا ، بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ نوم نوملاشلىرىغا نۇرغۇن جامائەت قاتنىشىش ، راھىبلارنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرى ، رىۋايەت - ھېكايىلەرنى سۆزلىشىگە ئىشتىراك قىلىشلار ، ئىبادەتخانا سەينالىرى ۋە « گۈللۈك كېمىر » - بېزەكلىك سورۇنلىرىدا ئاۋازسىز تىياتىر كۆرۈش پائالىيەتلىرىمۇ ئېلىپ بېرىلاتتى . « بايرام كۈنى لىرىدە ، مەسىلەن : نورۇزنىڭ 15 - كۈنى (ئۇيغۇر) دىيانەتلىك ئەر - ئاياللار ئىبادەتخانىغا يىغىلىشاتتى ، ئۇ يەردە توۋا - ئىستىغبار ئېيتىپ ، سەدىقە ئاتاپ ، رەھمەتلىك تۇغقانلىرى ئۈچۈن مۇسبەت قىلىشاتتى ، ئاخشاملىرى خاسىيەتلىك ھەم تەسىرلىك ھېكايىلەرنى ئېيتىشاتتى ياكى يېقىملىق ناخشا توۋلىشاتتى . ئاسما رەسىملەردە جانلىق - تەسىرلىك ھېكايىلەر بايان قىلىناتتى . ھېكايە سۆزلىگۈچىلەر ، ناخشا ئېيتقۇچىلار ، باشقا - باشقا كىشىلەر باشقا - باشقا روللاردا ، « موللىرىنىڭ ئۇچرىشىشى » گە ئوخشاش ئىپتىدائىي سەھنە ئەسەرلىرىنى ھېكايە قىلاتتى » ③ ، مانا بۇ بايانلار بىزگە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى دىنىي پائالىيەتنى يادرو قىلغان ئاممىۋى مەدەنىيەت ئەھۋالىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ .

ئەنە شۇنداق يۇقىرىقىدەك ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدە ، ئىدىقۇتتا تىياتىرچىلىقمۇ مۇھىم سالماقنى ئىگەل لەيتتى . « شۇ دەۋر (ئىچكى ئۆلكىلەر) دىكى خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، قەدىمكى شىنجاڭنىڭ بەدىئىي سەنئىتى : ئاۋازسىز تىياتىرى ، ئۇسسۇلۇق تىياتىرى ، ناخشا ، ئوركىستېر ۋە ئىپتىدائىي تىياتىرلىرى ناھايىتى زور مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى » ④ . دېمەك ، ئەينى دەۋردە غەربىي دىياردا ، جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا خەلق دراممىلىرى - كوچا دراممىلىرى خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى . ۋاھالەنكى ، بۇنداق كوچا دراممىلىرىغا بولغان قىزىقىش نەتىجىسىدە ، رەسمىي سەھنىدە ئوينىلىدىغان چوڭ چوڭ تىپتىكى دراممىلارمۇ باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئېتىبار بېرىلگەن ، بۇنىڭ مىسالى - « مايتىرى سىمىت » دراممىسى

ئىدى. «مايىتىرى سىمىت» (مايىتىرىنىڭ بۇرھان بىلەن ئۇچرىشىشى) —

27 پەردىدىن تەشكىل تاپقان چوڭ ھەجىملىك سەھنە ئەسىرى بولۇپ ، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى مۇھىم ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

«مايىتىرى سىمىت» دراممىسى سەككىز ياشلىق مايىتىرىنىڭ ئۇستازى بادارى براھماننىڭ چۈشىدە «ۋايشرا ۋانا» ناملىق ئىلاھلار بىلەن سۆھبەت قىلىۋېتىپ ، ماگاتا (ھازىرقى نىپالدا) دۆلىتىدىكى باراناس تېغىدا ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولغانلىقىنى غىل - پال كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن ، ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مايىتىرىنى 16 شاگىرتى بىلەن بىللە ئالدىغا ئەۋەتكەنلىكىدىن باشلىنىپ ⑤ ، بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ نەزىرىدىكى قۇتقازغۇچى ئىلاھ — كەلگۈسى بۇرھان مايىتىرىنىڭ ھاياتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى مۇكەممەل بەدىئىي شەكىل ، كۈنكەپت ئوبراز ۋە راۋان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئارقىلىق بايان قىلىنغان ⑥ .

«مايىتىرى سىمىت» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا بۇ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 3 - بۆلۈمىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن :

«بارلىق شاستىرلارنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان ، ۋايباش شاستىرىنى ئۈگەنگەن ئارياچانتىرى بۇدساتۋا ئۇستازى ئەنەتكەك تىلىدىن (سانسكىرت تىلىدىن) توخرىي تىلىچە ياراتقان (ئىجاد قىلغان) ، پىرتانراكىشت كراماۋازنىڭ توخرىي تىلىدىن تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغان مايىتىرى سىمىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۋىتى ئارخانتىنىڭ ئاۋدانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۈچىنچى بۆلۈم تۈگىدى» ⑦ .

دېمەك ، ئالدى بىلەن سۈلەملىق (قارا شەھەرلىك) ئارياچانتىرى بۇ ئەسەرنىڭ سانسكىرت تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن ، توخرىي تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىجات قىلغان بولسا ، پىرتانراكىشت توخرىي تىلى

دىكى ئىجادىي نۇسخىغا ئاساسەن ، تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغاندى ⑩ .

بۇ ئەسەرنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى چۇتاش يىگەن تەرىپىدىن مەزكۇر خانلىقنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە كۆچۈر تۈزۈلگەنلىكى ھەققىدە بۇ ئەسەرنىڭ « يۈكۈنچ بۆلۈم » نىڭ ئاخىرقى ۋارىقىنىڭ (14 - ۋارىقىنىڭ) ئالدى بېتىدە مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ :

1 . « يەنە مەدھىيەلەشكە ئەرزىيدىغان ئايغا ، ئارزۇ قىلغان كۈنگە ،

2 . تاللانغان ياخشى پەيتكە ، قۇتلۇق - خەيرلىك ۋاقىتقا ،

3 . قۇتلۇق قوي يىلى ئۈچىنچى ئاينىڭ

4 . يىگىرمە ئىككىنچى كۈنىدە ، مەن ئۈچ ئەردىنىگە ئېتە -

5 . قادچان كۆڭۈللۈك ئۇپاسى چۇتاش يىگەن

6 ، تۇتۇق ئايالىم تۇزۇن بىلەن بىللە كېيىن كېلىد -

7 . خان مايىتى بۇرھانغا ئۇچرىشايلى دەپ

8 . بىر مايىتى ھەيكىلىنى بېزەتتۇق (ياساتتۇق) بىر سەمەت

9 . مايىتى سىمىت نومىنىمۇ

10 . كۆچۈر تۈزۈدۇق ... ⑩ .

« مايىتى سىمىت » نىڭ پىراتىراكىت تەرىپىدىن توخىرى تىلىدىن تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى ھەققىدە ، ئېلىمىز ۋە چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى ھەرخىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى . « مايىتى سىمىت » ھەققىدە 1980 - يىللاردىن ئېتىبارەن نۇقتىلىق تەتقىقاتقا كىرىشكەن ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىغىنى قەيىت قىلىشماقتا ⑩ .

تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ ئەسەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى رايونلارغا خېلى كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم . بۇددا ئەقىدىسى بويىچە ، بۇددا نوملىرىنى كۆچۈرۈش (ياكى كۆچۈرت - كۆزۈش) ، بۇت - ھەيكەللەرنى ياسىتىش ياكى بۇرھان رەسىملىرىنى

سىزدۇرۇش ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ياسىتىش ياكى رېمونت قىلدۇ-
رۇش ، ئىبادەتخانىلارغا سەدىقە ئاتا قىلىش . . . قاتارلىق ئىشلار بۇددا
دىندارلىرى ئارىسىدا زور ساۋابلىق ئىش دەپ سانىلاتتى ⑩ .

ئۇنىڭدىن باشقا ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ئىدىقۇت
ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىياتىر - درامىلارغا بولغان زور قىزىقىشىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ
ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلار ئىچىدە كەڭ تارقىلىشىدا مەلۇم رول ئوينىغانىدى .
مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، بۇ سەھنە ئەسىرىنىڭ مۇكەممەللىكى
ھەربىر بۆلۈمنىڭ بېشىدا ۋەقەلىك ئورنىنىڭ كۆرسىتىلگەنلىكى ، ھەربىر
بۆلۈمنىڭ ۋەقەلىكى كونكرېت ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالوگلىرى ئارقىلىق
يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكى ، ئەڭ مۇھىمى ، ئۇنىڭدا سەھنە قاتناشچىلىرى
(يەنى ئەسەردىكى پىرسوناژلار) ۋە تەڭكەش قىلىنىدىغان كۈيلەرنىڭ
كۆرسىتىلىشى - مانا بۇ بىر قاتار بەدىئىي سەنئەت جەھەتتىكى
ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئەينى دەۋر ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەدىئىي دىتتاغا تازا
ماس كەلگەنلىكىنى قىياس قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ .

بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا دراما ئوينىلىشقا باشلىغان ھازىرقى
شىنجاڭدا ، مىلادى VII ئەسىرلەرگە كەلگەندە تازا ئەۋجىگە
چىققان . « مايتىرى سىمت » ئەنە شۇ زامانلاردا شىنجاڭ سەھنىلىرىدە
ئوينالغان مەشھۇر درامىلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى ⑪ . دېمەك ،
« مايتىرى سىمت » قا ئوخشاش ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان
دراما ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ
ئۆزلەشتۈرۈلۈشى - ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان درامىچىلىقنىڭ
ئەينى دەۋرلەردە شەكىللىنىشىگە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .
مەشھۇر نېمىس تۈركولوگى ئا . فون گابائىننىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى « مايتىرى سىمت » نى « ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ دەس-
لەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشى دېيىش مۇمكىن » ⑫ دەپ ئېيتىشىمۇ
ھەرگىز ئاساسسىز ئەمەستۇر .

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئىدىقۇت
ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن ئەتىۋارلانغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يازما

يادىكارلىقى — « مايتىرى سىمىت » قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىسى ، پەلسەپىسى ۋە ئەخلاقىي كۆز قارىشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىپلا قالماي ، بەلكى تارىخ ، مەدەنىيەت تارىخى ۋە دىن تەتقىقاتىدا ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخى ۋە ئېستېتىكا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئېلىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇرغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى ، 13 - ئەسىرلەردىن كېيىن سىياسىي داۋالغۇشلار ، دىنىي بۇزغۇنچىلىقلار تۈپەيلىدىن زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى . ۋاھالەنكى ، بۇ دەۋردە يارىتىلغان مەدەنىيەت بايلىقلىرى ، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزىنىڭ مۇناسىپ ئورنى بىلەن جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەردۇر .

ئىزاھاتلار

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن : « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 78 ، - ، 79 - بەتلەر ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى .

② « ۋېي سۇلالىسى تارىخى . غەربىي رايون تەزكىرىسى » گە قارالسۇن .
③ ④ ئا . فون گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژورنىلى » ، ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىل 3 - سان 69 - بەت .

⑤ قۇربان ۋەلى : « يىزىنىڭ تارىخى يېزىقلىرىمىز » ئۇيغۇرچە ، 72 - بەت ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى .

⑥ ئىسراپىل يۈسۈپ ، ئابدۇقېيۇم خوجا ، دولقۇن قەمبىرىلەر تۈزگەن « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مايتىرى سىمىت » ، 1 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى .

⑦ ⑧ ⑨ يۇقىرىقى كىتاب 2 ، 3 ، 4 - بەتلەر .

⑩ (بۇ ھەقتە فرانسىيىلىك خامىلتون 1958 - يىلى « تۇڭباۋ » مەجبۇ - ئەسىنىڭ 46 - جىلىدىدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە « مايتىرى سىمىت » 10 - ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان دەپ ئېيتسا ، فېڭ جىياشېڭ ئەپەندى « مەدەنىي

يادىكارلىقلار » ژورنىلىمىنىڭ 1962 - يىلى 7 - ، 8 - بىرلەشمە سانىدىكى ماقالىسىدە 10 - ، 11 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تەرجىمە قىلىنغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. تۈركىيىلىك پروفېسسور سىناشى تېكىن « گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى خەۋەرلىرى » نىڭ 16 - سانىدا ئېلان قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مايتىرى سىمىت كىتابىنىڭ پۈتكەن دەۋرى » دېگەن ماقالىسىدە 8 - ، 9 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى دەلىللەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە خېلى زور ئىلمىي ئەمگەك سىڭدۈرگەن ئىسرائىل يۇسۇپ قاتارلىق يولداشلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقاتىدا بۇ ئەسەرنى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ ، « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مايتىرى سىمىت » نىڭ 4 - ، 5 - بەتلەرگە قارالسۇن . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى .

⑪ گېڭ شىمىن : « بۇددا دىنىنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ ۋە تۈركىي خەلىقلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى » - « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژورنىلى » ، ئىجتىمائىي پەن قىسمى ، ئۇيغۇرچە ، 1983 - يىلى 1 - سان 142 - بەت .

⑫ قۇربان ۋەلى : « بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز » ئۇيغۇرچە ، 72 - بەت ، 1986 - يىلى نەشرى .

⑬ ئا . فون گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » « شىنجاڭ دا . شۆسى ئىلمىي ژورنىلى » ئىجتىمائىي پەن قىسمى ، ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىلى 3 - سان 69 - بەت .

بەشىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن قىسمەن ئەدىبلەر

جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا مۇئەييەن شۆھرەتكە ئىگە بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشى — شۇ دەۋر ، شۇ خانلىق دائىرىسىدە يېتىشىپ چىققان زور بىر تۈركۈم — نەچچە ئەۋلاد زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىغا باغلىق بولغىنىدەك ، ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى بولغان. ئەدەبىياتنىڭ يۈكسىلىشىمۇ ئەينى دەۋردە يېتىشكەن ئەدىبلەر ، يازغۇچى ، شائىر ۋە تەرجىمانلارنىڭ مىننەتسىز ئەجرىدىن ئايرىلمايدۇ . بۇ دەۋردە يېتىشكەن يازغۇچى ، شائىر

ئەدىب ۋە تەرجىمانلار ئۆزلىرى ياراتقان ئى
بەلكى ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ باراۋەر ، ھەتتا
ئىدى . چۈنكى « ئىنساننىڭ ماھىيىتى ئۇ
مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى » بولغانلىقى ئۇ
لىستىك سەنئەت ئىنساننى ھەمىشە
تەستىقلايدىغانلىقى « ئۈچۈن ① ، ئادەتتىكى
ئىنسانلارنىڭ بەختى ئۈچۈن كۆپ باي
جۈملىدىن يازغۇچى - شائىرلار بىباھا بايلىق
قۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ ئەدەب
ئاچقاندا بۇ ساھەدە كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە ك
تونۇشۇپ ئۆتۈش زۆرۈردۇر .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە
ئەدەبىياتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ دەۋردە يې
ئەدىب ، تەرجىمانلار ھەققىدە بىزنىڭ بىلىدىمىز
بۇ دەۋرگە تەئەللۇق ئەدەبىيات ساھەسىدىن
دەۋردىن بىزگە بىرەر شەجەرە ، تەرجىمىھال ت
شۇنداق بولسىمۇ ، ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە
ئىدىقۇت دەۋرى ئەدەبىياتىدا كۆزگە ك
تەرجىمانلاردىن بىر قانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆت
ئاپرىنچۇر تېكىن - مانى دىنى مۇھىم
بىرى . بۇ شائىر ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان
شېئىر يېزىپ قالدۇرغان شائىرلارنىڭ بىرى .
ئاپرىنچۇر تېكىن ھەققىدە يۇقىرى
تەپسىلىي تەرجىمىھال ماتېرىيالى قالغان ئەمە
لەن باغلانغان ئىككى پارچە شېئىرى ئار
جەرياندا قولغان كەلتۈرۈلگەن . باش - ئا
ماھىر بولغان ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ
تەتقىقاتچىلار 9 - 13 - ئەسىرلەردە ياشىدى

ۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ .

ئاپرىنچۇر تېكىندىن بىزگە مىراس بولۇپ قالغان ئىككى پارچە شېئىرنىڭ بىرى ۋىسال ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شېئىر بولۇپ ، سەممىي لىرىك ھېسسىيات بىلەن يېزىلغان بۇ ئۈچ مىسرالىق ، يەتتە كۈپلەپتىلىق شېئىرنىڭ سۆز ، جۈملىلىرى ئوبرازلىق ، شەكلى ئۆزگىرىشچان ، ئىدىيىۋى مەزمۇنى گەۋدىلىك چىققان . مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسلانغاندا ، بۇ شائىرنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە ، بولۇپمۇ قەدىمكى ئۈيغۇر شېئىرىيەتىنىڭ يېتۈك شائىرلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن .

سېڭقۇ سەلى تۇتۇك - بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن ئۇلۇغ تەرجىمان ، شائىر ۋە ئەدىب ، جۈملىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ كۆپ ئىقتىدارلىق مەدەنىيەت ئەربابى .

سېڭقۇ سەلىنىڭ ھاياتى ھەققىدىمۇ بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز بەكمۇ ئاز . ئۇنىڭ تەرجىمە قىلغان « ئالتۇن يارۇق » ناملىق كىتابىدا قىسقىغىنە قىلىپ يېزىلغان بىر ئابزاس خاتىرىدىنلا ئۇنىڭ كىملىكىنى ۋە قايسى يۇرتلۇق ئىكەنلىكىنى بىلىمىز . « ئالتۇن يارۇق » نىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق بىر ئابزاس سۆز ئۇچرايدۇ :

« ئۇلۇغ تاۋغاچ ئەلىننە تەيشىن شاۋشىن ئالقۇ شاستىرلارىغ قاماغ نوملارىغ (قالسىز) ئۆتكۈرمىش بۇدىستۋا كىتىسو سانىتسو ئاتلىغ ئاچارى ئەنە تىكەك تىلىننن تاۋغاچ تىلىنچە ئەۋىرمىش ، يەنە بۇ بەش ئچویدىق كەيۈك بۇلغانىيۇق ياۋۇز ئۆدتە قولۇتا كىنكى بوشغۇتلۇق بەشبالىقلىغ سېنىقۇ سېلى تۇتۇك تاۋغاچ تىلىننن تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنچە ئىككىلەيۇ ئەۋىرمىش نوم ئىلىگى بىتىيۇ تولۇ تۈگەل بولتى .

(ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا : « ئۇلۇغ تاۋغاچ (جۇڭگو) ئېلىدە چوڭ - كىچىك مەزھەپلەرگە ئائىت ھەممە تەفسىرلەر ۋە نوملارنى (مۇقەددەس كىتابلارنى) قالدۇرماستىن (كۆزدىن) ئۆت كۈزگەن بۇدىستۋا كىتىسو سامىتسو ئىسىملىك راھىب ئەنە تىكەك (قەدىمكى ھېندى) تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان ، يەنە بۇ بەش خىل

پاسكىنىلىقلار بىلەن بولغانغان قەبىھ زاماندا كەم بىلىملىك بېشبالىقلىق سىنقۇ سېلى تۇتۇك خەنزۇ تىلىدىن تۈرك - ئۇيغۇر تىلىغا ئىككىنچىلەپ ئۆرگەن مۇقەددەس كىتابلار شاھى تولۇق تامام بولدى . « ②

بۇ خاتىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، سىنقۇ سېلىنىڭ تولۇق ئىسمى سىنقۇ سېلى تۇتۇك بولۇپ ، يۇرتى بېشبالىق شەھىرىدۇر .

تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا ، سىنقۇ سېلىنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي پائالىيىتى تەرجىمانلىققا بېغىشلانغان . ئۇنىڭ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلىرى ئاساسەن تۆت پارچە بولۇپ ، بۇلار : 1. « ئالتۇن يارۇق » ، 2. « شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمىھالى » ، 3. « سەككىز يۈگمەك » ، 4. « ئەت ئۆزۈگ كۆڭۈل - ئۈگ كۆرمەك ئاتلىغ نوم - تەنى ، كۆڭۈلنى - كۆرمەك ئاتلىق نوم » . (پارچە) . بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا سىنقۇ سېلىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەشھۇر ئەسەرلەردىن ئالتە پارچىنى تەرجىمە قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ③ .

سىنقۇ سېلىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا قىممەتلىك كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان پىشقەدەم تىلشۇناس . تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتىنى ئەپەندى سىنقۇ سېلىنىڭ تۆھپىسىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلايدۇ :

1. سىنقۇ سېلى قەدىمكى خەنزۇ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نامايەندىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئەسەرلەردىن بىر قانچىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق خەنزۇ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇرلارغا ۋە غەربىي رايوندىكى باشقا تۈركىي خەلىقلەرگە تونۇشتۇرۇپ ، ئۆز دەۋرىدە ۋە تىنىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا زور تۆھپە قوشقان .

2. ئىلگىرى ھىچبىر مىللەت ئالىمى قىلىپ باقمىغان قىيىن ئىشنى — ئەينى دەۋردە مۇرەككەپ بولغان خەنزۇ تىلىدىن ئەسەر تەرجىمە قىلىشنى ئېلىپ بېرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمە ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان .

3. مەشھۇر تىلچى ، تەرجىمان بولغان بۇ زات سانسىز تىلچى ، توخ

رىيچە تىللاردىن تەرجىمە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ، خەنزۇ بۇددا ئالىملىرىنىڭ بىۋاسىتە يازغان ئەسىرىنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر ، خەنزۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشقان .

4 . سىڭقۇ سېلى ئۆزىنىڭ تەرجىمە پائالىيىتىدە ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نەمۇنىسىنى تىكلەشكە زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان .

5 . سىڭقۇ سېلى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر ئۇيغۇر نەسرىي ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىي ئەدەبىياتىنىڭمۇ پارلاق ئۈلگىسى ئىدى . بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، سىڭقۇ سېلىنىڭ ئىدىقۇت ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىسىمۇ زور بولغان . بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە شۇكى ، سىڭقۇ سېلى ئۆز دەۋرىدىكى خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بولغان بىر قانچە ئەسەرنى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا تونۇشتۇرۇپ ، قەدىمكى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا خەنزۇ ئەدەبىياتى ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلەردىن پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ④ .

قوللىمىزدا گەرچە سىڭقۇ سېلى يېزىپ قالدۇرغان شېئىر ئۆرنەكلىرى بولمىسىمۇ ، ئەمما بىز ئۇنىڭ تەرجىمە ماھارىتىدىن بىر قەدەر پىشقان شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز . بۇنىڭ ئۈچۈن « ئالتۇن يارۇق » تىكى خەنزۇچە شېئىرىي پارچىلارنىڭ تەرجىمىسىدىن بىر مىسال كۆرۈپ ئۆتەيلى :

祸哉爱子端严相
因何死苦先来通
若我得在渝前亡
岂见如斯大苦事

نە ئادا ئەردى ئاتايىم

كۆرگەن - كىشە ئوگۇكۇم .

ئۆلمەك ئۆمگەك نە چۈكەن

ئۈنرە كەلپ ئەر تۇردى .

سەنئەتدە ئۈنرە ئۆلمەك

بۇلايىن ئاي كۈن - كىيەم

كۆرمەيىن ئەر تى مۇنتەگ

ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكەن .

ھازىرقى ئۇيغۇر چىسى :

نە ئاپەت بۇ ئاتىكام ،

چىرايلىقم شۆھرىتىم .

ئۆلۈم ئازابى نە ئۈچۈن ،

ئاۋۋال سېنى ئېپكەتتى .

سەندىن ئاۋۋال ئۆلمەكەن ،

تېلەيتتىم ئەي قۇياشم .

كۆرمەس ئىدىم بۇنىڭدەك ،

ئۇلۇغ ئاچىق كۈلپەتنى .

خۇددى يولداش گېڭ شىمىن ئۆزىنىڭ سىڭقۇ سېلى ھەققىدىكى
بىر ماقالىسىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ، سىڭقۇ سېلى بۇ خەنزۇچە شې-
ئىرنى تەرجىمە قىلغاندا ، ئەسلى تېكىستىكى چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە
ئىدىيىۋى مەزمۇننى جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن ، ئا-
جايىپ ئىجاتكار يول تۇتقان ، ئۇ شۇ دەۋردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كەڭ
قوللىنىلغان يەتتە بوغۇملۇق مەرسىيە (بۇنداق مەرسىيەلەرنىڭ « تۈركى
تىللار دىۋانى » دا بىر مۇنچە نەمۇنىلىرى بار) ئۇسلۇبىدىن ماھىرانە
پايدىلىنىپ ، ئەسلى شېئىرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى ۋە سۆزلىرى بىلەن
چەكلەنمەستىن خەنزۇچە بىر كۈپلەت بىر كۈپلەت شېئىرنى ئۇيغۇرچىدا

ئىككى كۈپلەت قىلىپ پۈتۈنلەي قايتا يېزىپ چىققان . نەتىجىدە بۇ شېئىر شەكىل جەھەتتىن خەنزۇچىگە ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ئەسلى شېئىردىكى چوڭقۇر مەنە ھېسسىياتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىپادىلەپ بەرگەن ⑤ .

ئاتساڭ — بۇددا مۇھىتىدا يېتىشكەن ئۇيغۇر شائىر . بۇ شائىرنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرى پەقەت بىرلا بولۇپ ، ماۋزۇسى « ئون ساۋابلىق ئىشقا مەدھىيە » دەپ قويۇلغان (ماۋزۇ تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان) - « بۇلاق » 1981 - يىلى 2 - سان 37 - بەتكە قاراڭ . بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن بۇددا دىنىدىكى ماخايانا مەزھىبىنىڭ ئاساسلىق نومى بولغان ئاراتاساكا سۇترانى مەدھىيەلەشكە بېغىشلانغان . بۇ شېئىر ئۇلۇغ ئەنگىلىيە مۇزېيىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىغا ئائىت شېئىرلار توپلىمىنىڭ 36 - ، 37 - بەتلەردە .

- كۆل تارقان - مانى دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن شائىر .
- كىكى - بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن شائىر .
- پراتىيا ياشرى - بۇددا راھىبلىرىدىن چىققان شائىر .

ئاسىغ تۇتۇڭ - بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن مەشھۇر خەتتات ۋە شائىر .
چىسۇيا تۇتۇڭ - بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېتىشكەن يازغۇچى ۋە شا-ئىر .

قالىم كەيشى - بۇددا شەرىئىتىنى نەزىم بىلەن يېزىپ چىققان شائىر . يۇقىرىقلاردىن باشقا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ئايرىم شېئىرلارنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئىسلام دىنى مۇھىتىغا تەۋە ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم ⑥ . بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

مانا مۇشۇ شائىرلار ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە مۇئەييەن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ قىسىملىرىدىن ئىبارەت . بۇلار بىر تەرەپتىن ، ئەسەر تەرجىمە قىلىش ۋە كۆچۈرۈپ تار-قىتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، خەلق ئارىسىدا زور ئابروي قازانغان بولسا ،

يەنەبىر تەرەپتىن ، ئۆزىگە خاس شېئىر ئۇسلۇبلىرى بىلەنمۇ خەلىققە تو-
نۇلغانلار ئىدى .

ئىزاھاتلار

① « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1988 - يىل 15 -
ئاۋغۇست سانى 3 - بېتىگە قارالغۇ .

② ئىبراھىم مۇتئى : « خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرىسى-
دىكى مەدەنىي مۇناسىۋەتكە زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر تەرجىمان -
سىڭقۇسېلى » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1983 -
يىل 1 - سان 81 - بەت .

③ قاھار باراتنىڭ « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە
ھۆججەت » ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن . بۇ ماقالە « شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىق
لىرى » ژورنىلى ، ئۇيغۇرچە ، 1986 - يىل 1 - سانغا بېسىلغان .

④ ⑤ ئىبراھىم مۇتئى : « خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى
ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي مۇناسىۋەتكە زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر تەرجىمان -
سىڭقۇسېلى » - « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1983 -
يىل 1 - سان ، 89 ، 92 - بەتلەرگە قارالسۇن .

⑥ « ئاممىۋى مەدەنىيەت » ژورنىلىنىڭ (ئۇيغۇرچە) 1981 - يىل 4 -
سانىغا قارالغۇ .

بەشىنچى باب

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى

مەدەنىي ھايات

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەدەنىي ھايات ناھايىتى جانلانغانىدى. مەدەنىي ھاياتنىڭ جانلىنىشى، ئەلۋەتتە، ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللارغا باغلىق ئىدى. تاشقى ۋەزىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىدىقۇت خانلىقى تىكلەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىر مەزگىل پاراكەندىچىلىك شارائىتىنى ئوڭشاش بىلەن بەنت بولغان بولسا، ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىياغا تەھدىت كۈچ ھېسابىدا سانالغان تۈبۈتلەر (تەبەتلىكلەر) مۇشۇكى توپىلاڭ بىلەن ھەلەك ئىدى. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ئۇلار بىلەن تىركەشكۈدەك باشقا سىياسىي كۈچ يوق ئىدى. ئىچكى جەھەتتە، خانلىق ھاكىمىيەت يېڭى ماكاندا مۇستەھكەملىنىشكە پايدىلىق بولغان ھەر قانداق ئۈنۈملۈك چارىنى قوللىنىشقا جۈرئەت قىلدى. خانلىق تەۋەلىك دىكى پۇخرالارمۇ يېڭىلىق يارىتىش روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئاساسلىق تۇرمۇش ئىنتىزارلىقىدا «ئومۇمىي خەلق مەنپەئىتى» ئۈچۈن يېڭى ئاڭ تىكلەپ، غەيرەت، تىرىشچانلىق كۆرسەتتى...

نەتىجىدە، خانلىق دائىرىسىدە تاشقى مۇناسىۋەتلەرگە نورمالنى يۈزلىتىش تۈتۈلگەن، ئىچكى مۇناسىۋەتلەر تەڭشەلىپ، مەدەنىي ھايات جانلانغان بىرخىل ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. بۇنداق ياخشى ۋەزىيەت ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەر-قايسى ساھەلىرىدە كۆنكۈرت نامايان بولدى.

بىرىنچى پاراگراف ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە مۇزىكىچىلىق

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپلا كوئىنلۇن تاغلىرىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە ، تارىم ئويمانلىقىدىن جۇڭغار - ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا بىر مۇنچە قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بىر - لىكتە ياشاپ ئۆتكەن . بۇ جەرياندا ، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ، تاغ - قىيا چەكمە سۈرەت سەنئىتى ، شەھەر - قەلئە سەنئىتى ، شىنجاڭ ئۆڭكۈر سەنئىتى ، مىڭئۆي تام رەسىملىرى ، بۇت - ھەيكەلچىلىك سەنئىتى ، نەپىس يىپەك توقۇلما ، رەڭدار گىلەمچىلىك ، نەققاشچىلىق ، بىناكارلىق ، مۇزىكىچىلىق ، ئەل - نەغمە سەنئىتى ، مىڭلارچە كۈبلىت خەلق قوشاقلىرى ، ئاجايىپ خەلق چۆچەك ۋە داستانلىرى ... نى يارىتىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشتىكى جۈرئىتى ۋە قابىللىقىنى نامايان قىلغانىدى . ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىدا ، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى گۈزەل ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن يارىتىلىپ ، راۋاجلاندىرۇلغان - بېيىتىلغان ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىچىلىق سەنئىتى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىدى . شۇ سەۋەبتىنمۇ شىنجاڭ رايونى جاھان ئەھلىگە « ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى » نامى بىلەن مەشھۇر بولغان .

خەلق ناخشا - ئۇسسۇل مۇزىكىچىلىقىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن . ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس ھالدا پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دەۋر ئەدەبىياتى - ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىش ، چارچاشنى يەڭگىللىتىش ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلغان . ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلار ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ ، ھاياتلىق يولىنى ئىزدەش ئۈچۈن ، ئۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ، كوللېكتىپ ئەمگەك ئېلىپ بېرىشى لازىم ئىدى . كوللېكتىپ ئەمگەكنىڭ قايتىلىنىشى بەلگىلىك

« رىتىم » نى پەيدا قىلدى . رىتىملىق ئەمگەك يۇقىرى دەرىجىدە جىددىيە
 لىكىگە كۆتۈرۈلگەن چاغدا ، ئورتاق كۈچ چىقىرىپ ئەمگەكنى يېنىك ،
 ئەپچىل ۋە ئۈنۈمدارلىق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەلۇم ئەمگەك ساداسى چى
 قاردى . مانا بۇ ئىپتىدائىي مۇزىكىلارنىڭ دەسلەپكى ئۈندۈرمىسى ئىدى .
 شۇنىڭدىن كېيىن ئەمگەك سادالىرىنىڭ ئارىسىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەۋى
 ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي سۆزلەرنى قوشۇش بىلەن
 ئىپتىدائىي شېئىر - قوشاقلارغا ئايلاندى . (قېدىمقىلار مەنەت قىلىپا
 ئىپتىتار غەزەل ، غەزەل بىلەن مەنەتتىكى قىلار ئەۋزەل) دېگەندەك ،
 ئىپتىدائىي قوشاقلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك ساداسى بىلەن ھەقىقىي بىر -
 لەشتۈرۈلگەندى ① . مانا بۇ تەبىرى خەلق ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىق
 سەنئىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئىخچام باياندۇر . بۇ ھەقتە يەنە ،
 ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ كۆپلىگەن سەنئەت پائالىيەتلىرىنى تەكشۈرۈپ
 چىققان پىلخانوپ ، ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ئىچىدە « ھەربىر ئەمگەك تۈرىنىڭ
 ئۆزىگە خاس ناخشىلىرى بار . ناخشىنىڭ ئودارى ھامان ئىنتايىن مۇۋاپىق
 ۋە توغرا ھالدا ئاشۇ ئەمگەك تۈرىدە بار بولغان ھەرىكەت رىتىمىغا ماسلاش
 قان » ② دەپ ئېيتىدۇ .

بۇ ھەقتە پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنۇم كۈچلۈك
 نەزەرىيەۋى بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى : « ئىپتىدائىي ئەمگەك بىلەن
 ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ئىپتىدائىي سەنئەتنى پەيدا قىلدى . ئەمگەك
 تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە بىۋاسىتىلىكى ، ئەمگەكنىڭ ئېغىرلىقى ۋە
 زېرىكەرلىكى ، ئەمگەك جەريانىنىڭ رىتىمدارلىقى ، ئىنسان
 پىسخولوگىيىسىدىكى رىتىم تۇيغۇسى ۋاقىت خاراكتېرلىق سەنئەت - رىتىم
 سەنئىتىنى توغرىدىن توغرا تەلەپ قىلىپلا قالماستىن ، يەنە ئۇنى بىۋاسىتە
 ئەمىلىيەتكە ئايلاندۇردى ، ئىپتىدائىي ھاياتتا رىتىم غايەت زور مەنىۋى
 ئىز كىنىلىك كۈچىگە ئايلاندى . كۆپ خىل ئەمگەك كۆرۈش ۋە سەپەر
 جەريانلىرىدىن ، بۇ جەريانلاردىكى مۇۋەپپەقىيەت تەننەنلىرى ۋە
 مەغلۇبىيەت قايغۇلىرىدىن ھەر خىل رىتىملىق مۇزىكا كۈيلىرى ۋە ئۇسسۇل
 لۇق ھەرىكەتلەر كېلىپ چىقىشقا باشلىدى . كىشىلەر ئەمگەك ۋە كۆرۈش

جەريانلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىق ۋە سالماقلىق رىتىمىگە بارغانسېرى قانائەتلەندىمىدى ، ئۇنى بەدىئىيەشتۈردى ، ھەتتا ئەمگەك قوراللىرىغا ياكى ئۆز يانلىرىغا قۇغۇراقلار ئېسىپ ، ناخشا ئوقۇپ روشەن رىتىم بىلەن ئەمگەك قىلىدىغان ، ھايات كۈچۈرىدىغان بولدى . ئىسقىرىت ۋە داقا - دۇمباقلار ، ئەڭ ئالدى بىلەن داپ ۋە قوڭغۇراق ئىپتىدائىي چالغۇ سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى . بوستان ۋە چۆل - جەزىرە ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ، جەڭ ۋە ئوۋچىلىق ، ئولتۇراقلىق ۋە كۆچمەنلىك (تەقلىدىيات - ئەكسارىيات ئىجادىيەت) تىن ئىبارەت سەنئەت قانۇنى بويىچە كىشىلەرنىڭ رېئال تەقلىد چىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىچە رومانىك تەسەۋۋۇرىنى ، شۇ ئاساس تىكى بەدىئىي ئىجادىيەتنى ئىلگىرى سۈردى . مانا بۇلار ئىپتىدائىي ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدىكى تارىخىي سەۋەپلەر ئىدى » ③ .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئەينى دەۋرنىڭ ئەھۋالغا ماس كەلگەن ھالدا نامايان بولغان . يەنى ، ئەجدادلىرىمىز ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ئوۋچىلىقتا ئولجا - غەنىيەتكە ئېرىشسە ياكى ئۇرۇشتا غەلبە قازانسا ۋە ياكى شۇ قاتاردا كۆللىكتىپ ھاياتدا ئالاھىدە بىرەر مۇۋەپپەقىيەت يۈز بەرگەندە ، ئەر - ئايال ، ئۇلۇغ - ئۇششاق جەم بولۇشۇپ ، كۆللىكتىپ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلىشىپ ، ھاراق - شاراب ئىچىشىپ ، ناخشا - ئۇسسۇل ئوينىشاتتى . تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى « ئوغۇزنامە » دە بۇنداق كۆللىكتىپ مۇراسىم خاتىرىلەنگەن ④ .

5 ، 6 - ئەسىرگە ئائىت « ۋىي يىلنامىسى . گاۋچى تەزكىرىسى » دە گاۋچى (يەنى قاڭلىلار ياكى قاڭقىللار ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ بىر تۈركۈمى - ئا) نىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئۈستىدە توختالغاندا : « ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بىر يەرگە بىغىلىپ ، مۇراسىم ئۆت - كۈزگىنىدە ، توپلانغۇچىلار نەچچە تۈمەن بولاتتى . مال سويۇلۇپ ، ئات بەيگىسى قىلاتتى . سەيلە قىلاتتى . ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئوينىياتتى » ⑤ دەپ خاتىرىلەنگەن .

يۇقىرىقىدەك كۆللىكتىپ مۇراسىم ھەققىدە ، نادىر ئەسەر « دىۋانۇ

لۇغاتىت تۈرك « تىمۇ چىرايلىق قوشاقلار خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن :
 ئەسلىسى :
 كۈكلەر قامۇغ تۈزۈلدى .
 ئۇرۇق ، ئىدىش تىزىلدى .
 سەنسىز ئۈزۈم ئۆزەلدى .
 كەلگىل ئامۇل ئوينالىم ⑥
 ئۇرۇق باشى قازلايۇ .
 ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ .
 ساقىنچ قۇزى كىزلەيۇ .
 تۈن كۈن بىلە سەۋنەلىم ⑦
 ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم
 يۇقار قويۇپ سەكرەلىم
 ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم
 قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم ⑧
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا :
 بارچە سازلار تۈزۈلدى ،
 ئۇرۇق ، ئىدىش تىزىلدى .
 سەنسىز كۆڭلۈم بۈزۈلدى ،
 كەلگىل ، ئاستا ئوينايلى .
 ئۇرۇق بۇيىنى غاز كەبى .
 قەدەھ تولۇق كۆز كەبى .
 ھەسرەتنى تۈۋىگە يوشۇرۇپ ،
 تۈن - كۈن بىلەن سۈيىنەيلى .
 ئۈچ رەت ئىچىپ ۋارقىرايلى

يۇقىرى قويۇپ سەكرەيلى ، ئىسسىقلىقنى چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن ،
ئارىسلاندىك ھۆركىرەيلى ، ئىسسىقلىقنى چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن ،
قاينغۇ قاچتى ، سۆيىنەيلى .

بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىغا كۆرە ، سازلارنىڭ ھازىرلىنىپ ، ئەر -
ئاياللارنىڭ بىردەك ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ ، ھاراق - شاراب
ئىچىپ تەنتەنە قىلىشىپ - شاد - خۇراملىققا چۆمۈلگەنلىكىنى كۆز ئال
دىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز . دېمەك ، قوشاقلاردىكى تۇرمۇش كارتىنىسىدىن
بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا چالغۇ - سازلار بىلەن
مەرىكە - مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ، سورۇن تۈزۈپ ناخشا ئېيتىپ ،
ئۇسسۇل ئوينىدىغان ئادەتلەرنى رەسمىيلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز .
ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىق سەنئىتى - مەنىۋى مەدەنىيەت
نىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، جەمئىيەتنىڭ
تەرەققىياتى ، دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە خەلقنىڭ ئېستېتىك تەلپى بىلەن
ئۆزۈلۈكسىز ئۆزگىرىپ ، بېيىپ ، تاكامۇللىشىپ بارىدۇ .
ئۇسسۇل ، ناخشا ۋە مۇزىكا ئورگانىك ھالدا بىرىكىپ ، مۇكەممەل
بولغان سەنئەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى . ئەڭ ئالدى بىلەن
ئۇسسۇل بارلىققا كەلگەن . ئۇسسۇل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئىجات
قىلغان سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرى ، ئۇ دەسلەپتە ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك
ۋە تۇرمۇشتا مۇقەررەر ھالدا پەيدا بولىدىغان بەدەن ھەرىكەتلىرىنىڭ مەلۇم
بىر خىلىدىن پايدىلىنىپ ئىدىيە - ھېسسىياتنى ئىپادىلىشىدىن باشلانغان .
كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئاددىي ، قوپاللىقتىن مۇرەككەپ ، نازۇك ، قىزىق
قارلىقلىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان ۋە ئەڭ ئاخىرىدا گۈزەللەشتۈرۈلگەن
بەدەن ھەرىكىتى بىلەن ئوبراز يارىتىش ، ئۆزگىرىش پەيدا قىلىش ، رې-
تىمغا چۈشۈرۈش ، بىرىكمە ھاسىل قىلىش قاتارلىق ئاساسىي شەرتلەرنىڭ
ھەممىسىنى تولۇقلىغان يۇقىرى سەۋىيىلىك سەنئەت شەكىلىنىڭ بىرى
بولۇپ يېتىلگەن ① ، نوقۇل ئۇسسۇل تارىخى ئۈستىدە ، ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان تەتقىقاتچىلار ، ئەجدادلىرىمىز ياشىغان ئانا ما-

كانلارنىڭ بىرى بولغان شىنجاڭ (تارىختا غەربىي دىيار) رايۇنىدا كەم دېگەندە 4000 يىلدىن بۇيان ئۇسسۇل ئوينىلىپ كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ ⑩ .

مۇشۇ كىتابىمىزنىڭ باش تەرىپىدە ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە ، يەتتە سۇ رايونلىرىدا ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ، شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى كەڭرى ۋادا ، يايلاق ، قۇملۇقلاردا ياشىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندۇق . گەرچە ئۇلار ئەنە شۇ كەڭ زېمىندا تارقىلىپ ياشىغان بولسىمۇ ، تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى بىر پۈتۈنلۈكتىن كۆپ ھاللاردا ئايرىلمىغان . ئەجدادلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقى ھەققىدىمۇ خۇددى شۇنى ئېيتىش كېرەك . بۇ ھەقتە پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ : « كونا كىرىت ئالغاندا ، چالغۇ ، كۇيچىلىك تېمپىرامنتولوگىيىسى ، ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئۆزئارا بىر پۈتۈن بولغان ؛ غەربىي رايون بىلەن شىمالىي قۇملۇق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلچىلىقى بىر پۈتۈن بولغان » ⑪ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىق سەنئىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ، مۇجەسسەملەنگەن بىر خىل سەنئەت سىستېمىسى بويىچە « مۇقام » شەكلىنى ھاسىل قىلىپ تېخىمۇ تاكامۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن بولسا ، بۇنداق سەنئەتنىڭ ئىپادىلىنىشى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا تارىختىن بۇيان كۆپىنچە مەشرەپ شەكلىنى ئالغانىدى . ئەمدى مۇقامنىڭ شەكىللىنىش ۋاقتى توغرىسىدا كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ تەتقىقاتىدىن مۇنداق بىر ئابزاس نەقىل كەلتۈرۈش مۇمكىن : « مۇقام بىر خىل قەدىمىي سەنئەت شەكلى بولۇپ ، ئۇنىڭ باشلانغۇچ شەكلى مۇقدۇر ئىدى . ئۇ مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىلا بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرق قىسمىدىكى تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار - دىن لوپنۇر ئەتىراپىغىچە تارقالغان . مىلادى 4 - ئەسىردە ، كۇچا يازما ئەسەرلىرىدە مۇقام دېگەن نام رەسمىي ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەنلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ مۇزىكىلىرى خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىغىمۇ

تارقالغان» ⑫ . دېمەك ، ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقى بۇندىن 2200 يىللار بۇرۇنلا مۇكەممەل سىستېما شەكىللەندۈرۈپ ، يۈكسەك تەرەققىي قىلغانىدى .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىق سەنئىتى توغرىسىدا بىرمۇنچە خاس ئاتالغۇلار بولغان . قەدىمدە ناخشا - غەزەل « يىر » ، ئۇسسۇل « بۇدىگ » ، چالغۇ مۇزىكىسى ياكى يۈرۈش مۇزىكىلىق نەغمىلەر « كۈگ » ، مۇزىكا سەنئىتى « ئويۇن » دەپ ئاتالغان ⑬ . ئەندى ، ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىق سەنئىتى ھەققىدە توختالساق ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئور - خۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىچىلىق بىلەن يەرلىك سەنئەت ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرىكتۈرۈپ ، ئۆز دەۋرىگە خاس بولغان ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ، راۋاجلاندۇرغانىدى . بۇنىڭدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئىدىقۇتقا كۆچۈپ كېلىشتىن ئىلگىرىلا بۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن قېرىنداشلىرىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغان ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقى بولغان . بۇلار ئۆز ئالدىغا ئۇمۇرغول (قۇمۇل) ناخشا - ئۇسسۇلى ، ئىدىقۇت (تۇرپان) ناخشا ئۇسسۇلى ، كۈسەن (كۇچار) ناخشا - ئۇسسۇلى بولۇپ شەكىللەنگەنىدى . بۇنداق شەكىللىنىش - خاسلىشىش خاراكتېرىدىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدۇ . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇ خانلىقنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل مۇزىكىچىلىقى ئاساسەن ، ئەنە شۇ يەرلىك ناخشا - ئۇسسۇل مۇزىكىچىلىق سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانىدى . بۇنىڭدا كۈسەن (كۇچا) ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقنىڭ رولى گەۋدىلىك بولغان .

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا غەربىي دىيارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى ، مۇزىكىچىلىقى ھەققىدە ۋە بۇ ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەنلىكى ھەققىدە نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن . مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان تەتقىقاتچىلارنىڭ ئە

سەرلىرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقى ھەققىدە قىممەتلىك بايانلار بار . مۇشۇ بايانلارغا ئاساسلىنىپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇسسۇللىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن :
ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس ئۇسسۇللار : « گۈل پانۇس ئۇسسۇلى » ، « تاقلىما ئۇسسۇلى » . « باتۇر ئۇسسۇلى » ، « شىر ئۇسسۇلى » ، « نازىركوم ئۇسسۇلى » . . . قاتارلىقلار . بۇلاردىن « باتۇر » ئۇسسۇلى ئۇسسۇللۇق دراما ئىكەنلىكى قەيىت قىلىنىدۇ .
ئويۇن - تاماشىغا ھەۋەسكار بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئۇزاق تارىختىن بۇيان ناخشا - مۇزىكىدىن ئايرىلغان ئەمەس . بۇ ھال يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتىلغان ئىدىقۇت دەۋرىدە تېخىمۇ ئەۋجگە چىققانىدى .

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قويۇق مەدىنى مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلنەغمىلىرى ئەينى زاماندا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندە جامائەتچىلىكنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىغانىدى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ ئادەتتىكى ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا كونسرتلىرىدىن تاشقىرى بىر قىسىم چوڭراق ھەجىمىدىكى مەشرەپ - سەنەم ئەلنەغمىلىرىمۇ چاڭئەنگە كىرىشكە باشلىدى . بۇلار ئەينى دەۋردە ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغانىدى . بۇنىڭدىن بىر مىسال كۆرۈپ ئۆتەيلى :

تاڭ دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئوينالغان ئەللەر ئۇسسۇلى - « تاقلىما ئۇسسۇلى » تاماشىبىنلارنى قاتتىق مەھلىيا قىلغانىدى . بۇ ھەقتە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر لىۋ يەنسى « تاقلىما ئۇسسۇلى » ناملىق شېئىر يېزىپ قالدۇرغان :

يەرگە قويۇپ قولىدىكى ئۈزۈم تولغان سېۋىتىنى ،

كۈنپېتىشقا بىردىن قاراپ يادلىدى ئۆز يۇرتىنى ،

زەرباپ چەككەن يۇمشاق رەڭدار ئۆتۈكىدە تېپىپ سەكرەپ ،

يالتىراتتى زەر كەمەرنىڭ ئۈستىدىكى ياقۇتىنى .

جىمجىت ھەريان ، ھەممە كىشى كۆڭۈل قويۇپ نەزەر سالغان ،
پىيا بىلەن مۇڭلۇق نەيمۇ كۆرسەتكەچكە قۇدرىتىنى .
ئاق ھەم قىزىل گۈللۈك زىلچە تۆپىسىدە قايناپ ئۇسسۇل ،
تەسۋىر قىلدى چىمەنلىكتە كەچتە يانغان شام ئوتىنى .
مەيلەر تۈگەپ ساز توختىدى ، ئاياغلاشتى ئۇسسۇلمۇ ھەم ،
توزغاق كۆلى غەربىدە ئاي كۆتۈرگەندە ئوغىقىنى ⑭ .

بۇ شېئىرنىڭ باشتىكى ئىككى مىراسى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا
ئۆز يۇرتى تۇرپاننى ئەسلىگەن ھەرىكەت قىياپىتىدە سەھنىدە ئۇسسۇل
ئوينىۋاتقان چىۋەر ئۇيغۇر ئۇسسۇلچىسىنى نامايان قىلىدۇ .
ئەينى دەۋردە غەربىي دىيارنىڭ (بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ) ناخشا -
ئۇسسۇل ، مۇزىكىچىلىقنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كىرىپ زور شوھرەت
قازانغانلىقى - چېگرىدىن ھالقىغىدەك سەۋىيىگە يەتكەنلىكى بىز دېمەكچى
بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكا
چىلىقنىڭ زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن دەلىللەپ
بېرىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ
يەندې ئەلچىلىككە ئىدىقۇتقا كېلىپ ، بۇ خانلىقتا كۆرگەن -
بىلىگەنلىرىدىن يازما قالدۇرۇشقانىدى . ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ « ئىدىقۇتقا
ئەلچىلىك خاتىرىلىرى » (使高昌记) ناملىق ئەسىرىدە ئىدىقۇت خانى
ئارىستانخاننىڭ ئۇنى بېشبالىقتا تاللانغان دراملار ۋە ئويۇنلار بىلەن كۈ-
تۈۋالغانلىقىنى ، خان ، خان ئاغچا ۋە خان قىزىنىڭ ئۇنىڭ شەرىپىگە
مۇزىكىلىق قىيىق سەيلىسى ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان . بۇ
ئەلچى ئۆز خاتىرىسىدە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقاچان سازنى يېنىدىن
ئايىرمايدىغانلىقىنى ھەتتا ئاتلىق يول يۈرگەندىمۇ سازنى بىللە ئېلىپ يۈ-
رىدىغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان .

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ھەم تەتقىقات
ماتېرىياللىرىدا بايان قىلىنىشىچە ، ئۇيغۇرلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى

دەۋرىدىكى چاغلىرىدا ، ئۇلاردا مۇنتىزىم بولغان ئوردا ئور كىستىرلىرى ،
ھەربى ئور كېستىمىر ، دىنىي مۇراسىم ئور كىستىرلىرى ، خەلق ناخشا -
ئۇسسۇلچىلىقى ... قاتارلىقلار بولغان ⑩ . بۇھال ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى
دەۋرىدىمۇ داۋاملاشقان ۋە يەنىمۇ ئېتىبار بېرىلگەن .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ،
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرگە بېرىپ تۇرغان - مەدەنىي ئالاقىنى كۈچەيتىشتە
زور رول ئوينىغان سەنئەت ئۆمەكلىرى بولغان . بۇنداق ئۆمەكلىرنىڭ
ئۆزلىرىگە خاس گىرىم فورمىلىرى ، كىيىم - كېچەكلىرى ، نومۇر - كۈن-
سىرتلىرى بولغان (بۇ سەنئەت ئۆمەكلىرى ، ئىدىقۇت خانلىقى
تەۋەلىكىدە ، يەنە ، قۇمۇل ، تۇرپان ، كۇچا ئۆمەكلىرى دەپ
ئايرىلغان) ⑪ . بۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا بېرىپ ماھارەت
كۆرسەتكەنلىرىدە ، بۇلارنىڭ ماھارىتىگە يەرلىك ئاھالىلەر ئاپىرىن ئوقۇش-
قان . بۇ ھەقتە ئا ، فۇن ، گابائىن مۇنداق دەيدۇ : « شۇ دەۋر (ئىچكى
ئۆلكىلەر) دىكى خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، قەدىمىي شىنجاڭنىڭ
بەدىئىي سەنئىتى ، ئاۋازسىز تىياتىرى ، ئۇسسۇلۇق تىياتىرى ، ناخشا ،
ئور كېستىر ۋە ئىپتىدائىي تىياتىرلىرى ناھايىتى زور مەھلىيا قىلىش كۈ-
چىگە ئىگە ئىدى » ⑫ .

ئىدىقۇت دەۋرىدە مۇزىكىچىلىقىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي
قىلغانىدى . بۇ دەۋردە قوللىنىغان سازلارنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ ،
تۇرپان سازەندىلىرىنىلا ئېلىپ ئېيتساق ، ئۇلار : غۇڭقا ، پىيا (بەرباپ) ،
راپاپ ، بالىمان ، يالغۇزەك (نەي) ، شىباۋ ، داپ ، جىلۇ دېپى ، بەل دۈم-
بېقى ، دالا ناغرىسى قاتارلىق چالغۇلارنى ئىشلەتكەن ⑬ .

قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ناخشا - ئۇسسۇل ،
مۇزىكىچىلىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكە-
نىدى . بۇ ھەقتە سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان سەنئەتشۇناسلىق
پەنلىرىنىڭ كانىدىئاتى تامارا ئەلباقىيېۋامۇ ئۆزىنىڭ « روھىي بايلىقىمىز »
ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ : « ئۇيغۇر تۇرپان ئىدىقۇتلىقى دەۋرى
(X - IV ئەسىرلەر) دىن قالغان ئارخىتېكتۇرا يادىكارلىقلىرى -

« مىڭئۆي » تامليرىدىكى ئاجايىپ رەڭلىك رەسىملەر - ئۇيغۇرلاردا مۇقام ئانىسىنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىنى دەلىللەيدىغان قىممەتلىك مىساللاردۇر. بۇ نەقىش - سۈرەتلەردە رەققاسلار ۋە قەدىمىي ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىدا (ئۇد، قالدۇن، دۇتار، راۋاپ، ساپايى، نەي ۋە باشقىلاردا) نەغمە قىلىۋاتقان سازەندىلەر، سېرىك ۋە ئۆرپ - ئادەت كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن ⑩ .

خۇلاسلىغاندا، ئەزەلدىنلا ناخشا - ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن كەلگەن، ئىجتىپانلىق، يېڭىلىق يارىتىش روھىغا باي ئۇيغۇرلار، ئىدىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى يۈك سەلدۈرۈشتە ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىچىلىققىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكەندى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئوردا، ھەربىي، دىنىي ئېھتىياج بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ مۇنتىزىملاشقانلىقى، قومۇل، تۇرپان، كۇچا رايونلىرىنى مەركەز قىلغان رايونلار ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بېرىلگەن ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىچىلىقنىڭ خاسلىشىش يۆنىلىشىدە تەرەققىي قىلغانلىقى، مەخسۇسلاشقان سەنئەت ئۈمەكلىرىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، چالغۇ - سازلارنىڭ تارىلىق چالغۇ، پۇۋلىمە چالغۇ، ئۇرغۇلۇق چالغۇ قاتارلىق تۈرلەر بويىچە كۆپ خىللاشقانلىقى، مۇزىكا ئاۋاز باسقۇچىدا ئەنئەنە بويىچە بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز باسقۇچى سىستېمىسىنىڭ قوللىنىلغانلىقى، ناخشا - ئۇسسۇلچىلىقنىڭ چېگرا ھالقىغانلىقى... مانا بۇلار، ئەينى دەۋردىكى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىچىلىقنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىزاھاتلار

- ① ئابدۇكېرىم راخمان: « خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزىرىيىسى »، ئۇيغۇرچە، 30 - بەت. شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكولتېتى باستۇرغان كىتاب. 1983 - يىل، ئۈرۈمچى.
- ② پىلىخانوپ: « (ئادرېسسىز خەتلەر) - سەنئەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش »، خەنزۇچە، 39 - بەت. خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1962 - يىل نەشرى.

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن : « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 2 ، - ، 3 - بەتلەر ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980 - يىلى نەشرى .

④ گېڭ شىمىن ، تۇرسۇن ئابۇيۇلار نەشرگە تەييارلىغان « قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى - ئوغۇزنامە » نىڭ 60 ، - ، 61 - بەتلەرگە قارالسۇن . مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى .

⑤ « ۋېي يىلنامىسى ، گاۋچې تەزكىرىسى » 6 - جىلدقا قارالسۇن .
⑥ « تۈركى تىللار دىۋانى » ئۇيغۇرچە ، 3 - توم 181 - بەت ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى .

⑦ « تۈركى تىللار دىۋانى » ، ئۇيغۇرچە ، 1 - توم 135 - بەت .

⑧ « تۈركى تىللار دىۋانى » ، ئۇيغۇرچە ، 1 - توم 193 - بەت .

⑨ ⑩ قۇربان ۋەلىنىڭ « بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز » ناملىق كىتابىنىڭ 240 ، - ، 239 - بەتلەرگە قارالسۇن .

⑪ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن : « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 96 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980 - يىلى نەشرى .

⑫ گۈمۈن يېۋېي : « ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا » - « شىنجاڭ سەنئىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1983 - يىلى 1 - سان . 98 - بەت .

⑬ ھۈسەيىن كېرىم : « ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى توغرىسىدا » - « شىنجاڭ سەنئىتى » ئۇيغۇرچە ، 1985 - يىلى 5 - سان ، 69 - بەت .

⑭ ئا . مۇھەممەت ئىمىننىڭ « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ناملىق كىتابىنىڭ 64 - بېتىدىن ئېلىندى .

⑮ « شىنجاڭ سەنئىتى » ژورنىلىنىڭ (ئۇيغۇرچە) 1985 - يىلى 5 - سان 79 - بېتىگە قارالسۇن .

⑯ ئا . مۇھەممەتتىمىننىڭ « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .

⑰ ئا . فون . گابائىن : « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » - « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژورنىلى » ، ئۇيغۇرچە ، 1980 - يىلى 3 - سان 69 - بەت .

- ⑱ ئا. مۇھەممەت ئىمىننىڭ « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۈسۈل سەنئىتى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
- ⑲ ئالمۇتىدا چىقىدىغان « پەرۋاز » ناملىق توپلامنىڭ 1985 - يىللىق سانغا قارالسۇن .

ئىككىنچى پاراگراف ئاممىۋى تەنتەربىيە شەكىللىرى ۋە ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا ئويۇن - تاماشىغا ئامراق ، ناخشا - ئۈسۈلغا ھېرىسمەن ، جەڭگىۋار روھ - لۇق ، باتۇرلۇق ، چەبەدەس - چەۋەندازلىققا خۇشتار ، ئىلىم - پەنگە ئىنتىلىدىغان ، ھۈنەر - كەسىپكە ماھىر ، يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلگۈچى بىر مىللەت . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر پۈتۈن پىسخىك ئالاھىدىلىكىدە گەۋدىلىك بولغان يۇقىرىقى تەرەپلەر ، « ئاسايىشلىق دەۋرى » بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە تېخىمۇ يارقىن نامايان بولغانىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇخىل پائالىيەتلەرگە ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىمكانىيەت كەڭ بولغان . بۇنداق پائالىيەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئەنئەنىۋى ئادەتنىڭ داۋاملاشتۇرۇلۇشى بىلەن ، دىنىي مۇراسىملار بىلەن ، ئىلىم - پەن كۆرەكلىرى بىلەن باغلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلاتتى . بۇ پائالىيەتلەر پادىشاھتىن تارتىپ ئاددىي پۇخرالىغىچە - پۈتۈن خانلىق ئەزالىرىنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى . خانلىق ھاكىمىيەت دائىرىلىرى ئەنە شۇ پائالىيەتلەرنى قوللاپلا قالماستىن ، ئۆزلىرىمۇ بۇ پائالىيەتلەرنىڭ مۇھىم ئىشتىراكچىلىرىدىن بولغان . ھەتتا خاقانلار پۇخرالارغا زىياپەتلەر بېرىپ ئىلھاملاندۇرۇش ئۈسۈلىنىمۇ قوللانغان . « ئۇيغۇر خاقانلىرى دائىم دېگۈدەك زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ خەلقنى چىللايتتى . بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ خاقانغا نىسبەتەن ھۆرمىتى ئاشاتتى . بۇنداق زىياپەتلەر ناھايىتى مولچىلىق بولاتتى ، زىياپەت سورۇنلىرىدا نەغمە - ناۋا ياڭرايتتى » ① .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت نىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى مىسسىلىسز گۈللىنىش باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئېتىبار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ۋە ئاممىۋى تەنتەربىيە شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەنمۇ چۈشىنىش مۇمكىن . بۇنى تۆۋەندە ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىمىز :

1 . ئوغلاق تارتىش ۋە بەيگە

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجتىمائىي ھايات تارىخىدا « ئات مەدەنىيىتى » ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . تەخمىنەن مىلادىدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇن ئىنسانلار ئات مىنىش تېخنىكىسىنى ياراتقاندىن كېيىن ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ (بولۇپمۇ كۆچمەن ھاياتنى بېشىدىن كەچۈرگەن خەلقلەرنىڭ ، يەنى يايلاق خەلقلەرنىڭ) ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . بۇنداق ئۆزگىرىشتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمۇ مۇستەسنا بولغان ئەمەس .

ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، چارۋىچىلىقتا زور يۈكسىلىش كۆرۈلدى . كېيىنچە ، ئىنسانلار ئاتتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى ھەم ھەربىي ئىشلاردا ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى . مانا مۇشۇ ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانلاردىن كېيىن ، ئات بىلەن زىچ باغلىق بولغان بىر قاتار تەنتەربىيە شەكىللىرى ۋە ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى . ئوغلاق تارتىش ، بەيگە ، چەۋ - گەن ئويۇنى (ئاتلىق ئوينىلىدىغان بىر خىل توپ ئويۇنى) قاتارلىقلار ئەنە شۇ ئات بىلەن باغلىق بولغان تەنتەربىيە شەكىللىرى ۋە ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ .

ئوغلاق تارتىش - تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ھەرىكەت چانلىقى كۈچلۈك ، قەيسەرلىك ۋە چەبەدىلىك تەلەپ قىلىنىدىغان ئەنئەنىۋى ئات ئۈستى تەنھەرىكەت تۈرى . ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بۇ ھەرىكەت تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېيت -

بايرام ۋە خۇشاللىق چوڭ يىغىلىشلاردا، توي - تۆكۈنلەردە ئېلىپ بېرىلىپ كەلگەن .

بۇ خىل تەنھەرىكەت تۈرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا « تۈرك قامۇسى » دا مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ : « تۈركىي قوۋملاردا تەنتەربىيە ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدا كۆچمەن قەبىلە ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان زامانلاردىن ھېسابلىغاندا ئۇزۇن بىر تارىخقا ئىگىدۇر . ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياۋايى پادىلار ھالىدا ياشاۋاتقان ئاتنى تونۇغان ۋە ئۇنى ئۆزلەشتۈرگەن تۈركىي قەۋملەر ئۇنى يالغۇز بىر جەڭ ۋاسىتىسى قىلىپلا قالماستىن ، تىنچ ۋاقتلاردىمۇ ئات ئۈستىدە تۈرلۈك تەنتەربىيە ئويۇنلىرىنى ئوينىتىتى ۋە ئات بەيگىلىرىنى ئويۇشتۇراتتى . ئوغلاق تارتىش ، قىز قوۋار ، كۆك بۆرى ، بەيگە ئويۇنلىرى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئات ئۈستىدە ئورۇندىغان ئەڭ قەدىمىي تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ » ② . دېمەك ، ئوغلاق تارتىش ۋە بەيگە تۈركىي خەلقلەرگە خاس بولغان ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئات ئۈستى تەنھەرىكىتىدۇر .

ئوغلاق تارتىش ئۇسۇلى : ئوغلاق تارتىشنى باشلاشتىن بۇرۇن ئات تاپ قويۇلغان ئوغلاق (ياكى موزاي) نى سويۇپ ، باش ۋە پاقالچاقلىرىنى ئېلىۋېتىپ ، ئۈچىنىنى بوغۇپ قويدۇ . بەزىدە ئىچ - قارنى ئېلىپ تاشلىنىپ ، سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ . ئوغلاق تەييارلانغاندىن كېيىن كەڭ تاشا ئوتلاققا ياكى كەڭ ، تۈز مەيدانغا تاشلاپ بېرىلىدۇ . ئېتى يۈگرەك چەۋەندازلار ئالدىن كېلىپ ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ، ئۈزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمغا بېسىپ ئېلىپ قاچىدۇ ، باشقىلار قوغلاق تالىشىدۇ . ئادەتتە ياخشى تونۇشلارمۇ مۇسابىقە ۋاقتىدا ، ھەرگىز بىر - بىرىگە يول قويۇش مايدۇ . ئوغلاقنى چىڭ تۇتۇپ ، ئۇنى تېقىمغا بېسىپ بار كۈچى بىلەن تارتىدۇ . بۇ چاغدا ئات توختىماي ئايلىنىدۇ ، ئادەم تىرىكىشىدۇ . كۆر - گۈچى ئامما ۋارقىرىشىدۇ . پۈتۈن مەيدان جىددىيلىشىپ ، كىشى قەلبىنى ھاياجانلاندىرىدۇ . ئېلىپ قاچقان ئوغلاققا باشقىلار يېتىۋالسا ، نەچچە ئونلىغان چەۋەندازلار غۇزمەك بولۇۋېلىپ ، تەرەپ - تەرەپتىن قىستىلىپ كىرىدۇ . ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئېلىپ قېچىش يۆنىلىشىنى توسايدۇ .

غۇزەمەك بولۇشۇۋالغان ئوغلاقچىلار توپىنى بۆسۈپ چىقىشقا تىرىشىدۇ . بە-
زىدە بىر توپ كىشىلەر بىرلىشىۋېلىپ ، قوغداش ، تېقىمغا ئېلىپ قېچىش
ۋە قوغلاپ كەلگەنلەرنى توساش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىش تەقسىم قىلىدۇ .
شۇنداق بولسىمۇ ، كۈچلۈك ئات مىنگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئوغلاقنى تارتىپ
چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ . ئوغلاقنى تارتىپ ئېلىپ قاچقۇچىلار قوغدىغۇ-
چىلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئوغلاقنى ئالىدۇ . دە ، ئېلىپ قاچىدۇ .
مۇشۇنداق قايتا - قايتا تالىشىش ، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم
ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش جەريانىدا باشقىلارنى يەتكۈزۈپ ، ئوغلاقنى
قايسى تۆيگە تاشلىسا ياكى بەلگىلەنگەن پەللىگە ئاتسا ، شۇ تەرەپ غەلبە
قىلغان بولىدۇ . ئوغلاقمۇ شۇلارغا مەنسۇپ بولىدۇ .

بۇنىڭدىن باشقا يەككە تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بولۇپ ،
تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تاشلىنىدۇ . بۇ چاغدا ئۆز ئورۇنلىرىغا ۋە
كىلىك قىلىدىغان ئىككى چەۋەنداز ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ تارتىشقا
باشلايدۇ . كىمىنىڭ كۈچى كۆپ ، ئېتى كۈچلۈك بولسا ، شۇ كىشى
ئوغلاقنى تارتىپ ئالىدۇ . لېكىن ئوغلاقنى ئېلىپ قاچمايدۇ . بۇنداق
مۇسابىقە كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇخىل تارتىشىش
ئۇسۇلىدا قاتناشقان ئادەم سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ، يېڭىلىگەننى
قالدۇرۇش ياكى ئالماشتۇرۇش تۈزۈمى قوللىنىلىدۇ . ③

ئوغلاق تارتىشىشنىڭ بىر يۈرۈش قائىدىلىرى ، كۆزەتكۈچى - ھۆ-
كۈم قىلغۇچىلىرى بولىدۇ . يۈرت ئىچىدىكى ئوغلاق تارتىشتا (خەلق
ئارىسىدىكى توي - تۆكۈنلەردە سېلىنغان ئوغلاقتا) ئوغلاقنى كۆزلىگەن
تۆيگە تاشلىغۇچى تەرەپكە يەنى ئۇتقان تەرەپكە ، شۇ ئوغلاق تاشلانغان
ئۆي ئىگىسى تەرىپىدىن زىياپەت بېرىلىدۇ . ئوغلاق تارتىشنى ئۇيۇشتۇر-
غۇچى غەلبە قىلغۇچى چەۋەندازلارغا قائىدە بويىچە مۇكاپات بېرىدۇ .
ئوغلاق تارتىشتا ، چەۋەندازلارنىڭ چېۋەرلىكى ۋە
كۈچلۈكلۈكىدىن سىرت ، يۈگۈرۈك ، ياخشى ئاتنىڭ بولۇشى ئاساسىي
شەرت ئىدى . بۇنداق ياخشى ئاتلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدە
كۆپلەپ يېتىشتۈرۈلەتتى ، « بېشبالىق ئەتراپلىرى ئات يېتىشتۈرۈشكە نا-

ھايىتى لايىق كېلىدىغان بىر رايون ئىدى . بۇ رايوندا ناھايىتى كۆپ يىلقا توپلىرى بار ئىدى . ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ خوتۇنلىرى ، ئوغۇللىرى ۋە يەنە شاھزادىلەرنىڭ ھەممىسىمۇ ئايرىم - ئايرىم ئات پادىلىرىغا ئىگە ئىدى . ھەر بىر يىلقا توپى ئايرىم - ئايرىم ئوتلاقلاردا ئوتلايتتى . ھۆكۈمدارنىڭ خوتۇنىنىڭ ھەر بىر شاھزادىنىڭ ئاتلىرىنىڭ رەڭلىرى ئايرىم ئىدى . ھەر كىم ئۆز ئېتىنى رەڭگىگە قاراپ تونۇۋالاتتى . مۇنداق ئەھۋالدا ئاتلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەيتتى . يىلقىلار ناھايىتى تولا بولۇپ ، پۈتۈن بېشبالىق ۋادىسى بويىچە ئوتلىشاتتى . ئۇلارنىڭ سانىنى پەقەت ئاللا بىلىدۇ ... » ④ . مانا بۇ ئىخچام بايان ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات يېتىشتۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بېشبالىقتىن باشقا ، ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىگە قاراشلىق بولغان قارا شەھەر ، ئىلى ۋادىلىرىدىنمۇ ناھايىتى ياخشى ، نەسىللىك ئاتلار يېتىشتۈرۈلگەنىدى . بۇنداق ئەۋزەل شارائىت ، ئەينى دەۋردە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاتقا باغلىق ھەرخىل پائالىيەتلىرىگە كەڭرى ئىمكانىيەت تۇغدۇرغانىدى .

ئات بەيگىسى — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئارىسىدا تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان چەۋەندازلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە « ئەر قانىتى ئات » دېگەن ماقال بار ، ھەقىقەتەن ، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئاتتىن ئايرىلغان ئەمەس . ئۇزاق تارىخقا نەزەر سالساق ، ئوۋ ئوۋلاش ، يىراق جايلاغا خەۋەر يەتكۈزۈش ، جەڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ھامان يۈگۈرۈك ئاتلارنى تاللاشقا توغرا كەلگەن . مۇشۇ قاتاردىكى ئات چاپتۇرۇش پائالىيىتىدە تەبىئىي ھالدا بەيگە ئېلىپ بېرىلغان .

« تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى » ناملىق كىتابنىڭ 276 - بېتىدە « دالا يۈرۈشلىرى تۈرك خەلقللىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلەر بولۇپ ، ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇش ھازىرلىقى سۈپىتىدە بولغان دائىمىي تەنتەربىيە ھەرىكەتلىرى ئىدى . ئاتقا مىنىش ، ئات ئۈستىدە ئوق ئېتىش ھەممە كىشىنىڭ تەبىئىي مەشغۇلاتلىرى بولغان . ئات بەيگىسى ، ئات ئۈستىدە

چوماقلىشىش ، دېسكا ئېتىش ، چېلىشىش ، قۇشچىلىق (ئوۋ) ۋە باشقىلار ئۇلارنىڭ كۆرۈش ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەيتتى ... دېيىلگەن .
ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىمۇ بەيگە توغرىسىدىكى سۆز - جۈملىلەر ، ماقال - تەمسىللەر ئۇچرايدۇ . مەسلەن : « دىۋان » نىڭ 1 - توم 146 - بېتىدە : « ئارغۇن ، شالغۇت ، ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات . بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئۇزۇپ چىقىدۇ » ، « شوخ ئېتىم تېزلىك بىلەن چاپتى ، بەيگىدە ئۇزۇپ چىقتى » (« دىۋان » 1 - توم ، 188 - بەت) دەپ خاتىرىلەنگەن .
يۇقىرىقى بايانلاردىن (خاتىرىلەردىن) بىز تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۈملىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئات بەيگىسى پائالىيىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز .

سەخەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ « غەربىي دىياردىن تۇلپارلار چىقىدۇ » غانلىقى خاتىرىلەنگەن . « تۇلپار » دەپ تەرىپلەنگەن يۈگۈرۈك ، نەسىللىك ئاتلار بولسا ، تارىختا پەرغانە ، ئىلى ، قاراشەھەر ، بارىكۆل يايلاقلىرىدا يېتىشتۈرۈلگەن ئاتلار ئىدى .

ئىدىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە ، ئات يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، ئاتلار خىللىرى بويىچە ، رەڭگىگە قاراپ پادىلارغا ئايرىلىپ بېقىلغان . يەنە شۇنىڭدەك ، ئاتلار بەيگە ئېتى ، مىنىش ئېتى ، ھەربىي ئات ، پوچتا ئېتى ، تېرىلغۇ ئېتى دېگەندەك تۈرلەر بويىچە پەرقلەندۈرۈلۈپ ، ئېتىياجىغا قاراپ پەرۋىش قىلىنغانىدى . ئات بەيگىلىرى قەدىمدە كۆپىنچە مەۋسۈم بايراملىرىدا داغدۇغىلىقراق ئۆتكۈزۈلەتتى . توي - تۆكۈنلەردىمۇ ئۆتكۈزۈلەتتى .
« تارىختىكى ئات بەيگىلىرىنى قەبىلە ، يۇرت ئاقساقاللىرى پۈتۈنلەي ھۆددىگە ئېلىپ ئۆتكۈزگەن . ئات بەيگىسىنىڭ كۆلىمى قەبىلە ، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ، چارۋىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بەلگىلەنگەن . كىچىك كۆلەمدىكىلىرىگە ئادەتتە 10 نەچچە ئات ، چوڭ كۆلەمدىكىسىگە 200 ، 300 ئات قاتناشقان . بەيگىدە ئۇزۇپ چىق قانلارغا قارا مالدىن بىر قانچىنى مۇكاپات بېرىدىغان تۈزۈم بولغان » ⑤ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ئوغلاق تارتىش ، ئات بەيگىسى ۋە ئات چاپتۇرۇپ قارىغا ئېتىش (ئوقيا ئېتىش) پائالىيەتلىرى دائىم بولۇپ تۇراتتى . « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق كىتابتا : « ئۇيغۇر ئەر كەكلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئىشى - ئات مىنىش ۋە ئوق ئېتىشتۇر . تۇرپاندا بۈيۈك شەھەردە ماكانلاشقان تۇججارلار (Tucclar) بۇ ھەۋەستىن خالىي ئىدى . بۇددا ۋە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلار بولسا جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتمىغانىدى . ئۇلار پەقەت جەڭ قىلىش ئادەتلىرىنى (ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى) (تەنھەرىكەت) شەكلى بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ ، ئۇ ئادەتلىرىنى ئۇنتۇمىغانىدى » ① دەپ يېزىلغان . بىز بۇ قىسقا باياندىن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات بەيگىسى ۋە ئوغلاق تارتىشتەك پائالىيەتلىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئېلىپ بېرىشىدىغانلىقىنى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىلكىدە بولغان زېمىنلاردا - تەڭرى تېغىنىڭ شەرقى ئۈچىدىكى بارىكۆل ، بېشبالىق ئوتلاقلىرى ، تۇرپان ئويمانلىقىدا كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىكلەر ، جۇڭغار ، ئىلى ۋادىلىرى ، قاراشەھەر - يۇلتۇز يايلاقلىرىدا ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە بەكمۇ قۇلايلىق شارائىت بار ئىدى . ئەينى دەۋردە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا بۇ خىلدىكى پائالىيەتلەر ھەر دائىم ئېلىپ بېرىلغان ، بۇنىڭغا ھەممە پۇخرا بىردەك ئىشتىراك قىلىشقا ھېرىسمەن ئىدى .

2 . چەۋگەن ئويۇنى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي پۇراققا ئىگە بولغان ئات ئۈستىدىكى ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى - چەۋگەن (ئات توپى) ئويۇنى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە . ئېلىمىز ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسى 1970 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن مىلادى 7 - ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان ھەيكەلنى - ئات توپى ئويناۋاتقان لاي قورچاق ھەيكەلنى

تاپتى . بۇ ھەيكەل ئاپتونۇم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلنىۋاتىدۇ .
ئۇيغۇرلارنىڭ چەۋگەن ئويۇنى ھەققىدە II - ئەسىردە ئۆتكەن
مەشھۇر مۇتەپەككۇر ، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «
قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئادىبى ئەسىرىدە مۇنداق مىسىرالارنى
يېزىپ قالدۇرغان : 2635 - بېيت : (ئەسلىسى)

چۆگەنكە كەد ئەرسە ئاتار ئەرسە ئوق ،
يەنە قۇشچى ئاۋچى ئارزۇندا ئوزۇق .

يەشمىسى :

(ئۇ بىلسۇن چەۋگەننى ئاتار بولسۇن ئوق ،
يەنە قۇشچى ۋە ئوۋدا تەڭدىشى يوق) ⑦

« تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى » نىڭ 29 - توم 383 - بېتىدە
: « بۈگۈنكى ئات ئۈستىدە ئوينىلىدىغان چەۋگەن ئويۇنى ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى تۈركى قەۋملەرنىڭ قەدىمكى زاماندا ئات ئۈستىدە ئوينىغان
ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى . كېيىن چەۋگەن ئويۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن
ھىندىستانغا كەلتۈرۈلدى . ئۇ يەردە ئىنگىلىزلار كۆرۈپ ، ياۋرۇپاغا ئېلىپ
بېرىشتى . ھازىر « پولو » (Polo) نامى بىلەن دۇنياغا تونۇلدى » دەپ
يېزىلغان .

يۇقىرىقى تارىخىي ئەسەر (قۇتادغۇبىلىك) ۋە ئارخېئولوگىيىلىك
بۇيۇملاردىن ئات توپى ئويۇنىنىڭ تۈركى خەلقلەرنىڭ ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە يېقىپ ئىجات قىلىپ ،
راۋاجلاندىرغان ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت ئويۇنى ئىكەنلىكىنى ، جۈملىدىن
بۇ ئويۇننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى تارىخىي شارائىتتا ، ئىدىقۇتقا ئوخشاش
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مەركەزلىرىدە كەڭ تۈردە ئوينالغانلىقىنى بىلىش تەس
ئەمەس .

قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ، چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق قاتارلىق
تىرىكچىلىك مەشغۇلاتلىرى بىلەن شوغۇللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى

ئاتتىن ئايرىلمىغانىدى . ئۇلار ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا قوللىرىغا چوماق - توقماق ئېلىپ ئاتلىق ئوۋچىلىق قىلىشقان . ئوغلاق تارتىش ، ئات چاپتۇرۇپ قارىغا ئېتىش (ئوقيا بىلەن) ، چەۋگەن ئويۇنى ، ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش ، بەيگە مۇسابىقىسى قىلىش . . . قاتارلىق ئات ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈرلۈك ئويۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كۆڭۈللۈك ئويۇنلىرى ئىدى . بۇنداق ئويۇنلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى .

چەۋگەن ئويۇنىنى ئويناش ئۇسۇلى : « مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 600 ماگدام ، كەڭلىكى 200 ماگدام ئەتراپىدىكى تۈزلەڭدە 80 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر تەرىپى گادىياچ كالتەك بىلەن كۆندىن ياسالغان ئالما چوڭلۇقىدىكى توپنى ئىككى تەرەپ بولۇپ قارىمۇ قارشى ياسالغان قاپىقىغا كىرگۈزۈپ ئوينىدۇ . تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ھەر تەرەپتىن 4 تىن ئاتلىق قاتنىشىدۇ . خۇلاسە - قايسى تەرەپ توپنى قاپىقىغا كۆپ چۈشۈرسە شۇ تەرەپ ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ . ئەسەرلەر داۋامىدا ، بۇ خىل تەنھەرىكەت شەكلى بىزدىن كۆچۈپ ، باشقا ئەللەردە ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى . لېكىن شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ھازىر بۇ خىل تەنھەرىكەت ئويۇنى چوڭلار ئارىسىدا ئوينالمىغىنى بىلەن ، شەرقىي شىنجاڭنىڭ بەزى يېزىلىرىدا ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ئاتسىز شەكىلدە ئەتىياز كۈنلىرىنىڭ قىزىقارلىق ئويۇنى سۈپىتىدە ئوينىلىپ كېلىۋاتىدۇ .

3 . دارۋازلىق

دارۋازلىق - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىكى چاققان ، جەسۇر ، ئەپچىل - ھەرىكەتچان ، پاراسەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى نامايان قىلىدىغان بىر خىل تەنھەرىكەت ماھارىتى بولۇپ ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مىللىي تەنھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر . دارۋازلىقنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار : « قەدىمكى زاماندا مەلۇم بىر شەھەرنىڭ ئاسمىنىدىكى بۇلۇتلار ئۈستىدە بىر جادۇگەر پەيدا بولۇپ قاپتۇ ، بۇ

جادۇگەر ھە دەپسىلا خەلققە بالايىئاپەت ياغدۇرۇپ ، خاتىر جەملىك بەر-
مەپتۇ . خەلق بۇ جادۇگەرنى يوقاتماقچى بولغان بولسىمۇ ، ئۇ بۇلۇتنىڭ
ئۈستىدىن پەسكە چۈشمىگەچكە ، داۋاملىق تۈردە خەلققە زورلۇق - زوم
بۇلۇق قىپتۇ . كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوبۇل ئىسىملىك بىر بانۇر يىگىت
خەلقنى بالا - قازادىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ، بۇلۇتقا ئاقاشقىدەك بىر
نەچچە تال موما ياغاچنى تىكلەپ ، ئۇلارنى ئارغامچا بىلەن ئۆزئارا
تۇتاشتۇرۇپتۇ . جادۇگەر بۇلۇت ئۈستىدە پەيدا بولغان ھامان ، ئۇ ئارغامچا
ئۈستىدە چەبەدەسلىك بىلەن ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىپ ، جادۇگەر بىلەن
ئېلىشىپ ئاخىر ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ، خەلقنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپتۇ .
شۇنىڭدىن باشلاپ دارۋازلىق ھەرىكىتى قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ ،
خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ ، داۋاملىشىپ كېلىۋېتىپتۇ » ⑧ .

دارۋازلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنىڭ پەيدا بولۇش
دەۋرىنى شامان دىنى بىلەن باغلاپ قىياس قىلىش مۇمكىن . قەدىمكى
ۋاقىتلاردا ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئىنتايىن
پەس تۇرۇشى ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى چۈشىنىشىنىڭ
يۈزەلىكى ، ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىنىڭ ئېغىرلىقى تۈپەيلىدە
دىن ، « ئىلاھىيلاشقان » پېرىخۇنلار بارلىققا كەلگەنىدى . بۇ پېرىخۇنلار
پال ، چۈش ئۆرۈش ، مۇنەججىملىك قىلىش ، تىبابەتچىلىك مەشغۇلاتلىرىنى
پەش قىلىپ باراتتى . ئۇلار سېھىرگەرلىك قىلىش ئۇسۇللىرى بىلەن
ھەتتا « تەڭرى بىلەن ئالاقىلىشاتتى » . ئەينى دەۋردە شامان دىنىنىڭ
ئۆلىمالىرى بولغان بۇنداق پېرىخۇنلار - قامانلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى
ۋە ھۆرمىتى چوڭ ئىدى . « شامان ئېتىقادىغا قارىغاندا ، ئاسماندىكى تەڭرى
پەرىشتىلەر بىلەن يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەت باغلىشى مۇمكىن
ئەمەس ئىدى . بۇنداق ئالاقىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن قا-
مانلار پەيدا بولغان . قامانلار ئۇسۇل ئويىناپ ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان
پەرى قىز قىياپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىناتتى » ⑨ .

مانا مۇشۇ قامانلار « تەڭرى بىلەن ئالاقىلىشىش » ئۈچۈن يەرگە
خادا تىكىپ ، نۇغ - ئەلەملەر ياغلاپ ، دارۋازلىقنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنى

بارلىققا كەلتۈرگەنىدى . بۇ ھەقتە « ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيىسى — داۋاز ھەرىكىتى توغرىسىدا » ناملىق ماقالىدە ، داۋازلىق ھەرىكىتنىڭ تارىخىي مەنبەسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭ يەكۈنى ھېسابىدا مۇنداق بېرىلگەن : « ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا < ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا (كۆك تەڭرىگە) ئېتىقات قىلىدىغان دەۋرلەر (مۇندىن تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرى) ھۇسۇل مەرىمى ئۆتكۈزۈلەتتى . بۇ چاغدا داۋازلار ناغرا — دۇمباق سادالىرى ئىچىدە قىزىل — يېشىل ئەلەملەر لەپىلدەپ تۇرغان قىل ئارغامچا ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتىپ ، تەڭرىگە ئىنتىلىشتەك روھىنى نامايان قىلاتتى . > » دەپ بايان قىلىنىدۇ ⑩ .

سىتات ئېلىنغان بۇ بايانلاردىن قارىغاندا ، داۋازلىقنىڭ شامان دىنى دەۋرلىرىگە باغلىنىدىغانلىقى مۇئەييەنلىشىدۇ . مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، داۋازلىق ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان بىر خىل پائالىيەت . بۇ ھەقتە « دېۋانۇ لۇغانىت تۈرك » نىڭ 3 — توم 421 — بېتىدە : « ئادەم داۋازلىق قىلدى ، يەنى ئارغامچا ئۈستىدە ئوينىدى » دەپ « يىپلادى — Yipladi » دېگەن يېشىل ئىزاھلانغان .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا داۋازلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن . ئۇلار داۋازلىقنى ئۆز ئېلىدىلا يۈرگۈزۈپ قالماي ، بەلكى چەت — ياقا يۇرتلاردىمۇ ئوينىغانلىقى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بابلىرىدا مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان . مەسىلەن ، « خەننامە » ، « ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە بايانلىرى » ، « تاڭ بايانلىرى » قاتارلىق ئەسەرلەردە غەربىي دىيار سېھىرگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ، جۈملىدىن چاڭئەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دار باغلاپ ماھارەت كۆرسەتكەنلىكلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ ⑪ .

دېمەك ، داۋازلىق ئۇيغۇرلاردا تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپلا ئويلىنىپ كەلگەن بىر خىل تەنھەرىكەت پائالىيىتى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق . بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىدىكى ھەرقانداق بىر پائالىيەت ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپلا ، مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ ھەرقايسى ئىقلىملىرىدا ،

مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئاساسىي پائالىيەت مەركىزى قىلغان ھالدا راۋاجلانغان ، گۈللەنگەن ۋە ئومۇملاشقان . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دارۋازلىق پائالىيىتىمۇ ئۆز ساھەسىدىكى ئەھمىيىتى بىلەن ياشناپ بارغان (گەرچە ، دارۋازلىقنىڭ كېلىشى شامان دىنى بىلەن باغلانسىمۇ ، شۇنداقلا ئىدىقۇت دەۋرىدە ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا كۆچۈپ ، شاماندىن قول ئۈزگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇنداق پائالىيەتلەر ئالدىنقىچە ئىسپاتلىنىپ كەلمەيدۇ) ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان — تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان ھەيكەل لىپىز ئىچىدە تەڭشەك خادىسىنىڭ ئۈچىدا پۇتىنى قايرىپ ئاسمانغا قارىتىپ تۇرغان بىر جۈپ ھەيكەل بار (بۇ بىر جۈپ ھەيكەل 7 - ، 8 - ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىن تېپىلغان) . بۇ ماددىي پاكىت دارۋازلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىدىقۇت شەھرىدىن ئىبارەت قەدىمىي مەدەنىيەت ئوچىقىدا خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا بار ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت راسا گۈللەنگەن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ (مىلادى 850 - 1250 - يىللار) گۈللەپ - ياشىغانلىقىنى قىياس قىلىشىمىزغا ياخشى ئىمكانىيەت بېرىدۇ .

دارۋازلىق ھەرىكىتى - نەزىرىيە جەھەتتىن مېخانىك ھەرىكەت قائىدىلىرىنى پىششىق ئىگىلەشنى ، ئەمەلىيەت جەھەتتىن دارۋازلىق ھەرىكىتىنىڭ ھەرخىل نازۇك ، چەيدەسلىك ھەرىكەت قائىدىلىرىنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدىغان ، ھەرىكەت تېخنىكىسى جەھەتتە يۇقىرى ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل مۇرەككەپ تەنھەرىكەت . دارۋازلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ قىيىنلىق نۇقتىسى شۇ يەردىكى ، ماھارەت كۆرسەتكۈچى ھاۋا بوشلۇقىغا قۇرۇلغان پائالىيەت سەھنىسىدە تەڭشەك خادىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېغىرلىق مەركىزىنى توغرا ئىگىلىشى كېرەك .

دارۋازلىق ھەرىكىتى پائالىيەت نۇقتىسىدا ، يەر ئۈستى ھەرىكىتى ، دار ئۈستى ھەرىكىتى ، چىغرىق ھەرىكىتى ، ئۇسسۇل ھەرىكىتى ، سېھىرگەرلىك قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ ھەرىكەتلەر تەڭشەك خادىسى بىلەن ئارقان ئارقىلىق ئېگىزلىك نۇقتىسىغا پەللىمۇ پەللىمۇ ئۆرلەش ۋە بۇ جەرياندا ھەرخىل خەتەرلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىش ،

موللاق ئېتىش ، تۆۋەنگە سېرىلىش ؛ جەڭۋازلىق ، قېلىچۋازلىق ، پىچاقۋازلىق قىلىش ، تاش چېقىش ، توپىازلىق ، رىك - رىك ئويىنىش ، ئاتە شىۋازلىق (ئوت ئويناش) ، چىنە - تەخسە ئويناش ، كۆز باغلاش ، قىزىقچىلىق . . . تۈرلىرى بىلەن نامايان بولىدۇ .

داۋازلىق ھەرىكىتى - تەنھەرىكەت ، مۇزىكا ، ئۇسسۇل ، ئېيتىشش (قىزىقچىلىق) ، سەھنە قۇرۇلۇشى قاتارلىق تەركىب - ئامىللارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ، رېژىسسورلۇقى بولغان ئەلنەغمە تىياتىرى خاراكتېرىدىكى ئۈنۈپرسال قۇرۇلمىلىق تەنھەرىكەت تۈرىدىن ئىبارەت . بۇ ھەرىكەتنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، بۇ ھەرىكەتتە ھاۋا بوشلۇقىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان مۇرەككەپ پائالىيەتلەر پىسخولوگىيە ۋە فىزىئولوگىيىلىك پائالىيەتلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئورۇندىلىدۇ .

دارۋازلىق ئويۇنى قىزىقارلىق بىر ئويۇن . داۋاز 20 - 30 مېتىر ئېگىزلىكتىكى دارغا 60 مېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن ئارقان ئۈستىدىن ھېچقانداق بىر ئېھتىيات تانمىسى ئىشلەتمەي ، يالاڭ ئاياق مېڭىپ چىقىپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدە نازۇك ھەم چەيدەس ھەرىكەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ .

4 . بۇت كۆچۈرۈش مۇراسىمى

بۇددا دىنى مىسىلسىز دەرىجىدە گۈللەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇت ۋە كۇچا قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلىرىدە ناھايىتى داغدۇغىلىق دىنىي مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلەتتى . مەسىلەن ، ھەر بەش يىلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نوم تەپسىرلەش ، دىنىي بىلىملەر كۆرىكى ، يەرگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش پائالىيىتى ۋە بۇت كۆچۈرۈش مۇراسىمى قاتارلىقلار ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلەتتى .

بەش يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇددا چوڭ يىغىلىشى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر دىنىي پائالىيەت ئىدى . بۇ پائالىيەت كۇچا ۋە ئىدىقۇت شەھىرى قاتارلىق بۇددا مەركەزلىرىدە ئېلىپ بېرىلاتتى . ھەر يەر - ھەر

يەرلەردىن كەلگەن بۇددا دىنىنىڭ كامىل پىر - ئۇستازلىرىنىڭ بىلىم - مەلۇماتلىرىنى نامايان قىلاتتى . بۇنداق پائالىيەتكە ئۇلۇغ - ئۇششاقنىڭ ھەممىسى ئىشتىراك قىلىپ ، نوم شەرھىيلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلىشاتتى . بۇ خىل پائالىيەت بۇددا ئەقىدىلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىش ، بۇددا دىنىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا رولى بەكمۇ چوڭ ئىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەنە بىر خىل دىنىي پائالىيىتى بولۇپ ، بۇ پائالىيەت يەرگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەدىمكىلەرنىڭ قىسمەن ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىشقان بولۇپ ، يەرگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئەنە شۇ جۈملىدىن ئىدى . بۇنداق ئەنئەنىۋى پائالىيەتكە ئىدىقۇت دەۋرىدە بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى سىڭدۈرۈلگەن . « بۇددا دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ قەدىمكى ئېتىقادلىرىنى تاشلاشمىغانىدى . ئۇيغۇرلار يىلدا ئىككى قېتىم يەرگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىشاتتى ؛ قىش مەۋسۈمىدە تۇرانلار (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى - نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) يامان روھلاردىن ياكلىنىش ئۈچۈن ئەندىشىلىك ھالدا كۈمۈش ۋە ئالتۇن قۇتىلارغا قۇيۇپ ساقلىغان سۇلارنى بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە سېپىشەتتى » ⑫ .

ئۇيغۇرلار ئەسلىدە تاغ ، يەر ، سۇ ، ئوتنى ئۇلۇغلايتتى . يەرگە ئا . تاپ قۇربانلىق قىلىش ، ئالتۇن ۋە كۈمۈش قۇتىلاردىكى ساقلىغان سۇلىرىنى بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە سېپىپ ، يامان روھلاردىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلىشى - ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچى بىلەن بۇددا ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى . بۇ بەلكىم قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى بىر ئىجادى بولسا كېرەك .

مانا مۇشۇ قاتارلىق دىنىي پائالىيەتلەر قاتارىدا بۇت كۆچۈرۈش مۇراسىمىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولۇپ ، ئىدىقۇت دەۋرىدە ئېلىنىپ بېرىلغان ئاممىۋى پائالىيەتلەر ئىچىدە بەك گەۋدىلىك ئىدى . بۇت كۆچۈرۈش - بۇددا دىنى قائىدىسىدىكى چوڭ بىر مۇراسىم بولۇپ ، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن تارتىپلا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بىر خىل دىنىي پائالىيەتتۇر .

بۇت كۆچۈرۈش مۇراسىمى ھەر يىلنىڭ 4 - ئېيىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ .
 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرى پاك - پاكىز سۈيۈ-
 رۈلۈپ ، سۇلار چېچىلىپ تازىلىنىدۇ . شەھەر قوۋۇقلىرى رەڭگارەڭ
 يېزىلىپ ، كاتتا پەردە - چىمىلىدىقلار ئېسىلىدۇ ، تەرتىپ ساقلىغۇچىلار
 تەيىنلىنىدۇ ، چۈنكى ، شەھەر قوۋۇغىنىڭ ئۈستىدە خاقان ۋە ئۇنىڭ
 خانىشلىرى كېنىزە كلىرىنىڭ ھىمايىسىدە تۇرىدۇ . خاقان تۇرغان سېپىل
 راۋىقىدىن 3 - 4 چاقىرم كېلىدىغان جايدا ئېگىزلىكى ئۈچ چاڭ ئەتراپىدا
 بولغان تۆت چاقىلىق بۇت كۆچۈرۈش ھارۋىسى ھازىرلىنىپ ، ئاجايىپ
 ھەشەمەتلىك بېزەلگەن بۇت سېلىنىدۇ . شۇنىڭدەك ، بۇ بۇت ھارۋىسىمۇ
 ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسىلىدۇ . بۇت ھارۋىسى شەھەر قوۋۇقىغا ئاز قال-
 غاندا خاقان يېڭى كىيىملەر بىلەن تاجنى قولغا ئېلىپ ، شاڭ كۆيدۈرۈپ ،
 يالاڭ ئاياق ھالدا بۇتنى قارشى ئالغىلى ھارۋىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ . بۇت
 ھارۋىسى قوۋۇقتىن ئۆتكەندە خانىشلار چاققۇ چاچىدۇ ۋە تۆۋەنگە چۈ-
 شۈپ ، بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ . . . بۇ پائالىيەت ئاينىڭ ئون تۆتىنچى
 كۈنى ئاخىرلىشىدۇ . بۇ جەرياندا ھەربىر چوڭ بۇتخانىلار (ئىبادەتخا-
 نىلار) دىكى راھىبلار ئۆزلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك بۇتلىرىنى ھارۋىلارغا
 سېلىپ بىر كۈندىن شەھەر ئايلىنىدۇ . بۇت سەپىرىسى ئاياغلاشمىغىچە
 خاقانمۇ ئوردىغا كىرىپ دۆلەت ئىشلىرىنى بىجىرمەيدۇ .
 بۇت كۆچۈرۈش مۇراسىمى دۆلەت خاراكتېرىنى ئالغان دېيىشكەمۇ
 بولىدۇ . چۈنكى ، بۇت سەپىرىسى بولغاندا پۇخرادىن تارتىپ ئەمەلدارغى-
 چە ، ئۇلۇغدىن تارتىپ ئۇششاققىچە ھەممەيلى ئىشتىراك قىلىشىدۇ . بۇت
 سەپىرىسى باشلىنىشتىن ئىلگىرى ، ئۇلۇغ - ئۇششاقنىڭ ھەممىسى چوڭ ئىد-
 بادەتخانىلارنىڭ ئالدىغا توپلىشىپ ، ئۆز ئورۇنلىرىدا « روزا تۇتقان »
 ھالدا ، تەشئالىق ۋە چارچاشلارنى ئۇنتۇپ ، بۇددا قانۇنلىرىنى ، شەرھىلە-
 رىنى ئاڭلايدۇ . ئاندىن بۇت ھارۋىغا سېلىنىپ ، ئوردىغا قاراپ
 كۆچۈرۈلىدۇ .
 بۇت سەپىرىسىنىڭ ئۇزاق مەزگىللەردىن داۋاملىشىپ كەلگەن
 شەكلى شۇ تەقىلىد تە بولسىمۇ ، لېكىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇت

كۆچۈرۈش مۇراسىمىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار ئىدى . بۇ ھەقتە « تۈرك مە - دەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلرى » ناملىق ئەسەردە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ : « بۇددا دىنى بىلەن باغلانغان تۇرانلار (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى - نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) چىنلىق ئەلچىگە (ۋاڭ يەندېنى دېمەكچى) شۇلارنى چۈشەندۈرۈشكەن : ئۇيغۇرلار باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ھەممىسى بىر يەرگە توپلىشىدۇ . ئاندىن كېيىن بۇددا مەبۇدىلىرىنى كۆچۈرۈشىدۇ . بۇ مەبۇد سەيلىسى جەريانىدا كۆپلىگەن كىشىلەر ئات مىنىشىدۇ ۋە كۆرۈنگەنلا نەرسىلەرنى ئوقيا بىلەن ئېتىشىدۇ ۋە ئۇ نەرسىلەرنى ئۇزۇن نەيزىلىرىگە ئىلىدۇ . بۇ خىل ھەرىكەتلەرى بىلەن ئۇلار يامان روھلاردىن قۇتۇلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ . پەقەت ئومۇمىي مىللەت بويىچە ئوق ئېتىش ۋە نەيزىۋازلىق تەلىماتلىرىنى ئېلىپ بېرىش يولى بىلەن ئىبادەت قىلىش بۇددىستلار دۇنياسىنىڭ ھېچبىر يېرىدە كۆرۈلمىگەن ھادىسە ئىدى ... » ⑬ .

يۇقىرىدىكى نەقىلدە كۆرسىتىلگىنىدەك ، بۇددىستلار دۇنياسىنىڭ ھېچبىر يېرىدە كۆرۈلمىگەن ھادىسە - بۇت سەپىرىسىگە ئاتلىق قاتنىشىش ۋە يامان روھتىن قۇتۇلۇش چۈشەنچىسى بىلەن بەزى نەرسىلەرنى ئوقيا بىلەن ئېتىش ئەھۋاللىرى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى قائىدىلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈش يولى بىلەن ئۆتمۈش ھاياتتىكى بەزى ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ . بۇ نۇقتا ، ئەنئەنە بىلەن يېڭىلىق ، دىن بىلەن تۇرمۇش ، تۇراقلىق بىلەن ئىجادچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىجتىمائىيىتىدە گەۋدىلەنگەنلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر .

خۇلاسەلىغاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئاممىۋى مەدەنىيەت تۈرلىرى ناھايىتى جانلاندىرۇلغانىدى . يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە « سۇ - مۇز ئويۇنى » ، « شىر ئويۇنى » ، بۇر كۈتۈۋازلىق ، توخۇ ، قوشقار ئۇرۇشتۇرۇش ... قاتارلىقلارنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن ئىدى . بۇ يەردە پەقەت ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە بولغان بىر قانچە ئاممىۋى پائالىيەتلەرنى

كۆرسىتىش بىلەنلا كۇپايىلەندۇق .

ئىزاھاتلار

- ① باھا ئېلىدىن ئۆگەلنىڭ : « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن . بۇ ئەسەر تۈركچە ، 1971 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان .
- ② « تۈرك قامۇسى » ، تۈركچە ، 29 - توم ، 383 - بەت .
- ③ ئوغلاق تارتىش ئۇسۇلى ھەققىدىكى بۇ قىسىم بايانلار « شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى » ناملىق كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب (ئۇيغۇرچە) خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان .
- ④ باھا ئېلىدىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
- ⑤ « شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى » ناملىق كىتابنىڭ 48 - بېتىگە قارالسۇن .
- ⑥ باھا ئېلىدىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
- ⑦ يۈسۈپ خاس ھاجىپ : « قۇتادغۇ بىلىك » ، 561 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى .
- ⑧ بۇ رىۋايەت « شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى » ناملىق كىتابنىڭ 132 - بېتىدىن ئېلىندى .
- ⑨ « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1985 - يىلى 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى سانغا قارالسۇن .
- ⑩ « شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى » ناملىق كىتابقا قارالسۇن .
- ⑪ ⑫ باھا ئېلىدىن ئۆگەلنىڭ : « تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى » ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن . بۇ ئەسەر تۈركچە ، 1971 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشرى .

ئۈچىنچى پاراگراف زىيالىيلار ۋە راھىبىلارنىڭ پائالىيەتلىرى

ھەر قانداق بىر دۆلەتتە ، ئۇلۇغ يۈكسىلىش بولۇۋاتقان دەۋردە زور بىر تۈركۈم زىيالىيلار ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خان

لىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىمۇ بۇ تەرىپتىن مۇستەسنا ئەمەس .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بىلىم - مەرىپەتكە ناھايىتى ئېتىبار بېرىلگەنىدى . بۇ دەۋردە دۆلەت تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان مائارىپ مۇئەسسەسىلىرى ، خانلىقتىن مەخسۇس تەيىنلىنىپ ، مۇقىم مائاش ئالدىدە خان ئوقۇتقۇچىلار (ئۆگۈرەتمەنلەر) بولغان ؛ باشقا جايلاردىن كەلگەن ئۆلىمالارغىمۇ بۇ خانلىقتا ئېتىبارلىق مۇئامىلە قىلىنغان . نەتىجىدە ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە يۈكسىلىپ زور بىر تۈركۈم زىيالىيلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى .

زىيالىيلار قاتلىمى ، ئەينى دەۋردە ئاساسەن ھەرخىل دىنلارنىڭ راھىبلىرى ، زاھىتلىرى ، تويۇنلىرى ، باخشىلىرى ۋە شەيخلىرىدىن ئىبارەت بولاتتى . ئۇلار ، بولۇپمۇ بۇددا دىنى زاھىتلىرى گۈزەل مەنزىرىلىك تاغ باغرىلىرى ، بۇلاق بويلىرى ۋە دەريالارنىڭ مەنبەلىرىدە ئىستىقامەت قىلاتتى . مۇرتۇق ، بۇيۇق ، تۇيۇق ۋە يالقۇنتاغ ، قۇرۇق تاغ ، ئاق تاغدىكى مەنزىرىلىك جايلار زىيالىيلار ئىستىقامەت قىلىدىغان ئەنە شۇنداق خالىي جايلار ئىدى . زىيالىيلار ئەنە شۇنداق جايلاردىكى ئىبادەتخانىلاردا ، بىر تەرەپتىن ئىستىقامەت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن تۈرۈك دىنى ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شوغۇللىناتتى ① .

زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ ئەنە شۇنداق خالىي جايلاردا ئىستىقامەت قىلىشىغا ۋە ھەرخىل مەدەنىي پائالىيەتلەر ، جۈملىدىن ئىجادىيەت مەشغۇلاتلىرى بىلەن شوغۇللىنىشىغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن ، ئوبىيكتىپ ۋە سۇبىيكتىپ جەھەتلەردىن شەرت - شارائىت ۋە ئىمكانىيەتلەر كەڭرى ئىدى .

ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، خانلىق دائىرىسىدە دىن (بولۇپمۇ بۇددا دىنى) يۈكسەك ئورۇنغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن ، زىيالىيلارنىڭ پائالىيەتلىرىمۇ دىن بىلەن زىچ باغلانغانىدى . زىيالىيلارنىڭ دىننىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ، مۇستەھكەملىنىشىگە قوشقان تۆھپىسى چوڭ ئىدى . شۇڭلاشقا ، زىيالىيلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى پادىشاھتىن تارتىپ

پۇخراغىچە ھەممە بىردەك قوللايتتى راھىبلار مۆمىن ھەم تىرىشچان ، يەنە قېرى يازىلارنىڭ ، تالانتلىق ئالىملار ، يىراق يەرلەرنىڭ دانىشمەنلىرى بۇ يەرگە توپلانغان . پادىشاھ ، ۋەزىر ، ئاۋام مۆتىۋەرلەر ئۇلارنى ھەمىشە ئاسرايدۇ ۋە ئۇلارغا ھەرقاچان ھۆرمەت قىلىدۇ » ②
ئەھۋال ئەنە شۇنداق بولغاچقا ، ئەينى دەۋردە زىيالىيلار قاتلىمى بولۇپمۇ بۇددا راھىپلىرى ئالاھىدە غەمخورلۇققا ئېرىشەلەيتتى . مەسىلەن : باج - سېلىق تۆلەش ، ھاشار ئەمگەكلىرىدىن خالىي ئىدى . ساڭراملار - نىڭ خېلى كۆپ تېرىلغۇ يەرلىرى ، ھەتتا ئۇلاقلىرى بار ئىدى . ئىسرىق سالغۇچىلار يەنە داۋاملىق تۈردە پۇل - مال ، يەر ، ئاشلىق ساخاۋەت قىلىپ تۇراتتى . ساڭرامنىڭ يەرلىرى ئادەتتە ئىجارىگە بېرىلىپ ، ئۇنىڭدىن ئاشلىق ياكى ئىجارە ھەققى ئۈچۈن پۇل ئېلىناتتى .

ئىقتىسادىي جەھەتتىكى خاتىرجەملىك ، مەنىۋى جەھەتتىكى ھۆرمەتلەر زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە ، ئىجادچانلىق روھىنى ئۇرغۇتۇشىغا زور ئىلھام بەخش ئەتكەنىدى . نەتىجىدە ، ھەرخىل مەدەنىي پائالىيەتلەر ناھايىتى جانلاندىرۇلغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، زىيالىيلارنىڭ پائالىيەت مەزمۇنلىرى ، نۇرلىرى ناھايىتى مول ئىدى . رەسساملىق ماھارەتلىرىنى نامايىش قىلىش ، خەتتاتلىق مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈش ، دىنىي ھېكايىلەرنى سۆزلەشتە بەسلىشىش ، مۇشاۋۇرلىق سورۇنلىرى تۈزەش ، ئىلمىي مۇھاكىمە ، بەھس پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇش ، تەرجىمە كورژىكللىرى تەشكىللەش ، ئىستىقامەت قىلىش ، كىتاب كۆچۈرۈش ، « نىياتىر » ئۇيۇنلىرى كۆرسۈتۈش قاتارلىقلار ئىدىقۇت زىيالىيلىرىنىڭ بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان پائالىيەتلىرى ئىدى .

ئەنە شۇ بىر قاتار پائالىيەتلەر ، ئەينى دەۋر ئەھمىيىتى بىلەن ئېيتقاندا ، كۆپىنچە دىنىي ئېھتىياج بىلەن باغلانغانىدى . بۇ يەردە ئىككىلا نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز : ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، كىتاب كۆچۈرۈپ ساۋابلىق ئىزدەش بىلەن دىنىي بايرام ، مۇراسىم ۋە دىنىي يىغىلىش پۇرسەتلىرىدە

دىنىي ھېكايىلەرنى سۆزلەش، ئاۋازسىز تىياتىرلارنى ئاممىغا كۆرسىتىش پائالىيىتى بەكمۇ ئەھمىيەتلىك سانىلاتتى. بۇددا دىنىنىڭ نېگىزلىك چۈشەنچىسى ھېسابلانغان « بارلىق جاندارلارغا قىلچىمۇ ئازار بەرمەسلىك پىرىنسىپى » - بۇددا دىنى ئېتىقاتچىلىرى قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان بىر ئەقىدە ئىدى. ناۋادا بۇنداق پىرىنسىپقا خىلاپلىق قىلىنسا، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن بىرەرنى كۆچۈرۈپ ئەل ئىچىگە تارقاتقاندا، گۇناھىدىن ساقىت بولغىلى بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى. بۇ توغرىلۇق « ئالتۇن يارۇق » تا خاتىرىلەنگەن بىر بۇددا دىنى رىۋايىتى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىگە كەڭ تارقالغانىدى :

« ئىنچىۋۇ دېگەن يۇرتنىڭ كىتاۋ دېگەن بىر يېڭى بولۇپ، ئۇ مەلۇم يىلى قىزنىڭ توي ئىشى مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كالا، قوي، قۇشلارنى ئۆلتۈرۈپ، زىياپەت ئۆتكۈزىدۇ. توي تۈگەپ ئون كۈن ئۆتەر - ئۆتمەستىن كىتاۋ بەگ پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، تۇيۇق سىزلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. كىتاۋ بەگ گەرچە ئۆلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەممە يېرى مۇزلاپ، پەقەت يۈرىكىلا ئىسسىق تۇرىدۇ. بەگنىڭ مۇلازىملىرى ئۇنىڭ جەستىنى تۆت كۈن ساقلاپ، ئاخىر بولالماي ئاچقىپ كۆمۈشكە تەييارلانغاندا، كىتاۋ بەگ تۇيۇقسىز تىرىلىپ قالىدۇ. بۇنى كۆرگەن خىزمەتچىلەر دەرھال مەڭدەپ كېتىپ، قېچىشقا تەمىشلىدۇ. كىتاۋ بەگ ئۇلارنى چاقىرىپ توختىتىپ مۇنداق دەيدۇ : « ... مەن تويدا ئۆلتۈرگەن جانلىقلار ئۇ دۇنياغا بېرىپ، تەڭرىگە ئەرز قىلدى. تەڭرىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن تۆت دىۋە كېلىپ مېنى (روھىمنى) تۇتۇپ تەڭرىنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ باردى. تەڭرى مېنى سوئال - سوراققا تارتتى. سوراقنىڭ ئاخىرىدا پەقەت « ئالتۇن يارۇق » نى كۆچۈرۈپ تارقاتساملا گۇناھىمنىڭ ساقىت بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى ».

بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇلازىملار كىتاۋ بەگنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. كىتاۋ بەگ ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ بەگلىكتىنمۇ، مال - مۈلۈكتىنمۇ كېچىپ، « ئالتۇن يارۇق » نى كۆچۈرۈشكە قەتئىي نىيەت باغلايدۇ، كۆپ ئىز - دېرەكلەش ئارقىلىق ئاخىر كىتابنى تاغ غاڭلىرى

ئارىسىدىكى بىر بۇتخانىدىن تېپىپ كېلىپ ، كېچە - كۈندۈز ئولتۇرۇپ كۆچۈرۈپ ، « گۇناھىنى يۇيۇش » پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشيدۇ » ③

بۇنداق « كىتاب كۆچۈرۈپ ساۋاب تېپىش » ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئەھمىيەتلىك ئىش سانالغاچقا ، ئادەتتىكى كىشىلەر تۈگۈل ، ھەتتا خان ، ۋەزىر ، چوڭ ئەمەلدارلارمۇ بۇ ئىشقا ئېتىبار بېرىشكەن . « مايتىرى سىمىت » نى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار چۇتاش يىگەننىڭ ئەنە شۇ مەقسەتتە كۆچۈرتكۈزگەنلىكى بۇ پىكىرنى دەلىللەيدۇ . بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى ، كىتاب كۆچۈرۈشنى بىراۋغا ۋاكالىتەن قىلغۇزسىمۇ ئوخشاشلا ساۋابقا ئېرىشەلەيدۇ ، دەپ قارالغان . نەتىجىدە ، كۆپلىگەن كىشىلەر ئەنە شۇ زىيالىيلار ، راھىبلارغا بۇ ئىشنى ۋاكالىتەن قىلغۇزغان ، بۇنداق كىتاب كۆچۈرۈش زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ مۇھىم بىر پائالىيىتىگە ئايلىنىپ ، بۇددا دىنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا رولى چوڭ بولغانىدى .

بۇددا دىنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇددا ھېكايىلىرىنى سۆزلەش ، « مايتىرى سىمىت » قا ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ چىقىشىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر پائالىيەت ئىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدە ئىدىقۇت شەھىرى ، كۇچا ، بېشبالىققا ئوخشاش چوڭ دىنىي مەركەزلەر بولغان . بۇ يەرلەردە ھەشەمەتلىك ساڭراملار ، ئىبادەتخانىلار قەد كۆتۈرگەنىدى . شۇنىڭدەك مانى ، خىرىستىئان دىنىلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىمۇ بار ئىدى . مۇشۇ ئىبادەتخانىلار دىنىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ياخشى سورۇنلىرى ھېسابلىناتتى . نورۇز (يېڭى يىل) بايرىمى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بايرام كۈنلىرىدە ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن تەقۋادار ئەر - ئاياللارغا ئۆلۈپ كەتكەن تۇغقانلىرى ئۈچۈن نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ، سەدىقە - ساخاۋەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن مۇسەبەتلىك كىشىلەرگە ھەرقايسى دىنلارنىڭ مۇرىتلىرى ئۆز دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ، تەلىماتلىرىنى بەس -

بەس بىلەن تەشۋىق قىلىشاتتى . ئۇلار ھەر خىل تەسىرلىك ھېكايىلەرنى ئېيتىپ ، ئاۋازسىز تىياتىرلارنى ئويناپ ، زىيارەتكە كەلگەنلەرنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي تەشۋىقاتىغا قاتتىق جەلب قىلىۋالاتتى . ④ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، زىيالىيلار ، جۈملىدىن دىنىي ئۆلىمالارنىڭ خانلىق ھاكىمىيەت دائىرىسىدىكى پائالىيەتلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان . ئۇلار ئوردىدا مۇشاۋۇرلۇق (مەسلىھەتچى) ، پۈتۈكچى ، مۇراسىم باشقۇرغۇچى ۋە دىپلوماتىك خىزمەتلەرنى بېجىرىشكە مۇھىم خىزمەتلەر . نىمۇ بېجىرەتتى . چەت ئەل ئەلچىلىرى كەلسە ، مەشھۇر ئۆلىمالارنىڭ خانغا ياردەملىشىپ ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشىلىرى ، ئەلچىلەرنى بۇتخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشلار بۇ پىكىرىمىزنى ئاساسلايدۇ .

خۇلاسلىمىغاندا ، ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ شۇ قەدەر يۈكسىلىپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىنى جەلب قىلغۇدەك ھالەتتە تەرەققىي قىلىشى ئىدىقۇت دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان زىيالىيلارنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردە كۆرسەتكەن زور تىرىشچانلىقى ، ئىجادچانلىقى ۋە مېھنىتىدىن ئايرىلمايدۇ . ھەممىگە مەلۇمكى ، ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە ، ئەجدادلىرىمىز بىلىمنىڭ بەخت دەۋرۋازىسىنى ئاچىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىشكەنىدى .

ئىزاھاتلار

- ① ئىبراھىم مۇنشى : « سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىدە بېزەكلىك روھى يەنىمۇ جەۋلان قىلغاي » ، « تۇرپان » ژۇرنىلى 1981 - يىلى 1 - سانغا قالسۇن .
- ② شۈەنجۈاڭ : « بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايونغا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى » گە قارالسۇن .
- ③ بۇ رىۋايەت ۋاھىتىجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىنلەر تۈزگەن ، « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ناملىق كىتابتىن ئېلىندى . بۇ كىتاب مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 - يىلى نەشر قىلىنغان .
- ④ ئا . فۇن ، گابائىنىڭ « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن . بۇ ماقالە « شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1980 - يىلى 3 - سانغا بېسىلغان .

تۆتىنچى پاراگراف « مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ
ھۆججىتى » توغرىسىدا تەتقىقات

« مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى » نى ئېلىمىزنىڭ ئار-
خېئولوگى خۇاڭ ۋېننى ئەپەندى ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئېلىپ
بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا تۇرپاندىن تاپقان . بۇ
يادىكارلىق ئورالما ھۆججەت شەكلىدە يېزىلغان . ھازىر ساقلىنىپ قالغان
قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 270 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 29.5 سانتىمېتىر بولۇپ ،
جەمئىي 125 قۇر خەت يېزىلغان . بۇ ھۆججەت ھازىر جۇڭگو تارىخىي
مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

بۇ ھۆججەتنىڭ باش تەرىپى كەمتۈك ، بەزى خەتلىرى ئۆچكەن ،
ئايرىم يەرلىرى ئېغىر دەرىجىدە پەرسۇدە بولغان . شۇنداق بولۇشىغا
قارىماي ، ھۆججەتنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى خېلى ئېنىق مەلۇم بولىدۇ .
بۇ ھۆججەت توغرىسىدا گېڭ شىمىن ئەپەندى تۆنجى بولۇپ تەت-
قىقات ئېلىپ بېرىپ ، ھۆججەتنىڭ لاتىن ھەرپلىرى بىلەن قىلىنغان
ترانسكرىپسىيىسى ، سۆزلۈكى ، ئىزاھلىرى بىلەن بىزگە ئۆزىنىڭ كۆز
قاراش - مۇلاھىزىلىرىنى قوشۇپ ، « ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى »
نىڭ 1978 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلغان .

« مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتى » ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئور-
دىسىدىن ھۆكۈمەت ھۆججىتى قاتارىدا مانى ئىبادەتخانىسىغا تارقاتقان
ھۆججىتى بولۇپ ، گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ، بۇ
ھۆججەتنىڭ يىل دەۋرى مىلادى 9 — 11 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەن .
ھۆججەتكە « ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلى » دېگەن نامغا ، ۋەزىرلەر نام-
خىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇناسىۋەتلىك نامىغىلاردىن بولۇپ ، جەمئىي
ئون بىر نامغا بېسىلغانىكەن .

① ② شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىللىقى » خەنزۇچە ، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى ، 1983 - يىلى نەشرى ، 530 - بېتىگە قارالسۇن .

تۈپ سەۋەبلىرىدىن بىرى 10 - ، 11 - ئەسىرلەردە ئىدىقۇت خانلىرى
مانى دىنىغا چوقۇناتتى ① .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بىر قانچە دىن تەڭلا مەۋجۇت
بولۇپ تۇرغان ، بۇددا دىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە راۋاجلانغان بول
سىمۇ ، خان جەمەتىدىكى ئاساسلىق ئەربابلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد
قىلغانلىقى سەۋەبلىك ، مانى دىنىغا ئىدىقۇت خانلىقىدا خېلى چوڭ ئىم-
تىياز ۋە ئىمكانىيەتلەر بېرىلگەنىدى . ئۆز نۆۋىتىدە مانى دىنىمۇ ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنىدى ،
دۆلەتنىڭ بىر مۇنچە چوڭ سىياسىي ئىشلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا
مانى ئەربابلىرى قاتنىشاتتى . خانلىقنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەۋەتكەن
ئەلچىلىرىنىڭ كۆپۈنچىسى مانى ئەربابلىرىنىڭ باشچىلىقىدا باراتتى .
تاكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ : مانى مۇخلىسلىرى ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىچكىرىسىگە ئەۋەتىلەتتى ② .

ئەھۋال شۇنداق بولغاچقا ، ئىدىقۇت خانلىقى زېمىنىدا مەخسۇس
مانى ئىبادەتخانىلىرى بولغان . ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىلكىدە نۇرغۇن تې-
رىلغۇ يەرلەر ، ئۈزۈمزار باغلار ، چارۋا ماللار بار ئىدى .
ئىبادەتخانىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە تېرىيدىغان ، ھەقسىز « ھاشا
ئەمگىكى » قىلىدىغان ئىشلەمچىلەر ، كۈتكۈچىلەر ، ئۈستىكارلار ،
تسۈپىلار بولغانىدى . مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تۈزۈمى ئىنتايىن قاتتىق
بولۇپ ، مانى راھىبلىرىنىڭ ئىچىدە مەرتىۋە پەرقى ناھايىتى چىڭ
ئايرىلاتتى . موچاكلار (دىن تارقاتقۇچىلار) ئەڭ يۇقىرى قاتلام ، ئاۋ-
دىنۇلار (تىڭشىغۇچىلار) تۆۋەن قاتلامدىكى ئېتىقادچىلار ئىدى .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىكى مانى ئىبادەتخانىلارنىڭ
ئىقتىسادىي مەنبەسى بىر قانچە تەرەپتىن كېلەتتى : خانلىق تەرىپىدىن
ئاجرىتىلغان مەخسۇس ۋەخپە يەرلەر ، باي - مۆتىۋەرلەر ئىئانە قىلغان

① « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 -

يىل نەشرى ، 141 - بەتكە قارالغۇ .

② « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » 143 - بېتىگە قارالغۇ .

تېرىلغۇلۇقلار ، مېۋىلىك باغلار ۋە مال - چارۋىلار ، ئاھالىدىن يىغىلىدىغان « ئوشىرە - زاكات » ۋە تېۋىنغۇچىلار ، ساخاۋەتچىلەردىن يىغىلىدىغان خەير - ئېھسان پۇل - ماللاردىن ئىبارەت ئىدى . بۇنداق كەڭرى ئىمتىياز « ھۆججەت » مەزمۇنىدىن مەلۇم بولغىنىدەك ، خانلىق تەرىپىدىن كاپالەتكە ئىگە قىلىناتتى .

« ھۆججەت » مەزمۇنىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، مانى ئىبادەتخانىلىرىغا باغلانغان ئىجارىكەش ۋە ياللانما دېھقانلار ھەر يىلى ئىبادەتخانىغا 960 دېن (بىزدەن تەخمىنەن 400 جىڭ ئەتراپىدا) بۇغداي ، 84 دېن گۈنجۈت ، 24 دېن پۇرچاق ، 36 دېن تېرىق (ھەر ئايلىققا كېتىدىغان 80 دېن بۇغداي ، 7 دېن گۈنجۈت ، 2 دېن پۇرچاق ، 3 دېن تېرىق ھېسابى بويىچە ھېسابلىغاندا ، - ھۆججەتنىڭ 26 ، - 22 - قۇرلىرىغا قارالسۇن) تاپشۇ-رۇشى شەرت ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، مانى ئىبادەتخانىسىغا تاپشۇرۇلىدىغان 4125 قوقۇم تىلغا ئېلىنىدۇ (35 - قۇرغا قاراڭ) . ھۆججەتتە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە راھىبلارنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈن بېرىلىدىغان 500 قوقۇم رەخت (39 - قۇرغا قاراڭ) ۋە يوز تىلغا ئېلىنىدۇ . كىچىكرەك تەمىناتلاردىن پاختا ، قومۇش ۋە قوغۇنلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ .

يوقىرىقىدەك تەمىناتلاردىن بەھرىمەن قىلىنغان مانى ئىبادەتخانىلىرىدا خېلى كۆپ ساندىكى مەجبۇرىي ھاشا ئەمگىكىگە سېلىنىدىغان ئىشلەمچىلەر ، مەسىلەن ، مال باققۇچى ، غاز - ئۆردەك باققۇچى ، ئو-تۇنچى ، كىگىزچىلەرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . دېمەك ، مانى ئىبادەتخانىلىرىغا بېرىلگەن ئىمتىياز ھەقىقەتەن ئاز بولمىغان . بۇ ھال ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا دىنىنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . شۇنىڭدەك ، بىز « ھۆججەت » مەزمۇنىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەشغۇلاتلىرىنىڭ قىسمەن تەرەپلىرىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز .

« ھۆججەت » ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇنى بىلەن بىزنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە خەۋەردار

قىلماقچى .

قىلىدۇ. « ھۆججەت » نىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى يوقىرى تۇرىدۇ.
بۇنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزيدۇ.

مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى (ترانسكرىپسىيىسى)

1. قارغۇچىلار كىرزۇن ، قارگ ... بولسا يىمە ئىلكىيە (؟)
2. قانمىقتا كىرسەر ، (مان) مىستانتاقى يارلىق
3. بىرلە كىرزۇن كىرگۈر (سىن) دەكى تۆرۈچە
4. ئىلكى (؟) دەكى تۆرۈچە ئىش (ئايغۇ) چى موزاك ئىلمىغا
تۇتۇق
5. ئىشلەتۈزۈن . تاس سىيىت بارس ت (ا) رقان تەمىر ياقىسى
تۇتۇزۈن .
6. ... زۇن . تۆرتۈگۈ بولسا ئىكەگۈ
7. ... ئاسۇر ... تىساڭاغ ئىكەگۈ بىرلە
8. ... ۇن . ساچغۇچا ... لار ... (تۆگتۈن بالىغ) داغى
ئىسىگ (كۈچۈگ)
9. (ت) اغاي باغى ئىلمىغا ئۆز (ئىش) لەزۇن . كىدىن بالى
(قىتاقى)
10. ئىسىگ كۈچۈگ قۇمار بارس ت (ا) رقان ئىشلەزۇن . باغ
11. (بىرلۇق) بىر سۇۋ قاق تىمەزۇن ، ئۆز ئىتۈرۈزۈن . تۆگتۈن
12. (بالىقتاقى با) غ بىرلۇق تۇسسۇز (؟) بولسا تاغاي بارس
13. (ئىلمىغا) (بۆز) ... (قاۋ) رىققا تەگىزۈن . كىدىن
14. (؟) بالىقتاقى ئىش (ئاغدۇق بولسا) قۇمار بارس
15. ت (ا) رقان قىڭاقىز (غۇتقا) تەگىزۈن . تۆتۈنگى .
(نەتەگ)
16. يىغىغۇ تىرگۈ ئەرسەر ئىلمىغا تۇتۇق يىغىپ
17. ياقىسى تۇتۇزۈن . (كىدىنكى نەتەگ) ي (م) غغۇ تىرگۈ بار
ئەرسەر قۇمار

18. (نىڭ يۇمىسى) چىسى (ياقىسى تۇتۇر -) ۋن . ئاغىلىققا
كىرگۈسىن
19. ئاغىلىققا قوچۇ ئەۋ (؟) . . . (؟) كىرگۈسىن تۈكەل
20. كىگۈررۇن . ئىكە گۈ ب (مەلە ياقىسى) ئىشلەتۈن يۇڭل (ا)
(زۇن)
21. بىرلە تۇتۇن . ئۆكتۈن يىڭاق يىر سۇۋ ئۆكۈش ئۈچۈن
22. (با) لىقتاقى ئەۋ تۇرۇق قوقپۇ يىغغۇ يىر سۇۋلار ئىنگۇ قۇمار
بارس
23. (ئۆ) گتۈنگى نۇتۇن دۈمەن
24. يىر (سۇۋ) بورنىڭ ياقا (؟) نىڭ ئالمىس ئىكى قوقپۇ ئۈزۈ
25. بۆز تەگسۈرۈپ تىگرى يات . . . كەدگۇ بۆز بىر (زۇن) .
26. ئاي سايۇ ئىكى ئەنچىن تىگرىلەرگە سەكىزەر ئون سىق
27. بۇغداي يىتى سىق كۆنچىت ئىكى سىق بۇرچاق ئۇچ
28. سىق قونۇق (بىرزۇن) لىۋ تۇتۇن . ئۆدە
29. ب (مەپ) . . . ت (ساڭ) تاباسائىكى ئىش ئايغۇچىلار
(بىرزۇن)
30. ئۈز ئۇزاغۇتقا (ئىش ئايغۇ) چىلار لىۋ تۇتۇن . مو (زاككا)
31. لىۋ بىرىپ تىگرىللەر ئاشى سۇۋسۇسى تەڭ سىز بولسار ئىكى
32. خرۇخانلار ئۆز ئاشى ئازۇقى بىرلە بىرىپ ، سولمى
33. مانىستان . . . ئۇلۇرۇن . ئىش ئايغۇچىلار قىڭا
34. قاۋرىققا تەگزۇن . (ئى) ئىش ئايغۇچى ئاغىلىققا كىرۈر بو
(لىۋلۇق)
35. يىر تۈسى تۆرت مىڭ يۈز بىس ئوتۇز قوقپۇ بۇرۇ (ان) (؟)
36. تۆرۈچە سىرۋىيىت قانىقتا كىگۈررۇن . مانىستان تاقى
37. (نە) تەگ تۈرلۈگ ئىش كۈچ بولسار ئىكى خرۇخانلار ئىش
38. ئايغۇچىلار ب (مەلە ئىش) لەتۇن . كەدەمە تىكىرمەنىڭ
39. بىس يۈز قوقپۇدا ئەلىگ قوقپۇ كەدەمەگە بىرزۇن .
40. تاقى قالمىس تۆرت يۈز ئەلىگ قوقپۇ كەدەمەگە بىرزۇن .

41. ئەسپاسانچقا قېشقى تون ئەتۈك بولزۇن، كەپەز بۆزى
42. (تەڭ) ئالتىمىس بۆز (ئەسپاسى) ئەسپاسانچقا بايقى تون
43. بولزۇن ئىككى ئەنچىم تىگرىلەرنىڭ ئاشى بوغزى تە (ئەگسىز)
44. بولمازۇن، بىر ئاي بىر خۇرخان بىر ئىش ئايغۇچى بىرلە
45. تۇرۇپ يىچانپ ئاش بوغۇز ئۆز قىلتۇرۇن. تاقى بىر
46. (ئا) يدا بىر خ (خۇرخان) بىر ئىش ئايغۇچى بىرلە تۇرۇپ
47. يىچانپ ئاش بوغۇز ئۆز قىلتۇرۇن. قايۇ ئايقى ئاش بو
(غۇز)
48. ئاغدۇق بولسا، ئول ئايقى خۇرخان ئىش ئايغۇچى بىرلە
49. قاۋرىققا تەگىزۇن. ئىككى خۇرخانلار ئىش ئايغۇچىلار
50. بىرلە تۇرۇپ... ئىككى ئاسچىلاردا ئۆتمە كىچىلەرگە قاۋىرا
51. تۇرۇزۇنلار. تىگرىلەر خۇانتا ئولۇرسا، ئىككى خۇرخان (لار)
52. ئاداقىن تۇرۇپ ئايى (ئا) غ سۇۋىسۇسىغ ئىۋرخانى زامىتىككە
تەگى
53. تۇر تەگىزۇپ، ئانتا كىن ئۆزلەرى خۇانتا ئولۇرۇن
54. مانىستانتا نەتەگ ئىش كۈچ بولۇپ تىگرى موزا ككە
55. ئۆتۈككە كىلا (سەر) ئىلكىدە كى تۈرۈچە خۇرخانلار ئىش
56. ئايغۇچىسىز كىرمەزۇن. ئىش ئايغۇچىلار يىمە خۇرخان (سىز)
57. كىرمەزۇن. خۇرخانلار ئىش ئايغۇچىلار بىرلە تۇرۇپ
58. ئۆتۈنۈنلەر (قا) (ئا) غىنغاي ئەسپاسى ئەرمەن ئوغلاتسىز
59. تىگرىلەر نەچە ئەر (سەر)، ئاكارۇ تاپىنۇن. ئانتا
60. كىن قالىنىش قاما (ئا) غىنغاي ئوغلان ئىۋرخانى زامىتىككە (تا)
61. تاپىنغۇچى ب (ئا) لگۈلۈك قىلىپ خۇانتا ئۆز تاپىنۇرۇن. بۇ
تاپىنغۇچى
62. ئەرمەن تىگرىلەر قىر قىن تىگرىلەر مانىستانتا ئانتانار
63. خۇانتا ئۆدەمگە بىر (مرا) ئىكىمۇز كۈپچۈك تاس سۇۋ كىلۇ
رۇپ
64. بور سۇۋى قىلىپ تىگرىلەرگە ئىۋرخانى زامىتىككە تەگى

65. تۈزۈ، تەگۈرۈزۈن، ساچراڭۇ تىگرىلەر ئۆدەمگە باز سارا ئىسمىس
66. مىنىن ئۆگى يىغتۈرۈزۈن. قاچ (ا) ندا قانلۇ قىلغۇ بولسار
67. مۇنى ئۆزە قىلزۈن. بۇ ئىسمىس مىڭا تىگرى موزاك
68. ئەفتادان ياغمازۈن. قانلۇ قىلغۇ بولسار تىگرى بولسار تىگرى موزاك يىرلىقە (مىچا)
69. خرۇخانلار ئىش ئايغۇچىلار بىرلە تۇرۇپ قىلتۇرۇزۈن. ئىكى
70. ئەنچىن تىگرىلەرنىڭ ئىكى تاۋاتىسى سۇۋسۇسىڭا موزاك
71. ئەفتادان ياغمازۈن. تىگرى موزاككە ئەفتادانغا كىم
72. تەگگەلى ك (ە) لىسەر ئۆز سۇۋسۇسىن بىرۈزۈن.
73. بىر يە (ئىلىقى) لىۋ (؟) بۇغداينىڭ سۆكتىسى بولۇر ئىكى
74. بۇ ئىكى يۈز سىق سۆكتىدە يۈز سىق سۆكتى
75. تارغۇچى (تارغۇچى) ئۇدلار يىزۈن. يۈز سىق سۆكتى تىگرى
76. موزاكنىڭ ئەفتاداننىڭ كاۋالارى يىزۈن. بۇ يۈز سىق
77. سۆكتى يىغمىشە تۈتۈزۈن. ئانلارغا يىزگۇ قاتۇرۇزۈن
78. ئۈچ ئوردۇداق يىرلەرىگ ئۈچ كىشىگە بىرۈزۈن
79. بىر كولا يىگامىزىر (ە) قاغۇن مانىستاھا ك (ە) لۇرۇز (ۈن)
80. ئوتۇز قاغۇن ئۇلۇغ مانىستانتا بىرۈزۈن. ئوتۇز قاغۇن
81. كىچىگ مانىستانتا بىرۈزۈن. بۇ قاغۇنۇر يىغمىشە
82. لۇر (زۈن) كەچىگ (ە) قىلىنار يىرمىس قاۋرىققا
83. تىگرى موزاككا بىر كۈرى بىلىڭ سوغۇن ئىچىنتە (؟) ...
84. بىلىڭ سوغۇن. ئىكى ئەنچىن تەگرىلەرگە بىر تەنە
85. سوغۇن بىرۈزۈن. ئۆگتۈن كىدىن نەچە مانىستان -
86. لارداقنى باغ بورلۇق بىر سۇۋ ئىكى ئىش ئايغۇچىلار
87. ئۆز ئىمتۇرۇپ يانا قاق يىرلەرى نەچە بار تەسەر
88. ئاز ئۆكۈش ياقاغا بىرپ يىرىگ كۆنتۈرۈپ بور
89. تۈسگە تەگۈرۈزۈن. تۈس كىرۈر يىرلەرىگ ئۆز

90. ئىتتۇرۇپ تۈسەن ئاسزۇن . ئىكى ئىش ئايغۇچىلار . ۹۱۱
91. ئىترە (س) مەزۇن . ئىترەسىپ ئىش كۈچ ئاغدۇق قىلسار
92. قىسقا قىزغۇنقا تەگزۇن . بۇ يىر سۇۋ باغ . ۹۱۱
93. بۇرلۇق سەۋىنگا تىگرى موزاك ئەفتادان خرۇخانلار
94. قاتىلمازۇن . ئىش ئايغۇچىلار بىلزۇن . ئىش ئايغۇچى
95. تاغاي بارس ئىلىمغا تۇتۇققا يۇمۇشچى كىچىكى قۇتادىمىش
96. يىگەن . ئىش ئايغۇچى قۇمار بارس ت (۱) رقاغا يۇمۇشچى
97. (كد) چىكى كۆرمىش . بۇ ئىشلەرگ ئىش ئايغۇچىلار
98. ئۇز قىلسار ئۆگىدىگە ئاچىققا تەگزۇن . ئاغدۇق . ۹۱۱
99. قىلسار ئۈچ يۈز قىسقا تەگزۇن . بىرەر زىيىنىكىم . ۹۵۱
100. ئۈچۈگى (؟) بىرلە قىزغۇت بىتتۇنلەر . مانىستانتاقتى
101. ئەزەنلەرگ ئىگەي چور . باسۇق بىرلە باستا تۇرۇپ ۱۵۱
102. ئىشلەتتۇن . ئىش ئايغۇچىلار كۈنلۈگ ئىشتىن ئايىتتۇ تۇر

زۇن

103. بىر يىل يىگرى قانلىق قامىش مانىستانغا كىزۇن . ۱۵۱
104. تاقتى قالمىش قامىشىغ بۇرلۇقلار سايۇ ئۇلەزۇن . ۹۵۱
105. ئىۋر خانى زماستىك سىرخان ئۈگەلەر ئىگەسەر كۆزۈتۈر
106. ئەملەتكۈچى ي (ۇمۇ) ش بىرزۇن . ئوتاچى ئوقىپ كلۇرۇپ

ئوتىن

107. ئەمىن ئىش ئايغۇچىلاردا بىك تۇتۇپ ئالىپ ئۇز ئەملەتتۇن .
108. قايۇ دىنتارلار ئىگەلەپ يىغمىس ئىسنىمەسەر ئۈچ يۈز
109. (قىد) ئىغا تەگزۇن . ساۋغا (؟) كۈچكۈن بارزۇن .
110. مەنلىگ سانگۇن ئوغلانى ، ئارىسلان توغا ئىنسى بىرلە
111. كۈن كىيە ئوغلانى ، ئىغاچچى بولمىش . بۇ تۆرت ئىلىگ
112. كىشى بىرەر سىق كەبەز ئىدىپ ك (ە) لۇرزۇن . يار مانىس

تانتا

113. ئىكى كۈرى كەبەز بىرزۇن . ئالتى كۈرى كەبەز قوچۇ

114. قا ك (a) . لۇر زۇن . . . مانىستاننى ئۈنۈمچىلار لالاك
115. كەد تۇغىشى ، لىسا سابى كۆرتلە ، ب (a) . گتۇر بۇ ئۈچە گۈ
116. بىر كۈن بىرەر يۈك ئوتۇك ك (a) . لۇرۇر . قۇتلۇغ توغا قولمىش
117. بۇ ئىكە گۈ ئىكى كۈنتە بىر يۈك ئوتۇك ك (a) . لۇرۇر . بۇ
118. نلارنىڭ ئوتۇگىن ك (a) . لۇرۇپ ئالغۇچى ياقشى قۇتلۇغ
119. دىنىلارنىڭ ئاشى يىگا بولسا ، ئۈچ يۈز قىگقا تەگزۈن .
120. مانىستان سانل (d) غ ئوتتاچىلار ياقشى ئاچارى ئىنشى
121. بىرلەنە سلۇر گۈنچى تويىن ياپاپ ئوغلى تاز . قازچى ياغتىسن
122. تويىن . كەدېزچى ئوغۇل بارى . زىغىچىلار مۇنچا كىشى مانىستان (t)

123. ئىشلەزۇن ئوتتاچىلار تۇز قاق تۇر زۇن . بالىق ئارقاسىنتا
124. تويىن ئارقاسىنتا يىرقان چوبان ياغمازۇن . كىم . ۲01
125. قا يۇ بولسا ئىشلەزۇن . ئادىن ئىشكا ياغمازۇن . ۲00
126. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
127. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
128. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
129. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
130. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
131. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
132. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
133. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
134. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
135. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
136. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
137. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
138. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
139. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
140. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
141. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
142. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
143. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
144. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
145. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
146. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
147. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
148. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
149. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01
150. بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە بىر ئىكە (۲) . ۲01

① بۇ يادىكارلىق « ئار خېئولوگىيە ئىلمى ژورنىلى » نىڭ 1978 - يىللىق 4 - سانىدا گېگ شىنقى ئەپەندى ئېلان قىلغان « قەدىمكى ئۇيغۇر تىل يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتىنى دەسلەپكى يېشىپ ئوقۇشۇم » دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى .

مۇكاپات	(98 - قۇردا)	1. ئاچىق
يېمەك - ئىچمەك	(43 -)	2. ئاش بوغۇز
ئاشپەز	50	3. ئاشپى
ئاشلۇق . ئوزۇقلۇق ، ئوزۇق	32	4. ئازۇق
يامان ، ئەسكى	52	5. ئاغدۇق
ئالىي دەرىجىلىك ، سۈپەتلىك	83	6. بىسىك
پۇرچاق	27	7. پۇرچاق
يارلىققا كەلگەن ، ۋۇجۇدقا چىققان .	61	8. بەلگۈلۈك
دىندار ، ئېتىقاتچىلار	108	9. دىنتار
خرۇخان	24	10. خرۇخان
تاماق	51	11. خۇان
ئارغىپ قالماق ، كېسەل بولماق .	105	12. ئىلگە
دەسلەپكى	4	13. ئىلكى
① ؟	1	14. ئىلكىيە
ئەمەل نامى	4	15. ئىلمىغا
ئىش بىجىرگۈچى	4	16. ئىش ئايغۇچى
كۆڭۈل بۆلمەك . ئېتىبار بەرمەك	108	17. ئىسەن
ئىشتىرىشمەك ، دۆڭگىمەك	91	18. ئىترەس
ئۇلاق ، يۈك ئېتى	76	19. كاۋال

② « ؟ » بەلگىسى قويۇلغانلىرى مەنىسى ئېنىق بولمىغان سۆزلەرنى بىلدۈرىدۇ .

20 . كىرگۈ	18	كىرىم
21 . كۇلا	79	ئامبار ، ئورا
22 . كەبەز	41	كەبەز
23 . كەدگۈ	25	كىيىملىك
24 . كەدىزچى	122	كىگىزچى
25 . كەدەمە	38	كىيىم (راھىبلار كىيىدىغان)
26 . كەپىڭ (؟)	25	كېچىش
27 . كۆنتۈر	88	كۆندۈرمەك ، ئاچماق ، ياخشىلىماق
28 . كۈچكۈن	109	قۇدرەتلىك ، كۈچلۈك
29 . كۈرى	83	كۈرە
30 . لىۋ	28	ئۈسسۈلۈك ، ئىچىملىك
31 . مانىستان	2	مانى ئىبادەتخانىسى
32 . مۇزاك	4	باش راھىب (مانى دىنىدا)
33 . ئۆڭتۈن	11	جەنۇب ، ئوڭ تەرەپ
34 . ئوتاقچى	106	تمۇپ ، دوختۇر
35 . ئوتۇڭ	116	ئوتۇن
36 . ئوتۇڭچى	144	ئوتۇنچى
37 . ئوقۇ (ئوقى)	106	چاقىرماق
38 . چوبان	124	كەنت باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى
39 . ساچراڭئۇ	65	چىپىلاڭئۇ ، چىپىلغان
40 . ساۋ	93	سۆز - گەپ

پىياز	83	41 . سوڭۇن
؟	105	42 . سىرخان ؟
؟	36	43 . سرۇۋىيىت
ئىچىملىك ، ئۇسۇزلۇق	31	44 . سۇسۇس
كېپەك	73	45 . سۆكتى
مال (مال باققۇچى)	121	46 . سۈرگۈنچى
دەن (مىقدار سۆز)	26	47 . سىق
باقماق ، ئاسرىماق	61	48 . تابىن
يەنە ، قايتا	40	49 . تاقى
يامان ، ئەسكى ② تاشقىرى ①	5	50 . تاس (تاش)
تاۋاق ، قاچا	70	51 . تاۋانسى
تاغا ، كىچىك دادا	9	52 . تاغاي
تىككۈچى ، سەيپۈك	38 ؟	53 . تىكىرمەن
دائىم ، داۋاملىق	123	54 . تۇرقاق
ئالماشتۇرماق ، تېگىشمەك	25	55 . تەگسۈر —
تەنە (مىقدار سۆز)	84	56 . تەنە
... گە يەتمەسلىك ، تەك كەلمەسلىك	31	57 . تەگسىز
يەر ئىجارىسى	35	58 . تۈس
ھەربىر ئائىلە ، ئۆيۈم — ئۆي	23	59 . دۈمەن ؟ تۈتۈن
ھۈنەرۋەن	29	60 . ئوزاغۇت
كۆزەتچى	124	61 . يىرقان

62 . يايقى (يازقى)	42	قى . يازغى
63 . ياغ	68	يېقىنلاشماق
64 . ياقا	24	ئىجارە
65 . ياقاغا بىر —	86	ئىجارىگە بەرمەك
66 . ي (ە) گىرەمىر	79	؟
67 . يىزگۈ	77	يەم ، يەم — خەشەك
68 . يىغغۇ تىرگۈ	16	جۇغلانما
69 . يۇمس	18	ئىش ، خىزمەت
70 . يۇمسىچى	95	ياردەمچى ، خىزمەتكار
71 . يىچان	45	كۆڭۈل بۆلەك ، غەمخورلۇق قىلماق
72 . يىغىش	77	خۇجۇلۇق
73 . زىيىم ؟	99	؟
74 . قاماغ ئىناغ	60	ھەممە ، بارلىق
75 . قانلۇ	66	دىمىدىلەنگەن سۇ
76 . قانتا	63	قەيەردە ، نەدە
77 . قانىق	2	ئامبار ، قازناق
78 . قاپ (ل) نتا	66	... چاغدا ، ۋاقتىدا
79 . قارغۇچى	1	كۆزەتچى ، قاراۋۇل
80 . قاۋرىق	13	جازا
81 . قاۋىر	50	سۈرۈشتە قىلماق
82 . قازچى	121	غاز باققۇچى

قۇرۇق	11	83 . قاق
قۇنۇق (زىرائەت نامى)	28	84 . قونۇق
ئۈشۈرە ، نەپىقە	22	85 . قوقبۇ
جازا ، جازالاش	15	86 . قىزغۇت
جازا ، جازالاش	15	87 . قىن
داۋالاتماق	106	88 . ئەمەت —
راھىبلار ئۆمىكى	26	89 . ئەنچە (م) ن
كۈتكۈچى (ئايال)	41	90 . ئەسپاسانچ
كۈتكۈچى (ئەر)	50	91 . ئەسپاسى
ئۆي - ئىمارەت	22	92 . ئەۋ تۇرۇق
؟	28	93 . ئۆدەمە
مەدەھىيە ، ماختاش	98	94 . ئۆگدى
كۆپ ، نۇرغۇن	21	95 . ئۆكۈش
؟	100	96 . ئۆچكى ؟
تۇۋاق ، قاپقۇچ	6	97 . ئۆرتۈگۈ
ناۋاي	50	98 . ئۆتەكچى
دائىمىيەت ، ئەقىللىق	105	99 . ئۆگە
ئۈلۈشتۈرمەك ، بۆلمەك	104	100 . ئۈلە
ئەۋەتمەك ، تەيىنلىمەك	112	101 . ئىد
ياغاچچى	111	102 . ئىرغاچچى

خاس ئىسىملار :

بارس تارقان (ئادەم ئىسمى)	(10 - قۇردا)	1. بارس تارقان
باستۇق (ئادەم ئىسمى)	101	2. باستۇق
بەگ تۇر (ئادەم ئىسمى)	115	3. بەگتۇر
ئىگەي چور (ئادەم ئىسمى)	101	4. ئىگەي چور
ئىل كۆرمىس (ئادەم ئىسمى)	97	5. ئىل كۆرمىس
لالاك كەد تۇغمىس (ئادەم ئىسمى)	115	6. لالاک كەد تۇغمىس
لىسانى كۆركلە (ئادەم ئىسمى)	115	7. لىسانى كۆركلە
ئادەم ئىسمى		8. چور
سولمى (يەر نامى)	32	9. سولمى
تەمىر (ئادەم ئىسمى)	5	10. تەمىر
يار (يەر نامى)	122	11. يار
ياقىسى (ئادەم ئىسمى)	112	12. ياقىسى
قولمىس (" ")	116	13. قولمىس
قوچۇ (تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى)	19	14. قوچۇ
قۇتادىمىس يىگەن (ئادەم ئىسمى)	96	15. قۇتادىمىس يىگەن
قۇتلۇق تۇڭا (ئادەم ئىسمى)	116	16. قۇتلۇق تۇڭا

ئايىزىم سۆزلەرگە ئىزاھاتلار

1. موزاك (موزاك) : سوغدى تىلىدىكى « مۇجك » تىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، مانى دىنىدىكى باش راھىبلارنى كۆرسىتىدۇ . « موزاك » خەنزۇچە

ئالتىنچى باب

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيىسىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلىرىگە بېغىشلانغان بۇ بايتا ئۇلارنىڭ توي - تۆكۈن ئىشلىرى ، دەپنە قائىدىلىرى ، كىيىم - كېچەك فورمىلىرى ، ئەينى دەۋردە قوللىنىلغان ئادەم ئىسىملىرى ۋە لەقەملەر ، يېڭى يىلنى قۇتلۇقلاش ئادىتى ، يېمەك - ئىچمىكى ، ئۆي - ماكانلىرى ... بىر قەدەر كۆنكرېتراق بايان قىلىنىدۇ . بۇنىڭدىن مەقسەت ، تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان تارىخىي ئېتنوگرافىيە بايانلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ، ئەينى دەۋردە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى ئەجدادلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن شارائىت ئاستىدا قانداق داۋاملاشتۇرغانلىقىنى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، يەنە پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن پائالىيەت ئارقىلىق كونا شارائىتلارنى قانداق ئۆزگەرتىپ بارغانلىقىنى مەلۇم دائىرىدە چۈشىنىشكە ئىنتىلىشتۇر . چۈنكى ، ئەنئەنە بىلەن يېڭىلىق ، دەۋر بىلەن ئاڭ ، جەمئىيەت بىلەن شەخس ، تۇرمۇش بىلەن دىن ... ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇئەييەن دەۋردىكى ئىپادىلىنىشى ئالاھىدىلىكىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ، شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشى ، راۋاجلاندىرۇلۇشى ۋە گۈللەندۈرۈلۈشى ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەسكە چۈشىدۇ . ۋاھالەنكى ، ئېتنوگرافىيە بولسا مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەڭ يارقىن ئىپادىلەپ بەرگۈچى بىر ساھە . شۇڭا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇشتا ئەينى دەۋرگە خاس بولغان تۇرمۇش ئادەتلىرىنى - ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيىسىدىكى قىسمەن تەرەپلەرنى كۆرۈپ ئۆتۈش زۆرۈردۇر .

بىرىنچى پاراگراف توي - تۆكۈن ئادەتلىرى

توي قىلىش يەنى ئائىلە قۇرۇش — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئەھمىيەتلىك بىر ئىلگىرىلەشتۈر . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە توپ نىكاھلىنىش شەكلى بىلەن ئەۋلاد قالدۇرۇلاتتى . بۇ دەۋردە بالىلار ئانىلىرىنىلا تونۇپ ، ئاتىسىنى بىلمەيتتى . كىشىلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى پەقەتلا ئانا سىستېمىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنەتتى ...

ئىجتىمائىي ئەمگەك جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ ھەم ئالماش تۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ، ئورۇقداشلىق كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنى ۋە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېزلەتتى . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانغانلىقتىن ، ئۇرۇق تەشكىلىنىڭ بۇرۇنقىدەك نۇرغۇن ئادەملەر ئارقىلىق ، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش ئۇسۇلى ئەمدى ھاجەتسىز بولۇپ قالدى . شۇنىڭ بىلەن ئائىلە جەمەتىنى ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى قىلغان شەكىل بارلىققا كەلدى . ئۇ - رۇقداشلىق پارچىلىنىپ نۇرغۇن ئائىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى .

جەمئىيەتنىڭ كىچىك بىر ھۈجەيرىسى بولغان ئائىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، شۈبھىسىزكى ، نىكاھلىنىش تۈزۈمىنى ، توي مۇراسىم - رەسىم - يەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى . بۇنداق تۈزۈم ، مۇراسىم - رەسىمىيەتلەر نۇرغۇن تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، تاكامۇللىشىپ باردى . بارا - بارا نىكاھ ئىشلىرى دىنىي تۈس ئالدى . مۇراسىم - رەسىمىيەتلەر ئا - دەت كۈچى شەكلىنى ئالدى .

نىكاھلىنىش جەھەتتە ، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا بىر ئۇرۇقتىن بولغانلار ئۆزئارا نىكاھلانمايتتى . ئىدىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە بولسا بۇ ئادەت تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان . چۈنكى ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار بىر - بىر تۈن مىللەت گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ ، ئۇرۇق ، قەبىلە بىرلىكلىرى ئاساسەن پارچىلانغان ، ئۇرۇق ، قەبىلە بىرلىكى ئورنىغا تېر - رىتورىيىلىك بىرلىكلەر دەسسىگەندى . بۇنداق ئەھۋالدا نىكاھلىنىش بىر بالداق يۈكسىلىپ ، تېررىتورىيە بىرلىكى ئاساسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا

نىكاھلىنىشى يۈرگۈزۈلگەنىدى .

توي مۇراسىملىرى ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلەتتى . بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ خان - پادىشاھلارنىڭ ، يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلارنىڭ توي مۇراسىملىرى شۇنداق بولاتتى . ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ چۆچەك زا- نىپىدا پادىشاھ ياكى شاھزادىلەرنىڭ ئەل - يۇرتقا قىرىق كېچە - كۈندۈز تۈي زىياپىتى بېرىدىغانلىقى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئادەتتىكى پۇخرالار ئۆز ھا- لىغا قاراپ توي مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى . لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى ، توي - تۆكۈنلەردە مەيلى خان - پادىشاھلارنىڭ ، مەيلى پۇخرالارنىڭ مۇراسىمى بولسۇن ، ھەممىسىدە ناغرا - سۇناي ، مەشرەپ - ئۈسسۈللەر بولاتتى . تويلىق بېرىلەتتى . مال سويۇلاتتى . ئوغلاق تارتىش ، بەيگە ئويۇنلىرى بولاتتى .

بۇ يەردە شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، بۇددا راھىبلىرى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولمايتتى . بۇددا دىنىنىڭ شەرىئىتىدە راھىبلارنىڭ توي قىلىشى ، ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلىشى ، گۆش يېيىشى ، جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ قان تۆكۈشى ... قاتارلىقلار قاتتىق مەنئى قىلىناتتى ياكى پەرھىز توتولاتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تەتقىقات ، بولۇپمۇ بۇ دەۋردىكى توي - تۆكۈن ئىشلىرى - قائىدە - يوسۇنلار ھەققىدىكى تەتقىقات بىر خىل بوز ھالىتىدە تۇرماقتا . چۈنكى بۇ دەۋردىن قالغان - مۇشۇ ساھەگە ئائىت يازما ماتېرىياللار قولىمىزدا يوق . ۋاھالەنكى ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېتنوگرافىيىسى ساھەسىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئاز - تولا تىرىشچانلىقلىرى بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ساھە سىستېمىغا سېلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئورتا ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە ، جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە ئەتراپلىق ، چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتى ئاز ، بۇ بىر ئەپسۇسلىق ئىش . كىتابخانلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئۈزۈمىزنى چۈشەنشىنى ئۈمىد قىلىمىز .

ئىككىنچى پاراگراف دېپنە قىلىش ئادەتلىرى

دېپنە قىلىش ئادەتلىرى ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىنىڭ بىر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇزاق تارىختىن بۇيان، ئۇيغۇرلار ئۈلۈم - يېتىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا بىر مۇنچە ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەندى.

ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىللار ئىلگىرى ھونلار ئىتتىپاقىدا بولغان. ئەنە شۇ دەۋرلەردە ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھونلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ چاغلاردا، ھونلار، ئىسكىت، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئۆلسە، كىشىلەر چېكىسنى تىلىپ قان چىقىرىپ، پەرياد چېكىپ يىغلاش ئادىتى بار ئىدى. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ھازا ئېچىش ئادەتلىرى ئىدى.

دېپنە قىلىش ئادەتلىرىدە ئۇيغۇرلار ئۆلۈكنى يەرلىكىدە قويغاندا، مېيىت بىلەن بىرگە نۇرغۇن ئاخىرەتلىك نەرسىلەرنى كۆمەتتى. ئەڭ بۇرۇنلاردا ئات، ئوقيا قاتارلىق نەرسىلەر — ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا قەدىرلەپ ئىشلەتكەن نەرسىلىرى بىرگە كۆمۈلگەن. بۇ ئەھۋال ئىدىقۇت دەۋرىدىمۇ داۋاملاشقاندى.

ئىدىقۇت دەۋرىدە ئۆلۈكلەرنى دەپنە قىلىشتا، مېيىت بىلەن بىرگە ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ دانلىرى، ھەر خىل قۇرۇق مېۋىلەر، يېپەك ۋە يۈك توقۇلمىلار، لايىدىن ياسالغان قورچاقلار، زىبۇ زىننەت بويۇملىرى، رەسىملەر، يازما ھۆججەتلەر ... قاتارلىق نەرسىلەر ئاخىرەتلىك ھېسابىدا كۆمۈلگەن ①.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئۆلۈكلەرنى دەپنە قىلىش ھەر خىل ئۇسۇلدا بولاتتى. بۇنداق ئۇسۇللار ھەر خىل دىنلارغا باغلىق ئىدى. بۇددا دىنىدىكىلەر ۋاپات بولسا ئۆلۈكلەر كۆيدۈرۈلەتتى ②. ئايرىم ئەھۋاللاردا سانىدۇققا سېلىنىپ دەپنە قىلىش ئىشلىرىمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ بەلكىم مانى دىنىنىڭ ئادىتى بولسا كېرەك. چۈنكى مانى دىنىدا ئادەم ئۆلسە، جەسەت يالىڭاچ ھالەتتە كۆمۈلەتتى ③. جەسەتلەر كۆيدۈرۈلمەيتتى.

قەبرىلەر كۆپىنچە يەر ئاستىغا لەخمە كولاپ كىچىك
 ھۇجرا ياساش ئۇسۇلى بىلەن ياسىلاتتى (بۇ بەلكىم مەر-
 تىۋىلىك كىشىلەرگە ئاتالغان قەبرىلەر بولسا كېرەك) .
 مەشھۇر دىنىي ئۆلىمالارغا ئاتاپ مۇنارلار ياسىلاتتى . ئادەتتە
 يەنە تىك گۆر كولاپ ، ئۆلۈكلەرنى ئىلگىرى - كېيىن قاتمۇ
 قات دەپنە قىلىش (ئالدىنقى جەسەت قويۇلغان ئويۇقچىدىن
 ئازراق ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى تەرىپىگە
 ياكى ئاستىنقى تەرىپىگە يەنە جەسەتنى قويۇش) ئۇسۇ-
 لىمۇ بولغان . بۇنداق قەبرىلەر كۆپىنچە بىر جەمەت
 كىشىلەرگە ئاتاپ قىزىلغان قەبرىلەردۇر .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا ئۆلگۈچىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش
 ئىشلىرى بولغان . خۇددى مانى دىنىدىكىلەر « مەر » (يەكشەنبە كۈنى)
 ئىبادەت قىلىغىنىغا ئوخشاش ، بۇدا دىنىدىكىلەرمۇ خاسىيەتلىك كۈنلەردە
 ئىبادەتخانىلارغا بېرىپ ، ئۆلگەن ئۇرۇق - توغقانلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ
 نەزىر - چىراغ ، دۇئا - تىلاۋەت ئۆتكۈزەتتى ياكى سەدىقە - ساخاۋەت ئانا
 قىلاتتى .

قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا ، مەيلى قايسى دىنغا ئېتىقاد
 قىلغۇچىلاردا بولسۇن ، ئومۇمەن ، ھەممىسىنىڭ بىر يۈرۈش دىنىي قائىدە -
 يوسۇن بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان دەپنە ئادەتلىرى بولغان ۋە بۇ ئادەت
 لەرگە ئېتىبارلىق قاراشقانىدى .

ئىزاھاتلار

- ① « شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى » (ئۇيغۇرچە) زۇرۇنلىنىڭ 1988 -
 يىلى 1 - سانغا قارالسۇن .
- ② ۋاھىتىجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۈسەيىن « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى
 تىزىملىرى » نىڭ 145 - بېتىگە قارالسۇن .
- ③ « بۇلاق » مەجبۇئەسىنىڭ ئومۇمىي 10 - سانى (1983 - يىلى نەشرى)
 6 - بېتىگە قارالسۇن .

ئۈچىنچى پاراگرافى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېستېتىك تەركىبىي قىسمى بولغان كىيىنىش — مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىم فورمىلىرى، كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن تونۇشۇشۇمۇ ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق چۈشىنىشتە كەم بولسا بولمايدىغان بىر نۇقتىدۇر.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى كىيىم — كېچەككە ئىشلىتىدىغان رەختلەرنى — يىپەك رەخت، يىپ رەختلەرنى ئاساسەن ئۆزلىرى توقۇۋىتىشى، كۇچا، ئىدىقۇت شەھەرلىرىدە ناھايىتى سىپتا توقۇلغان گۈللۈك رەختلەر بولاتتى. «ئۇيغۇرلار ئۆلكىسىنىڭ ... كېچەككە بىلەن بېزەلگەن رەختلىرىمۇ ناھايىتى مەشھۇر ئىدى» ①. تۇرپاندىن يەر ئاستىدىن تېپىلغان بىر يازما ھۆججەتتە، بىر ئائىلە ئەتىيازلىق كىيىم — كېچەك ئۈچۈن بىر قېتىملا يۈزچى رەخت توقۇغانلىقى يېزىلغان ②. دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى كىيىم — كېچەكنى ئۆزلىرىنىڭ قولىدا توپۇپ چىقارغان رەختلىرىدىن تىكىپ كىيىشكەندى.

تۆۋەندە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىنىش ئەھۋالى 4 خىل شەكىلدە، يەنى خانلارنىڭ كىيىنىشى، ئەرلەرنىڭ كىيىنىشى، ئاياللارنىڭ كىيىنىشى ۋە سەنئەتچىلەرنىڭ كىيىنىشى دەپ ئايرىپ بايان قىلىندۇ:

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ كىيىنىشى:

تارىخىي ماتېرىياللاردا ۋە بېزەكلىك تام سۆرەتلىرىدە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ كىيىنىشى مۇنداق نامايەن بولىدۇ:

ئۇيغۇر پادىشاھى بايرام كۈنلەردە ئۈنچە — مەرۋايىتلار بىلەن زىننەتلەنگەن سۇيىدا ياكى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇراتتى. بېشىغا تاج تاقاپ، ئۇچىسىغا قىزىل تون كىيەتتى.

تۇرپان بېزەكلىك مىڭ ئۆيدە ئەڭ ياخشى ساقلىنىپ قالغان سۆرەت 34 — نومۇرلۇق غارنىڭ شەرقىي تېمىدىكى ساخاۋەتچى ئۇيغۇر خانىنىڭ سۈرىتىدۇر. بۇنىڭدا خان ئويما ياقىلىق، يۇمۇلاق گۈل

چېكىلگەن ئۇزۇن تون كىيگەن ، بېلىگە ئوۋ قوراللىرى ئاسقان ، بېشىغا خانلىق تاجى كىيگەن ھالدا سېزىلغان .

بېزە كىلىكتىكى 20 - نومۇرلۇق غاردا ساخاۋەتچى ئۇيغۇر خانى ئۇچىسىغا يېڭى كەڭ ، ئويما ياقىلىق تون كىيگەن . بېلىگە بەلۋاغ باغلىدى . پۇتىغا ئۆتۈك ، بېشىغا نىلۋەر ياپىرىقىغا ئوخشايدىغان كەينى ئىگىز ، ئالدى پەس ، ئۇچى ئۇچلۇق ئالتۇن تاج كىيگەن .

تۇرپاندىن تېپىلغان قوليازملاردا خان كىيىدىغان قىزىل تون تىلغا ئېلىنغان . بۇ ، بېزە كىلىكتىكى رەسىملەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . خانلار كىيىدىغان توندا ھېچقانداق زىبۇ زىننەت يوق . تۈگىمۇ قادالىمىغان ، پەقەت ئىككى پەشنى جۈپلەپ بېلىگە بەلۋاغ باغلىغان .

پەشنى جۈپلەپ بەلۋاغ باغلاش كىيىنكى كۈنلەردە ئۇيغۇرلار ئا . رىسىدا باتۇرلۇقنى بىلدۈرىدىغان كىيىمگە ئايلانغان .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچە كلىرى ئەينى دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىلىرى ، خىزمەت ئورۇنلىرىغا قاراپ پەرقلىق بولغان . شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كىيىنىشلىرى شۇ دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ ئىپادىلەيتتى .

ئەرلەرنىڭ كىيىنىشى :

تۇرپاندا بايقالغان تام رەسىملىرىدىن قارىغاندا ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىمى ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى ئوشۇققىچە كېلىدىغان كەڭ ھەم يوغان بەلۋاغلىق كىيىملەردىن ئىبارەت . بۇ كىيىملەر بۆرەك يا . قىلىق ، تىزدىن تۆۋەن قىسمىنىڭ يان تەرىپىدە چېكى بار ، يېڭىنىڭ ئاغزى ئانچە كەڭ ئەمەس . ئۇلار بىر خىل رەڭدىكى تاۋار - دۈردۈندىن پايدىلىناتتى . بەلۋاغقا نەپىس ۋە قىزىل مستىن ياسالغان بىر مۇنچە زىننەتلىك نەرسىلەرنى تاقايتتى . بەلۋاغنىڭ كىچىك تاسمىسىغا قولياغلىق ، پىچاق ، تۆشۈك تېشىدىغان ئەسۋاب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئاساتتى . بەلۋاغنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئوقداننى ، سول تەرىپىگە ياداننى ئاساتتى . كىيىنكى چاغلاردا بەلۋاغقا نەرسە ئېشىش (يا ۋە ئوقتىن باشقا) ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى . ئۆتۈك كالتە

قونچلىق بولاتتى .

ئەرلەرنىڭ ئىككىنچى بىر خىل كىيىمى ناھايىتى تار بولاتتى . كىيىمنىڭ رەختى گۈلسىز ياكى گۈلى ئاز بولاتتى . تاش كىيىمنىڭ ئۈست تۈنكى بۆلىكى ھەم بېغىشىغا ۋە بويۇندىن تۆۋەنگە قاراپ يېرىم يان پەشنىڭ چۆرىسىگە گۈللۈك جىيەك تۇتولاتتى . ئاياللارنىڭ كىيىنىشى :

تۇرپان بېزەكلىك مىڭئۆيىدىكى تام رەسىملىرىدىن ئاياللار كىيىمىنىڭ مۇنداق ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ : ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تۆشەكلىرىدىكى قىزىل ئىچكى كىيىم ، ئۈستىگە يەڭسىز ، ناھايىتى ئۇزۇن ھەم كەڭ سېرىق سىرتقى كىيىم يېپىنچاقلىۋالغان . كىيىمنىڭ بېشى ئالدى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېچىلغان . بەل قىسمى ئانچە روشەن بىلىنمەيدۇ . پەشنىڭ چەتلىرىگە گۈللۈك جىيەك تۇتۇلغان . ئۈستۈنكى بىلەك قىسمى ۋە سىرتقى كىيىمنىڭ تىكىلگەن جايلىرىغىمۇ گۈللۈك جىيەك تۇتۇلغان . چاچ غەلىتە پاسۇندا بەشكە ئاجرىتىلغان ، ئۇنىڭ ئىككىسى ئوڭ تەرەپتە ، ئىككىسى سول تەرەپتە ، بىرسى ئارقىغا چۈشۈرۈلگەن . چاچنىڭ يۇقىرى قىسمىغا تۈرلۈك چاچ زىچچىسى ياكى قوشچاق شەكىللىك تاغاق قىستۇرۇلغان . چاچنىڭ ئۈستىدىن چوڭ بىر قىزىل لېنتا يوتىغىچە چۈشۈپ تۇرغان . كىيىمنىڭ ساغرا قىسمىغا گۈل تۈگۈن تۈگۈلگەن . رەسىملەردە يەنە ئاياللارنىڭ تۆت چاسا ياقىلىق پەشمەت ، يېڭى قىسقا ، سىرتقى كىيىمنىڭ رەڭگىدىن باشقا رەڭدىكى ئۇزۇن يەڭلىك ئىچ كىيىم كىيىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇيغۇر راھىبلىرىنىڭ كىيىنىشى :

بېزەكلىك تام رەسىملىرىدىن ۋە يازما خاتىرىلەردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى ، ئۇيغۇر راھىبلار دائىم بىر ياكى ئىككى ئىچ كىيىم كىيىدىكەن . ئۇنىڭ ئۈستىدىن كەڭ ، ئەستىرى سۈپەتلىك سىرتقى كىيىم كىيىدىكەن . چىچ چۈشۈرۈپ ساقال قويمايدىكەن . ئۈچ قات كىيىمنىڭ رەڭگى بىر - بىرىگە ئوخشامايدىكەن . سىرتقى كىيىمنىڭ رەڭگى ئادەتتە ئوچۇق بولمايدىكەن ، ھەمدە كىيىمگە توغرىسىغا ۋە ئۈزۈتىسىغا قارا زىغىزىق

تۇتۇلدىكىدىن .

مانى دىنىدىكى ئەر - ئايال راھىبلار كەڭ ئاق كىيىم كىيگەن . كۆكرىكى قىزىل رەڭلىك چاسا قالغان بىلەن بېزىتىلگەن . ئايال راھىبلار ئاق كەندىر تانا ئۆتكۈزۈلگەن يارشىملىق بۆك كىيگەن . بۆكلىرى ئاق ، قارا ۋە بىنەپشە رەڭلەردە بولغان . باش مۇخلىنىڭ بۆكى بىنەپشە رەڭدە بولغان .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ كىيىنىشى :

مۇزىكانت ۋە ئۇسۇلچىلارنىڭ كىيىنىشى ھەرخىل بولۇپ ، ئەرلەر باشلىرىغا قاپلىق ياكى چىمەن دۇپپىلار كىيىشكەن . بەللىرىگە گۈل چېكىلگەن يىپەك پوتام ، بەلۋاغ ۋە نەقىشلەنگەن كەمەر باغلىغان . سەنئەتچىلەرنىڭ كەمەرلىرى قىزىل قىيىشتىن بولغان . قىزىل ، قارا رەڭلىك ئۆتۈك ياكى گۈللۈك باسماق پايپاق كىيىشكەن . ئاياللار باشلىرىغا شايى ياكى مىسقال داكاروماللار سېلىشقان .

ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويغان تۇرپان سەنئەتچىلىرىنىڭ ئورگېستىرلىرىدا سازەندىلەر چېكىنىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن تېڭىۋېلىشقان . نىمچا ، كەمزۇل ، جىلىتكە ، چاپان ، تون ، بەشمەت ، يەكتەك ، ئالدى كۆكسى ياكى ياقا - پەشلىرى گۈل بىلەن نەقىشلەنگەن ئەرلەر كۆيۈنەكلىرى ، ھەرخىل ئەتلەس ياكى يوللۇق چۈۋەر پۇرمە ئاياللار كۆيۈنەكلىرى ، ئەر - ئاياللارنىڭ شىم - تامباللىرى ، پۇشقىقىغا گۈل چېكىلگەن ئىشتان كىيىشكەن . كۆيۈنەك ياكى نىمچان ئۈستىگە نىم تاناپلار (تور يۇپۇقلار) تارتىلغان .

ئىزاھاتلار

① باھا ئېدىدىن ئۆگەننىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى» ناملىق ئەسىرىگە قارىسۇن .

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە ، 198 - بەت - شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى .

③ بۇ ماقالە 1984 - يىلى يېزىلىپ ، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە 4 - ئاۋغۇست ۋە 6 ئاۋغۇست سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان . بۇ پاراگراف

ئەنە شۇ ماقالەم ئاساسىدا يېزىلدى . ئۇ ماقالىنى يازغاندا « شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرى - دىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى » ، « قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى » ناملىق ئەسەر ، ماقالىلەر ، شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ۋە بېزەكلىكتىن قالدۇرۇلغان بىۋاسىتە خاتىرەمدىن پايدىلىنىپ يازغانىدىم .

تۆتىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىملىرى

ئۇيغۇر خەلقى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان ئىسىم - فامىلە قوللانغان . پۈتۈن دۇنيادىكى مىللەتلەر ھازىر 2796 خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ . بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىسىم - فامىلە قوللىنىش ئادەتلىرىدە بىر - مۇنچە ئوخشاشلىق ۋە بىر مۇنچە ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت . ھەر قايسى مىللەت ئۆز تارىخىدا ھەر خىل ئىسىملارنى قوللىنىپ كەلگەن ، بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى ھەر بىر مىللەتنىڭ تارىخى ، ئېتنوگرافىيىسى ، مەدەنىيىتى ، تىلى ، ياشاش شارائىتى ، دۇنيا قارشى ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ، خاراكتېرى ، ئېستېتىك قارشى ، پىسخىكىسى ، ئارزۇ - ئارمانلىرى ، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق جەھەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك تۇر .

ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە كۆك (ئاسمان) ، يەر (تۇپراق) ، سۇ (دەريا ، دېڭىز ، كۆللەر) ئۇلۇغلانغان ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئاساسەن ئەنە شۇ شامان دىنى ئېتىقاتىدىكى بەزى چۈشەنچىلەرگە باغلانغان . « ئوغۇزنامە » دە ئوغۇز خاقانىنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، كۆك ، تاغ ، دېڭىز دەپ قويۇشى يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى دەلىللەيدۇ .

ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىدا دۆلەت قۇرغان مەزگىللىرىدە قوللانغان ئىسىملىرىدا باينىچۇر . كۆل بىلگە ، يوللۇغ تېكىن ، قارا بۇلۇق ، تۈن - يۈ - قۇق ، قۇتلۇق بىلگە قاغان ... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار ئۇچرايدۇ . بۇ ئىسىملاردا يەخت ، بىلىمنى ئۇلۇغلايدىغان پىسخىك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ئىدىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئىسىملارنىڭ

لېكىسلىكلىق مەنا جەھەتتە كەڭ مەزمۇنلارغا چېتىلدىغانلىقى مەلۇم بول-
لىدۇ ، بۇ دەۋردە شامان ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار ، دەرەخ ، گۈل -
گىياھلارنىڭ نامى ئىستېمال قىلىنغان ئىسىملار ، قۇشلارنىڭ ناملىرىنى
ئىسىم ئالدىغا قوشۇش ياكى خاس ئىسىم سۈپىتىدە قوللىنىش ، مەدەنلەرنى
ئىسىم ئورنىدا قوللىنىش ، ھايۋاناتلارنىڭ نامىنى ئىسىم ئورنىدا قوللىنىش ،
ئىسىمغا دىنىي ئۇنۋان ۋە ئەمەل ناملىرىنى قوشۇپ قوللىنىشتەك ئەھۋاللار
كۆرۈلىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال قىل-
لىپ كۆرسىتىش مۇمكىن :

ئارسلانخان ، پان تېكىن ، قارا بۇلۇق ، بارچۇق ؛ سېڭقۇ سەلى
تۇتۇك ، ئاسىغ تۇتۇك ، چىسۇيا تۇتۇك ، چۈتاش يىگەن ؛ تۈزۈن
(ئايال) ، قۇتلۇق (ئايال) ، سىلىغ تېگىن (ئايال راھىبە) ، ئاش تۆمۈر ،
تۆمۈر بۇقا ، قۇتلۇق تۆمۈر ؛ توغان ، توغرۇل ؛ راھىب غوزال ، توغرا ،
بۇغۇ ، بايىرقۇ ، ئىنال تۇدۇن ، مۇقاچۇ تۇدۇن ، كۆل تارقان ، قالم
كەيشى ، ئابىل ، كىمەن ، قارا باخشى ، چىسىم ، مىسىرىسلا ، تەدىملىك ،
تۆرەدۇ ، مۇڭسۇز ، تۇرچى ، تويىن ، تورى باخشى ، قاۋسىدۇ ، تاڭمۇت
بۇقا ، ئىغىدۇ ئىلچى ، بۈگەن سالى ، تەسەك تۇرمىش ، بۇلدۇز ، مىڭ
تۆمۈر ، تاڭمۇت بۇقا ، قايمىدۇ ...

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا بەخت ئۇقۇمىدىكى
«ئىدىقۇت» ، «قۇتلۇق» سۆزى ، بىلىملىكنى بىلدۈرىدىغان بىلگە سۆزى ،
پاكلىقنى بىلدۈرىدىغان «تۈزۈن» سۆزلىرىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئى-
سىملارغا قوشۇلۇپ ياكى خاس ئىسىم سۈپىتىدە ئېستېمال قىلىش
گەۋدىلىك ئىدى . بۇ ھال ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
تەرەپلەرنىڭ نامايەندىسىدۇر .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا 15 - ئەسىرنىڭ
باشلىرىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا يۈزلەنگەندىن كېيىن ،
ئىسلاملاشتۇرۇشنىڭ بىر پۈتۈن ئېھتىياجى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلارنىڭ
ئىسىملىرىمۇ مۇھەممەت ، ماخمۇت ، قادىر ، ئابدۇللا ، ئىسلام ، پاتىمە ، بۇ -

ۋېتايىشە ، زۆھرە ، رابىيە ، ئادالەت ... دېگەندەك ئەرەبچە مەنە بېرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئاتىلىشقا باشلىدى ...

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى « ئۇيغۇرلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ ، ئۇزاق مۇددەت فېئودالىشىش دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن . شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق ، قارا قالپاق ، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۇختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق - قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن » ① . بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلە قوللىنىشىغا مەلۇم ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەندى .

ھەممىگە مەلۇمكى ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ھازىرغىچە ئۆزلىرىنىڭ تۇغقانلىرىنى قەبىلە نامى بىلەن سۈرۈشتۈرۈشىدۇ . مەسىلەن ، كېرەينىڭ جانتېكەيدىن بولغانلار بىر ئۇرۇق - جەمەتنىڭ يېقىنلىرى ھېسابلىنىدۇ . كېرەي - قەبىلىنىڭ نامى بولسا ، جانتېكەي شۇ قەبىلە ئىچىدىكى بىر چوڭ ئۇرۇقتۇر . بۇ ھال ئۇيغۇرلاردا يوق . لېكىن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىنى سۈرۈشتۈرۈشتە بىر خىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىدۇ . بۇ ئۇسۇل - لەقەمدۇر .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى لەقەملەر ئاساسەن ئىككى تۈرلۈك بولۇپ ، بىرى ، بىرەر يۇرت مەھەللىگە باغلانغان لەقەملەر ، يەنە بىرى ، شەخسلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ، پىسخىك ئالاھىدىلىكى ياكى جىسمانىي ئۆزگىچىلىكلىرىگە ، شۇ شەخسلەرنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن بىرەر بوغۇمنىڭ مەشھۇر ئىش - ئىزلىرى ياكى سەۋەنلىك - كەمچىلىكلىرىنىڭ تىللاردا لەتىپە - داستان بولۇشىغا ھەم كەسىپكە باغلىنىپ قويۇلغان لەقەملەردۇر (بۇ لەقەملەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئاجايىپ قىزىقارلىق رىۋايەتلەر بار) .

لەقەملەر — ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنى ، ئۇرۇق - جەمەتىنى سۈرۈشتە قىلىشتىكى ئۈنۈملۈك ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ،

ئۇيغۇرلار تېررىستورىيىلىك بىرلىكىنى ئاساس قىلغان دەۋرلەردە ، يەنى ئىدىقۇت دەۋرىدە يەيدا بولۇشقا باشلاپ ، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىغا ئايلانغانىدى (بۇ ھەقتە «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1987 - يىلى 8 - ئاۋغۇست سانىدا بىر ماقالە ئېلان قىلغانىدىم . تەپسىلاتىنى شۇ ماقالىدىن كۆرۈڭ) .

ئىزاھاتلار

① ن . ئا ، باسكاكوۋ : « تۈركىي تىللار » ئۇيغۇرچە نەشرى ، 45 - 46 - بەتلەرگە قارالسۇن .

بەشىنچى پاراگراف ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ تەركىبىدە بىر قانچە ئوخشىمىغان تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر بىرگە ھايات كەچۈرگەنىدى . ئۇزاق مەزگىل بىرگە ياشاش جەريانىدا ، ئۆزئارا سىڭىشىش ، ئاسسىمىلياتسىيىلىنىش ۋە ئاخىرىدا بىر گەۋدىگە ، يەنى « ئۇيغۇر » دېگەن ئېتىنىك بىرلىككە قاراپ ئۇيۇشۇشتەك ھادىسىلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتكەنىدى . مانا مۇشۇ جەريانلاردا ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا قىر - يايلاق - كۆچمەن ھايات ئىزنا - لىرى ، شەھەر ، قەلئە - ئولتۇراق تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ھەر قايسى دىنلارنىڭ تەسىرى ، ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزئارا قوبۇل قىلىش ، يوغۇرۇلۇش ، يېڭىچە بىر شەكىلنى ھاسىل قىلىشتەك باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن . شۇڭا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلەر زاھىر ئىدى .

مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا ، ئارىخىئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇچرىغان بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكىنى تۆۋەندىكىدەك قىسقىچە بايان قىلىمىز .

ئۇيغۇرلار گۆش ۋە سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەرنى ئاساسلىق

ئۇزۇق قىلىشىپ كەلگەن خەلق ئىدىقۇت ئۇلغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ ، بۇدا
دىنى دۆلەت دىنى مەۋقەيىگە كۆتۈرۈلۈپ ، بۇددىستلار قائىدىسى بويىچە
«جانلىقلارغا ئازار بەرمەسلىك» ۋە «قان تۆكمەسلىك» كە قاتتىق ئەمەل
قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن مال سويۇپ ، گۆش يېيىش ئىدىقۇت خانلىقىدا
چەكلەنمىگەنىدى . بىراق ، تەقۋادار بۇددىستلار قاتتىق پەرھىز تۇتاتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق يېمەك - ئىچمەكلىرى مۇنداق
بىرقانچە خىل ئىدى :

— قاقۇرغان : قاتلىما ماي بىلەن يوغۇرۇلۇپ ، تونۇر ياكى ئۇچاقتا
پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان . بىر پىشۇرۇشقا ئىككى ئوندىن ئاشۇرۇش
ئىچىدە ئىككى يۇغالە تۆھمە تېخى نان ، نىمىز قاتلىما نان ، بىر ئوندىن ئاشۇرۇش
ئىچىدە ئىككى قاتما يۇغا : قاتلىما ، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نىپىز نان ، ئىككى
ئوندىن ئاشۇرۇش : گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدىكى بىر خىل نان . ئىككى
ئوندىن ئاشۇرۇش : ھور ناننىڭ بىر خىلى ، نىپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ .
بىر ئوندىن ئاشۇرۇش : ناننىڭ بىر خىلى ، گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ ،
كېيىن ئۈستىگە سېرىق ياغ ، شېكەر قويۇپ ئارىلاشتۇرۇپ ، قويۇلغۇچە
قايىتىلىدۇ ، ئاندىن يېيىلىدۇ .

بىر خىل تۇتماق ، چۆپ ، تۇر كىي خەلقلەرنىڭ داڭلىق تاماقلارىدىن بىرى .
ئۇ چۆپ ياۋاغان ، ئاش : گۆش پىشۇرۇش ئىچىدە زىمەت قىلىدۇ . بىر خىل ئاش
بىر خىل ئاش : قۇشقاچ تېلى ئاش ، سۇيۇق ئاشنىڭ بىر تۈرى . بىر خىل
ئاش : ئاۋزۇرى ، بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ
لۇپ قىلىنغان تاماق . بىر خىل ئاش : ئاشنىڭ بىر خىلى .

ئۈسپۆرى : قوچاقتا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن ، توغراپ ياغقا

سېلىنىپ ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك .

ئىگدۈك : سۈت ۋە قېتىقنى قىلىنغان سۈزىمگە ئوخشاش يېمەك

لىك .

يازۇق ئەت : كۈزدە ھەر خىل دورا — دەرەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ

قوبۇلۇپ ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش .

كۆمەچ : چوققا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان .

قاغۇت: تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. تېرىق ئاۋۋال قايتىپ ئىستىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۈگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ (بۇ تاماق تالغانغا ئوخشايدۇ).
 سوغۇت: ھېسلىپ، ئۈچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا-دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك. سۇغا تۇگۇم: جۇۋاۋا، بەگشە.

گۈرۈچتىن قىلىنىدىغان يولقاتارلىق تائاملار، كىلىپ ھەلەكەت كەۋاپ: قوزا، ئوغلاق گۆشلىرىدىن، توخۇ - ئۆردەك، غاز، گۆشلىرىدىن ۋە بىر قىسىم كىمىك - جەرمەن، ئارقار، بۇغا، ياۋا توشقان، ياۋا ئۆردەك، كەكلىك، ئۇلار گۆشلىرىدىن ھەر خىل مەزىلىك كەۋاپلار پىشۇرۇلىدۇ. شارائىت بولغاندا، كەۋاپ ھەر خىل دارا - دەرمەك بىلەن پىشۇرۇلىدۇ. تاغ - دالا، چۆل - سەپەرلەردە يۇلغۇن، سۆكسۆك ئوتۇنلىرىدىن گۈلخان يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ ياكى تاشلار قىرالدۇرۇلۇپ، تاشقا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ.

ئىدىقوت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئۈزۈم مەيچىلىكى تەرەققىي تاپقان مېھاج - سېلىق ھېسابىدا يۇقىراق بەزىدە ئۈزۈمدىن مەي ئىشلەپ تاپشۇراتتى. ئۈزۈمدىن مەي ياسالغان مەي ئوردا بەزمىلىرىدە، مەۋسۇم - مۇراسىم بايراملىرىدا ۋە ئادەتتىكى دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ئىچىلەتتى. دىندارلار مەي ئىچىشتىن پەرھىز تۇتاتتى. ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ھەققىدە بايان قىلىدىغىنىمىز ھازىرچە ئشۇنچىلىك،

بۇ مەزمۇننىڭ قىسقىچە تەرجىمىسى: ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ھەققىدە بايان قىلىدىغىنىمىز ھازىرچە ئشۇنچىلىك، بۇ مەزمۇننىڭ قىسقىچە تەرجىمىسى: ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ھەققىدە بايان قىلىدىغىنىمىز ھازىرچە ئشۇنچىلىك، بۇ مەزمۇننىڭ قىسقىچە تەرجىمىسى: ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ھەققىدە بايان قىلىدىغىنىمىز ھازىرچە ئشۇنچىلىك،

ياراغ رەسىملىرى ، قارىلىق ، پالتا ، ھەرە ، قايچا ، سىز غۇچ ، سېر كول قا.
تارلىق سايمانلار ۋە ھاراق ئېچىتىش ھەم تۆمۈر ئېرىتىش كۆرۈنۈشلەرى
سىزىلغان .

بىز يۇقىرىقىدەك رەسىملەرنىڭ مەزمۇنىدىن ۋە ئارخېئولوگىيەلىك
تېپىلمىلار ، يازما يادىكارلىقلار ھەم خارابە ئىزلىرىدىن (مەسىلەن ،
بىناكارلىق ، رودا ئېرىتىش جەھەتلەردە) ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ھۈنەر -
سەنئەت ، مەدەنىيەتنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىنچە بايان قىلىش
ئىمكانىيەتلىرىنى تاپتىمۇ ؟

بىرىنچى پاراگراف بىناكارلىق

ئۇيغۇرلار خېلى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىلا شەھەر - قەلئە تۇرمۇ-
شىنى ، يەنى ئولتۇراق ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ تىرىكچىلىك قىلىشنى باشلىغان .
كۆچمەن تۇرمۇش ئادىتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا مۇئەييەن بىر دەۋرنى
ھاسىل قىلغان . ئىدىقۇت ، يارغول ، بېشبالىق ، جانبالىق ، سۈلىمى (ئاگىنى
ياكى قارا شەھەر) ، ئىشۇرغول ، كۇچا ، قارا بالغاسۇن قاتارلىق شەھەر -
قەلئەلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىڭ تەركىبلىرى ئولتۇراق ھاياتتا
ياشىغان بولسا ، ئورخۇن - يېنسەي بويلىرىدا ياشىغانلىرىنىڭ بىر قىسمى
كۆچمەن ھايات شەكلىدە ياشىغان . دېمەك ، قىر - يايلاق ، دەريا -
تاغلارغا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەن ئۇيغۇر ئېتىنىڭ بەزى كىملىرى چېدىرلىق
كۆچمەن ھاياتنى ئۆتكۈزگەن بولسا ، تۈزلەڭ ۋادىلاردا ، يەنى دېھقانچىلىق
رايونلىرىدا ياشىغانلىرى ئولتۇراق ھاياتتا تىرىكچىلىك قىلغانىدى .

ھالبۇكى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئورخۇن
بويلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى
تېرىتورىيىسىگە كىرگەن رايونلاردا ئەسلىدە ياشاپ كەلگەن قېرىنداش
قوۋملار ۋە باشقا خەلقلەر مۇئەييەن بىر جەرياننى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىن
كېيىن ، ئورتاق سىڭىشىپ ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ ئۆيۈ-
شىشىنى تېزلەتتى . ئەنە شۇنداق ئەھۋالدا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ
تۇرمۇشىدا يەنە قىسمەن كۆچمەن ھايات ئىزنالىرى ساقلىنىپ تۇرغان

بولسىمۇ ، ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن ئولتۇراق ھالەتتىكى تۇرمۇش شەكلى
 تەدرىجىي يوسۇندا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەندى .
 مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى
 ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي قىلدى .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ
 تەرەققىياتى ، ئاساسەن ، شەھەر - قەلئەچىلىك ، ئىبادەتخانا ، بۇددا مۇنار -
 لىرى ، ئولتۇراق ئۆيلەردە كۆرۈلىدۇ .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ تاكى گەنسۇنىڭ يۇنچاڭ دېگەن
 يېرىگە ئاخىرقى خانزادىلەر ئوردىنى يۆتكەپ كەتكەنگە قەدەر ، ئىدىقۇت
 شەھىرى ، بېشبالىق شەھىرى ، كۇچار (ئىلىك خانلىق مەرتىۋىسىدە) ،
 ئاستانە ، قۇمۇل شەھىرى قاتارلىق ئورۇنلار ئىدىقۇتلۇقلارنىڭ ئىلگىرى -
 كېيىنكى پايىتەخت شەھەرلىرى قىلىنغان . مانا مۇشۇ جەريانلاردا ، ئىدىقۇت
 خانلىرى ئەسلىدىكى شەھەر - قەلئەلەرنى ئۆز ئېھتىياجلىرىغا ئاساسەن
 كېڭەيتكەن ياكى سېپىللىرىنى ئېگىزلەتكەندى .
 شەھەر - قەلئە سېپىللىرى كۈنگۈرلىك بولۇپ ، سېپىللارنىڭ
 ئۈستى كەڭ ، ئادەملەر ئۈستىدە بىمالال ھەرىكەت قىلالايتتى . شۇنىڭدەك ،
 سېپىل ئۈستىدە قاراۋۇلخانلار ، قورال - ياراغ ئامبارلىرى بولاتتى . سېپىل
 سوقما تېمىدا يوقىرىغا شوتايىلەن چىقىدىغان تۆشۈكلەر بولاتتى . شەھەر
 سېپىلىنىڭ قوۋۇقى تۆت تەرەپكە ئېچىلغان (يارغولدا پەقەت ئىككىلا قو-
 ۋۇق بولۇپ ، بىرى جەنۇبىي قوۋۇق ، يەنە بىرى شەرقىي قوۋۇق ئىدى) .
 بولۇپ ، شەھەر - ئىچكى قەلئە ۋە تاشقى قەلئە دەپ ئايرىلاتتى . ئىچكى
 قەلئەدە خان - پادىشاھلار ، ۋەزىر - ئۆلچىلەر ، سەر كەردىلەر ئورۇنلاشقان
 بولۇپ ، تاشقى قەلئەدە ئىبادەتخانىلار ، بازار - رەستىلەر ، كاسپ - ھۈ-
 نەرۋەنلەر ، پۇخرالار ئورۇنلاشقانىدى (ئىدىقۇت ۋە يارغول شەھەر
 خارابىلىرىنىڭ بايانى ئاخىرقى بابتا ئايرىم - سەھىپىدە بېرىلىدىغان بولغاچ-
 قا ، بۇ يەردە قىسقىچىلا بايان قىلىندى) .
 ئۇنىڭدىن باشقا ، چېرىكلەر ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاردىكى
 قەلئەلەردە ، ئەسكىرنى پونكىتلاردا ، قاراغۇ تۇرلاردا تۇرۇپ ۋەزىپە ئىجرا

ھويىلار ياكى ئۆيلەر بولسا (ھاللىقراق ئائىلىلەر دە) ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار زېمىنىدە بۇ خىلدا ئۆي ھازىرلاش يوق ئىدى . چۈنكى ، بۇددا دىنى ھۆكۈم سۈرگەن زېمىندىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئاياللار ئەر كىن ھېسابلىناتتى ۋە ئاياللار كۈچىدىن تولۇق پايدىلىناتتى . شەھەر - قەلئەلەر ئېگىز - ئېگىز سېپىلار بىلەن قورۇقلانغاندىن سىرت ، ئىبادەتخانىلار ۋە ھويلا ، قورۇ - جايلازمۇ سوقما تام ياكى خىش - كېسەكلىك تاملار بىلەن قورۇغدىلاتتى . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ھاللىقراق ئادەملەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى چوڭراق قورۇلۇق ئۆيلەر بولۇپ ، كۆپىنچە بالىخانلىق ، ئىككى قەۋەتلىك ، پەنجىرىلىك قىلىپ سېلىناتتى . ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى 2 ، 3 ئېغىز بولاتتى . ھويىلىرىدا گۈل - گىيا ، ئۈزۈم تاللىرى ئۆستۈرۈلەتتى . تاملار ھاكىلىنىپ ياكى گەج بىلەن ئاقارتىلاتتى . ئۆيلەردە تۈگۈك ئېچىلاتتى ، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئۆيلىرى ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا پەگا ئۈستى پېرىم بالىخانلىق - لاپاسلىق قىلىنغان بولۇپ ، ئۇ يەرگە بۆشۈك ، ئورغاق ، سېۋەت قاتارلىق تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسە - كېرەكلەر قويۇلاتتى . بۇنى يەرلىك خەلق « بىجىك » دەپ ئاتايتتى . ھويلا ئىچىدە يەر ئاستىغا چوڭقۇرلاپ قېزىلغان گەمبەلەر بولۇپ ، يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كۈندۈزكى ئارام ئېلىشلاردا پايدىلىناتتى . ئۆي تېمىنىڭ مەلۇم بىر تېمى قېلىن ياسىلىپ ، ئوتتۇرىسى كاۋاك قويۇلاتتى ۋە ئۈستۈنكى تەرىپىدىن تۆشۈك قويۇلۇپ ، تامنىڭ كاۋىكىغا بۇغداي ، قوناق قاتارلىق ئاشلىقلار قويۇلاتتى . كېيىن ئېشىلىتىش توغرا كەلگەندە ، تۆۋەن تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىلىپ ، ئاشلىق ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ چۈشەتتى . بۇنى يەرلىك خەلق « ئۇيۇق ساڭ » دەپ ئاتايتتى . بۇ خىل ئۈسۈل ئاشلىقنى قۇرغاق ساقلاشتا ، يېغىلىقتا ئاچارچىلىققا قالماسلىققا ، چاشقانلارنىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىشتا ئۈنۈملۈك رولى بولۇپ ، نەمخۇش ھاۋا ئىقلىم رايونلىرىدىكى ئاشلىقنى ئورا كولاپ ، پاخال ئۈستىگە تۆكۈپ ئۈستىنى كۆمۈپ ساقلاشقا نىسبەتەن ئەپچىلەرەك چارە ئىدى . « بىجىك » ۋە « ئۇيۇق ساڭ » تۇرپان رايونىدا تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن 40 - 50 يىللىق كونا ئولتۇراق ئۆيلەردە ھېلىمەم مەۋجۇد .

كېمىر ئۆيلەر ئىدىقۇت بىناكارلىقىدىكى بىر خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ ماتېرىيالى پەقەت توپا - لاي ، كېسەك بىلەنلا پۈتىدۇ . ئۆيىنىڭ تېمى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا قويۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈستى ياي شەكلىدە ئېگىلىپ ياسىلىدۇ . بۇنداق ئۆيلەر مۇستەھكەم بولۇپ ، يازلىقى سالقىن ، قىشلىقى ئىسسىق بولىدۇ . ماتېرىيالى ئاددىي ، لايىھىلەش ئاسان ، ھۈنەر - سەنئىتى مۇرەككەپ ئەمەس ، ئۆيىنىڭ پۈتۈش تەننەرخى تۆۋەن بولۇپ ، ئادەتتىكى پۇقرالارغا تازا باب كېلىدۇ .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئولتۇراق ئۆيلەردە تاملاردا نۇرغۇن ئۇيۇقچىلار بولاتتى . ئۇلارنىڭ مۇناسىپ كەلگەنلىرىگە بۇت قويۇلاتتى . بەزىلىرىگە كىتاب - نوملار ، بەزىلىرىگە قاچا - قۇچا ۋە ئۆيگە كېرەكلىك ئۇشاق - چۈشەك نەرسىلەر قويۇلاتتى . قىشلىقى ئىسسىقنىڭ ئاساسلىق شەھەرلەر

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئاساسلىق شەھەرلەر مەسىلەن ، ئېۋىرغول ، ئىدىقۇت شەھىرى ، كۇچا قاتارلىق جايلار «يىپەك يولى» توڭگۇنلىرىدىن بولغاچقا ، غەرب بىلەن شەرق ، شىمال بىلەن جەنۇب ئوتتۇرىسىدا قاتنايدىغان كارۋانلار ئۈچۈن چوڭ - چوڭ كارۋان سارايلار ، دەڭ - ئۆتەڭلەر بولاتتى . بۇنداق كارۋان سارايلار چوڭ دەرۋازىلىق بولۇپ ، ھويلا ئىچى بەكمۇ يوغان بولاتتى . بىر تەرىپىدە يا - تاق ، تاماقخانا ، بىر تەرىپىدە ئامبار - قازناقلىرى بولاتتى . مۇناسىپ ئورۇندا ئاتخانىلار ۋە ھارۋا توختايدىغان ئورۇنلار بولاتتى .

ئىدىقۇت رايونى ئەزەلدىنلا يامغۇر - يېغىنى ئاز رايون بولغاچقا ، ئۆي - سارايلارنىڭ ئۆگزىلىرى كۆپىنچە تۈز بولاتتى . بۇ ، شۇ رايونغا خاس بىناكارلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى . مۇنارلار كۆپىنچە ھىندىستان ئۇسلۇبىدا قۇرۇلاتتى . ھەشەمەتلىك داچىلارنىڭ ئۆگزىلىرى بېلىق سىرتىدىمۇ ياسىلاتتى . دېمەك ، شەھەر - قەلئە ، ئىبادەتخانا ، بېزەكلىك لەر ، ساراي - دەڭلەر ، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ مېمارچىلىقىدا يەرلىك ئالاھىدىلىك ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ھىندىستان ، قەندىھار ئۇسلۇبلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى زامىر بولغانىدى .

ئىككىنچى پاراگرافى رەسسامچىلىق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇددا دىنى ئۇ خانلىقتا دۆلەت دىنى مەۋقەيىگە كۆتۈرۈلدى . بۇ زېمىندا ئەسلىدە خېلى پۇختا ئاساسقا ئېرىشكەن بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ، بۇ دەۋرگە كەلگەندە ، ئۆزىنىڭ گۈللىنىش باسقۇچىغا يۈزلەندى . بۇنداق گۈللىنىش ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئىبادەتخانىلارنىڭ كۆپلەپ سېلىنىشى ، بۇددا مۇنارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ، مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنىڭ كۆپەيتىلىشى ، غار - كېمىرلەرنى تېخىمۇ كۆركەم بېزەش يۈزىسىدىن بۇت - ھەيكەل ياساش تېخنىكىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە رەسسامچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى جەھەتلەردە مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەنىدى .

رەسسامچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ، ئاساسەن ، دىنىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن بولغانىدى . چۈنكى ، بۇددا دىنىنىڭ تەرىقەت - تەلىماتلىرىنى ، ئەركانلىرىنى ، قائىدە - پىرىنسىپلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ، چوڭقۇرلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن ، ھىندىستان خەلقى ئىچىدە خېلى ئىلگىرىلا ئاجايىپ چوڭقۇر مەنىلىك رىۋايەت ، چۆچەكلەر بارلىققا كەلگەنىدى . شۇنىڭدەك ، ساكيامۇنىنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ، ئۇنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ يارقىنلاشتۇرۇشۇمۇ دىندارلارنىڭ ئۆز سادىقلىقلىرىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ۋاستىسى ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇددا دىنىدا ئۆتكەن زامان بۇددالىرى ، ھازىرقى زامان بۇددالىرى ۋە كەلگۈسى زامان بۇددالىرى بولۇپ ، ھەر زاماندا مىڭدىن جەمئىي ئۈچ مىڭ بۇددا بولاتتى . مانا شۇلار - ئىككىنچى - ھەرىكەتلىرىنى تەرغىپ قىلىشۇمۇ بۇددا دىنىنىڭ بىر ئەقىدىسى ھېسابلىناتتى . يەنە ساكيامۇنىنىڭ جېنى ھەر خىل ئادەم ، دەل - دەرمەخ ۋە قۇش - پەرىندىلەرنىڭ تېنىدا دەپ تەسەۋۋۇر قىلىناتتى . ساكيامۇنى ھەر قېتىم دۇنياغا تۆرەلگىنىدە ، ئۇ ئەنە شۇ ئادەم ۋە نەرسىلەر سىياقىدا تۆرىلەتتى . ئۇنىڭدىن قالسا ، بۇددا دىنى تەسەۋۋۇرىدىكى دوزاق ۋە ئالۋاستىلار ھەققىدىكى توقۇلمىلارنى دىندارلار روھىغا سىڭدۈرۈش قاتارلىق دىنىي تەرغىباتلار ئېھتىياجى - ئۆزىگە رەسسامچىلىق يولىنى ئەڭ

مۇۋاپىق دەپ ھېسابلىشىپ ، غار - كېمىر ئۆيلەرنىڭ تامليرنى ئەنە شۇ يۇقىرىقى مەزمۇنلار بىلەن رەئىسئاملىق سەئىتىگە تايىنىپ ، كۆرگەملەشتۈرگەنىدى .

بۇددا دىنى ئېھتىياجىدىن تەرەققىي قىلغان رەئىسئامچىلىق سەئىتى ئاساسەن بېزەمەكلىك غارلىرىدا ئەكس ئېتىدۇ . رەئىسئاملار ئىدىقۇت دەۋرىدە مىڭ بۇددا رەئىسئاملىرى ، بۇددا دىنىغا ئائىت رىۋايەت ، چۆچەكلەر مەزمۇنىنى رەئىسئام ئارقىلىق ئىپادىلەشتە ، پورتىرىت تەسۋىرى ، شەكىل يارىتىش ، نەقىش تۈزۈش ، رەڭ بېرىش ، بوياش جەھەتلەردە بەلگىلىك سەۋىيىگە يەتكەن .

رەئىسئاملار جىلغىلارغا رەئىسئام سىزغاندا ، ئالدى بىلەن گەجنىڭ ئۈستىگە قىزىل بوياق بىلەن شەكىلنى ئاددىي قىلىپ سىزىۋالغان . ئاددىي نۇسخىنى سىزىپ بولۇپلا بىر قەۋەت يېرىم سۈزۈك كۆك بوياقنى بەرگەن . بۇنىڭ بىلەن رەئىسئامنىڭ ئىزناسى كۆك بوياق ئۈستىدىن غۇۋا كۆرۈنگەن . ئۇنىڭدىن كېيىن يېرىم سۈزۈك يېشىل رەڭ ئۈستىگە قارا ياكى قوڭۇر رەڭ بىلەن بىر قۇر تۈزەشتۈرۈپ سىزىپ چىققان .^①

كۈسەن رەئىسئاملىرى تام رەئىسئاملىرىنى سىزىش جەريانىنىڭ دەسلەپكى شەكىل ئېلىش باسقۇچىدا ، بوياققا چىلانغان ئىنچىكە تاننى چىڭ تارتىپ تۇرۇپ بارمىقى بىلەن چېكىش ئارقىلىق نەقىش ۋە ئاساسىي رەئىسئاملارنىڭ ئورنىنى بەلگىلىۋېلىپ ، ئاندىن تۈجۈپىلەپ سىزىپ رەڭ بەرگەن . ئەمما بۇ خىل شەكىل ئېلىش ئۇسۇلىنى پەقەت غار ئىچىدىكى تىك تاملارغىلا ئىشلىتىشكە بولغان . غار ئۈستى ، بولۇپمۇ ئەگمىلەر ۋە گۈمبەزلەرنىڭ ئۈستىدىكى قۇراقسىمان تورۇسلارغا بىۋاسىتە سىزىش توغرا كەلگەن . ئاق تامغا نۇسخا بېسىشتىن ئىبارەت يەنە بىر خىل ئۇسۇلمۇ بار بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاۋۋال چىڭ كېرىلگەن بۇغا ياكى قوي تېرىسىگە رەئىسئام شەكىلىنى سىزىۋېلىپ ، ئاندىن ئۇنى تامغا بېسىپ تامغا چۈشكەن ئىزنانى

① ② شياڭدا : « موگاۋ ، يۇپىلى غارلىرى توغرىسىدا تەتقىقات » ، « مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىش ماتېرىيالى » ژۇرنىلى ، خەنزۇچە ، 1951 - يىلى 5 - نەۋرى سانىغا قاراڭ .

ئىنچىكىلەپ سىزىپ چىققان ⑤. بىلىك تەقىنىش رەزىلەل چىقىشقا

رەسىملەر كۆپىنچە ئىككى - ئۈچىسى بىرلىكتە مەشغۇلات ئېلىپ بارغان . بىرى تەگ رەڭنى (تامغا ياكى گەجلەنگەن ئورۇنغا تۇنجى بويىقىنى) بەرگەن ، يەنى بىرى رەسىم ۋە نەقىشلەرنىڭ شەكلىنى سىزغان ، يەنە بىرىسى ئۇنىڭغا قويۇق رەڭ - سېۋىت بەرگەن . ئاسانراق ئورۇنلارغا ياكى ئاددىراق كۆرۈنۈشلەرنى يالغۇز رەسىملارمۇ سىزغان . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قېزىلغان غارلاردىكى رەسىملەردە غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ھەم شۇنىڭدەك ھىندىستانچە ئۇسلۇبقا ۋارىسلىق قىلىنغان بولسا ، ئىدىقۇت دەۋرىدە قېزىلغان غار - بېزەك ئۆيلەردىكى رەسىملەردە ، بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە ، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن ، بۇدساتۋالارنىڭ پىرو-توتىپلىرى ئاساسەن يەرلىك خەلق ئىچىدىن ئېلىنغان .

تۈرپاننىڭ مۇرتۇقتىكى بېزەكلىك ، تويۇق ، كۇچاننىڭ قۇمتۇرا مىڭئۆيى ، باينىڭ قىزىل مىڭئۆيى غارلىرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تام رەسىملەر ساقلىنىپ قالغان . بۇ تام رەسىملىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ؛ رەسىمدە ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىغا قورۇق تام سېلىنغانلىقى ، ھويلىلىرىغا گۈل - گىياھلار تېرىلغانلىقى سىزىلغان . ئاقسۆڭەك ئەر - ئاياللار قوللىرىدا گۈل كۆتۈرۈۋالغان ، ئەرلىرى پۇتغا كالتە قونچلىق ئۆتۈك كىيگەن ، ئاياللىرى كەڭ ئېتەكلىك كىيىم كىيگەن . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن مەدەنىي ئالاقىنى ئىزچىل تۈردە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن . شۇڭا بەزى غار - كېمىرلەردىكى رەسىملەردە قىسمەن ھالدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسلۇبىمۇ ئەكس ئېتىدۇ . بەزى رەسىملەرنىڭ يېنىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىق بىلەن بىرگە خەنزۇچە يېزىقتا يېزىلغان خەتلەرمۇ نەقىشلىك قىلىپ يېزىلغان . رەسىملەر ئارىسىدا رەسىمچىلىق سەنئىتى ھەققىدىكى بايانىمىز ھازىرچە شۇنچىلىك .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى - قىزىلغۇر بىلەن بىرلىكتە مەشغۇلات ئېلىپ بارغان . بىرى تەگ رەڭنى (تامغا ياكى گەجلەنگەن ئورۇنغا تۇنجى بويىقىنى) بەرگەن ، يەنى بىرى رەسىم ۋە نەقىشلەرنىڭ شەكلىنى سىزغان ، يەنە بىرىسى ئۇنىڭغا قويۇق رەڭ - سېۋىت بەرگەن . ئاسانراق ئورۇنلارغا ياكى ئاددىراق كۆرۈنۈشلەرنى يالغۇز رەسىملارمۇ سىزغان . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قېزىلغان غارلاردىكى رەسىملەردە غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ھەم شۇنىڭدەك ھىندىستانچە ئۇسلۇبقا ۋارىسلىق قىلىنغان بولسا ، ئىدىقۇت دەۋرىدە قېزىلغان غار - بېزەك ئۆيلەردىكى رەسىملەردە ، بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە ، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن ، بۇدساتۋالارنىڭ پىرو-توتىپلىرى ئاساسەن يەرلىك خەلق ئىچىدىن ئېلىنغان .

ئۇچىنچى پاراگراف ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بېزەك ئۆيلەر ۋە ئۇلاردىكى تەسۋىرى سەنئەت

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي خانلىق دائىرىسىدە « يىپەك يولى » سودىسى جانلاندى . بۇنىڭغا ئەگىشىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، قول ھۈنەر سانائىتى ، باغۋەنچىلىك قاتارلىق ساھەلەردىمۇ يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى . نەتىجىدە ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە ئىقتىساد گۈللىنىشكە يۈزلەندى . ئىقتىسادىي بازىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، مەنئى مەدەنىيەت ساھاسىدىمۇ جانلىنىش بارلىققا كەلدى — ئىبادەتخانا ، مۇنارلارنى قۇرۇش ، رېمونت قىلىش ، بېزەكلىك ، تۇيۇق ، قىزىل ، قۇمتۇرا ، سىمىم قاتارلىق ئورۇنلاردىكى خانلىق ئىبادەتخانىلارنى ۋە راھىبلارنىڭ تۇرالغۇ جايلارنى كۆپەيتىش ، بېزەش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى . ئىستىقامەتگاھلارنى كۆرگەنلەر شۇنداق ، بۇتلارنى بۇددالار ھۆرمىتىگە لايىق بېزەش ، ئىستىقامەت غارلىرىنى رەسىم بىلەن بېزەش قاتارلىق ئىشلاردا خانلىقتىن پەرمان ۋە ماددىي ياردەملەر بېرىلدى . ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىن قوللاش ، ئىجتىمائىي قىزغىنلىقنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشى ئارقىسىدا ، « ئىدىقۇت » تا تەسۋىر سەنئەت ئىشلىرى ئۆزىگە مۇناسىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى .

1 . « مىڭ بۇددا غارلىرى » نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

مەلۇمكى ، بۇددا جامائەتلىرى ئاساسەن تەركىدۇنياچىلاردىن تەشكىل ئېتىلگەنىدى . ئۇلار بۇ دۇنيانىڭ ھۇزۇر - ھالاۋەتلىرىدىن ۋاز كەچكەن ئادەملەر بولۇپ ، پەقەت كىشىلەرنىڭ بەرگەن خەير - ئېھسانلىرى بىلەن ھايات كەچۈرگەنلىكلىرى ئۈچۈن ، ئۇلارنى قەدىمكى سانسىرىت تىلىدا « بىكشۇ » يەنى قەلەندەر دەپ ئاتىشاتتى . بۇددا جامائەتلىرى يېڭىدىن تەشكىل قىلىنىۋاتقان دەۋرلەردە ، بىكشۇلار ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ ۋاقتىنى سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا سەدىقە - ئېھسان يىغىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى . پەقەت يىلنىڭ يامغۇرلۇق

پەسىللىرىدە ئۇلار بىر جايفا - تاغ غارلىرى ۋە ئۆزلىرىگە مۇناسىپ كەلگەن پاناھ جايلارغا توپلىنىش ئىستىقامىتىنى يامغۇر پەسلى ئۆتۈپ كەتكەندە شۇ جايلاردا بۇددىزم ۋە ئۇنىڭ تەلىماتى ھەققىدە نەھىس - مۇنازىرىلەر ئېلىپ باراتتى. مۇنداق جايلار كېيىنچە بىكشۇلارنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق جايىغا - ئىبادەتخانىسىغا، بىكشۇلار ئىبادەتخانىلارنىڭ دائىمىي تۇرغۇن رايونلىرىغا ئايلىناتتى.

تاغ غارلىرى ۋە پاناھ جايلاردىن تەشكىل قىلىنغان ئىبادەتخانىلار تېزلىك بىلەن بۇددا دىنىنىڭ ئاساسى ۋە بىردىنبىر تەشكىلى فورمىسى بولۇپ، ئۇ ئاستا - ئاستا بۇددا تەلىماتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان غايىمۇ مەركەزلەرگە ئايلانغان. «قەدىمكى ھىندى يازما مەنبەلىرىدە مەلۇمات بېرىشىچە (ماگېندا) دېگەن رايون ئۆز مۇرتلىرى بىلەن تۇنجى بولۇپ شەھەرنى تەركىپلىدى، تاغ - غارلارنى دائىمىي ياشاش ئۈچۈن ئۆز ماكانىغا ئايلاندۇرغان. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ماگېندا (سەن نېمە ئۈچۈن مېنى ۋە مېنىڭ ئادەملىرىمنى تاشلاپ تاغلارنى ماكان قىلىدىڭ؟!) دەپ سورىغاندا: « مەن يىلىنىڭ پەقەت يامغۇرلۇق پەسلىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھەممە پەسلىدە تائەت - ئىبادەت بىلەن شوغۇللانماقچىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تاغ - غارلارنى ئۆزۈمنىڭ ماكانىغا ئايلاندۇردۇم » دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، پادىشاھ پەرمان ئېلان قىلىپ، ماگېندا ياشىغان تاغلاردا 68 ھۈجرىنى رايونلارنىڭ ياشاشى ئۈچۈن قۇرۇپ بەرگەنىكەن» ⑤.

شۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان ۋە سېرلانكا ئىبادەتخانىلىرىنى ئو-يۇپ ياساش ئەنئەنىسىگە ئايلانغان. كېيىنچە، بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇن ئارقىلىق ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كېرىشى بىلەن بىرگە، ئەنە شۇ تاغ باغرىلىرىغا غار - ئۆڭكۈرلەرنى ئويۇپ ياساش ئەنئەنىسىمۇ بىرگە قوبۇل قىلىنغانىدى.

⑤ ئېرىپان توختىيېنىڭ «ئىككىنچى ئۆيلەرنىڭ ئارخېئولوگىيەسى ۋە سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىگە قارىالسۇن. ئۆزبېك س. س. ر. پەن نەشرىياتى، 1984 - يىل، تاشكەنت نەشرى.

تاغ-باغرىلىرى، ياردانلىقلاردا، پىنھان، مەنزىرىلىك جايلارغا غار ئۆي
لەرنى قېزىش ئەنئەنىسىنىڭ شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر
تەرىپىدىن، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى ئەنئە-
نىگە ئىجابىي مۇئامىلە قىلىش بىلەن خاراكتېرلەنگەندى. قېزىپ ياسالغان
غار ئۆيلەردە بۇددا دىنى نەزەرىيىسىدىكى مىڭ بۇددا ئوبرازى ۋە ئۇلارنىڭ
يارالمىشىغا ئائىت ئەپسانە - رىۋايەتلەر سۆزلىرىنى گۈزەل سەنئەت ۋاسى-
تىسى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىشىمۇ، لېكىن يەنە
ھەر قايسى دەۋرلەردىكى مەزكۇر رايونلاردا ياشىغان (بېزەكلىك غارلار
قېزىلغان رايونلاردا ياشىغان) خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۈشمۇ مۇئەييەن
دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بۇددىزم نەزەرىيىسىدە بۇددالار ئۆتكەن زامان بۇددالىرى، ئەينى
زامان بۇددالىرى ۋە كەلگۈسى زامان بۇددالىرى دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ.
ھەر زامانغا تەئەللۇق مىڭدىن جەمئىي ئۈچ مىڭ بۇددا بار دەپ رىۋايەت
قىلىنىدۇ. بېزەكلىك غار ئۆيلىرىدە مانا شۇ ھەر زاماننىڭ مىڭ بۇددا
ئوبرازى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بېزەكلىك ئۆيلەرنىڭ خەلقئارادا مىڭ بۇددا
ئۆيى دەپ ئاتىلىشىمۇ ئەنە شۇ ۋەجىدىندۇر.
مىڭ كۇچا، ئىدىقۇت ۋە دۇڭخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىكى مىڭ بۇددا
ئۆيلىرى مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە قېزىلىشقا باشلىغان بول-
لۇپ، ئۇلارنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشى، دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە
مەزمۇنىنىڭ بېيىشى بىرقانچە باسقۇچلارغا بۆلۈنگەن.

2. ئىدىقۇت خانلىقى دائىرىسىدىكى مىڭ بۇددا غارلىرى

بۇددا دىنىنىڭ ئىستىقامەت ئۇسۇلىدا، پىنھان جايدا، 6 ئوغرىنىڭ
(ئادەمنىڭ 6 سەزگۈ ئەزاسىنىڭ) پاراكەندىچىلىكىدىن خالىي ھالدا ئىس-
تىقامەت قىلىپ، كامالەتكە يېتىش (يەنى ئەۋلىيالىق ماقامغا يېتىش)
تەكىتلەنگەنلىكتىن، شۇنىڭدەك دائىملىق ئىستىقامەتچىلەر (يەنى راھىب
لىققا ئۆزىنى بىر ئۆمۈر بېغىشلىغانلار) نىڭ كۆپىنچىسى
تەركىندۇنياچىلاردىن تەشكىل تاپقانلىقتىن، ئىبادەتخانا جۈملىدىن ئىستى-

قەمەتگاھلار شەھەر - قەلئە ، يۇرت - يېزىلاردىن يىراقراق بولغان خالىي - خىلىۋەت ، پىنھان جايلار - دەريا - جىلغىلار ، يارداڭلىقلارغا ئويۇپ يا - سالغانىدى . ئىدىقۇت خانداڭلىقى تەۋەسىدە بېزەكلىك ، تۇيۇق ، بەش غار ، چىكاڭكۆل ، سىڭگىم ئېغىزى ، يارغول قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىبادەتخانا ۋە بېزەكلىك غارلار ئويۇپ ياسالغان بولسا ، ئىلىك خانلار تۇرغان كۈسەن تەۋەسىدە بايىدىكى مۇزات دەرياسى بويىدىكى بېزەكلىك (قىزىل مىڭ بۇددا ئۆيلىرى) ، كۇچادا قۇمتۇرا ، سىمىسم ، قىز قالغان (قىزىل قاغا) ، مازار باغ غارلىرى ، شىكشىن غارلىرى بار . بۇلاردىن باشقا ، قۇمۇل رايونىدا ۋە ئاقسۇ تەۋەسىدىمۇ بېزەكلىك غارلار قېزىلغان .

1. بېزەكلىك مىڭ بۇددا غارلىرى

بېزەكلىك مىڭ بۇددا غارلىرى تۇرپان شەھىرىنىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىدە - مۇرتۇق غولىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان . بۇ جايدىكى بېزەكلىك غارلارنىڭ سانى بىر قەدەر كۆپ ، ياسىلىشى ئۇسۇلى خىلمۇ خىل ، ساقلىنىشى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ ، ھازىر نومۇر بېرىلگىنى 77 ئېغىز غار . بۇلاردىن 40 نەچچە ئېغىز غاردا تام سۈرەتلىرى بار بولۇپ ، ئۇنىڭ كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ .

قېزىلغان ۋاقتى ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، مىلادى IV ئەسىردىن باشلىنىپ ، VI ، VII ئەسىرلەردە يەنە بىر پەلە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە (يەنى IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا) يەنە بىر نۆۋەت قېزىلىپ ، بېزەكلىك غارلارنىڭ سانى كۆپەيگەن . شۇنىڭدەك ، بۇرۇنقى مانى ئىبادەتخانىلىرى ئۆزگەرتىلىپ ، قايتىدىن چوڭايتىپ ياسىلىپ ، ئىدىقۇت خان جەمەتى ئىبادەتخانىسى قىلىنغان ① .

2. تۇيۇق مىڭ بۇددا ئۆيلىرى

تۇيۇق مىڭ بۇددا ئۆيلىرى تۇيۇق غولىنىڭ ئىچكىرىگىرەك ① مۇھەممەت ھاجى : « تۇرپاندىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرى » شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ، ئۇيغۇرچە ، 1985 - يىل 1 - سانغا قارىسۇن .

جايلاشقان بولۇپ ، جەمئىي 46 غار بار (تۇيۇق — تۇرپان شەھىرىدىن تەخمىنەن 60 كىلومېتىر شەرققە جايلاشقان ، يەنى ئىدىقۇت تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدا ، پىچان ناھىيىسىگە تەۋە جاي) . غەربىي ياندا 26 غار بولۇپ ، بۇنىڭ 4 ئۆڭكۈرىدە رەسىم بار ، شەرق ياندا 21 غار بولۇپ ، 5 غاردا رەسىم بار . بۇلارنىڭ قېزىلغان ۋاقىتىمۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىن بۇرۇن قېزىلغانلىرى ۋە X - IX ئەسىرلەردە قېزىلغانلىرىمۇ بار .

3 . يارغول مىڭ بۇددا ئۆيلىرى

يارغول غارلىرى يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ بىر كىلومېتىر غەربىگە — يارداڭلىققا ئويۇپ ياسالغان بولۇپ ، ھازىر 7 غار ساقلىنىپ قالغان . بۇنىڭ ئىككى غارىدا مىڭ بۇددا سۈرەتلىرى ۋە تېۋىنغۇچىلار سۈرىتى بار . قالغانلىرىدا سۈرەتلەر قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان . 5 - نومۇرلۇق غارنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدىكى تامغا قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقى ئويۇپ يېزىلغان . بۇ غارلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتى ئەڭ بالدۇر قىلىرىنىڭ مىلادى IV ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ (يۇقىرىقى ئىزاھتىكى ئەسەرگە قاراڭ) .

بۇلاردىن باشقىلىرى مەسىلەن ، چىكاڭكۆل ، سىڭگىم ئېغىزى ، بەش غار ، سىر كىمپ ئېغىزىدىكى لەمچىننىڭ چۇۋانقىر يېزىسىدىكى غول ئىچىدە «ماندىغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان جايدىكى 10 نەچچە ئېغىز غار بار . بۇلارنىڭ سانى ئاز بولۇشتىن تاشقىرى ، رەسىملىرى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولغاچقا ، بۇ يەردە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇش مۇمكىن .

4 . بايتىكى قىزىل بېزەكلىك غارلىرى

ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق باي ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 50 كىلومېتىر شەرقىدىكى قىزىل بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 7 كىلومېتىر كېلىدىغان يازداڭلىقتا مۇزات دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا ئويۇپ ياسالغان مەشھۇر قىزىل بېزەكلىك غارلىرى بار . بۇ جاي كۇچادىن تەخمىنەن 67 كىلومېتىر كېلىدۇ .

1953 - يىلىدىكى تىزما نومۇر بويىچە بۇ غارلار 285 بولۇپ ، بۇ غارلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتى مىلادى 2 - ئەسىردىن (يەنى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن) قېزىلىشقا باشلاپ ، مىلادى 9 - ئەسىرلەر (كېيىنكى تاڭ دەۋرى) گىچە قېزىلغان . تەتقىقاتچىلار بۇ غارلارنىڭ قېزىلغان دەۋرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلىدۇ . ھازىر بۇ غارلاردا ساقلانغان تام سۈرەتلەرنىڭ كۆلىمى 10,000 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق .

5 . قۇمتۇرا بېزەكلىك غارلىرى

قۇمتۇرا بېزەكلىك غارلىرى كۇچا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تەخمىنەن 40 كىلومېتىر جايدىكى ئۆگەن دەرياسى ئېقىپ چىقىدىغان تاغنىڭ شەرق قاپتىلىغا جايلاشقان . 1953 - يىلىدىكى تىزما نومۇرى بويىچە جەمئىي 72 غار بار .

قۇمتۇرادىكى ئاساسلىق 72 غاردا ، ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسى بۇزۇۋېتىلگەن ، 31 غاردىلا ساقراق تام سۈرەتلىرى بار . ھازىر قۇمتۇرا مىڭ بۇددا غارلىرىغا سۇ سىرغىپ كىرىپ ، 108 كۋادرات مېتىر دائىرىسىدىكى رەسىم سويۇپ ئېلىنىپ ، تۆمۈر رامكىلار ئىچىدە ساقلانماقتا (1991 - يىلى 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى كۇچادىكى نەق مەيدان تەكشۈرۈشىمىز - دىكى خاتىرىدىن - ئا) . قۇمتۇرادىكى بېزەكلىك غارلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتىمۇ مىلادى ۱ ئەسىرلەردىن باشلانغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ 3 - مەزگىلىدە قېزىلغانلىرى قىزىل غارلىرىنىڭ 4 - مەزگىلىدىكىسى بىلەن ئوخشاش ① شۇنىڭغا قارىغاندا ، قۇمتۇرا غارلىرىنىڭ قېزىلىشى قىزىل غارلىرىدىن سەل كېيىنرەك تۇرسا كېرەك . بۇنىڭدىن باشقا ، قىز قالغان (قىزىل قاغا) دا 46 غار ، سىمىم بېزەكلىك غارلىرىدىن 52 غار ، ھازىر باغدا 34 غار ساقلىنىپ قالغان .

مەلۇمكى ، ئىدىقۇت خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىن باشقا ، ئەينى دەۋردە ئورخۇندىن كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغانىدى . بۇ خانلىقنىڭ دەۋر سۈرگەن ۋاقتى گەرچە

① يەن ۋېنرۇ : « تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بېزەكلىك غارلار » ، « شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى » ژۇرنىلى ، ئۇيغۇرچە ، 1986 - يىلى 1 - سان .

ئىدىقۇت خانلىقىدىن قىسقا بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلارمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئۇيغۇرلار قاتارىدا ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئىشتىراك قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىپ تۆھپىسىنى قوشقاندى .

دۇڭخۇاڭ مىڭ بۇددا ئۆيلىرى جايلاشقان رايون ئەنە شۇ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولۇپ ، بۇ جايدىكى مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن قېزىلغانىدى . بۇنداق غارلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان سۈرەتلەر ، يەرلىك تېۋىنغۇچىلار سۈرەتلىرىمۇ ئوربىگىنالىققا ئىگە ھالدا يارىتىلغان . مەزمۇن جەھەتتىن بۇلار ھەم ئىدىقۇت بۇددا مەدەنىيىتى تەركىبىگە مەنسۇپتۇر .

3 . تام سۈرەتلىرىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ، مەزمۇنى ،

بۇددا رىۋايەتلىرىنىڭ ئەكس ئېتىشى

« مىڭ بۇددا ئۆيى » سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى باي بولۇپ ، ئۇنىڭدا مىڭ بۇددا ئوبرازى ۋە بۇددالارنىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ رەسىملەشتۈرۈلۈشى خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇنداق رەسىملەر كوناكىرىت ۋە قەلەملىكلەرنى ئاساس قىلغان چۆچەكلەرنىڭ تەسۋىرى كارتىنلىرى بولۇپ ، بۇلاردا كۆپىنچە ئۇچار قانات ، ھايۋاناتلار ، جانلىقلار بىلەن بۇددالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر سۈرەتلەنگەن (يېزەكلىك غار سۈرەتلىرىدە ئۇچار قانات ۋە ھايۋاناتلارنىڭ شۇ دەرىجىدە كۆپ بولۇشى بۇددىزم رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلغان بۇددا ئەۋلىياسى — ساكيامۇنىنىڭ « جېنى » نىڭ خىلمۇ خىل قۇش ، ھايۋاناتلارنىڭ ۋە ھەر خىل ئادەملەرنىڭ تېنىدە « ساقلىنىدىغان » لىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر) .

بۇددانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى رەسىملىك چۆچەكلەر ئەينى زاماندا جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ھەقىقىي بولۇپ تۇتۇنغان بەزى ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتكە

بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان كىشىلىك تۇرمۇش پەلسەپىسىنى تەشۋىق قىلغان. ئۇنىڭدا ھايات - ماماتلىق مەسىلىگە دۇچ كەلگەندە دىنىي ئەقىدە ۋە ھەققانىيەت ئۈچۈن ئىككىلەنمەستىن تۇرۇپ ئۆزىنى قۇربان قىلىش، قېرىلارغا ھۆرمەت قىلىش، يەرزەنتلەرنى ئاسراش، ئەر - خوتۇنلار ئىناق ئۆتۈش، راھەت - پاراغەت، جاپا - مۇشەققەتتە ئورتاق بولۇش؛ باشقىلارغا نىسبەتەن كەڭ قورساق بولۇش، ئاداۋەت ساقلىماسلىق ۋە ئۆچ ئېلىشنى ئويلىماسلىق؛ كىشىلەرنى ئەقىل - ئىدراكلىق بولۇشقا، راست بىلەن يالغاننى پەرقلەندۈرۈشكە ئۈندەش؛ خان - ھاكىملار پۇقرالارغا، پۇقرالار خان - ھاكىملارغا قانداق مۇئامىلە قىلىش قائىدىلىرى؛ خەلقنىڭ دىندارلارغا، دىندارلارنىڭ بۇدداغا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھقا قانداق مۇئامىلە قىلىش پىرىنسىپلىرى... قاتارلىق جەھەتلەردىكى بۇددىزم پەلسەپىسى سۆزلەنگەن ①.

مىڭ بۇددا ئۆي سەنئىتىدە خېلى ھەشەمەتلىك سىزىلغان بۇدساتۋا - ھاكىملارنىڭ رەسىملىرىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇددىزم نەزەرىيىسىدە بۇدداغا ئەڭ سادىق بولغان ئەھلى ئىلىملەر ۋە زامانىنىڭ ئالىي مۆتىۋەرلىرى «بۇدساتۋا» (سانسكىرىتچە مەنىسى: ئەۋلاد پىللىققا شەرت ھازىرلاۋاتقانلار) دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ «زېمىن ئىگىلىرى» نىڭ ئوبرازلىرى ۋە ساخاۋەتچى، تېۋىنغۇچىلارنىڭ قىياپەتلىرى، قىسمەن يەرلىك تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رەسىملەرمۇ مىڭ بۇددا ئۆيى سەنئىتىدە ئۆزىگە خاس يەرلىك مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن باشقا، مىڭ بۇددا ئۆيى سەنئىتىدە يەنە دوزاق ۋە ئالۋاسىتىلارنىڭ تەسۋىرى سۈرەتلىرىمۇ نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ رەسىملەرگە سىڭدۈرۈلگەن مەزمۇنلار جەننەت ۋە تەڭرىلەرگە بېغىشلانغان مەزمۇنلارغا قارىمۇ قارشى قويۇلغان بولۇپ، بۇ

① مىڭ بۇددا ئۆيى رەسىملىرى ھەققىدىكى قىسمەن پىكىرلەر قۇربان ۋەلىنىڭ «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىلىرى» ناملىق كىتابىدىن پايدىلانغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

مەزمۇنلار ئارقىلىق كىشىلەرگە گۇناھدىن ساقىت بولۇش ئىبرەتلىرى چۈشەندۈرۈلگەنىدى .

قىسقىسى ، بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ غايىۋى سېھرىلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىپ ، بىر ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە ئىجتىمائىي ئاڭدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى . بۇددىستلار ئۆز-لىرىنىڭ دىنىي مەشغۇلاتلىرى ئۈچۈن ئىبادەتخانىلارنى ياساسا ، بۇددالار سىمۋولى ھېسابىدا مۇنارلارنى قاتۇرۇشتى . ئىستىقامەتگاھ قىلىش ۋە بۇددا تەلىماتلىرىنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن تەرغىپ قىلىش ئېھتىياجىدىن بېزەكلىك غارلارنى — مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنى قازدى . ئىبادەتخانا ۋە مۇنار قۇرۇلۇشلىرىدا بۇددىستلارنىڭ مېمارچىلىق ھۈنەر — سەنئىتى نامايەندە قىلىنغان بولسا ، مىڭ بۇددا ئۆيى ۋە بۇ مىڭ بۇددا ئۆيىدىكى بېزەكلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى ، دۇنيا قاراشلىرى ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش كارتىنىلىرى ، ھۈنەر — سەنئىتى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتى .

تام سۈرەتلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ ، ئاساسلىقى بۇددانىڭ يارالمىشىگە بېغىشلانغان چۆچەكلەر ۋە فەلىكى مەزمۇن قىلىنغان . خۇسۇسىيەت يېقىدىن بۇ رەسىملەردە بۇددىزم نەزمىيىسى ۋە بۇددىزم پەلسەپىسى ، قىسمەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ رېئال كۆرۈنۈشلىرى (ئەينى دەۋرگە خاس تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى) تەسۋىرلەنگەن .

4 . مىڭ بۇددا ئۆيلىرىدىكى چاتما رەسىملەر

مىڭ بۇددا ئۆيلىرىدىكى چاتما رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول ، شەكلى ھەر خىل ، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئۇلارغا سىزىلغان جانلىق چاتما رەسىملەردىن — ئۇلارنىڭ تۈرلىرىدىن بىر پۈتۈن بۇددىزم دۇنياسىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ .

چاتما رەسىملەردە ئاساسلىقى بۇددانىڭ يارالمىش سەۋەبلىرى — قىسسەلىرى كۆپ ئورۇن ئىگىلەيدۇ . بۇددا نەزمىيىسىدە ساكيامۇنىنىڭ چېنى ھەر خىل قۇش — بەردە ، جان — جانىۋارلارنىڭ ۋە ھەر خىل ئا .

دەملەرنىڭ تېنىدە بولىدىغانلىقى تەسۋىرلەنگەچكە ، مانا مۇشۇ تەقلىدتىكى سۈرەتلەرمۇ كۆپ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ساكيامۇنىنىڭ كامالەتكە يېتىش يولىدىكى سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن سۈرەتلەر يەنى ئۇنىڭ بالىلىق دەۋرىگە ئائىت سۈرەتلەر ۋە ئازاب چېكىۋاتقان ئادەم ، ھايۋان ، قۇرت - قوڭغۇزلارغا دۇچ كەلگەن ھالەتلىرىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن سۈرەتلەرمۇ بار .

بۇددا دىنىنىڭ ئاساسلىق ئەقىدىسى بولغان جانلىقلارغا ئازار يەت كۈزمەسلىك ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىقتەك ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان مەزمۇندىكى چۆچەك ۋە قەلەكلەرمۇ رەسىملەشتۈرۈلگەن . بۇددىزم تەرغىباتچىلىرى ئۆزىنىڭ ئەۋلىياسى ساكيامۇنىنىڭ ئاب رۇيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ۋە ئۇنىڭ ئانالىمىش « ھاياتلىقنىڭ تەكرارلىنىشى » توغرىسىدىكى بىر يۈرۈش نەزمەرىيىلىرىنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەدەبىياتتىن پايدىلانغان . ئۇلار ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان چۆچەكلەردە ئېيتىلغان ياخشى كىشى ، ياخشى ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە بۇددىزم نەزمەرىيىسىنى سىڭدۈرۈپ رەتلەپ چىقىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ساكيامۇنىنىڭ ئوبرازىنى گۈزەللەشتۈرگەن .^① يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، بۇددىزم تەرغىباتىدا ساكيامۇنىنىڭ « چېنى » ھەر خىل جانئۇار ۋە ھەر خىل تەبىقە ئادەملەر تېنىدە تۇرۇپ ئۆتكەن . شۇنىڭدەك ، ساكيامۇنى نۇرغۇن قېتىم بۇ دۇنياغا تۆرەلگەن ۋە ھەر قېتىم قايتا تۆرەلگەندە ھامان ياخشى ئىشلارنى قىلىپ ئۆتكەن .

ئۇنىڭدىن باشقا ، بۇددىزم تەرغىباتىدا يامان ئىش قىلغۇچى ھامان تېگىشلىك جازاغا ئۇچرايدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . ساكيامۇنىنىڭ ھەر قېتىم دۇنياغا قايتا تۆرەلگەندە قىلغان ياخشى ئىشلىرى ئارقىلىق بۇددىستلار كىشىلەرنى تەربىيەلەپلا قالماي ، بەلكى يەنە توغرا يول ئۆتەي ، يامان

① قۇربان ۋەلى يازغان « قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىلىرى » ناملىق ئەسەرنىڭ 43 - بېتىگە قارالسۇن . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985 - يىل نەشرى .

ئىش قىلىپ تېگىشلىك جازاغا ئۇچراش ھەققىدىكى چۆچەكلەر ۋە قەلىكلەرنى ئارقىلىقمۇ كىشىلەرگە ئىبرەتلىك ساۋاقلارنى بېرىشكە تىرىش قان ، مانا مۇنداق رەسىملىك چۆچەكلەرمۇ مىڭ بۇددا ئۆيلىرىدىكى چاتما رەسىملەردە مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلىگەن .

مىڭ بۇددا ئۆيلىرىدىكى چاتما رەسىملەردە ، بۇددالارنىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى چۆچەكلەر ، ھەر خىل تەڭرىلەر ، مىڭ بۇددالار ، بۇددالارنىڭ نېرۋانغا يەتكەنلىكى ، كەلگۈسى بۇددا ئەۋلىياسى مايتىرى بۇدداغا بېغىشلانغان سۈرەتلەر ، ئەينى زامان بۇددا ساتۋالىرى — ھاكىملار ، دوزاق تەسۋىرى ۋە ئالۋاستىلار ، راھىب ، ساخاۋەتچى ، ئىبادەت قىلغۇچىلار سۈرەتلىرى تەسۋىرلەنگەن . بۇنداق سۈرەتلەر ھەر خىل نەقىش ، گۈللەر ، سىزىق ، چەمبەرلەر بىلەن تېخىمۇ گۈزەل ، يارقىن ھەم سىزىقلاشتۇرۇلغان . بۇ رەسىملەر ئىچىدە ساكيامۇنىنىڭ سۈرىتى بىلەن مايتىرنىڭ سۈرىتى ئالاھىدە ماھارەت بىلەن سىزىلغان .

بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى ، بۇددا دىنىدىكى ئەنە شۇ مىڭلىغان بۇددالارنى ئوبرازلاشتۇرۇش ئېھتىياجى ھەيكەلتىراشلىق بىلەن رەسسامچىلىقنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى . بۇ ھال تەبىئىي يۈسۈندا ھەيكەلتىراشلار ۋە رەسساملاردىن يۈكسەك بىلىم ، ماھارەت ۋە ھۈنەر تەلپ قىلاتتى . بۇددا رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە ، بۇددا دىنىغا خاس بولغان تەڭرىلەرنىڭ تەكىل - قىياپىتى مۇقىم ئەمەس ، ئۇلار بەزىدە ئادەم سىياقىغا ، بەزىدە ھەر خىل ھايۋانات ياكى قۇش - پەرەندىلەر سىياقىغا كىرىپ تۇرۇپ ھەرىكەت قىلارمىش . مانا بۇ ھال ئەينى دەۋر رەسساملارىدىن يۈكسەك دەرىجىدىكى ماھارەتنى تەلپ قىلغان . رەسساملار ئۇلارنىڭ ئوبرازلىرىنى ياراتقاندا ، ئۇلارنى ئەرمۇ ئەمەس ، ئايالمۇ ئەمەس بىر خىل ئوتتۇرا - جىنسىلىق مەۋجۇدات قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشقان . بولۇپمۇ بۇددىزم نەزمىيلىرىدە تەسۋىرلىنىدىغان ئوبرازلار خىيالىي ، ئويدۇر ئوبرازلار بولغانلىقتىن ، بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى رەسىملەشتۈرگەن ھەرقايسى خەلق رەسساملرى ئۇنداق ئوبرازلارنىڭ

پروتوتىپىنى ئەلۋەتتە ئۆز خەلقى ئارىسىدىن ، ئۆز مۇھىتىدىن ئالغان بولاتتى . مانا بۇ ھال مىڭ بۇددا ئۆيى رەسسامچىلىق سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تەۋەلىكىدىكى بېزەك ئۆيلەرگە سىزغان رەسىملىرىدە مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىدۇر . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، بۇددا مەدەنىيەتتىكى راۋاجلاندىرۇشقا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ، مىڭ بۇددا ئۆيى بېزەكچىلىكى ، ھەيكەلتاراشلىقى ۋە رەسسامچىلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تامغىسىنى باسماي قالمىدى . مەلۇمكى ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ، تۇرمۇش ئادىتى ، ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرى ، ئېستېتىك قارىشى ھەربىر مىللەتنىڭ كونكرېت تۇرمۇش مەزمۇنىنىڭ ئوخشاشمايدىغان بەلگىلىرىنى يارىتىدۇ . شۇبەسىزكى ، بۇنداق مىللىي ئالاھىدىلىك ، ئەسەرگە نۇقۇل چاپلاپ قويۇلغان نەرسە بولماستىن ، بەلكى رەسىم مەزمۇنىغا تەبىئىي يوسۇندا سىڭىشكەن بولىدۇ .

كۇچا ۋە ئىدىقۇت رايونىدىكى مىڭ بۇددا ئۆيلىرىدە يارىتىلغان ئوبرازلارغا (تەتقىقاتچىلار كۇچا ۋە ئىدىقۇت مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنىڭ ياسىمىشىنى ۋە بېزەكلىنىشىنى بىر قانچە باسقۇچقا بۆلىدۇ . بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز ئەلۋەتتە ئاخىرقى باسقۇچ ، يەنى 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىغىچە بولغان باسقۇچتۇر) ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تۇرمۇش پۇرىقى ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ھېسسىيات ناھايىتى قويۇق سىڭگەن . بۇنداق ئالاھىدىلىكنى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان مىڭ بۇددا ئۆيى سەنئىتىدىن روشەن كۆرگىلى بولىدۇ .

ئەينى دەۋر ئىبادەتخانىلىرى جۈملىدىن بېزەكلىك غار — مىڭ بۇددا ئۆيلىرى ئىلاھىي بىلىملەر (دىنىي بىلىملەر) بىلەن بىرگە مىدىت سىنا ، تىل — ئەدەبىيات ، تەرجىمانلىق ، مۇزىكىچىلىق ، ناخشا — قوشاقچىلىق ، درامىچىلىق ، مۇنەججىملىك بىلىملىرىنىڭمۇ ھەم سەنئەت كورژىكلىرى ، مۇشاۋۇرلۇق ، دىنىي ۋە ئاممىۋى مەدەنىي پائالىيەتلەرنىڭمۇ مۇھىم مەركەزلىرى ، شۇنىڭدەك پائالىيەت سورۇنلىرىدىن ھەم بولغانىدى .

دېمەك ، بېزەكلىك ئۆي - مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنىڭ ئەجدادلارنىڭ تارىخىي جەريانلاردىكى بىناكارلىق ، سۇۋاق ، ئويمىكارلىق ، نەققاشلىق ، ھەيكەلتىراشلىق ، زەسساملىق ، رەڭ - بويلاقچىلىق قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەتنىڭ مۇجەسسەم بىر ئابىدىسىدۇر .

تۆتىنچى پاراگراف ھەيكەلتىراشلىق

بۇددا دىنى تەرغىباتىدا بۇدداغا ھۆرمەت قىلىش ، بۇددا نوملىرىغا ھۆرمەت قىلىش ، بۇددا راھىبلىرىغا ھۆرمەت قىلىشتەك دىنىي قائىدە - قانۇن بار ئىدى (سانسكرىتچە : ناموبۇت ، نامودارم ، ناموساڭ دېيىلىدۇ) . مۇشۇ تۈپ مەزمۇن ئېتىبارىدىن ، بۇدداغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن بۇددا سىمۋولى بولغان مۇنار تۇرغۇزۇش ، بۇددا رەسىملىرىنى كۆرگەن سىزىش ۋە بۇت - ھەيكەللەرنى ياساش - بېزەش ئىشلىرى ؛ نومغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن نوملارنى تەرجىمە قىلىش ، كۆچۈرۈش ، كۆپەيتىپ تارقىتىش ۋە نىققاش ئىشلىرى ؛ بۇددا راھىبلىرىغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن ئۇلارغا ئېھتىرام بىلدۈرۈش - ئىززەتلەش ، نوم تەپسىرلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاش ، تۇرالغۇ جاينىلىرىنى زىننەتلەش ، رېمونت قىلىش ، ئىبادەتخانىلارغا ، زاھىبلارغا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى خەلق تەرىپىدىن تەمىنات ، سەدىقە ، ئېھسان - ئىئانە بېرىش ئىشلىرى ئەۋج ئالغانىدى . بۇنداق ئىشلار بەزىدە ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەرىپىدىن پەزىلەت - بۇيرۇق بىلەن ئېلىپ بېرىلگەن ياكى ئىمكانىيەت - شارائىت يارىتىپ بېرىلگەن . بەزىدە پۇقرالار تەرىپىدىن خالىسا ئېلىپ بېرىلگەن .

بۇدداغا ھۆرمەت قىلىش - بۇددا دىنىدا ئالاھىدە قارىلىدىغان ئىش بولۇپ ، بۇنىڭ مەركىزىدە ھەر خىل بۇتلارنى ياساپ - بېزەش مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى .

بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگىچە بۇت سەيلىسى ئۆتكۈزەتتى . بۇنداق پائالىيەت ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى ۋە

كۈسەندە ناھايىتى داغدۇغىلىق بولاتتى . بۇ خىل پائالىيەتكە خاندىن تار - تىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممىسى بىردەك ئىشتىراك قىلىشاتتى . ھەر بىر چوڭ ئىبادەتخانىلار ۋە بۇددىستلار كۆپرەك يىغىلغان ئورۇنلاردىن بۇت سەيلىسىگە ئاتاپ ھەشەمەتلىك بۇتلار ياسىلىپ ، ئۈنچە - مەرۋايىت ، ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن بېزىلىپ ، چوڭ ھارۋىلارغا سېلىنغان ھالدا بۇتخانا - ئىبادەتخانىلاردىن شەھەرگە - بازار - رەستلەرگە ئېلىپ چىقىلىپ مۇراسىم قاينىمىنى ھاسىل قىلىشاتتى . مۇراسىم تۈگىگەندە ھەر قايسى بۇتلار ئۆز تەۋەلىكىگە ياندۇرۇپ كېلىنەتتى .

ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، ئىبادەتخانىلاردا ساكيامۇنى ۋە مايتىرىنىڭ ھەيكەللىرى مۇناسىپ ئورۇنلارغا قويۇلاتتى . ئېتىكاپخانىلاردا ساكيامۇنىنىڭ نېرۋانغا يەتكەن ھالىتىدىكى ئۈچ مېتىردىن ئۇزۇنراق بولغان ھەيكىلى تىنىچ ياتقان ھالەتتە قاتۇرۇلغان . يەنە ئايرىم تەكچىلەرگە بۇدساتۋالارنىڭ ئىستىقامەتتە ئولتۇرغان ھالەتتىكى بۇتلىرى قويۇلاتتى . ھەر بىر ئۆيلەردىمۇ مۇناسىپ ئورۇنلارغا بۇت - ھەيكەللەر - مىستىن ، لايدىن ياسالغان ، ئالتۇن يالىتىلغان ھەيكەللەر قويۇلاتتى .

يەنە ھەر خىل مۇئەككىللەر ، پالۋانلار ، ئالۋاستىلارنىڭ ھەيكەللىرىمۇ (بۇنداق ھەيكەللەر ياغاچتىن ياكى لايدىن ياسالغان بولۇپ ، كۆپىنچە كىچىك قورچاق شەكلىدە ياسىلاتتى) ياسىلىپ ، مۇناسىپ ئورۇنلاردا ساقلىناتتى .

ھەيكەللىرىدا بولۇپمۇ ساكيامۇنى ، مىڭ بۇددا ھەيكەللىرى ، مايتىرى ھەيكىلى (مايتىرى - كەلگۈسى زاماندا دۇنياغا كېلىدىغان بۇددا ئەۋلىياسى) ، ھەر خىل تەڭرىلەر (مەسىلەن ، ئاۋاز ئاڭلىيالايدىغان - قۇتقازغۇچى ئايال ئىلاھ - قۋانىشىم ئىم بۇسار) ھەيكەللىرى ئالاھىدە ماھارەت بىلەن ياسىلاتتى ياكى كۆرگەم بېزىلەتتى .

بۇت ھەيكەللىرىنىڭ ئەڭ ئېگىزلىرى بىرنەچچە جاڭ ئېگىزلىكتە ، كىچىكلىرى قورچاق شەكلىدە ياسىلاتتى . ھەيكەللەرنىڭ ماڭلىسى كەڭ ، قولاقلىرى يوغان ، بەدەنلىرى بىجىرىم ، چىرايلىرىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان ھالەتتە ئوبرازلاشتۇرۇلاتتى . بەزى ئىبادەتخانىلاردا ساكيامۇنى ۋە ھەر

خىل تەڭرىلەرنىڭ رەت - رېتى بىلەن تۇرغۇزۇلغان ھەيكەللىرى بولاتتى .
بەزى يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئىدىقۇتتا خانلىق
تەرىپىدىن ئايرىم ئورۇنلاردا مەخسۇس ھەيكەل ياساش كارخانىلىرىمۇ
قۇرۇلغانىدى .

قىسقىسى ، ئىدىقۇت خانلىقىدا ھەيكەل تىراشلىق دەۋر تەلپىگە
مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي تاپقانىدى . گەرچە ، ھەيكەل تىراشلىق ئۇيغۇر
بۇددىستلىرىغا ھىندىستاندىن ، قەندىھاردىن ھەم ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن
كىرىپ ئۆزلەشكەن بولسىمۇ ، يەرلىك ئۇستىلارنىڭ چىۋەر قولىدىن يەر -
لىك پۇراق ، مىللىي ھېسسىيات قۇشۇلۇش نەتىجىسىدە ئورگىنالىققا ئىگە
قىلىنىپ ، بىز پۈتۈن ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ رەڭدارلىقىغا مۇناسىپ
تۆھپە بولۇپ قوشۇلغانىدى .

بەشىنچى پاراگراف نەققاشلىق سەنئىتى

ئۇيغۇر خەلقى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ، مەدەنىيەتنىڭ
تۈرلۈك ساھەلىرىدە ، ئۆز دەۋرىگە خاس پارلاق نەتىجىلەرنى ياراتقانىدى .
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى
راۋاجلاندۇرۇش ۋە يېڭىلىق قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ، نەققاشلىق سەنئىتى
تىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي تاپقانىدى .

ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ
كەلگەن بىر خىل بەدىئىي سەنئەت شەكلى . ئۇ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ، مۇزىكا سەنئىتى قاتارىدا مەدەنىيەت
تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى
بېيىتىپ ، رەڭدارلىققا ئىگە قىلغانىدى .

نەققاشلىق سەنئىتى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تاۋار ئىستېمال
بويۇملىرىنىڭ بېزەك ئېھتىياجى بولۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىستېمال تاۋار -
لىرىنى ئۆزىگە ئويىپكىت قىلغان ھەم ئۆزئارا بىر - بىرىنى كۈچلۈك شەرت
قىلغان . نەققاشلىق سەنئىتى — جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسى ،
ئىستېمال تاۋار ئېھتىياجىنىڭ ئۆرلەپ بېرىشى ، ئىجتىمائىي تاۋار ئىشلەپ

چىقىرىشنىڭ ئۇلغىيىشى ، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىدەك تەبىئىي ئامىللار تۈپەيلىدىن ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن سېتىلىككە ، مەزمۇن جەھەتتىن كەڭلىككە ۋە كۆپ خىل مەزمۇنغا قاراپ تەرەققىي قىلغان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇ خانلىقنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى تېزىدىن گۈللىنىشكە باشلىدى . سودا - تاۋار رىقابىتى كۈنسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى . شەھەر - قەلئە ، ئوردا - سارايلارنى كېڭەيتىش ياكى يېڭىدىن قۇرۇش ، توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى ، زىمىن زىننەت ، كىيىم - كېچەك ، قورال - ياراغ ، جابدۇق - سايمانلارنىڭ كۆپلەپ سودا تاۋارى سۈپىتىدە سىرتقا يۆتكەپ سېتىلىشى ، مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنى بېزەكلەش ئىشلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر ھۈنەر - سەنئەت نەققاشلىقىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرغانىدى .

مىڭ بۇددا ئۆيلىرىنىڭ تاملىرىغا ئىشلەنگەن نەقىش ئۆرنەكلىرى - نىڭلا تۈرى 30 خىلدىن ئاشىدۇ ① . دېمەك ، ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى ئۆزىنىڭ كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ، مول مەزمۇنى ، گۈزەل ، نەپىسلىكى ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن تۇرمۇش ۋە يەرلىك قول سانائەتنىڭ بارلىق قاتلاملىرىغىچە سىڭىپ كىرگەنىدى .

ئېۋىرغول (قۇمۇل) ، ئىدىقۇت (تۇرپان) ، كۈسەن (كۇچا) ، ئاگىنى (قارا شەھەر) ، بېشبالىق (جىمىسار) قاتارلىق جايلاردىن قېزىلۇپلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك بويۇملارغا ئاساسلانغاندا ، ئىدىقۇت دەۋرىدە قوللىنىلغان نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ تۈرلىرىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن :

(1) بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى

(2) گىلەمچىلىك ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى

(3) يەرلىك باسما بويلاقچىلىق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى

① « شىنجاڭ سەنئىتى » ژۇرنىلى ، ئۇيغۇرچە ، 88 - يىل 2 - سان ، 105 - بەتكە

- (4) دوپپا ، تۇماق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (5) كىيىم - كېچەك ، كەشتىچىلىك ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (6) كىگىز - پالاس ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (7) ياغاچ ، ئويمىچىلىق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (8) زەرگەرچىلىك زىبۇ زىننەت ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (9) قۇمدا ئىچىلىق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (10) قورال - جابدۇق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (11) ئىگەر جابدۇق ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى
 - (12) كۆن خۇرۇم ھۈنەر - سەنئەت نەقىشلىرى ①.
- بۇلاردىن باشقا يەنە تۈرلۈك ھۈنەر - سەنئەت نەقىشچىلىق تۈرلىرى بولۇپ ، بۇ يەردە نەمۇنە ئۈچۈن نۇقتىلىقراق بىرنەچچە تۈرنىلا كۆرسەتتۇق .

قىسقىسى ، ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا شەكىللىنىش ، خىللىنىش ، تەدرىجىي تاكامۇللىنىش ، يېڭىلىنىش ، ھەر-قايسى دەۋر تەلپىگە ماس ھالدا ئىستېمالغا ياندىشىش جەريانىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەندى . ئىدىقۇت دەۋرىدە بولسا ، ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئاساس قىلغان ئېستېتىك تەلپىلىرى نەققاشچىلىققا سىڭگەندى .

ئالتىنچى پاراگراف مەتبەئەچىلىك

مەتبەئەچىلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشقان ئەڭ زور تۆھپىلىرىدىن بىرى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قوچۇ ئەينى دەۋرلەردە مەتبەئەچىلىكنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى .

ھەممىگە مەلۇمكى ، مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇددا

① بۇ پاراگرافتىكى بايانلارنى تۇرسۇن غازى يازغان «ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدىن پايدىلىنىپ يازدىم . بۇ ماقالە «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىغا بېسىلغان .

دىنى خوتەن رايونىغا كىرگەندى . كېيىنچە بۇ دىن قەشقەر ، كۇچا ، تۇرپانلارغا تارقالغان ۋە مۇشۇ رايونلار بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىي شەھەر-لىرىگە ئايلانغان . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇددا دىنى تەدرىجىي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، دۆلەت دىنى مەۋقەيىگە كۆتۈرۈلگەندە ، ئىدىقۇت شەھىرى بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم بىر مەركىزىگە ئايلاندى ۋە ئەتراپ رايونلاردىن بۇ رايونغا كېلىپ دىنىي تەلىم ئالىدىغانلار بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىدى .

بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « كىتاب كۆچۈرۈش ، تەرجىمە قىلىش ساۋابلىق ئىش » دەيدىغان دىنىي ئەقىدىنىڭ تۈرتكىسىدە ، كىتاب كۆچۈرۈش ۋە تەرجىمە قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئىدىقۇت خانلىقىدا دىندارلار ئارىسىدىكى ئومۇمىي پائالىيەتكە ئايلانغان . لېكىن ، قول بىلەن كۆچۈرۈلگەن كىتابلار ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن بۇددىستلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىتتى . مانا مۇشۇنداق ئېھتىياج تۈپەيلى ، خەلق ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراستىگە تايىنىپ ، ياغاچ مەتبەئەنى كەشىپ قىلىپ ، بۇددا دىنىنىڭ تېخىمۇ ئومۇملىشىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بىر ئۇلۇش كۈچ قوشتى .

فۇيۇخۇەن يازغان « تارىخ ئوقۇتۇشى » نىڭ 1 - جىلد 1 - سانغا بېسىلغان « ئەڭ بالدۇرقى بىر پارچە جۇڭگو مەتبەئە بويۇمى » دېگەن ئەسەردە (一件最早的中国印刷品) ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا رەسىمىي مەتبەئە ۋە نەشرىياتچىلىق باشلىنىپ يۈز يىلدىن كېيىن ، ئاندىن ئوتتۇرا جۇڭگودا ياغاچقا ھەرب ئويۇپ بېسىش تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنغانلىقى ، شۇنىڭدەك سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بى شېڭ ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ مىلادى 1041 - 1048 - يىللىرى تىزما خەت (泥活字) نىڭ باشلىنىشى تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ .^①

14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ، فرانسىيىلىك ئېكىسپىدىتسىيىچى پېللىئوت دۇڭخۇاڭدىكى مىڭئۆيىدىن نەچچە يۈز تال قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق

① 112 页 . 201 . 新疆人民出版社 .

① ئابلىز مۇھەممەد ئابراھىم : « ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەتبەئە ۋە نەشرىياتچىلىقى توغرىدا » ، « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » 1987 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى 3 - بەتكە قاراڭ .

قىدىكى ياغاچ ھەرپ تېرىۋالغان . 1914 — 1915 — يىللىرى روسىيە ئېكسپىدىتسىيىچىلىرى تۇرپاندىكى مىڭئۆيدىن يەنە نەچچە مىڭ تال ياغاچ ھەرپ تېرىۋالغان . بۇ ياغاچ ھەرپلەر يەككە ھەرپ بولماستىن بەلكى تاق سۆز قىلىپ ئويۇلغان ① .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى مەتبەئەچىلىكتە بېسىلغان ئەسەرلەر يالغۇز ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەرلا بولۇپ قالماي ، بەلكى ، خەنزۇچە ، تىبەتچە ۋە باشقا تىل - يېزىقتىكى ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى .

ئېنىقكى ، شۇنچىۋالا كۆپ تىللىق باسما ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىش ئۈچۈن غايەت زور بىر كەسىپى قوشۇن بولۇشى لازىم . بۇ غايەت زور كەسىپى قوشۇننىڭ باسما تېخنىكىسىنى پىششىق ئىگىلىگەن قول - ھۈنەرۋەنلەرنىمۇ ، ھەر خىل تىل - يېزىقنى پىششىق بىلىدىغان كەسىپى خادىملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى تەبىئىي ، يۇقىرىقى پاكىتلاردىن بىر ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولغان تۇرپان ئۇيماقلىقى شۇ دەۋردە ئېلىمىز بويىچە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى رايونلارنىڭ بىرى ، شۇنداقلا ئاسىيا رايونىنىڭ غايەت زور مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان دېگەن خۇلاسگە كېلىمىز ② .

دېمەك ، مەتبەئەچىلىك ئەھۋالىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش دەرىجىسىنى قىياس قىلىش ئۈچۈن تەس ئەمەس .

يەتتىنچى پاراگراف يېزىقچىلىق قوراللىرى

ئۇيغۇرلاردا يېزىق يەيدا بولغاندىن كېيىنلا تىلنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەشكە كىرىشتى ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك بولغان ماتېرىياللارنى مەسىلەن ، قەغەز ، قەلەم ، سىياھ قاتارلىقلارنى ئىختىرا قىلدى .

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشرى ، 152 - بەتكە قاراڭ .

② ليۇ زىشاۋ : «ئۇيغۇر تارىخى» 1 - قىسىم 1 - كىتاب ، 250 - بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى ، ئۇيغۇرچە .

المىيا ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەڭرى ئىشلىتىشكە باشلىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىشى ، كىتاب كۆچۈرۈش ، ئۆزئارا سودا ۋە ئىجارە توختاملىرى تۈزۈش ، ئىلىم - پېزىم ئىشلىرىدا ھۆججەتتىن پايدىلىنىش (ئوتتۇرىدا تىل خەت ھۆججەتلىرى پۈتۈش) ، سالام مەك تۈپلىرى يېزىش ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شوغۇللىنىش ، خەتتاتلىق ئىشلىرى بىلەن شوغۇللۇنۇش ، ئوقۇتۇش ئىشلىرى قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە يېزىقچىلىق قوراللىرى كەم بولسا بولمايتتى . دېمەك ، يېزىقچىلىق قوراللىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى .

«غەربىي رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (西城图志) دېگەن ئەسەرنىڭ 42 - تومدا «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى . ئۇلار بىرلىككە كەلمىگەن چاغلاردا مۇمەدەنىي بويۇم ۋە قەغەزلىرىنى ئىشلەپچىقىراتىتتى . ھايۋانلارنىڭ مويلىرىنى ۋە ئادەمنىڭ چېچىنى ماتېرىيال قىلىپ ، موي قەلەم ياساپ ئىشلىتەتتى . بۇنىڭدىن باشقا قومۇش ، ياغاچ قەلەملەرنى يېزىش قورالنى قىلاتتى . مىسنى ماتېرىيال قىلىپ ياسىغان قۇتىغا پاختا ۋە شۇ خىلدىكى يۇمشاق نەرسىلەرنى سېلىپ ، ئۈستىگە سىياھ قويۇپ ، قەلەم چىلاشقا ئىشلىتەتتى . بۇنى «دۈگەت» دەپ ئاتايتتى . قازاننىڭ كۈيسىنى ماي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سىياھ ياساتتى . ئۆزىمە «جۈجەم» دەرىخىنىڭ ياش نۆتىلىرىنى ماتېرىيال قىلىپ قەغەز ياسايتتى . قەغەزنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل ، يۈزى پارقىراق بولۇپ ، خۇددى گاۋلىمىزى قەغەزىگە ئوخشاپ كېتەتتى » دېگەن بايانلار بېرىلگەن . بۇ بايانلاردىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا يېزىق قوراللىرىغا ئىگە بولغانلىقىنى چۈشىنىمىز .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ، مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كۈنسېرى قويۇقلىشى نەتىجىسىدە ، قەغەزگە بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشقاندى . چۈنەن قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ

تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ، ئەۋزەل شارائىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ،
 قەغەزچىلىك زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ، ئەينى دەۋرنىڭ ئېھتىياجى
 قامدىغان ۋە ئېھتىياجىدىن ئاشقانلىرى ئەتراپ رايونلارغا سېتىلغانىدى .
 ئىدىقۇت ھۈنەرۋەنلىرى قەغەزنى ئۆزىمە دەرىخىنىڭ قاسرىقى ،
 يۇمران نوتىلىرى ، كېۋەز ، كەندىر شاخلىرىنى تىتىپ ، قاينىتىپ ، بوتقا
 قىلغاندىن كېيىن مەلۇم تېخنىكىلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىش
 ئارقىلىق نېپىز - قېلىنلىقى ، چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان
 يۇمشاق ، چىداملىق قەغەزلەرنى ياساپ چىققانىدى .
 ئەينى زاماندىكى قەغەزلەرنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى بولۇپ ، نېپىز
 قەغەزلەرنىڭ ئالدى بېتىگە يېزىلغان خەتلەر كەينى بېتىگە ئۆتمىگەن ،
 قەغەزنىڭ يۈزىگە يازىلىم ياكى ئىلىم سۈرئەتكەن بولۇپ قەغەزنىڭ
 يۈزى سىلىق ھەم يالتىراق ، سىياھمۇ تۇم قارا بولۇپ ، پارقراپ تۇرىدۇ .
 قەغەزلەرنىڭ سۈپىتىنىڭ ياخشى بولغانلىقىنى مىڭ يىلدىن كېيىنكى بۇ
 گۈنكى كۈندە قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يازما ۋە سىقىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا
 بولىدۇ .
 ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۈچى مەلۇم كەڭلىككە ئىگە قىرلىق ھەم
 قىيپاش بولغان ، شەكلى ئۆزگەرمەيدىغان قەلەملەرنى يېزىش قورالى
 قىلغان . بۇلار : قومۇش قەلەم ، پەي قەلەم ، كەڭ ئۇچلۇق روچكا ، چوتكا
 ۋە بورلاردىن ئىبارەت ئىدى .
 مەھمۇد قەشقەرى يازغان « دىۋانۇلغاتىم تۈرك » دىمۇ مۇنداق
 خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ : « ئۈچ - تاغدا ئۆسۈدىغان بىر خىل دەرەخ ، تۈرك
 لەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ . ئۇنىڭدىن يەنە يىك ، ھاسا قاتارلىق
 نەرسىلەر مۇ ياسىلىدۇ » (« دىۋان » 1 - توم 49 - 50 - بەتلەرگە قاراڭ) .
 ئىدىقۇت دەۋرىدە خەتتاتلىقمۇ تەرەققىي قىلغان . خەتتاتلار ئىشلى
 تىلىدىغان قەلەملەر كۆپىنچە ئۆزىمە نوتىسى ، قومۇش ، ئىرغاي ياغىچى
 (ئۈچ) ، قارغاي ياغىچى ۋە غاز يېنى قاتارلىقلاردىن ياسالغان .
 يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئەينى زاماندا ئۆتكەن خەتتاتلار كالا
 خۇرۇمى ، ئات يايلىسى ۋە ئات قۇيرۇقلىرىدىمۇ قەلەم ياساپ ، پەۋقۇلئاددە

چوڭ ھۆسسىنخە تەلەرنى يازغانلىقى مەلۇم . كالا خۇرۇمىدا قەلەم ياساشتا ، كالا خۇرۇمىنىڭ (ئاساسەن كۆن) قەلەم ئۇچى بولىدىغان تەرىپىنى نېپىزلىتىپ قىيپاش كېسىپ ، ئىككى تال ياپىلاق ياغاچنىڭ ئوتتۇرىغا قىستۇرۇپ ، يىپ بىلەن باغلاپ قەلەم ياسىغان . ئاتنىڭ يايلىسى ۋە قۇي رۇقلىرىدا قەلەم ياساشنىمۇ شۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغان . رەسساملار توشقان تۈكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يۇمشاق مويلاردىن قەلەم ياساپ ئىش

لەتكەندى . قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددادا مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى يېزىق قوراللىرىسىز تەساۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس .

سەككىزىنچى پاراگراف سۇ تۈگمەنلىرى

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ، تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەشلىرى ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى بېيىتىش جەريانىدىكى تەكرار ئەمەلىيەت سىنىقى بىلەن شوغۇللىنىش ئارقىلىق مەيدانغا چىقارغان ھەرىكەت كەشپىيات ، ئىختىرا ، ئىجادىيەت نەتىجىلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىرگە ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنى بېيىتىپ بارغان . سۇ تۈگمەنلىرى ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت يارىتىش جەريانىدىكى چوڭ بىر مۆجىزىسى بولۇپ ، ئۇ ، ئەجدادلارنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئىنسانلار دېھقانچىلىق بىلەن شوغۇللىنىپ ، دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ۋە ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى قىلغاندىن كېيىن ، دانلىق زىرائەتلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئىبارەت نازۇك مەشغۇلاتنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى ، ئەڭ دەسلەپ ھاۋانچا ، كېيىنرەك قول تۈگمىنى (ياۋرۇپا ئەللىرىدە) ۋە كېيىنچە سۇ تۈگمەنلىرى ، شامال تۈگمەنلىرىنى (ياۋرۇپا ئەللىرىدە) ئىجاد قىلىشقاندى .

ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ماددىي مەدەنىيەت ساھەسىدە ئەنە شۇ سۇ تۈگمىنى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . ئىدىقۇتقا ئەلچى بولۇپ كەلگەن سۇڭ

سۇلالىسىنىڭ ھەلىقىچىسىنى ۋاڭ يەندى ئۆزلىنىڭ « ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىسى » ناملىق ئەسىرىدە « تۈگمەنلەر تەبىئىي ئېقىن سۇلاردىلا ئەمەس ، بەلكى ، سۈنئىي ئېرىقلاردىمۇ يۈرگۈزۈلىدىكەن » دەپ خاتىرە قالدۇرغان .

شىنجاڭ رايونىدا ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن سۇ تۈگمەنلىرىمۇ ئۆزىنىڭ مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرى جەھەتتە ئىككى خىل ئۆزگىرىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن . ۋ . ۋ . بارتولد ئۆزىنىڭ « ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان سەپەر توغرىسىدا دوكلات » نىڭ 119 - بېتىدە ، پارس تارىخچىسى گەردىزى ئىسىملىك ئاپتورنىڭ ئەينى تارىخىي شارائىتتا خوتەن رايونىدىكى سۇ تۈگمەنلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىسىدىن مۇنداق نەقىل كەلتۈرىدۇ : « خوتەن ۋىلايىتىدە تۈگمەنلەر بەك كۆپ ئىكەن ، تۈگمەننىڭ ئاستى تېشى ھەرىكەتلىنىدىكەن ، ئۈستىدىكى تېشى جىم تۇرىدىكەن . تۈگمەننىڭ ئىچىدە جۇڭگونىڭ يىپىكىدىن ئىشلەنگەن ئەگلىكى بولىدىكەن . بۇ تۈگمەنلەر سۇ بىلەن ھەرىكەتكە كېلىدىكەن . ئۇن ئەگلەكتىن تۆۋەن چۈشمىدىكەن ، كېپەك بولسا ئەگلەكتە قالىدىكەن . ئۇلارنىڭ بادا سىياپ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئالاھىدە جابدۇقى بولىدىكەن ، بۇ يەردە دانلار ئېرىغىلىكەن ، دان بىر ياققا ، ئەخلەت ئىككىنچى بىر ياققا توپلىنىدىكەن . بادا سىياپمۇ سۇ بىلەن ھەرىكەتلىنىدىكەن .

يۇقىرىقى نەقىلدىن بىز شىنجاڭ رايونىدا ئىشلىتىلگەن تۈگمەنلەرنىڭ ئەينى زامانلاردىلا خېلى مۇكەممەل بىر ئىشلەپچىقىرىش قورالىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز ، يەنى تۈگمەنلەردە ئۈگۈت قىلىش ئەسۋابى (بادا سىياپ) نىڭ ۋە ئەگلەكنىڭ قوللىنىلغانلىقىدىن ئۇچۇر ئالىمىز .

ئىدىقۇت رايونىدىن تېپىلغان قولىيازىمىلار ئىچىدە سۇ تۈگمەنلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلارنىڭ ۋەخپە مۈلكى ھېسابىدا تۇرغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭدىن ئاشقىرى ، II - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس ، ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ

مەشھۇر ئەسىرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىمۇ « تۈگمەن چاقى » (1-
توم 549 - بەت) ، « تۈگمەن نورى » (1- توم 478 - بەت) ، « تۈگ
مەنچى » (1- توم 72 - بەت) ، « چۈشۈرگۈ » (1- توم 637 - بەت) ،
« يۇمشاق تارتىلغان ئۇن ، ئاق ئون » (3- توم 54 - بەت) دېگەن
سۆزلەرنى ئىزاھسىزلا خاتىرىلەپ قالدۇرغان . بۇ تارىخىي ھۆججەتلەر
بىزگە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى شىنجاڭدا
شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردە پاراللېل ھالدا مۇستەقىل ھاكىمىيەت شەكلىدە
مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلار دىلا ، تارىم ۋادىسىدا تۈگمەنلەرنىڭ
ناھايتى كەڭ ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەلۇمكى ، تۈگمەن ، نو ، چاق ، تاش ، سۈگەن ، چاناق ، چېقىل
دۇرۇق ، خامپا ، قوپارغۇ ، تۈگمەنخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدىغان
مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلمىدۇر .
تۈگمەن چۆرۈش ئۈچۈن ، ئاۋۋال يەر ، سۇ ، ھاۋا ، پەسىل ، ئېھ-
تىياج ، شۇ يەردە تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ تۈرى ، خۇسۇسىيىتى ،
شۇنىڭدەك ئاھالىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ھېسابقا ئېلىنىدۇ .
تۈگمەن چۆرۈش ئۈچۈن ، شۇ يەردە سۇ بولۇشى ، تاش ئۈچۈن
مۇۋاپىق كېلىدىغان تاش خېلى بولۇشى لازىم . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، سۇ
ئىلمى ، ھاۋارايى ئىلمىدىن خەۋەردار بولۇشى ؛ تاشچىلىق ، ياغاچچىلىق ،
بىناكارلىق ، تۆمۈرچىلىك ھۈنەرۋەنلىرى تۈگمەن يۈرگۈزۈلىدىغان يۇرتتا
تەل بولۇشى ، مېخانىكا ئىلمى ، گېئومېتىرىيە ئىلمى ، ئىقتىسادىي ئىلم -
بىلىملىرىگە ئىگە بولغان ئادەم بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ . مانا مۇشۇنداق
مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما بولغان تۈگمەن ئۇلۇغ بىر كەشپىيات بو-
لۇپ ، بۇ كەشپىيات خەلقنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ، مېھنىتىنىڭ
تارىخىي نامايەندىسىدۇر .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى يالقۇنتاغ
سىستېمىسىنىڭ بولىق ، مۇرتۇق ئېغىزى ، سىڭگىم ئېغىزى ، سىر كىپ
ئېغىزى ، تۇيۇق قاتارلىق بۇلاق سۇلىرىنىڭ يىغىلىپ ئېقىپ چىقىدىغان
ئېغىزلىرىدا ۋە ياكى كارىز سۇلىرىغا قۇرۇلغان سۇ تۈگمەنلىرىدىن

پايدىلىنىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامداپ كەلگەندى . « قۇچۇننىڭ ھاۋا كېلىماتى ئىنتايىن ئىسسىق ، ھۆل - يېغىن ئاز بولغاچقا ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ، ئاساسەن ، سۈنئىي سۇغىرىشقا تايىناتتى . سۇ تىيانشان تاغلىرىدىن كېلەتتى ، ئۇلار بۇ سۇلارنى ئېتىز - ئېرىقلارغا ياشلايتتى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن تۈگمەنلەرنى يۈرگۈزەتتى » ⑤ .

يېقىنچاقلىغاندا ، ئىدىقۇت دەۋرى ھۈنەر - سەنئىتىدە ، سۇ تۈگمەنلىرى ئۆزىنىڭ مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر . بۇ نۇقتا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

توققۇزىنچى پاراگرافى توقۇمىچىلىق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىدە توقۇمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . توقۇمىچىلىق ئاساسەن يىپەك توقۇمىچىلىقى ، يۇڭ توقۇمىچىلىقى ، پاختا توقۇمىچىلىقى ۋە كەندىر تاللىرى توقۇمىچىلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان زېمىنلاردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار بۇنى تولۇق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان ئېۋىرغول (قۇمۇل) نىڭ بارىكۆل يايلاقلىرى ، بېشبالىق ئوتلاقلىرى ، جۇڭغار دالالىرى ، ئۈرۈمچى ۋە قارا شەھەر يايلاقلىرىدا كۆپلىگەن چارۋا ماللىرىنى يېتىشتۈرۈشكە كەڭرى ئىمكانىيەتلەر تېپىلاتتى . چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن يۇڭ ، تىۋىت ، تېرە - ئۇچەيلەر ئىدىقۇت زېمىنىدىكى ھۈنەر - سەنئەت ئۈستىكارلىرى تەرىپىدىن پىششىقلىنىپ ئىشلىنىپ ، گىلەم ، يۇڭ يالاز ، يۇڭ چەكمەن ، كۆن - خۇرۇم قاتارلىق ھەرخىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھاسىل قىلىناتتى . بۇلاردىن مەلۇم نىسبەتتە يەرلىك ئاھالىلەر تەمىن ئېتىلىگەندىن تاشقىرى ، كۆپ قىسىمى ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا ، غەربىي ئەللەر ۋە غەربىي

⑤ « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، 1 - توم ، 254 - بەت ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى .

جەنۇبىي ئەللەرگە ئاپىرىپ سېتىلىپ ، « يىپەك يولى » سودىسى جانلاندىرۇلاتتى .

تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى ئېۋىرغول ، يىچان ، تۇرپان ، توقسۇن ۋە جەنۇبتىكى كورلا ، كۇچا رايونلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى كېۋەز تېرىلىدىغان ۋە پىلە يېتىشتۈرۈلىدىغان ئۈنۈم لىۋك تېرىلغۇ زېمىنلىرى ئىدى . پاختا ۋە يىپەكتىن ھەرخىل كىسىم - كېچەكلەر ، گۈللۈك رەختلەر ، رەڭدار شايى ، كىمخاپ ، دۇردۇن - تاۋارلار ، يۈز - ماتالار توقۇلۇپ ، ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامدىغاندىن سىرت ، كۆپ قىسمى باشقا رايونلارغا يۆتكەپ ئاپىرىلىپ ، سېتىلاتتى ۋە باشقا ئەللەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىغا ئايرىۋاشلىناتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان ئىدىقۇت شەھىرى (قوچۇ شەھىرى) گە يېقىن بولغان لۈكچۈن رايونىدا ئەينى دەۋرلەردە كەندىر ناھايىتى كۆپ ئۆستۈرۈلۈپ ، كەندىر تاللىرىدىن كۆپ لىگەن سېپتا توقۇلمىلار توقۇلۇپ ، تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگەنىدى . لۈكچۈن رايونى تارىختا كەندىردىن قوش قەۋەت قىلىپ ئىگىزلىگەن كاناپ يېپتىن رەخت توقۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى .

ئىدىقۇتتىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختامنامە ھۆججەتلەردە توقۇلما بويۇملار مەھسۇلاتىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ . بۇ ھۆججەتلەردە : « ئۇيغۇر تەدمىلىك بىلەن قارا بۇقا ئىككىسى خوتۇن - قىزلارنى سېتىپ ، بىر قېتىمدىلا 150 توپ رەخت پايدا ئالغان ؛ قالمتۇ ئىسىملىك بىر ئادەم بىر چۆرىنى قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىپ ، بولاتنىڭ قولىدىن بىر قېتىمدىلا 100 توپ رەخت پايدا ئالغان ؛ بىر باپكار قاغانغا تاپشۇرىدىغان باج قاتارلىق قەرزلىرىنى تۆلەش ئۈچۈن ، بىر ئاي ئىچىدە 10 تويچە پاختا رەخت تاپشۇرغان »^① دېيىلىدۇ .

يېقىنقى 40 - 50 يىلدىن بۇيان ، تۇرپان رايونىدىنلا قېزىۋېلىنغان پاختا ، يۈك ، يىپەك ، كەندىر توقۇلمىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى مىڭ پارچە

① « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، ئۇيغۇرچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى ، نەشرى ، 132 - بېتىگە قاراڭ . ② 56 - نۆمۈرى ، 1989 - يىلى ، 2 - ھۆججەت

بىدىن ئوشۇق بولۇپ، يىپەك توقۇلمىلارنىڭ تۈزىلا ئون ئەچچە خىلغا يېتىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە شايبى، گۈللۈك دۈردۈن، ئەتلەس، بەقەسەم، كىمخاپ، مەشۇت يىپ، گۈللۈك تاۋار، كەشتە قاتارلىقلار بار. تاڭ دەۋرىگە ئائىت، بىر جۈپ يولئۆس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ، ئۈنچىدىن ئەجدىدا سۈرىتى چىقىرىلغان لىبايى، تېگى ئاسمان رەڭگى، ئۈستىگە كالۋۇتۇن يىپتىن ئۈزۈم نۇسخىسى كەشتىلەنگەن ئاق گۈللۈك تاۋار بار؛ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت يىپەك توقۇلمىلاردىن ئۈنچىدىن قۇش سۈرەت نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ بار. ①

ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ، جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان رايونلارنىڭ توقۇمچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يۈك توقۇمچىلىقنىڭ ئۆز - بىلا زور ئىلگىرىلەشلەر بولغان. مەسىلەن، نەپىس گۈللۈك توقۇلغان، توم يىپتا توقۇلغان، شالاڭ توقۇلغان، ئۆرۈش ۋە ئارقاق ئارقىلىق كەشتە سېلىپ توقۇلغان، تىۋىت ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان يۈك توقۇلمىلار شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا بارلىققا كەلگەنىدى، ئەينى دەۋر - لەردىلا بەلگە ئېسىقلىق ۋە يەرگە ياتقۇزۇقلۇق توقۇش دۇكانلىرى ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە ئۆرە دۇكان ئىجاد قىلىنغانىدى. ②

دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تاۋار ئىسودا ئېڭى، ھۈنەر - سەنئەت ئېڭى، رىقابەت ئېڭى ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ يۈكسەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئاتۇرال ئىگىلىك ئېڭىنى ئاللا قاچانلا چۆرۈپ تاشلىغانىدى. توقۇمچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئەنە شۇنىڭ تېمىسالىدۇر. ③

ئۈنچى پاراگرافى شارابچىلىق

قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا

① يۇقىرى كىتاب، 133 - بەتكە قاراڭ.

② چېن شيۈشىن: «شىنجاڭنىڭ يۈك توقۇمچىلىقى» شىنجاڭ گېزىتى، ئۈي - خۇرچە، 1987 - يىلى 4 - ئاينىڭ 32 - كۈنىدىكى سانى 5 - بەتكە قاراڭ. ③

ئائىت پارچىلىرىدا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدە -
تەيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى رايونلاردا ئۈزۈمچىلىكنىڭ مۇھىم بىر
ئىقتىسادىي مەنبە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغانلىقىنى كۆپ ئۇچرىتىمىز . بۇ
رايونلارنىڭ ئىقلىم شارائىتى - سۈيى ، تۇپرىقى ، بىر يىل ئىچىدىكى
ئوچۇق كۈن سانىنىڭ كۆپ بولۇشى ، ھاۋانىڭ ئىسسىق بولۇشى قاتارلىق
ئامىللار بۇ رايوندا قەن ماددىسى كۆپ بولغان ئۈزۈمنى يېتىشتۈرۈشكە كەڭ
ئىمكانىيەت ياراتقاندى . ئۈزۈمنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈشكە يەنە ئىچكى ۋە
تاشقى بازاردا ئۈزۈم ۋە ئۈزۈم شارابى (بور) غا بولغان تەلەپمۇ خېلىلا
رول ئوينىغان . شۇ سەۋەبتىن ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە ئۈزۈم
يېتىشتۈرۈشكە زور ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئەنە شۇ ھەر خىل ئەۋزەل شارائىت ، قولاپ
لىق ئىمكانىيەت ۋە ئېتىبار بېرىلىشلەر نەتىجىسىدە ،
ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ ، ئۈزۈمچىلىكنى كەڭ
تۈردە راۋاجلاندۇرغان . تەكلەرنىڭ سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈش ، پەرۋىش
قىلىش جەھەتلەردە كۆپلىگەن ئىلمىي نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنىدى .
ئۈزۈمچىلىكنىڭ زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇشى ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىغا ئوبدانلا تەسىر كۆرسەتكەن . دۆلەت ئۈزۈم
ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئۈزۈم بېجى ھېسابىدا مەلۇم نىسبەت بويىچە
ئۈزۈم ئېلىش چارىسىنى يولغا قويغان (رادىلۇق « ھۆججەتلەر توپلىمى »
88 - ھۆججەتكە قارالسۇن) . دېمەك ئۈزۈمچىلىكنىڭ راۋاجلاندۇرۇلۇشى
دىن دېھقانلارلا ئەمەس ، بەلكى دۆلەتمۇ مەنپەئەتدار بولغانىدى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۈزۈم مەھسۇلاتلىرىدىن خېلى تولۇق
پايدىلانغان . ئۇلار ئۈزۈمنى يازلىقى ھۆل يېتى بازارغا سالغاندىن تاشقى
رى ، ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ ، ئىچكى - تاشقى بازارلاردا تاۋار سۈپىتىدە
ساتقان . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلار ئۈزۈمدىن سىرگە ۋە ئاراب ئىشلەپچىقىد
رىپ ، بۇنى تىببىي داۋالاش ساھەلىرىگە (مۇشۇ كىتابنىڭ
« قۇچۇرتىسىپىلىرى » بابىغا قارالسۇن) ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشقا سېرىپ
قىلغان ھەمدە ئۇنى ئىچكى - تاشقى بازارلارغىمۇ سالغان .

بېسىلىپ ، پىچەتلەپ توشۇلاتتى . تۇرپان رايونى ۋە كۇچا رايونى ئۈزۈم شارابى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەركەزلىك رايونلاردىن ئىدى . ئىدىقۇتتىن تېپىلغان ئىقتىسادىي توختامنامە — تىلخەت ھۆججەتلىرىدە ئۈزۈم شارابى ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىنغان . بۇنىڭدىن قارىغاندا ، ئۈزۈم شارابى ئىستېمالى ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە خېلى كەڭرى ئو-مۇملاشقانداك تۇرىدۇ ياكى ئۇ ناتورال تاۋار شەكلىدە ئالماشتۇرۇلىدىغان سودا ۋاسىتىلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقى مەلۇم . مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۈزۈم شارابىنىڭ شۇ قەدەر كۆپ تىلغا ئېلىنىشى ، مۇقەررەر ھالدا ئىدىقۇتتا شارابچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

شارابچىلىق تېخنىكىسى ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىياللار ئىدىقۇت يازما ۋە سىقىملىرى ئىچىدە ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس . لېكىن بۇ ھەقتە يېزىلغان تەتقىقات ماقالىلىرى بار . ئەنە شۇ ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە ، شارابچىلىق مۇنداق ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى مەلۇم : بىرىنچى باسقۇچىدا ، ھەر خىل مېۋە — چېۋىلەر تەبىئىي ئېچىتىلىپ ئىسپىرتلىق ئېچىملىكلەر ئېلىنغان . ئىككى باسقۇچىدا ، سۈنئىي ئېچىتقۇ قوشۇپ مېۋە — چېۋە ، ئاشلىق قاتارلىقلارنى ئېچىتىپ ، ئىسپىرتلىق ئېچىملىكلەر ئېلىنغان . مۇسەللەس ، بوزا ، پىۋا قاتارلىقلار مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا تەييارلانغان . ئۈچىنچى باسقۇچىدا ، ئاۋۋال خام ماتېرىيال ئېچىتقۇ ياردىمىدە ئېچىتىلىپ ، ئۇنىڭ سۈيى سۈزۈپ ئېلىنىدۇ . بۇ دۇغ ئېرىتمە تەخمىنەن C 78 (ئىسپىرتنىڭ پارلىنىش نۇقتىسى دائىرىسى) ئەتراپىدا پارلاندۇرۇلۇپ ئېرىغدىلىنىدۇ . ھاسىل بولغان ھور مۇزلىتىلىپ يىغىپ ئېلىنىدۇ . يىغىپ ئېلىنغان بۇ ھور سۇيۇقلۇقى ھاراق دېيىلىدۇ ① .

مەلۇمكى ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ساددا تەبىئەت قارىشىدا ، دۇنيا ئوت ، سۇ ، تۇپراق ، ھاۋادىن ئى-

① ئابلىم ئابدۇلھەق : « ھاراق ياساش تېخنىكىسى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئىدىقۇتتىن تارقالغان » ناملىق ماقالىگە قارال . « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » 1987 - يىل 11 - ئىد يۈل سانى 3 - بەت ئۇيغۇرچە .

جارەت تۆت تادۇدىن تەركىب تاپقان دەپ قارىلاتتى. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار دۇنيانى چۈشمىنىش، تەبىئەت سىرلىرىنى يېشىش قاتارلىق ئىززىتىشلىرىدە مانا شۇ تۆت نادۇ قارشىنى ئاساس قىلاتتى. بۇ خىل كۆز قاراش ئۇلارنىڭ مەدەنىيلىك، تىبابەتچىلىك، بۇياقچىلىق، شارابچىلىق... قاتارلىق ئىختىرا، كەشپىيات، ئىزدىنىش ۋە مەشغۇلاتلىرىدا كۈنكەپت ئىپادىلەنگەنىدى. ئېلىمىز تارىخىدا، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يەنە مەدەنىيەت يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، جۇڭگو ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ يەنە تېخنىكا مەركىزىگە ئايلاندى. خىمىيە ئەمەلىي خىمىيە سانائەت ھۈنەر - سەنئەت باشقۇرغۇچىغا كىردى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ يۇقىرىقى ھالەتتىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. شارابچىلىق - شۇ دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ خىمىيە جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى ئىدى.

ئون بىرىنچى پاراگراف كۆن - خۇرۇمچىلىق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، كانچىلىق، باغۋەنچىلىق، سودا، قول - ھۈنەر سانائىتى قاتارلىق ئاساسىي ئىگىلىكلەر تەڭ راۋاجلاندىرۇلغانىدى. بولۇپمۇ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئەنئەنىۋى كەسىپلەرنىڭ بىر تۈرى سۈپىتىدە ئېتىبار بېرىلگەنىدى. مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب: ئۇيغۇرلار مەيلى ئۇرۇش ۋاقتىلىرىدا بولسۇن ياكى تىنچلىق مەزگىللىرىدە بولسۇن، مىنىشكە، ھارۋا، سوقا - سۆرمەگە ئىشلىتىشكە، تاۋار سۈپىتىدە سېتىشقا ياكى گۆش - ئوزۇق، سۈت - قېمىز، تېرە - يۇڭ ئېلىشقا ئاساسلىق مەنبە قىلىنىدىغان چارۋىچىلىققا تايىناتتى. چارۋىچىلىقنىڭ يۈكسەلىشى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى مول چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تويۇندۇردى. چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمى پىششىقلاپ سېتىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى يەرلىك ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئىش قوشۇش نەتىجىسىدە ھەر خىل تۇرمۇش بويۇملىرى ئىشلەنگەنىدى.

ئىدىقۇتتا چارۋىچىلىقنىڭ يۈكسەلىشى ۋە قول ھۈنەر سانائىتىنىڭ

گۈللىنىشى كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بىر ساھەسىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر-لىرى كۆن - خۇرۇمدىن ناھايىتى چىرايلىق نەقىشلەنگەن ئېگەر - جابدۇق ، ئۆتۈك - ئاياغ ، سومكا ، ئوقدان ، كەمەر ، غىلاپ قاتارلىق سېپتە بويۇملارنى ياساشقا ماھىر ئىدى. بىر قىسىم كۆن - خۇرۇملار مەھسۇلات قىلىپ ئىشلەنگەندىن كېيىن بازارغا سېلىنسا ، بىر قىسىمى كۆن - خۇرۇم پېتى ئىچكى ۋە تاشقى بازارلاردا سېتىلاتتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە ئوۋ مەھسۇلاتلىرىدىن ئات ، تۆگە ، ئېگەر - جابدۇق ، يۈگەن ؛ بەلۋاغ - كەمەر ، غىلاپ ، ئىنجىكە يۇڭ يېپتىن توقۇلغان موۋۇت ، يۇڭ پالاز ، كۆن - خۇرۇم قاتار-لىقلارنى لىوياڭ ۋە كەيغىڭلەرگە ، قىتانلار (لياۋ سۇلالىسى) نىڭ پايتەختىگە ئۈزۈلدۈرمەي ئاپىرىپ ، نۇرغۇن يىپەك مەھسۇلاتلىرىغا ، فار - فۇر قاچىلارغا ھەتتا ئىچكى رايونلارنىڭ مىس يۇللىرىغا ئايرىۋاشلاپ كېلەتتى . بۇ ماللاردىن ئۆزلىرىگە كېرەكلىكلىرىنى ئېلىپ قېلىپ ، قالغانلىرىنى غەربتىكى ئەللەرگە ئاپىرىپ سېتىپ ، نەچچە قاتلاپ پايدا ئالاتتى . ئىدىقۇت قول ھۈنەرۋەنلىرى ئىشلىگەن كۆن - خۇرۇملار ئىچىدە ،

ئاق قۇيرۇق تېرىسى ئاشلىنىپ ، نوشۇدۇر بىلەن ئەيلىنىپ ، بويلاق بىلەن رەڭگى قىزارتىلىپ ، ئاجايىپ سىلىق ھەم سېپتا خۇرۇم قىلىناتتى . بۇ خىل خۇرۇم ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەلا سۈپەتلىك ، بازىرى ئىتتىك خۇرۇم ھېسابلىناتتى .

قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى مەلۇم دەرىجىدە خىمىيە بىلىملىرىنى ھۈنەر - كەسپكە تەتبىقلىغان بولۇپ ، قەغەز چىلىك ، شاراب چىلىق ، بويلاقچىلىق ۋە كۆن - خۇرۇمچىلىق ھۈنەر سانائىتىنىڭ يۈكسەلىشى ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ خىمىيە بىلىملىرىنى ئىگىلىگەنلىكى بىلەن باغلىق ئىدى .

ئون ئىككىنچى پاراگراف رەڭ - بويلاقچىلىق

رەڭ - بويلاق تۇرمۇشتا ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلىدۇ .

بولۇپمۇ ھۈنەر - سەنئەتتەرمەك - بوياق مۇھىم ئورۇنغا ئىگە . . .
 ئىدىئىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ يۈكسەك
 ئىشىگە ئەگىشىپ ، رەك - بوياقچىلىق ئىشلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك
 دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى . چۈنكى ، توقۇمىچىلىقنىڭ گۈللىنىشىگە
 ئەگىشىپ ، رەختلەرگە گۈل بېسىش ، رەڭدار شايى - ئەتلەس توقۇش ،
 گىلەم ، يۈك پالازنى رەڭدار توقۇش ؛ كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ، ئۆي جا -
 ھازىرىغا رەك بېرىش قاتارلىق ئىشلاردا رەك - بوياق كەم بولسا بولمايتتى .
 بولۇپمۇ ، بۇددا ۋە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى ، غارلارنى بېزەش شۇ
 دەۋرگە نىسبەتەن ناھايىتى مۇھىم ئىش دەپ قارىلاتتى . بۇ ھال ، تەب
 ئىيىكى ، رەك - بوياققا بولغان ئېھتىياجنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغانىدى .
 ئىنسانلار تەبىئەتنى چۈشىنىش ، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش
 جەريانىدا ، ئەك دەسلەپ ئوت كۈچىدىن پايدىلىنىشنى بىلگەندى ، خىمىيە
 ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئەنە شۇ ئوت كۈچىدىن پايدىلىنىشتىن كېيىن
 تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان . دېمەك ، خىمىيە پېنىنىڭ
 تارىخىمۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ مۇ -
 ھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .
 ئوتتۇرا ئەسىردە ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جۇڭگو بىلەن
 ئەرەب زېمىنىنى مەركەز قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغاندا ، ئىدى -
 قۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت پاراللېل ئۇيغۇر
 دۆلەتلىرىمۇ بۇ تەرەققىيات دەۋرىنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىرىدىن بولۇپ
 قالغانىدى . گەرچە ، بۇ ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ ياشىغان ئۇيغۇر
 خەلقىدىن بىر قىسمى شەرقتە بۇددا دىنى مۇھىتىدا تۇرغان بولسۇن ، بىز
 قىسمى غەربتە ئىسلام دىنى تەسىرىدە تۇرغان بولسۇن ، ئوخشاشلا شۇ
 دەۋرنىڭ پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئىز قالدۇرماي قال -
 مىدى . رەك - بوياقچىلىق ئەنە شۇ ئوتتۇرا ئەسىر جۇڭگو پەن -
 مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر كىچىك ئىزنا ئىدى .
 ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى ھاسىل قىلغۇچى ئەجدادلار ،
 ئەينى دەۋرلەردە ، ئاساسلىق يەتتە خىل رەڭنى يۇلتۇن چېچىكى ،

گۈلسۈرۈخ ، لەيلىگۈل ، زاراڭزا چېچىكى ، ياڭاق پوستى ، ئانار پوستى ، گېل (زاك) ، كۆكتاش ، قىزىل تۆمۈر رودىسى ، يور توپىسى ، سېغىز توپا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىغان . مەھمۇد قەشقەرنىڭ « تۈركى تىللار دىۋانى » دىمۇ يەتتە خىل ئاساسلىق رەڭنىڭ نامى ئىزاھلانغان .

كېيىنچە ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئېھتىياج تەقەززاسى ۋە گۈزەللىك ئىستەكلىرىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، رەڭ تۈرلىرىنى كۆپەيتىش ھەققىدە كۆپ ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلىپ ، كۆرۈك چېچىكى (يۇلغۇن تىپىدىكى بىر خىل چاتقال بولۇپ ، گۈلى پوررەڭ ئېچىلىدۇ) ، تۇخۇمەك گۈلى ، ئىنەك پېتى (ئابدىمىلىك) ، قارىقات ، ئالقات ، ئاق يانتاق ئۇرۇقى ، ئازغان ئۇرۇقى ، پىياز پوستى ، ئاق تېرەك پورى (جىگەر رەڭدە) ، قارىغاي يېلىمى ، ھەشقىچەك ، نۆشۈدۈر (سىنىك خلورىد) ، مېتو-سىن (قوغۇشۇن ئوكسىد ، ئاق رەڭلىك) ، ھەر خىل رەڭلىك زەمچىلەر ، زىرىق ئۇرۇقى (قىزىل رەڭلىك) ، قارا جۈجەم (ئۈجمىنىڭ بىر خىلى) ، شاتۇت (ئۈجمىنىڭ بىر خىلى) ، قۇرۇم (ئاساسلىق تەركىبى كاربون) قاتارلىقلارنى ئۆزئارا تەڭشەپ ، ھەر خىل رەڭلەرنى تەييارلىغان . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە زامانىۋى ئۈسكۈنىلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئانالىزلار ئارقىلىق رەڭ - بوياقچىلىق ھەققىدىكى ئەھۋاللار ئېنىقلاپ چىقىلغان .

مەلۇم بولۇشىچە ، ئەجدادلار قارىغاي يېلىمى بىلەن ئانار شۆپۈكىنىڭ ئېرىتمىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ ، قىزغۇچ سېرىق رەڭلىك بوياق ياسىغان ، كۆكتاشنى يانچىپ ئېرىتىپ ، ئۇنى ياڭاق پوستى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىپ ، سۇس ھەم يارقىن بولغان كۆك رەڭنى ئىجاد قىلغان . ئۇلار بۇ خىل كۆك رەڭنى ئاق تېرىگە سۈرگەپ ، تېرىنى قارا ، كۆك قىلىپ بويىغان ، يەنە يۇلغۇن چېچىكى بىلەن چۈچۈك بويىنى قاينىتىپ ھاسىل قىلىنغان رەڭ بىلەن كۆن - خۇرۇمنى قىزىل ، سېرىق ، قوڭۇر قىلىپ بويىغان . لەيلىگۈل ، زاراڭزا چېچىكى قاتارلىقلاردىن ھاسىل

بۇ يەردە ، « گۈل يۇغۇرتى » قىلىنغان ۋاقىتتا ، ئاناقارنىڭ كىلىپ قىلىشىغا ھېسسىيەت قىلىدۇ .

قىلىنغان رەڭلەر بىلەن رەختلەرنى بويىغانىدى ①. بۇ رەختلەرنى
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە رەڭ - بوياقچىلىق ھۈنەر
سەنئىتى ھەقىقەتەن تەرەققىي قىلغان. مىڭ بۇددا بېزەكلىك غارلىرىدىكى
رەڭلەرنىڭ مىڭ يىللار مابەينىدە ئۆگمەي تۇرغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزنى
مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ھامان ئۆزئارا ئۆگىنىش ، قوبۇل قىلىش ،
تەسىر قىلىش قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ . مۇشۇ مەنىدىن
ئېيتقاندا ، رەڭ - بوياقچىلىق تېخنىكىسى ئۇيغۇرلاردىن باشقا خەلقلەرگە
قوبۇل قىلىنغانمۇ بولۇشى ياكى ئۇيغۇرلار باشقىلاردىن قوبۇل قىلغان بو-
لۇشىمۇ مۇمكىن . « يىپەك يولى » تۈگۈنىدىكى خەلقلەرگە نىسبەتەن ، يۇرت
ئورتاق بىر ھادىسە ، ئەلۋەتتە .

ئون ئۈچىنچى پاراگراف قورال - ياراغلار

تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار جەڭگىۋار خەلقلەر ئىدى .
ئۇلاردا قىر - يايلاق خەلقىنىڭ قەيسەر ، قارام ، جاسارەتلىك ،
جەڭگىۋارلىق ئالاھىدىلىكلىرى ساقلانغان بولۇپ ، جەڭلەردە قەھرىمان
لىق ، جەڭگىۋارلىقنى شەرەپ ھېسابلايتتى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن خېلى ئىلگىرىكى
مەزگىللەردىلا تۆتۈكەن جىلغىلىرى ۋە بېشبالىقتا ياشايدىغان ئەجدادلار
تۆمۈر تاۋلاشنى ۋە تۆمۈردىن ھەر خىل قورال - ياراغلارنى ياساشنى
باشلىغانىدى . ئۇزۇن مەزگىللىك ئۇرۇش قىلىشنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن
ئۇيغۇرلار ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي قۇرۇلمىلىرىنى ۋە قورال - ياراغلىرىنى
تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈپ بارغان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ۋە قۇرۇلغاندىن
كېيىنمۇ ئۇرۇش - يېغىلىقلار بېسىقماي ، بىر مەزگىل ئۇيغۇر - تۈبۈت
ئۇرۇشى (بېشبالىق ۋە قارا شەھەر ئۇرۇشلىرى) ، قاراخانىيلار ۋە ئىدىقۇت

① بۇ سەھىپىدىكى بايانلارنى يازغاندا ، مامۇت قۇرباننىڭ « ئۇيغۇرلار ۋە بوياقچى-
لىق » ناملىق ماقالىسىدىن قىسەن پايدىلاندىم .

ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زېمىن - چېگرا تالىشىش ئۇرۇشلىرى ھەم دىنىي مۇداخلىچىلىك ئۇرۇشلىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغانىدى . مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئەسكىرىي قۇرۇلما-لارنى كۈچەيتىش ۋە قورال - ياراغلارنى سەرخیللاش ئىشنى بوشاشتۇرمىغانىدى . شۇ دەۋردە قوللىنىلغان ئەسكىرىي قورال - ياراغلار مۇنداق ئىدى :

1. ئوق ۋە ياي . ئوق ۋە ياي ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قوراللىرىدىن بىرى . ئوقيا ئېتىشتىكى مەرگەنلەر « ئاتىم ئەر » دەپ ئاتىلاتتى . ئوقيا تۈرلىرىدىن ئادەتتىكى ئوقيا ، ئالاھىدە ئوقيا (پالۋانلارغا مەخسۇس ياسالغان كۈچلۈك ئوقيا) ، يىراققا ئاتىدىغان ئوقيا ، ۋىزىلداپ ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلۇق ئوقيا ۋە زەھەر بىلەن ياشاق سۇغرىلغان زەھەرلىك ئوقيالاردىن ئىبارەت ئىدى .

2. قىلىچ . ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئالغان رودا تاشلاردىن تۆمۈر ئېرتىپ ۋە ئۇنى تاۋلاپ پولات (قۇرچ) تىغلىق قىلىچلارنى ياساپ جەڭدە ئىشلەتكەن . بۇ ئەنئەنە ئىدىقۇت ۋە قاراخا-نىيلار دەۋرىدىمۇ داۋاملاشقان . ئۇيغۇرلارنىڭ قىلىچلىرى ماتېرىيالنىڭ ياخشىلىقى ، ئۆتكۈرلۈكى بىلەن داڭلىق ئىدى . قىلىچلار ئاساسەن كەڭ بىمىسلىق قىلىچ ، تۈز ۋە ئەگرى قىلىچ ، ئۇزۇن دەستىلىك قىلىچ قاتارلىق بىر قانچە خىل ئىدى .

3. سۈنگۈ (نەيزە) . نەيزە پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرگە باب كېلىدىغان ئەپچىل قوراللارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئوق دەپمىكى ۋاقىتىلاردا « سۈنگۈ » ياكى « استا » دەپ ئاتىلاتتى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ نەيزىلىرى تۆمۈر با-شاق ئورنىتىلغان بولۇپ ، قىسقا ۋە يېنىك بولاتتى .

4. پالتا . پالتا ، قوراللىرىدىن بىرى ، قۇچاقلاشما جەڭلەردە

كۆپرەك ئىشلىتىلىدىغان قورال . ئادەتتە ئۇزۇن دەستلىك ئايپالتلارنى ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە ساقچىلار كۆپرەك ئىشلىتىدۇ .

5. توپۇز (گۈرزە)
ھۇجۇم قىلغاندا ئىشلىتىلىدىغان قورال . بۇنداق قورالغا دۇبۇلغا ، ساۋۇت دال بولالمايدۇ .
6. خەنجەر

خەنجەر قىسقا دەستلىك ، غىلاپلىق قورال . ئەسكەرلەر بۇنداق قورالنى ھەر دائىم يېنىدا ساقلايتتى . جەڭ ۋاقتىلىرىدا ئەپلىك پەيتلەردە ئىشلىتىشكە باپ كېلىدىغان قورال ھېسابلىناتتى .
7. دۇبۇلغا

بىناش كىيىمى . ئۇنى ئۇيغۇرلار « ئشۇق » دەپ ئاتايدۇ . ئۇ جەڭ لەردە مۇداپىئە ئۈچۈن كىيىلىدىغان تۆمۈر قالىپ بولۇپ ، قالىپنىڭ ئىچىگە باشنى ئاغرىتماسلىق ئۈچۈن يۇڭدىن توقۇلما بۆك كىيىلەتتى . بۇنداق بۆك « كەدۈك » دېيىلەتتى .

8. ساۋۇت (يارق)

ساۋۇت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « يارق » ياكى « قوياغ » دەپ ئاتىلاتتى . جەڭ ۋاقتىدا قارشى تەرەپنىڭ زەربىسىدىن مۇرە ، كۆكرەك ، بىملەكلەرنى مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە كىيىلىدىغان كىيىم بولۇپ ، كۆپلىگەن ياپىلاق ۋە پارچە مېتاللار ياكى تەڭگىسىمان مېتاللار بىر - بىرىگە مۇستەھكەم ئۆلىنىپ ياسىلىدۇ . بەزىدە ساۋۇت بېلىق قاسىرىقىدەك يالتىراق كۆرۈنىدۇ .

9. قالقان

قالقان — كۆپ ئادەمگە تونۇشلۇق بولغان مۇداپىئە قورالى . قالقان مېتالدىن ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش قاتتىق جىسىملاردىن ياسىلىپ ، جەڭدە ئاساسەن قارشى تەرەپنىڭ قىلىچ ، نەيزە قاتارلىق قوراللىرىنىڭ زەربىسىدىن قوغدىنىش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىدۇ . قالقان يالغۇز ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس قورال بولماستىن ، بەلكى دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەر جەڭلەردە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان مۇداپىئە قوراللىرىنىڭ

ئۇيغۇرلار جەڭدە يۇقىرىقى قوراللارنى ئاساسلىق قوللانغاندىن تاشقىرى يەنە سېپىللارغا ھۇجۇم قىلغاندا تاش ئاتىدىغان پالاخان ، شوتا ، كۆيدۈرگۈچى قوراللارنىمۇ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن . ئەمما بۇ ھەقتە قوللىمىزدا ئاساسلانغۇدەك ماتېرىيال يوق .

جەڭدە ئاتنىڭ ئەڭ مۇھىم قورال ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم . بۇنىڭدىن باشقا ، جەڭلەردە ئارقا سەپ تەمىنات يەتكۈزۈشتە ياكى ئولجا - غەنىيمەتلەرنى توشۇشتا « قاڭغا » ياكى « قاڭلى » دەپ ئاتىلىدىغان ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار ئىشلىتىلگەن . « ئوغۇزنامە » داستانىدا بۇ ھەقتە بايانلار ئۇچرايدۇ .

ئون تۆتىنچى پاراگراف مېتالچىلىق

ئىنسانلار يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىلىگە كەلگەندە مېتاللارغا ئىش قوشۇپ ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى . مىسىر ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەردە تېپىلغان تۆمۈر قاچىلار مېتئورىتقا ئىش قوشۇش ئارقىلىق ياسالغانلىقى مەلۇم ① . يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ، ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن رودا تاشلارنى ئېلىپ تۆمۈر تاۋلاشقا كىرىشكەن . گەرچە ، تۆمۈر تەبىئەت دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان بولسىمۇ ، تاۋلاش قىيىن بولغانلىقتىن مىس ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، قوغۇشۇن ۋە قەلەيلەرگە نىسبەتەن كېيىنرەك ئىشلىتىلگەن مېتال ئىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇيغۇرلار ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ياشىغان چاغدىكى تۆمۈر تاۋلاش ئەنئەنىسىنى يەنىمۇ جانلاندۇردى . چۈنكى ، بېشبالىقتىمۇ تۆمۈر تاۋلاش ، مېتالچىلىقنىڭ ئاساسى خېلى ئىلگىرىدىنلا بار ئىدى . مېتالچىلىقتا ، ئەڭ مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى ،

① يەكيا مۇھەممەد ياسىن : « خىمىيە تەرەققىيات تارىخىنىڭ قىسقىچە ئۇچۇرىكى » ماقالە ، شىنجاڭ سىغەن داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى (تەبىئىي پەن قىسمى) 1986 - يىل 2 - سانغا قارىسۇن .

كۆمۈر بولۇشى شەرت ئىدى . كۆمۈردىن پايدىلىنىش بېش بالىققا ئوخشاش تەڭرى تاغلىرى ئېتەكلىرىگە جايلاشقان رايونلاردا خېلى بۇرۇندىنلا باشلانغان . شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا ئۆتكەن جۇغراپىيەشۇناس لى داۋ يۈەن يازغان « 水经 » دېگەن ئەسەردە « تۇرپاننىڭ 200 چاقىرىم شىمالىدىكى تاغدا كېچىسى ئوت يالقۇنى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، كۈندۈزى ئىس - تۈتەكلەر ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ . كىشىلەر تاغدىن تاش كۆمۈر ئېلىپ ، تۆمۈر تاۋلايدۇ ، 36 دۆلەتنى تەمىنلەيدۇ » دەپ خاتىرىلەنگەن ① .

دەرۋەقە ، ئىدىقۇتقا تەۋە بولغان زېمىندىكى ئېۋىرغول (قۇمۇل) ، پىچان (كۆكيار تاغلىرى) ، تۇرپان (ھازىرقى چىچان ۋە قارا يۈزى ئىدىرلىقلىرى) ، توقسۇن (كۆرجاي تاغلىرى) ، ئۈرۈمچى ، جىمىسار (داخۇاڭسەن تاغلىرى) ، ئاقسۇ باي ناھىيىلىرىدە كۆمۈر زاپىسى ئىنتايىن مول ئىدى . بۇ رايونلاردا ياشىغان خەلقلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، كۆمۈردىن يېقىلغۇ ئورنىدا ئىشلىتىشكە يۈزلەنگەن ۋە تەدرىجىي تۆمۈر ، مىس قاتارلىق مېتاللارنى تاۋلاشقا باشلىغانىدى .

ئەنە شۇنداق ئەۋزەل شارائىت ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا مېتالچىلىققا ، كۈللۈچىلىققا ۋە باشقا ھۈنەر - سەنئەتنى روناق تاپقۇزۇشقا كەڭرى ئىمكانىيەت ياراتقان .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا تۆمۈردىن ھەر خىل قورال - ياراق دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك بولغان ھەر خىل سايمانلار ياسالغان ، شۇنىڭدەك ، ئالتۇن - زەرگەرچىلىك ، مىس تاۋلاش ، قوغۇشۇن ، كۈمۈش ئېرىتىش ئىشلىرىمۇ تەڭ ئېلىپ بېرىلغان . ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ۋە بەشبالىق خارابىلىرىدىن بايقالغان نۇرغۇن

① « خىتتە تارىخىنىڭ قىسقىچە تارىخى » خەنزۇچە ، 32 - بەت ، پەن نەشرىياتى 1980 - يىلى 4 - ئاي نەشرى .

داشقالار بۇ ئورۇنلاردا مەخسۇس مېتال تاۋلاش كار خانىلىرىنىڭ بولغانلىق قىنى ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتىن دەلىللەيدۇ .

ئون بەشىنچى پاراگراف كۇلالچىلىق

ئىنسانلارنىڭ ئوت كۈچىدىن پايدىلىنىشنى ئىگىلىشى ۋە كۆمۈردىن ئىبارەت يېقىلغۇ زاپىسىنى ئېچىشقا يۈزلىنىشى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا زور مۆجىزە ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئىنسانلار تەدرىجىي ھالدا مېتال تاۋلاشنى ، كۇلالچىلىق تېخنىكىلىرىنى كەشىپ قىلىشقاندى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا قۇمۇل ، تۇرپان ، كۇچا قاتارلىق رايونلاردا ياشىغان ئەجدادلار كۇلالچىلىق بىلەن شوغۇللانغانىدى . چۈنكى ، قۇمۇل قارا دۆۋە ، پىچان تۇيۇق ، سىر كىچىپ ، ئاستانە - قاراغۇجا ، ئۇرۇمچى ئۇلانىي ، بېشبالىق قاتارلىق ئورۇنلاردىكى خارابىلىكلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ، كۆپلىگەن ساپال بويۇملار بايقالغان . ئىدىقۇت يازما ۋە سىقىلىرىدىمۇ كۆزمەك ، ئىدىش ، كۇپ قاتارلىق ساپال بويۇملارنىڭ نامى كۆپ ئۇچرايدۇ .

ساپالچىلىقنىڭ شۇ قەدەر تەرەققىي قىلىشى بىرىنچىدىن ، ئۇنىڭ خام ئەشياى بولغان سېغىز توپا (شەرقىي شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىدا بۇنداق توپا « خامتۇر » دەپمۇ ئاتىلىدۇ — ئا) مول ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، خۇمدانغا يېقىشقا كۆمۈر بار ئىدى . ئىككىنچىدىن ، ساپال قاچىلار ناھايىتى تېزلا تۇرمۇشنىڭ زۆرۈر بويۇمغا ئايلانغانلىقتىن كۇلالچىلىق تېخنىكىسى تەرەققىي قىلغان ۋە كەڭرى ئومۇملاشقاندى . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئىدىقۇت زېمىنىدىن بايقالغان ساپال بويۇملارنىڭ تارىخى 4 - 3 مىڭ يىلغا يېتىدىكەن . بۇرۇنقى ساپال بويۇملارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ رەڭگى كۈل رەڭ ۋە قارا رەڭدە بولۇپ ، قىسمەنلىرى رەڭلىك ئىشلەنگەن .

ساپال بويۇملار تۇرمۇشتا ناھايىتى كەڭرى قوللىنىلغان بولۇپ ،

غىدىر (ھىجر) ، تەشتەك ، ئىدىش ، كۇپ ، چىراغ ۋە چىراغپاي ، سۇ تۇرۇبىسى ، شامدان ، كۇجىدان (ئىسرىقدان) قاتارلىق ھەر خىل تۇرمۇش بويۇملىرى ئۇچرايدۇ .

كېيىنچە ، كۇلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، ساپال بويۇملار كۆپىنچە رەڭلىك ھەمدە تاغ - ئىدىر ، گۈل - گىياھ ، قۇش - پەرەندە ، ھايۋان ، ئادەم ۋە خىلمۇ خىل نەقىش - سۈرەتلەر چۈشۈرۈلۈپ ياسىلىدىغان بولغان . ھەتتا بەزى قونچاقلارمۇ ساپالدىن ئىشلىنىپ ، خۇمداندا پىشۇرۇلۇپ ، رەڭدار قىلىنغان .

كۇلالچىلىقتا تۇرمۇش بويۇملىرى ئىشلەپچىقىرىلىش بىلەن بىرگە ، يەنە سۇ تۇرۇبىسى ، كۆك خىش قاتارلىق قۇرۇلۇشقا ئائىت ماتېرىياللارمۇ ئىشلەنگەندى . ئىدىقۇت دەۋرىدە خان ئوردىلىرى ، باي - بەگلەرنىڭ داچىلىرى — ھويلىلىرى پىششىق خىشتىن سېلىناتتى .

قىسقىسى ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى كۇلالچىلىق ئەسلىدىكى پۇختا ئاساس بىلەن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرۈلگەندى .

ئون ئالتىنچى پاراگرافى نۆشۈدۈر

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا كان بايلىقى مول ئىدى . مىلادى 981 — 984 - يىللار ئارىلىقىدا سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىدىقۇتقا كېلىپ ، ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئارتقۇزغان ۋاڭ يەندې « ئۇيغۇرلارنىڭ قولى ئەپچىل ، ھۈنەرگە ئۇستا ، ئالتۇن - كۈمۈش ، مىس ، تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر ، بۇ مېتاللاردىن ھەر خىل ئەسۋاب ياسىيالايدۇ ، يەنە ئەسۋابلارغا نەقىش ئويۇشنىمۇ بىلىدۇ . كۈسەندىن ئالتۇن ، مىس ، تۆمۈر ، قەلەي چىقىدۇ . ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇ مېتاللاردىن ئەسۋاب ۋە سايمان ياسايدۇ » دېگەن تارىخىي مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغانىدى ① .

تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن مەدەنىلەر مۇنداق تۆت خىل بولۇپ ، ئۇلار : كۆمۈر ، تۆمۈر ، قىزىل تۇز ۋە نۆشۈدۈر ئىدى .

① « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » ئۇيغۇرچە ، 132 - بەت . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشرى .

تۇن قىلىدىغان گۈزەل باغچىغا ئايلاندۇردى . دۇنياغا مەشھۇر تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ بۈگۈنكىدەك بۇنداق گۈزەل بوستانلىققا ئايلىنىشىنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى — كارىز دۇر .

كارىز — قۇرغاق ، يېرىم قۇرغاق كېلىمات شارائىتىدىكى رايونلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ يەر ئاستى سۇلىرىنى ئېچىپ ئېتىز — ئېرىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا بەرپا قىلغان يەر ئاستى ئېقىن قۇرۇلۇشىدۇر . كارىز ئاساسەن شىنجاڭدا كەڭ ئومۇملاشقان (بولۇپمۇ شەرقىي شىنجاڭدا) . مەملىكەت سىرتىدا ، كارىز ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئوتتۇرا شەرق ، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئىراندا كۆپرەك ئومۇملاشقان . ئۇندىن قالسا ئىراق ، ئافغانىستان ، تۈركمەنىستان ، پاكىستان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىدىمۇ بار .

ئەقىل — پاراسەتلىك ئەجدادلارنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى بولغان كارىز ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئەپسۇسكى ، بۇ ھەقتە ئېنىقراق مەلۇمات بېرىدىغان تارىخ ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز ياكى يوق دېيەرلىك . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، دۇنيا ئىلىم ساھەلىرىدە بۇ ھەقتە خېلى كۆپ ئىزدىنىشلەر بولدى ھەم بولۇۋاتىدۇ . ناھايەتكى ، كارىز ھەققىدە — كارىزنىڭ قاچان ، قايسى ئورۇندا ، قايسى مىللەت (قوۋم ياكى قەبىلە) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ باشقا ئورۇنلارغا تارالغانلىقى ھەققىدە تېخىچە يەكۈن چىقىرىلمىدى .

ۋەتىنىمىزدە ، كارىز سەددىچىن سېپىلى ، قانال بىلەن بىرگە ئۈچ چوڭ كەشپىيات سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . شۇنىڭغا ئوخشاشلا ، دۇنيادا كارىز مەۋجۇت ئورۇنلاردىكى خەلقلەرمۇ كارىزنىڭ ئۆز زېمىنلىرىدا يارىتىلغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىشماقتا ، ئەلۋەتتە ، لېكىن بۇ مەسىلە ئىلىم ساھەسىدىكى بەس — مۇنازىرە ئارقىلىق ، توغرىسى تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىقلا ھەل بولغۇسىدۇر .

كارىز ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىش ئاسان ئىش ئەمەس . كارىزنىڭ قاچان ، قەيەردە ، قانداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا ۋۇجۇتقا چىقىرىلغانلىقىنى ، كارىزنى قايسى قەبىلە ۋە مىللەتلەر ئالدى

بىلەن ئىجاد قىلغانلىقىنى؛ كارىزنىڭ قانداق ئىلمىي ئاساستا بەرپا قىلىندى خاتالىقىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى قانداق بولغانلىقىنى ئېچىپ بېرىشتە جۇغراپىيە ، تارىخشۇناسلىق ، تىلشۇناسلىق ، مىللەتشۇناسلىق ، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق ئىلىملارغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . بىر ئادەمنىڭ بىلىم سەۋىيەسى چەكلىك بولىدۇ . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، كارىز ھەققىدە بىرەر مۇكەممەلەرەك ئەسەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش يولىدىكى بۇ مۇشكۈل بولغان تۇنجى قەدەمنى بېسىشتا ، قولۇمدا بار بولغان ماتېرىياللارغا ۋە بىلىم سەۋىيەمگە مۇراجىئەت قىلىپ كۆرىمەن . ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى خەلق يارىتىدۇ . تارىختىن بۇيان خەلقلاردا ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋاملىشىپ كەلگەن . لېكىن ، شۇ نەرسە ئېنىقكى — ھەر قانداق بىر مەدەنىيەت كەشپىياتى ئالدى بىلەن مەلۇم رايوندا ، مەلۇم شەخس ياكى گۇرۇھ تەرىپىدىن يارىتىلىدۇ . ئۇ كەشپىيات بارا — بارا باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ — راۋاجلاندىرۇلۇپ — ئىسلاھ قىلىنىپ ، تەدرىجىي تاقامۇللىشىدۇ . بۇ ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر قانۇنىيەتتۇر . ماددىي مەدەنىيەتنىڭ بىر تۈرى ھېسابلانغان كارىزنىڭ بەرپا قىلىنىشى ، ئومۇمىي شىشىمۇ ئەنە شۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن دېيىش ئەقىلگە مۇۋاپىقتۇر .

يۇقىرىقى نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، دۇنيانىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدىغان تۇرپان رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا ، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ كارىزنى تۇرپاندا بەرپا قىلىنىپ كېيىنچە باشقا جايلارغا تارقالغىلىقى ھەققىدە مۇلاھىزەمنى بايان قىلىمەن . ئالدى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن سۆز ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ .

بىرىنچى پاراگراف تۇرپاننىڭ يەر تۈزۈلۈشى

شىنجاڭ دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ

مەركىزىگە توغرا كېلىدۇ (شەرقىي مېردىئان ، 32° 73' - ، 21° 96' ۋە شىمالىي پاراللېل ، 21° 34' - ، 33° 49') .

جۇڭگونىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئۈچ پەلەمپەيلىك شەكىلدە بولۇپ ، شىنجاڭ ئۈستۈنكى پەلەمپەي رايونىغا جايلاشقان . شىنجاڭ يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئورالغان ئىچكى قۇرۇقلۇق رايون . شىنجاڭدا دۇنياغا مەشھۇر تىيانشان ، ئالتاي ، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى بولۇپ ، بۇ تاغلارنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تۈزلەڭلىك لەر بار . دۇنياغا مەشھۇر بولغان تۇرپان ۋادىسى — تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا يەنى ، تىيانشان تاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب ئېتىدىكىگە جايلاشقان ، دۇنيا بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن ، ئىسسىق بىر رايوندۇر .

تۇرپان رايونى ، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ ، بۇ جاي مەملىكىتىمىز بويىچە قۇرۇقلۇقتىكى مەشھۇر ئويمانلىقتۇر . تۇرپان ناھىيىسى شەرقىي مېردىئان سىزىقىنىڭ 88 گرادۇس 29 مىنۇت 28 سېكۇنتتىن 89 گرادۇس 59 مىنۇت 33 سېكۇنتقىچە بولغان ئورۇندا تۇرىدۇ . بۇ جايغا كۈننىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇنراق بولىدۇ .

تۇرپاننىڭ شىمالىدا يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بوغدا تاغلىرى ، جەنۇبىدا گىياھ ئۈنمەيدىغان قۇرۇق تاغ (يەرلىك ئاھالىلەر چۆل تاغ دەپ ئاتايدۇ) بولۇپ ، بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسى خۇددى جىگدە ئۇرۇقچىسىدەك ئۇزۇنچاق ئويمانلىقتىن ئىبارەت (بۇ ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە غەربتىن شەرقتە قاراپ سوزۇلىدىغان 90 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئۇزۇنلۇقتىكى يالقۇنتاغ سىستېمىسى بولۇپ ، تۇرپان رايونىنى ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ) . دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن بولغان قۇرۇقلۇق ۋە سۇ يۈزىنىڭ كۆلىمى 4050 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ، ياۋروپادىكى لىۋكسېنبورگ دۆلىتىدىن 1400 كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك چوڭ . « ئويمان » لىقتىكى ئايدىڭكۆلنىڭ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر پەس بولۇپ ، ئىئوردانىيىدىكى « ئۆلۈك دېڭىز » دەپ ئاتالغان

دۇنياۋى ئويمانلىقتىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ .
ئويمانلىقتا ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان
بىرنەچچە بوستانلىقتىن باشقا قالغان يەرنىڭ ھەممىسى تاغ ۋە چۆل ، قۇم
دۆڭلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ رايون گويا ئەتراپى ئېگىز تام بىلەن
ئورالغاندەك تەبىئىي ئاز گال رايون ھېسابلىنىدۇ .

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالى ئېگىز ، شەرقىي جەنۇب
قىسمى تۆۋەن بولۇپ ، يەر تۈزۈلۈشى ئىنتايىن ئېگىز - پەس . تۇرپان نا-
ھېسسىنىڭ غەربىي تەرىپى ئارغىبۇلاق تېغىنىڭ ئېدىرلىقلىرى بىلەن
ئورلىنىپ تۇرىدۇ . شىمالىي تەرىپىدە بۇغدا تېغى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەڭ ئې-
گىز چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 6012 مېتىر ئېگىز ؛ جەنۇب تەرىپىدىكى چۆل
تاغىنىڭ ئېگىزلىكى 1500 مېتىر كېلىدۇ . ئايدىڭكۆل تۇرپان شەھىرىنىڭ
جەنۇبىدا بولۇپ ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر چوڭقۇر . ئويمانلىق ئىچىدە
يەنە ئانچە ئېگىز بولمىغان يالقۇنتاغ بىلەن تۈز تاغلار شەرقتىن -
غەربكە سوزۇلۇپ ياتىدۇ . يالقۇنتاغ تۇرپان ئويمانلىقىنى جەنۇب ۋە
شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرغاچقا ، شىمالىي رايونلارنىڭ
يانتۇلۇقى بىر قەدەر تىك بولۇپ ، ئومۇمەن $\frac{1}{35}$ چامىسىدا ، جەنۇبىي

رايونلارنىڭ يانتۇلۇقى تۆۋەنرەك بولۇپ ئومۇمەن $\frac{1}{100}$ چامىسىدا كېلىدۇ .

شىنجاڭدىكى تاغ سىستېمىلىرىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىدا يەنە نۇر-
غۇنلىغان تاغ ئارىسى ئويمانلىقلار جايلاشقان . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى
ئوچۇق ، بىر قىسمى بولسا ئېتىك خاراكتېرىگە ئىگە . تىيانشان تېغىنىڭ
ئىچكى قىسمىدىكى بارىكۆل ، قۇمۇل ، تۇرپان ئويمانلىقلىرى ئېتىك
خاراكتېردىكى تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلاردۇر .

تارىم ئويمانلىقىنىڭ قۇرۇلمىسى ، جۈملىدىن تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ
قۇرۇلمىسى قەدىمكى ھايات ئىراسىدىن بۇرۇنقى تۇراقلىق يەر قاتلىمى
بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى چۆكۈندە جىنىس يېپىنچا قاتلىمى نېپىز .
ئوتتۇزا ھايات ئىراسى ۋە ئۈچىنچى دەۋردە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب
ھەم شىمال ئىككى يېنىدىكى ئولتۇرۇشقان جايلارغا دېڭىز سۈيى كۆپ قې-

تىم بېسىپ كىرگەن ، بۇ ، ئوتتۇرا ھايات ئىراسى ۋە ئۈچىنچى دەۋر يەر قاتلىمىنى چۆكۈندىلەشتۈردى . ئوتتۇرا يېڭى ھېمالايا ھەرىكىتىگىچە ، دېگىز سۈيى پۈتۈنلەي چېكىنىپ بولغان . يېڭى ئۈچىنچى دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى ، يېڭى تۆتىنچى دەۋرنىڭ باشلىنىشىدىكى يېڭى تىكئۆنكىلىق ھەرىكەت جانلىنىپ كەتكەنلىكتىن ئويمانلىقنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلارنىڭ كۈچلۈك دەرىجىدە كۆتۈرۈلۈشى ھازىرقى بار بولغان ئىككى چوڭ ئويمانلىقنىڭ يەر كۆرۈنۈشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى .

تۇرپاننىڭ يۇقىرىقىدەك تەبىئىي ئالاھىدىلىكىنى ئاساسەن يېڭى ھايات ئىراسى (تەخمىنەن بۇندىن 60 مىليون يىللار ئىلگىرى) دىن كېيىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بۇ ئېرا تاغ ھاسىل بولۇش ھەرىكىتى كۈچەيگەن (ئالدىنقى ئابزاستا سۆزلەنگىنىدەك) ئېرا بولۇپ ، يەرشارى قۇرۇقلۇقىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر پەيدا قىلغان ئېرادۇر . يېڭى ھايات ئىراسى — كونا 3 - دەۋر ، يېڭى 3 - دەۋر ، 4 - دەۋر دەپ ئۈچ دەۋرگە بۆلۈنىدۇ . ئويمانلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بىرنەچچە قېتىملىق تاغ ياساش ھەرىكىتى جەريانىدا ، تۇرپان ئويمانلىقى مۇناسىپ ھالدا داۋاملىق چۆكۈپ بارغان . 3 - دەۋرنىڭ ئاخىرى ، 4 - دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھېمالايا تاغ ياساش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن يالقۇنتاغدا يېڭى شەكىللىنىش يۈز بەردى . تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىنىڭ ئاساسەن تۇراقلاشقان دەۋرىنى مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ ، دەپ ئېيتىش مۇمكىن .

ئىككىنچى پاراگرافى تۇرپاننىڭ ھاۋا كېلىماتى

تۇرپان رايونى نېمە ئۈچۈن قۇرغاق رايون ھېسابلىنىدۇ ؟ بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتا بويىچە — جۇغراپىيىلىك شارائىت ئارقىلىق چۈشىنىشكە بولىدۇ .

ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرغان شىنجاڭ مەركىزىي ئاسىيا بويىچەلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن دۇنيا بويىچەمۇ قۇرغاق جايلارنىڭ بىرى

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 145 مىللىمېتىر ئەتراپىدا) . تۇرپان شىنجاڭنىڭ قۇرغاق ئىقلىمىدا تىپىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 9 مىللىمېتىردىن ئاشمايدۇ . بۇنداق ئالاھىدىلىك شىنجاڭنىڭ گىئولوگىيىلىك تارىخىدا قۇرۇقلۇق تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ خېلى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر (قەدىمكى ھاياتلىق ئېراسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ) .

شىنجاڭ دېڭىز - ئوكيانلاردىن ناھايىتى يىراقتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىغا جايلاشقان . ئۈرۈمچى شەھىرىنى مەركەز قىلىپ ھېسابلىغاندا ، شەرقتە تىنچ ئوكيانغىچە 4400 كىلومېتىر ، غەربتە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيانغىچە 4300 كىلومېتىر ، شىمالدا شىمالىي مۇز ئوكيانغىچە 3400 كىلومېتىر ، جەنۇبتا ھىندى ئوكيانغىچە 2500 كىلومېتىر كېلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ تېررىتورىيىسىنىڭ تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغ سىستېمىلىرى بىلەن ئۈرۈلۈپ تۇرىدۇ . بۇنداق يەر تۈزۈلۈشىنىڭ دېڭىز - ئوكيانلاردىن كېلىدىغان نەم ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئۆتۈشۈپ تۇرۇشىغا توسالغۇلۇق رولى كۆچلۈك بولغانلىقتىن ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز بولۇپ ، ئىقلىم كەسكىن قۇرۇقلۇق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان .

تيانشان تېغى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىنى ئوتتۇرىدىن توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەچكە ، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى بىر - بىرىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي توسۇق رولىنى ئوينايدۇ . شۇڭلاشقا شىمالىي شىنجاڭدا مۆتىدىل بەلباغنىڭ قۇرغاق يېرىم چۆللۈك ۋە چۆللۈك ھاۋارايى ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدا بولسا ئىسسىق مۆتىدىل بەلباغنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق ، چۆللۈك ھاۋارايى شەكىللەنگەن .

شىنجاڭدا مېخانىكىلىق يىمىرىلىش ئىنتايىن كۈچلۈك ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يەر يۈزىنى يېپىش دەرىجىسى بەك تۆۋەن ، قۇملۇقلار شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 23.1% نى ئىگىلەيدۇ . بولۇپمۇ تەكلىماكانغا ئوخشاش پالماچ قۇملۇق ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدا ئۇچرى-

مايدۇ. بۇ، تۇرپان رايونىنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق بولۇشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرپاننى ئوراپ تۇرغان تاغلاردا (چۆل تاغ، ئارغىبۇلاق تېغى، يالقۇنتاغ ۋە تىيانشان تېغى ئىدىرلىرى) تاغ جىنىسلىرىنىڭ يېپىنچىسى شالاڭ بولغانلىقتىن، شۇنداقلا تۇرپان رايونىنىڭ شىمال تەرەپلىرى (يالقۇنتاغنى مەركەز قىلغاندا) پۈتۈنلەي شېغىل، تاشلىق چۆل، جەنۇبىي تەرەپلىرى قۇملۇق، ئوتتۇرا قىسمى ئاساسەن شورلۇق تۇپراق تەرەپىدە بولغانلىقتىن گىياھ ئۆسمەيدىغان يەر كۆلىمى ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەپ، تۇرپاننىڭ ئىنتايىن قۇرغاق بولۇشىغا سەۋەب بولغان.

تۇرپاندىن قۇملۇغچە بولغان جايلاردا بىر يىلدا يۈز كۈن ئەتراپىدا بوران چىقىپ تۇرىدۇ. داۋانچىڭدا 147 كۈن، توقسۇندا 70 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. بولۇپمۇ ئەتىياز پەسلىدە چىقىدىغان بوران تۇپراقنىڭ نەملىكىنى قاتتىق قۇرۇتۇپ، قۇرغاق ئىقلىمنى شەكىللەندۈرۈشتە يەنە بىر مۇھىم سەۋەب بولىدۇ.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ يەر يۈزىدىن ئەكس ئەتتۈرۈلۈش دەرىجىسى تۆۋەن بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى ئىسسىقلىق ئېنىرگىيىسى يەر يۈزىگە سۈمۈرۈۋېلىنىدۇ - دە، بۇ ھال ئىقلىمنىڭ قۇرغاق بولۇشىغا، پارلىنىشىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شىنجاڭدا جۈملىدىن تۇرپان رايونىدا قۇرغاقچىلىق مۇھىتتىكى شەكىللىنىشىدىكى ئومۇمىي يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئاتموسفېرا ئايلىنىشىغا بولغان تەسىرىنى مۇنداق بىر قانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

1. جەنۇبىي ھىندى ئوكياننىڭ غەربىي جەنۇب مۇسسون شامىلىنىڭ قېلىنلىقى ئادەتتە 3500 مېتىر بولۇپ، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 3500 مېتىردىن يۇقىرى بولغان چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا غەربىي جەنۇب مۇسسون شامىلىنىڭ نەملىكى شىنجاڭغا يېتىپ كېلەلمەيدۇ.

2. تىنچ ئوكياندىن كېلىدىغان شەرقىي جەنۇب شامىلى مېردىئان يۆنىلىشىدىكى ئايلىما ئېقىم بولۇپ ، شەرقىي قىسمى چوڭ شىڭئەنلىك تاغلىرىنىڭ توسۇشىغا ، غەربىي قىسمى چىڭلىيەنشەن ۋە چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرىغاچقا ، شىنجاڭغا يېتىپ كېلىش ئىمكانىيىتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ .

3. شىمالىي مۇز ئوكياندىن كېلىدىغان ھاۋا ئېقىمى سىبىرىيە ۋە تاشقى موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىنى بېسىپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھاۋا ئېقىمى قۇرغاق ۋە سوغۇق بولۇپ ، زور مىقداردىكى ھۆل - يېغىننى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ . ئۇنىڭ تەسىرى پەقەت شىمالىي شىنجاڭدىلا بولىدۇ .

4. شىنجاڭ دائىرىسىدە تىيانشان تاغ تىزمىلىرىنىڭ ھاۋا ئېقىمىغا قارىتا توسالغۇلۇق رولىمۇ ئىنتايىن روشەن ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : تىيانشاننىڭ شىمالىي باغرىدىكى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى جەنۇبىي باغرىدىكىدىن ئىككى ھەسسە كۆپ بولىدۇ .

شىنجاڭ ئىقلىمىنىڭ قۇرغاق بولۇشى ، ھۆل - يېغىننىڭ ئاز بولۇشى ، ئاپتاپلىق كۈنلەرنىڭ كۆپرەك بولۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭ نۇر ۋە ئىسسىقلىق بايلىقىنىڭ موللۇقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان .

ياز پەسلىدە تومۇز ئىسسىق ، قىش پەسلىدە قەھرىتان سوغۇق بولۇش - ئىنتايىن كۈنتىنېستال (قۇرۇقلۇق) ئىقلىمىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكىدۇر .

7. ئاينىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى شىمالىي شىنجاڭدا 15°C - 25°C ، جەنۇبىي شىنجاڭدا 20°C - 30°C ، تۇرپان مەملىكىتىمىز بويىچە ياز پەسلىدە ئەڭ ئىسسىق جاي بولۇپ ، يۇقىرى تېمپېراتۇرا 48.1°C غا يېتىدۇ (1944 - يىلى) نۇر ئېنىرگىيىسى جەھەتتىن ، قۇياشنىڭ ئوت تۇرىچە يورۇتۇش ۋاقتى تۇرپاندا 3500 - 4000 سائەت بولىدۇ . نۇر بايلىقىنىڭ بۇنداق موللۇقىمۇ تۇرپان رايونىنىڭ قۇرغاق بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر .

يېغىنچاقلىغاندا ، شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىدىكى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان قىياپىتى ئاتموسفېرا ئايلىما ئىقلىمىنىڭ

بىنۋاسىنىتە قۇرۇقلۇق مەركىزىگە يېتىپ كېلىشىگە توسالغۇ بولۇپ ، ئاتموسفېرا ئايلىما ئېقىمىنىڭ بۇزۇلۇشى ، ھاۋا ئېقىمىنىڭ سۇ تەركىبى شامالغا يۈزلەنمىگەن تەرەپكە يېتىپ كەلگۈچە ئېغىر دەرىجىدە ئازلاپ ، ھۆل - يېغىن شالاڭلاپ ، قۇرغاقچىلىق مۇھىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن يىقىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن . شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان تۇرپان رايونىنىڭ قۇرغاق بولۇشىغا تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي شىنجاڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەم شەرقىي شىنجاڭ نىڭ ئوتتۇرىسىدا غايەت زور تەبىئىي توسۇق بولۇشى ، تۇرپاننىڭ ئەتراپىدىكى چۆل - تاغ ، ئارغىبۇلاق تېغى ۋە تۇرپاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يالقۇنتاغلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ يوق دېيەرلىك بولۇشى ؛ تۇرپان رايونىنىڭ قورام تاش ، شېغىل ، قۇملۇق ۋە شورلۇق يەر كۆلىمىنىڭ كۆپ بولۇشى ، بوراننىڭ بىر قەدەر كۆپ چىقىشى ، كۈننىڭ يورۇتۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ، قاتارلىقلار ئاساسى تەبىئىي سەۋەبلەردۇر .

ئۈچىنچى پاراگراف تۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ مەنبەسى

تەبىئەت دۇنياسىدىكى يەر ئاستى سۇلىرى — بىر خىل بايلىق مەنبەسى . تەبىئىي بايلىق — ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشىدىكى ئەڭ تۈپ ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرىدۇر . ئىنسانلار تەبىئىي بايلىقلارنى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىغا ئىشلىتىشتە ئەقىل - پاراسىتىگە ۋە مېھنەتكە تايىنىپ ، شۇ تەبىئىي بايلىقلارنى ئىنسانلار كونتروللۇقى ئاستىغا ئالىدۇ . تەبىئىي بايلىقلارنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىغا بىۋاسىتە مەنبەئەت بېرىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈرى سۇدۇر .

تۇرپاننىڭ سۇ مەنبەسى يەر ئاستى سۇ مەنبەسى ۋە يەر ئۈستى سۇ مەنبەسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلار تىيانشان ۋە يالقۇنتاغ سۇ سىستېمىلىرىغا بۆلۈنىدۇ . بۇ سۇلار شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ .

تىيانشان سۇ سىستېمىسى — چالغان ، قاراغۇغول ، قارايۈزى ، تارلاڭ ، يوغانتېرەك (بۇلار تىيانشان تېغىنىڭ جىلغىلىرى) قاتارلىق ئېقىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ ئېقىنلارنىڭ ئاساسىي سۇ مەنبەسى تەبىئىي

يانشان تېغىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرىدىن ، ياز كۈنلىرىدىكى تاغ يامغۇرلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ سۇلار ئەينى زامانلاردا بوستانلىقلارغا يېتىپ كېلەلمەيلا شېغىل ۋە قۇملۇق داللىرىغا سېلىپ كېتەتتى . پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا ئۆستەڭلەر ياسىلىپ ، بۇ جىلغىلاردىن ئېقىپ كېلىدىغان ياۋايى سۇلار تىزگىنلەندى .

يالقۇنتاغ سۇ سىستېمىسى بۇلاق سۇلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ سىڭگىم ئېغىزى ، مۇرتۇق ، بۇيلۇق ، قۇرۇتقا ، يارغول ، ياڭخۇلۇق ، كىندىك ، چوڭ ياغ قاتارلىق سەككىز ئېقىننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يالقۇنتاغ سۇ سىستېمىسىنىڭ سۇ مەنبەسى تىيانشان سۇ سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى ئېقىنلاردىن تارقىلىپ كەلگەن يەر ئاستى سۇ يىدىن ئىبارەت . بۇ يەر ئاستى سۇلىرى يالقۇنتاغ ۋە تۈزلۈك تاغلارغا توسۇلۇپ ، تاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە چوڭ - كىچىك ئوخشاش بۆلەكلىك خاڭ بۇلاق سۈيى بولۇپ كۆنۈرۈلۈپ چىقىدۇ . دە ، ئاندىن بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كىچىك ئېقىنلارغا ئايلىنىدۇ . بۇ ، تۇرپاندا ئىنسانلار مۇقىملاشپ ئولتۇراقلاشقاندىن بۇيان تۇرمۇشتا ، مال - چارۋا سۇغىرىشتا ۋە ئەڭ ئاۋۋال دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئىشلىتىلگەن مۇقىم بولغان سۇ مەنبەسىدۇر .

تىيانشان تاغ ئارىسىدىكى يېرىم ئېتىك خاراكىتىرىگە ئىگە بولغان تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوتتۇرا ھايات ئىراسى يەر قاتلىمىدىن تەشكىل تاپقان يالقۇنتاغ قۇرۇلمىسى غەربتىن شەرققە توغرا كېسىپ ئۆتۈپ ، بۇ ئويمانلىقنى شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈۋەتكەن . شىمالىي قىسىمىدىكى 4 - دەۋر چۆكىملىرىنىڭ قېلىنلىقى 300 مېتىردىن يۇقىرى بولۇپ ، بۇ يەرلەردىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ سۈپىتى ئەلا ، سۇ مىقدارى مول ، سۇلۇق قاتلىمى شېغىل قاتلامىدىن ئىبارەت . يالقۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى سىڭگىم ، چىچان ئەتراپلىرى يوشۇرۇن سۇنىڭ تېشىپ چىقىدىغان جايى بولۇپ ، يەر ئۈستىگە نەچچە مېتىرلا كېلىدۇ . بۇ جايلاردا يالغۇز قۇدۇقتىن چىقىدىغان سۇ مىقدارى سېكۇنت / لىتىر 7 - 3 ئەڭ چوڭ بولغاندا سېكۇنت / لىتىر 159 قا يېتىپ بارىدۇ . جەنۇبىي قىس-

مەيدىكى يەر ئاستى سۇلىرى يالقۇنتاغنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچراپ يەر ئۈستىگە بۇلاق بولۇپ ئېقىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك بۇلاق بەلۋاغ رايونلىرىدا 3 ئارتىزىيان سۇ قاتلىمىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇ ئارتىزىيان سۇلىرىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 22 مېتىردىن 40 مېتىرغىچە (بەزى ئايرىم جايلاردا 100 مېتىرغا يېتىدۇ) ، سۇلۇق قاتلام تاغ جىنىسلىرى شېخىل بو- لۇپ ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 15 مېتىردىن 25 مېتىرغىچە ، سۇ پەللىسى يەر يۈزىدىن 0.5 مېتىردىن 16 مېتىرغىچە يۇقىرى .

يالقۇن تاغنىڭ جەنۇبىدىكى 4 - دەۋر چۆكمىلىرىمۇ ناھايىتى قېلىن . تۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى 4 - دەۋر چۆكمە قاتلىمىنىڭ بۇرغۇلانغان چوڭقۇرلۇقى تېخى 206 مېتىردىن ئاشمىدى . بۇ يەردە 20 مېتىردىن 50 مېتىرغىچە بولغان ئازلىقتا 2 دىن 3 كىچە بېسىملىق سۇ قاتلىمىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن . ناھىيە بازىرىدىكى بېسىملىق سۇ پەللىسى يەر يۈزىدىن 2 مېتىرلا تۆۋەندۇر .

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشى — مۇقىم بولغان يېتەر- لىك سۇ مەنبەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر . تارىختىن بۇيان تۇرپان رايونىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى كۆپ قېتىملاپ يۈز بېرىپ كەلگەن بولسىمۇ ، بۇ رايوننىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىمۇ تارىخىي باسقۇچلاردا مۇناسىپ ھالدا يۈكسەلگەندى . تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە ۋە ھازىرقى زامان ئارخېئولوگىيىسىنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدە تۇرپان رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكى بۇندىن 2500 — 3000 يىللار ئىلگىرىلا خېلى تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم . لېكىن تۇرپان رايونىدىكى « بەگۋاش » تەبئىي ئېقىن سۇلار بۇلاق سۇلىرى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا يېتەرلىك بولغان مۇقىم سۇ مەنبەسى سۈپىتىدە « كېپىللىك » قىلالىغان ، بۇ مەسىلىدە تۇرپاننىڭ مول يەر ئاستى سۇ مەنبەسى ئۆزىنىڭ تېگىشلىك « ھەسسە سى » نى قوشقاندى .

تۇرپاندا نېمە ئۈچۈن يەر ئاستى سۈيى شۇنچىلىك مول ؟ بۇنى تۇرپاننىڭ گىئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى ، جۇغراپىيىلىك شارائىتى ئارقىلىق چۈشىنىش مۇمكىن .

تەبىئەت دۇنياسىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن گىدروگىئولوگىيىلىك تۈزۈلمە جەھەتتە چوقۇم ئىككى خىل شارائىت يار بەرگەن بولۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ بىرى، يەر ئاستى سۇلىرى يىغىلىدىغان يەر تۈزۈلمىسى بولۇشى؛ يەنە بىرى، شۇ يەر تۈزۈلمىسىگە كېلىپ يىغىلىدىغان سۇ مەنبەسى بولۇشى كېرەك. بۇ ئىككى خىل شارائىت تۇرپان رايونىدا ھازىرلانغان.

تيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن باشلانغان جىلغىلار ئاقتۇرۇپ كەلگەن ھەر خىل دىئامېتىرلىق تاغ جىنىسلىرى بىلەن كەلكۈن مەزگىلدىكى تاشقىن سۇلىرى ئەكەلگەن ھەر خىل دىئامېتىرلىق تاغ جىنىسلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللار جەريانىدا دۆۋىلىنىشى بىلەن ئاقما تاشقىن چۆكۈندە قاتلام شەكىللىنىپ، تۇرپاننىڭ يەر شەكلى - تاغ ئالدى يانتۇ يەر شەكلىنى ئالغان، دىئامېتىرى چوڭراق بولغانلىرى ئادەتتە جىلغىلارنىڭ يۇقىرى ئېقىن رايونلىرىغا، دىئامېتىرى ئوتتۇرىھال بولغانلىرى جىلغىلارنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن رايونلىرىغا، دىئامېتىرى كىچىك بولغانلىرى جىلغىلارنىڭ تۆۋەن ئېقىن رايونلىرىغا - سايلارغا توپلانغان. بۇ چۆكۈندىلەرنىڭ تارقىلىشى تاغ ئېغىزىدىن چىققان يەردىن تۆۋەنگە قاراپ تەدرىجىي كۈنسىمان ئېغىز بولۇپ كېتىپ يەلپۈگۈچسىمان شەكىلنى ئالغان. بۇنداق شەكىل يالقۇنتاغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ۋە جەنۇبىي تەرىپىدە يانتۇلۇق جەھەتتىن ئوخشاشمىغان ئەھۋالدا تەكرارلىنىدۇ. دېمەك، تۇرپان رايونى ئۆز ئالدىغا ئاقما - تاشقىن چۆكۈندە تۈزلەڭلىك رايونى تىپىغا ياتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، دانچە تاش، شېغىل، چوڭ دانچىلىق قۇملاردىن تەشكىل تاپقان چۆكۈندە يەر قاتلاملىرىنىڭ سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ياخشى بولىدۇ. تۇرپاننىڭ يەر قىياپىتى مۇشۇ خىل «ئەۋزەل» يەر قاتلىمىغا ئىگە بولغاچقا، تيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جىلغىلاردىن ئېقىپ چىققان سۇ بۇ رايوننىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ موللۇقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئەتراپىنى بىرقانچە تاغلار ئوراپ تۇرغان تۇرپان ئويمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ رايوننىڭ مەركىزىدىن ئۇنى ئوراپ تۇرغان تاغ - ئىدىرلىق

رايونلىرىغىچە (بۇ يەردە ئاساسەن تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بولغان ئارىلىق بىرقانچە خىل ئوخشىمايدىغان يەر قىياپىتىدىكى ھالقىسىمان بەلۋاغلارغا بۆلۈنىدۇ . تۇرپان رايونىنىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسى قۇملۇق چۆل بەلۋىغى (تۈزلۈك كۆل بەلۋىغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، بۇ بەلۋاغنىڭ سىرتى بوستانلىق بەلۋاغ ، ئۇنىڭ سىرتى بولسا تاغ ئالدى يانتۇ يەرلەر بولۇپ ، قۇم ، تاش - شېغىللىق بەلۋاغ ، ئەڭ سىرتى ئېگىز تاغلار بەلۋىغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

بۇ خىلدىكى يەر قىياپىتى تۇرپاندىكى قۇرغاق رايوننىڭ كېلىماتىدا بەلۋاغلار بويىچە چوڭ پەرقلەرنى پەيدا قىلغان . مەسىلەن ، تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىمۇ شىمالىي تەرىپىدىن ئانچە قېلىشمايدىغان ھالدا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ . ھۆل - يېغىن ئويمانلىقنىڭ مەركىزىگە قاراپ ماڭغانچە ئازىيىدۇ . بولۇپمۇ ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ھۆل - يېغىن يوق بىلەن باراۋەر . ئەكسىچە ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدە ئەڭ چوڭ بولۇپ ، تاغ - ئىدىرلىق رايونغا قاراپ ماڭغانسېرى ئازىيىدۇ .

تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە ياغقان ھۆل - يېغىن تاغ - ئىدىرلىق رايونىدىكى يەر ئۈستى جىلغا سۇلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ . يەر ئاستى سۈيى بىلەن يەر ئۈستى ئېقىن سۈيى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەت بولىدۇ . شىنجاڭنىڭ قۇرغاق رايونىدىكى دەريالىرى باشلىنىش مەنبەسىدىن ئاخىرقى نۇقتىسىغىچە بولغان ئېقىش مۇساپىسىدە بەلگىلىك قانۇنىيەت بويىچە بىرقانچە خىل يەرلەرنى بېسىپ ئۆتىدۇ . يەنى تاغ رايونلىرى ، تاغ ئالدى ئاقما تاشقىن چۆكۈندىلەر يەل پىۋگۈچسىمان تارقالغان يانتۇ يەرلەر ، ئاقما تاشقىن چۆكۈندە ، كۆل چۆكۈندىلەردىن تەركىب تاپقان تۈزلەڭلىكلەر ، چۆللەر قاتارلىق ھەر خىل يەر قىياپىتىگە ئىگە بولغان يەرلەردىن ئېقىپ ئۆتىدۇ . لېكىن ، تۇرپاننىڭ ئېقىن سۇ مەنبەسى بولغان جىلغا سۇلىرى ئاقما تاشقىن چۆكۈندە قاتلىمىغا يېتىپ كېلەلمەيلا ئاقما تاشقىن چۆكۈندىلەر يەلپۈگۈچسىمان تارقالغان يانتۇ يەر قاتلىمىدىلا يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ .

تىندۇ (كەلكۈن سۈيى بۇنداق ئەھۋالنىڭ سىرتىدا) ،
 ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يەرگە سىڭگەن سۇلار يالقۇنتاغ سىستېمىسى توسالغۇ-
 سىغا ئۇچرىغاچقا ، تاغ ئالدىدا (يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىغا) سېرىق چىققان
 سۇلار بىر قەدەر چوڭقۇرراققا كۆمۈلۈپ ئاقىدۇ . يەنى يالقۇنتاغنىڭ
 ئېتەكلىرىدە 300 - 100 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا بولغان سۇ ئويمانلىقنىڭ مەزى-
 كىزىگە بارغانچە يۇقىرىلاپ يەر ئۈستىگە بىرنەچچە مېتىرلا كېلىدۇ . كارىز
 ئەنە شۇ يەر ئاستى سۈيىنىڭ يەر ئۈستىگە يېقىنلىغان جايلىرىدىن
 كولىنىپ - شىمالغا بارغانچە چوڭقۇرلايدۇ . مەھەللە - كەنت كارىز ئې-
 رىقى كولىنىشقا باشلانغان يەردىن كۆپىنچە جەنۇبقا سوزۇلىدۇ .
 تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرى گىدروگىئولوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى
 جەھەتتە تاغ ئارىسى ئويمانلىق يەرلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . تاغلارنىڭ
 تۆۋىنىدە نۇرغۇنلىغان يەلپۈگۈچسىمان تارقالغان ئاقما چۆكۈندە ، تاشقىن
 چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرى بىر - بىرىگە
 تۇتىشىپ كەڭ سوزۇلغان تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرى بەلۋىغىنى
 شەكىللەندۈرگەن . بۇ يانتۇ يەرلەر ياخشى يەر ئۈزۈلمىسىگە ئىگە بولغان
 لىقتىن ئارىسىغا مول يەر ئاستى سۇلىرى جايلاشقان بولىدۇ . تىيانشان
 تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان تۇرپاننىڭ تاغ ئالدى يانتۇ يەرلەر
 بەلۋاغلىرى بۇ جەھەتتە بەكمۇ تىپىكلىككە ئىگىدۇر .
 تاغ رايونىدىن تۈزلەڭلىككە قاراپ تاغ جىنىسلىرى دانچىلىرىنىڭ
 دىئامېتىرى كىچىكلەپ ، سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى تەدرىجىي ئاجىزلاپ بارىدۇ ،
 يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ كۆمۈلگەن چوڭقۇرلۇقى تەدرىجىي كىچىكلەيدۇ .
 يەر ئاستى سىرغىم ئېقىن شارائىتى تەدرىجىي ئاجىزلاپ بارىدۇ . يەر ئاستى
 سۈيىنىڭ مېنىرالىقى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ . يەلپۈگۈچسىمان
 تارقالغان ئاقما چۆكۈندە ، تاشقىن چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان يانتۇ
 يەرلەرنىڭ يۇقىرىدىن تۆۋىنىگە قاراپ بۇ خىل قانۇنىيەت بويىچە ئۆزگە-
 رىشى تاغ ئالدى يانتۇ يەر بەلۋىغىنىڭ گىدروگىئولوگىيە بەلۋاغلىرىغا
 بۆلۈنۈشىنىڭ ئاساسىدۇر . ئادەتتە تاغ ئالدى يانتۇ يەرلەر بەلۋىغىنىڭ يۈ-
 قىرى قىسمىنى سىرغىم ئېقىن بەلۋىغى ، ئوتتۇرا قىسمىنى بۇلاق بەلۋىغى ،

تۆۋەن قىسمىنى يەر ئاستى سۇ ئېقىنى ئاستىلىغان ياكى توختىغان بەلۋاغ دەپ ئۈچ بەلۋاغقا بۆلىدۇ .

(1) . سىرغىم ئېقىن بەلۋاغى : بۇ بەلۋاغ يەلبۈگۈچسىمان تارقالغان ئاقما چۆكۈندە ، تاشقىن چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ يەردىكى تاغ جىنىسلىرى كۆپىنچە تاش - شېغىلدىن ئىبارەت بولۇپ ، سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ياخشى ، سۇنىڭ ئېقىنى راۋان ، كۆپ مىقداردىكى ھۆل - يېغىن سۇلىرى ، يەر ئۈستى سۇلىرى يەر ئاستىغا مۇشۇ يەردىن سىڭىپ كېرىدۇ . تاغ رايونلىرىدىكى يېرىق سۇلىرى ، كاۋاك سۇلىرى ئېقىپ كېلىپ مۇشۇ يەرگە يىغىلىدۇ . بۇ ، پۈتۈن تاغ ئالدى يەرلەر بەلۋاغىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنى ئاساسىي تولۇقلاش رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ يەرلەردىكى بېسىمىز سۇنىڭ سىرغىم ئېقىن شارائىتى ياخشى ، يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن چوڭقۇر-لۇقى چوڭ ، پارغا ئايلىنىشى ئاجىز ، ئېرىگەن ماددىلارنى سۈزگۈچلىكى كۈچلۈك بولغاچقا ، ئادەتتە سۇنىڭ مېنىرالىقى لېتىر / گىرام 0.5 دىن تۆۋەن بولۇپ ، سۇ مىقدارى مول ، سۇنىڭ سۈپىتى ياخشى بولىدۇ .

(2) بۇلاق بەلۋاغى : بۇلاق بەلۋاغىنىڭ ئورنى سىرغىم ئېقىن بەلۋاغىنىڭ تۆۋىنىگە توغرا كېلىدۇ . بۇ يەردىكى تاغ جىنىسلىرى ئاساسەن شېغىل ، قۇم ، قۇم تۇپراقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى بىرقەدەر تۆۋەن ، سىرغىم ئېقىن شارائىتى بىر قەدەر ناچار بولىدۇ . قىسمەن ئورۇنلاردا بېسىملىق سۇلارمۇ بولىدۇ . بۇلاق بەلۋاغىدىكى بېسىمىز سۇلارنىڭ كۆمۈلگەن چوڭقۇرلۇقى كىچىككەپ مەلۇم ئورۇنلاردا بۇلاق ياكى سازلىق شەكىللىرىدە يەر يۈزىگە چىقىدۇ . شۇ سەۋەبلىك پارغا ئايلىنىش كۈچىيىدۇ . بۇ بەلۋاغنى تۈزلۈك بەلۋاغ دەپمۇ ئاتايدۇ .

(3) سىرغىم ئېقىن ئاستىلىغان بەلۋاغ : بۇ بەلۋاغنىڭ ئورنى تاغ ئالدى يانتۇ يەرلەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ يەردىكى تاغ جىنىسلىرى ئادەتتىكى توپا ، قۇمسال ، سېغىز توپىلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ناچار ، سۇنىڭ ئېقىنى راۋان ئەمەستۇر . قىسمەن

يەرلەردە بېسىملىق سۇلارمۇ بولىدۇ . بۇ يەردىكى سىرغىم سۇنىڭ ئېقىن تېزلىكى ئاستا بولۇپ ، يەر ئاستىغا كۆمۈلۈشى چوڭقۇر بولمايدۇ . پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ ، مېنېرالىنىش دەرىجىسى يۇقىرى بولىدۇ . شۇ سەۋەبلىك بۇ رايون شور تاڭ بەلۋاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۇرپاندىكى كارىز قۇدۇقلىرى مانا مۇشۇ بەلۋاغدىن چېپىلىشقا باشلاپ شىمالغا سوزۇلغانچە چوڭقۇرلاپ بارىدۇ .

تۆتىنچى پاراگراف كارىزنىڭ تۇرپان رايونىدا بەرپا قىلىنىشى

كارىز ئاددىي ئەمگە كىچى خەلقنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى . بۇ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئەمگە كىچى خەلقنىڭ تەبىئەتنى تونۇش ، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى كۈرىشىنىڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرىدۇر . بۇ ھەقتە ئېنىگېلىس خۇلاسى قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « قولىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىللە ، مېڭىمۇ بازا . بارا تەرەققىي قىلىپ ، ئالدى بىلەن ئايرىم ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئىگە شارائىتلار توغرىسىدىكى ئاڭ پەيدا بولدى ، كېيىن ھال - ئەھۋالى بىر قەدەر ياخشى مىللەتلەر ئارىسىدا شۇ پايىدلىق ئۈنۈمگە شەرت بولۇپ تۇرغان تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش پەيدا بولدى . تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى بىلىملىرىنىڭ تېزلىكتە ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىشتىكى ۋاسىتىلىرىمۇ كۆپەيدى . . . » ①

دېمەك ، تارىختا تۇرپان رايونىدا ياشاپ ئۆتكەن ئەجدادلار دېھقانچىلىقنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىدا ، مۇقىم بولغان سۇ مەنبەسىگە موھتاج بولۇشقانىدى . ئۇلار بۇ زور مۇشكۈلاتنى يېڭىشتە ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان مۇھىتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە — ئويىپكىتىپ ئەھۋالغا ماسلاشقان ھالدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقانىدى . يەنى ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئىگە شارائىت توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىگە تايىنىپ ، يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىش چارىسىنى قوللىنىپ كارىزنى بەرپا قىلىشقانىدى . كارىز

① ئېنىگېلىس : « مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگە كىنىڭ رولى » 29 - بەت . مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1973 - يىل نەشرى .

ئەنە شۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تۇرپان رايونىدا يۈكسىلىشى بىلەن بىرگە پەيدا بولغان . بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن تۇرپاننىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقىغا نەزەر سېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

1 . تۇرپاننىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى

ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى داۋامىدا ، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تېخنىكىلىرىنىمۇ تەدرىجىي ھالدا ئىسلاھ قىلىپ تاكا-ھۇلاشتۇرۇپ باردى . تەخمىنەن بۇنىڭدىن 6 - 7 مىڭ يىللار ئىلگىرى مەملىكىتىمىز يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويدى . مەملىكىتىمىزدە تېپىلغان يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرى (يادىكارلىقلار) ناھايتتى تولا . ئاساسەن شىمالىي رايونلارغا كەڭرەك تارقالغان ئىنچىكە تاش قوراللارنىڭ ئىزلىرى بۇنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ ، شىنجاڭدىن تېپىلغان يېڭى تاش قوراللار يادىكارلىقلىرىنىڭمۇ مۇشۇ ئىنچىكە تاش قوراللار تۈرلىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئارخېئولوگلار ئېنىقلاپ چىقىشتى .

ئىنچىكە تاش قوراللار دەۋرىدە ئىنسانلار ئىشلەتكەن قوراللار ئاساسەن تاش پىچاق ، تاش پالتا ، ئۇچلۇق ۋە يۇنۇغۇچى قوراللاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئەينى مەزگىللەردە ئىنسانلار بۇ خىل قوراللار بىلەن ئوۋچىلىق ھەم چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ھايات كەچۈرگەنىدى .

ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئاتا-ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى ئانا ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن خىتتا ئورنىنى ئىگىلىدى . بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىش ياسىغانلىقىدىن ئىدى . بۇ مەزگىل شىنجاڭدىكى خەلقلەر .

نىڭ قۇللۇق دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان مەزگىللىرى ئىدى (بۇندىن 4 مىڭ يىللار بۇرۇن) . بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭ جەمئىيىتىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن بولۇپ ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوۋچىلىقنى بىرگە ئېلىپ بارغان بولسا ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭ (قۇمۇل ، پىچان ، تۇرپان قاتارلىق رايونلار) دا دېھقانچىلىقنى ئاساس ، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە ئېلىپ بارغانىدى . بۇ مەزگىلدىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرى مۇناسىپ ھالدا ، خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى . قەدىمكى قۇمۇل قەبرىستانلىقىدىنمۇ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە خاس بىر قەبرىستانلىقتىن جەسەت بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن بۇغداي ئۇرۇقلىرى تېپىلدى ، ① مانا بۇ پاكىت ئەينى زامانلار - دىكى شىنجاڭنىڭ ، جۇملىدىن شەرقىي شىنجاڭ - قۇمۇل ، تۇرپان قاتارلىق رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ كىچىك بىر دەلىلىدۇر . » . . . مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5000 - يىلدىن باشلانغان) ، دېھقانچىلىق تېرىلغۇ يەرلىرى پارچە - پارچە ئېتىزلار بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن بەلكى چوڭ دەريا ۋادىسىدىكى لاتقا تۈزلەڭلىكلىرىگە كېڭەيگەن . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ئەمدى ئىپتىدائىي « ئۆرتەپ - چوقۇلاپ تېرىش » بولماستىن ، بەلكى ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇغىرىلىدىغان بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىققا ئايلانغان . . . دېھقانچىلىق تېخنىكىسىمۇ پەيدىنپەي چېپىپ تېرىشتىن ساپان بىلەن يەر ھەيدەشكە ، يەنى كالىنى ساپانغا قېتىپ يەر ھەيدەشكە تەرەققىي قىلغان . بۇ ئەھۋال باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدىلا مەيدانغا

① ۋاڭ بىڭخۇا : « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى » - « شىنجاڭ گېزىتى »
 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ، كونا يېزىق 5 - بەت .

كەلگەن... دېمەك، ساپان بىلەن يەر ھەيدەش تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 3000 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە باشلانغانلىقى مەلۇم... ساپان بىلەن يەر ھەيدەش ئارقىسىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلانغان، دېھقانچىلىق كەنتلىرى يارغانسىرى مەخسۇسلاشقان... ①. يۇقىرىقى باياندىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر « بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىش تەقسىماتى » نىڭ مەھسۇلىدۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتى باسقۇچىدىكى بۇ بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، شۇ ئارقىلىق بايلىقلارنى كېڭەيتىش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش چوڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقاندى. مۇشۇ بىر قاتار زور ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى داۋامىدا سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىمۇ، دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دەسلەپكى قەدەمدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدى.

« غەربتە پامىرغىچە سوزۇلغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بەزى بوس تانلىقلاردا كەم دېگەندە بۇندىن 3 - 4 مىڭ يىل بۇرۇن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۆز يېرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى بېيىتىپ كەلگەن ». ② بۇ بايانمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ بۇنىڭدىن 4 مىڭ يىل بۇرۇنلا دېھقانچىلىقنى خېلى راۋاجلاندۇرغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇ زامانلاردا تۇرپان ۋادىسىدىمۇ دېھقانچىلىق ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى.

« شىنجاڭ ئاسىيادىكى ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقانلىقى، ھاۋاسى

① « قىسقىچە دۇنيا تارىخى » 39 - 40 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982 - يىل.
 ② ۋاڭ بىڭخۇا: « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى »، « شىنجاڭ گېزىتى » 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى. كونا يېزىق، 5 - بەت.

قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەرنىڭ يېزا ئىگىلىكى ئۆزىگە خاس روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگلار قەدىمكى زاماندىكى بىر مۇنچە سۇ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئىزىنى تاپتى. . . چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ مىران دېگەن يېرىدىكى قاقاس دالدا تاپقان قەدىمكى غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى كەم دېگەندە 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 17 مىڭ مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ»^① بۇ مىسالدىن بىز شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زاماندىكى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا يەرلىك خەلقنىڭ ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ھەر خىل ئۈنۈملۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دېھقانچىلىقنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز.

تۇرپان رايونىنىڭ يۇقىرىقى باياندىكى تارىخىي باسقۇچتا تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى تارىختىن بۇيانلا بۇ رايوننىڭ قۇرغاق ھەم ھاۋاسىنىڭ ئىنتايىن ئىسسىق بولۇشى؛ بۇلاق سۇلىرى ۋە جىلغا ئېقىن سۇلىرىنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىقى شۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەرگە بۇ مەسىلىنى ئۈنۈملۈك چارە - تەدبىر قوللىنىپ ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتىنى تونۇتقانىدى. مۇشۇ سەۋەبلىك، تۇرپان رايونىدا ئەينى زاماندا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان يەرلىك خەلق ئۆز يېرىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۇرپان رايونىدىكى مول يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. بۇ خىل ئۈنۈملۈك چارە - كارىز چېپىش ئىدى.

2. كارىز قايسى تارىخىي دەۋردە پەيدا بولغان؟

يۇقىرىقى بايانلاردا كارىزنىڭ تۇرپان رايونىدا دەسلەپتە پەيدا بولۇپ، كېيىنچە باشقا جايلارغا ئومۇملاشقان دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئېھتىياجى بىلەن تۇرپاننىڭ يەر تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى، ھاۋا كېلىماتى، سۇ مەنبەسى ۋە تۇرپاننىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى توغرىدا

① ② ③ ④ ۋاڭ بىڭخۇا: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، كونا يېزىق 5 - بەت.

سىدا مەلۇمات بېرىلدى . يۇ پاراگرافتا يۇقىرىقى مەزمۇنغا باغلاشتۇرۇلغان ھالدا ، تۇرپان رايونىدا كارىزنىڭ قايسى تارىخىي دەۋردە پەيدا بولغانلىقى توغرىلىق بايان ئېلىپ بېرىلدى . بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تارىخقا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

يۇقىرىقى باياندا شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ بۇنىڭدىن 3-4 مىڭ يىللار ئىلگىرى راۋاجلانغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق . بۇنى دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا ساھەلەر ئارقىلىق ۋاسىتىلىك ھالدا ئىسپاتلاپ كۆرسەتكىلىمۇ بولىدۇ .

(1) رەڭلىك ساپالارمۇ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى . رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . « شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى تۇرپان ئاستانىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭ دەۋرى قاراغوجىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭكىدىن بۇرۇن ، قاراغوجىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭ دەۋرى يەنە قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋىدىكى قىزىل چوقىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىسىنىڭكىدىن بۇرۇن . قىزىل چوقا ساپاللىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 3200 يىل ئىلگىرى ، بۇنىڭغا ئاساسەن ئاستانىنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرىنى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 3400 يىل ئىلگىرى دېيەلەيمىز . . . » ①

دېمەك ، تۇرپاننىڭ ئاستانە دېگەن يېرىدە ئىشلەنگەن رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ ۋاقتى بۇنىڭدىن 3400 ئىلگىرىكى يىلغا بارىدىكەن ، ئۇ ھالدا بۇ رايوننىڭ دېھقانچىلىقىنىڭمۇ ئەنە شۇ دەۋرلەردىلا خېلى تەرەققىي قىلغانلىقى ئايان بولىدۇ .

(2) كارىزنىڭ قايسى تارىخىي دەۋردە بەرپا قىلىنغانلىقىنى يورۇتۇپ بېرىشتە تۇرپان رايونىدا ياشاپ كەلگەن خەلقلەر ئىچىدە تارىختىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى « رىۋايەت »

① چېن گى : « شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ، ئۇيغۇرچە ، 1982 - يىل 3 - سان ، 11 - بېتىم .

كىمۇ مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . گوركى : « خەلق ئېغىز ئىجادىنى بىلمەي تۇرۇپ ، مېھنەتكەش خەلقنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس » ① دېگەنىدى . دېمەك ، رىۋايەتلەر جەمئىيەت تارىخىنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ ، ئۇ ئادەتتىكى تارىخقا قارىغاندا خېلى كۆپ تەرەپلەردە روماننىڭ تۈس ئالغان بولۇشىغا قارىماي ، كىشىلەردە شۇ تارىخى تەزكىرىلەردە زىكرى قىلىنىمىغان ياكى ئوردا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن خاراكتېرى بۇرمىلانغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرمۇ خەلقنىڭ ئاغزىدا رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ قالغاچقا ، تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چۈشىنىشتە ياردەم بېرىدۇ . ئېنگېلسنىڭ « ئائىلە ، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى » ناملىق كلاسسىك ئەسىرىدە « ئىنسانىيەتنىڭ شۇنداق ئۇزاق تارىخىنى ، تەرمەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ، ئۇنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن رىۋايەتنىڭ ئىنتايىن مول تارىخىي ماتېرىيال بەرگەن » لىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغانلىقى ھەممىگە ئايان بولسا كېرەك (لېكىن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ باشقا زاتىلىرىغا ئوخشاش رىۋايەتلەردە بايان قىلىنغان تارىخىي ۋەقەلەر شۇ تارىخىي جەريانى مۇلاھىزە قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدىكى ، ھەرگىز تارىخنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ) .

تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ ئىچىدە كارىزنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار :

« بوغدا تېغىدا قوي بېقىپ يۈرگەن بىر پادىچى يىگىتنىڭ بىر توپ قولى تىنچلىق بولۇپ يوقىلىپ كېتىپتۇ ، يىگىت قويلارنى ئىزدەپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ قاپتۇ . ئۇ قويلارنى ئىزدەپ ئىسسىقتا كۆپ ئازاب چېكىپتۇ . پۇتلىرى قىزىق قۇمدا كۆيۈپتۇ . چاڭقاپ لەۋلىرى چاڭ - چاڭ يېرىلىپتۇ . ئۇ ئاخىر قويلارنى بىر قومۇشلۇقتىن تېپىپتۇ . بۇ چاغدا يىگىتنىڭ ئۆزىمۇ ، قويلارمۇ قاتتىق ئۇسساپ كەتكەنىمەن ، يىگىت ئەتراپىنى شۇنچە ئايلىنىپمۇ بىرەر تامچە سۇ تاپالماپتۇ . ئاخىر بىر چىملىقتا قۇدۇق كولاشقا باشلاپتۇ ، كۈن پېتىپ ئاي چىقىپتۇ ، ئاي ئولتۇرۇپ

① گوركى : « ئەدەبىيات توغرىسىدا » ، ئۇيغۇرچە 1 - توم .

كۈنمۇ چىقىپتۇ . پادىچى يىگىت كولىغان قۇدۇقتىن ئاخىر سۈپسۈزۈك مەرۋايىتتەك سۇ چىقىپتۇ . بۇ سۇنى پادىچىنىڭ قويلرى ھەم پادىچى ئۆزى ئىچىپ تەشنىلىقنى قاندۇرۇپتۇ . كېيىنچە ئادەملەر پادىچى يىگىتنى دوراپ قۇدۇق كولاپتۇ ۋە قۇدۇقلارنى يەر تېگىدىن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ، سۇنى يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن تېرىق چىلىق قىلىشقا باشلاپتۇ .

كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى بۇ ھىكايە گەرچە رىۋايەت تەرىقىسىدە ھازىرغىچە تۇرپان خەلقى ئىچىدە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، بۇنىڭدىن بىز مۇنداق ئىككى نۇقتىنى چۈشىنىۋالالايمىز : بىرىنچىدىن ، جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن تىنانشاننىڭ شەرقى - جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ چارۋىچىلىقتىن - دېھقانچىلىق قىلىشقا كۆچكەنلىكىنى ۋە شۇ سەۋەبتىن تۇرپان رايونىدا قۇدۇق قېزىش بارلىققا كەلگەنلىكىنى ؛ ئىككىنچىدىن ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى داۋامىدا تەبىئەتنى تونۇپ ۋە ئۇنى بويىسۇندۇرۇپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ .

ماركس : « خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەينى تارىخىي ھۆججەت بولمىغان بىلەن ، ئۇ خەلقلەر تارىخىنى پۈتتىك جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ . ئەمگەكچىلەرنىڭ جەبىر - جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەرنى (ئەلۋەتتە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا) تارىخ ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك » ① دەپ كۆرسەتكەندى . بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆت كەن پىكىرىمىزدىن : « جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى تۈزلەڭلىك - دەريا ۋادىلىرىدا بۇندىن 6 - 5 مىڭ يىللار ئىلگىرى تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغان دېسەك ، شىنجاڭدا تېرىقچىلىق ئىشلىرى سەل كېيىن (شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان خەلقلەر ئىپتىدائىي تۇرمۇشى جۇڭ

① ك . ماركس : « سىياسى ئىقتىساد تەنقىدى » گەرەددىيە « 1858 - يىل

نەشرى .

گلونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن نەل كېيىنگىچە داۋاملاشتۇرغان ، دېگەن كۆز قاراشقا مايىللىشىپ ئېيتقاندىمۇ (ئېلىپ بېرىلغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ) بۇندىن 4 مىڭ يىللار بۇرۇن . شىنجاڭ رايونىدا دېھقانچىلىق ئىشلىرى باشلىنىپ ، بىرنەچچە ئەسىرلەردىن كېيىن خېلى راۋاج تاپقانلىقىنى قىياس قىلساق ، كارىز بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنلا تۇرپان ۋادىسىدا بەرپا قىلىنغان ياكى ھېچ بولمىدى دېگەندىمۇ كارىز 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرايلىمىز . بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاش مۇمكىن .

① جاڭ چيەن غەربىي رايونغا كېلىشتىن بۇرۇن ، شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلار موڭغۇل يايلىقىدىن كەلگەن ھونلار ئىدى . غەربىي خەن خاندانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار ، ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى بۆلۈنۈشلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بىرىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېزلىكتە ئاجىزلىدى ۋە غەربكە قاراپ يۆتكىلىشكە باشلىدى . ھونلار ئەنە شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭنى بىر مەزگىل ئۆز ئىدارىسى ئاستىدا تۇتقانىدى . ھونلار شۇ زامانلاردا قانقىلدا تېرىلغۇ يەرلەرگىمۇ ئىگىدارچىلىق قىلىشقان . كېيىنچە خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاقىچە پادىشاھ بولغان) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار بولغان . شۇ مەزگىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئۇرۇش مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن . بۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ قوماندانى خوجۇبېيىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق ، پىيادە قوشۇن ھونلارنى ئىككى قېتىم كەنسۇ (ھازىرقى گەنسۇ) نىڭ شىمالىغا قوغلاپ بېرىپ ، خېشى كارىدورى (دەريا غەربىي يۆلىكى) نى ھونلاردىن تارتىۋالغانىدى .

② چيەن بۇ جۈمىن : « لۇنتەي (楼台) نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئۈرۈمچى دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ، » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ، 82 - يىل 2 - سان .

« كېيىنكى خەننامە » دە « قانقىل ئالدىنقى دۆلىتىدە پادىشاھ جاۋخې (يارغول) دا تۇرىدۇ . دەريا سۈيى بۆلۈنۈپ شەھەرنى بويلاپ ئا- قىدۇ . . . جاۋخې چاڭئەنگە 8150 يول كېلىدۇ . ئائىلىسى 700 ، نوپۇسى 6050 ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسكىرى 1865 كىشى ، دۆلەت ئەمەلدار- لىرى ، دۆلەت بىخەتەرلىك ئەمەلدارلىرى ، ئوڭ - سول قول ۋەزىر ، ئىقتىسادىي ئالاقە تەڭشىگۈچى ئەمەلدارلار بار » لىقى خاتىرىلەنگەن ① . نېمە ئۈچۈن شۇ زاماندا جاۋخې (يارغول) دا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسكىرى تۇرغۇزۇلىدۇ ؟ بۇ ئەسلىدە مۇنداق ئىش ئىدى :

« تارىخنامە ، پەرغانە تەزكىرىسى » دە « خەن سۇلالىسى يەنە ئا- جايىپ - غارايىپ بۇيۇملارنى تېپىپ كېلىش ھەمدە خەن سۇلالىسىنىڭ پەرغانە يۈرۈشى تۈپەيلى قازانغان شانۇ شۆھرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن پەرغانىنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرگە ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچى ئەۋەت- كەن . دوخانىدا (دۇڭخۇاڭدا) جيۇچۈەن تۇتۇقىبىگى تەسىس قىلىنغان . غەربتە لوپنۇرغىچە مەنزىل - ئۆتەڭلەر قۇرغان . بۈگۈرگە بىر نەچچە يۈز نەپەر دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەمەلدار بېكىتىلگەن . بۇ ئارقىلىق چەت ئەلگە بارىدىغان ئەلچىلەر تەمىن- لەنگەن » دەپ پۈتۈلگەن .

غەربىي رايوندا دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ، ئۆتەڭلەر قۇرۇش پىكرى خەن پادىشاھلىرىدىن خەن ۋۇدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ، چوڭ ئىقتىسادشۇناس ساڭ خۇڭياڭ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى . ئۇ تەكلىپ بېرىپ مۇنداق دېگەن :

« قەدىمكى لۈنتەي (بۈگۈر) نىڭ شەرقىدىكى چەچى ، چېدىرلار قەدىمكى دۆلەت بولۇپ ، يېرى كەڭ ، سۇ ، ئوت - چۆپلىمىرى مول ، بەش مىڭ چىڭ (بىر چىڭ 100 موغا باراۋەر - ت) دىن ئارتۇق سۇغىرىلىدىغان يېرى بار ، ھاۋاسى ئىللىق ، يېرى گۈزەل ، ئېرىق - ئۆس- تەڭلەرنى تۇتاشتۇرۇشقا ئەپلىك ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا

① بەنگۇ : « خەننامە ، غەربىي رايون تەزكىرىسى » 3921 - بەت .

تېرىۋالغىلى بولىدۇ . جاڭيې ، جىۋچۈمەن چەۋەندازلىرىدىن مۇۋەققەت چېرىكچى ئامبال كۆزەتچى بەگ قىلىنسا ، ئۇ چېرىكچىنىڭ قارمىقىدا بولسا ، ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولىدۇ . چەۋەندازلار ئارقىلىق ھەممىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغىلى بولىدۇ . بىر يىللا تېرىقچىلىق قىلىنسا ، ئاشلىق توپلاپ ، خەلق ئىچىدىكى قابىل يىگىتلەردىن تېرىقچىلىق مەيدانىدا ئىشلەشنى ئىختىيار قىلغۇچىلارغا چاقىرىق قىلىپ ، ئۇلار ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ كېلىشكە دالالەت قىلىنسا ، چارۋىچىلىق ئۇلارنىڭ ئۆز كەسپى ، بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىشقىمۇ پايدىلىق . غەربكە قارىتىپ پوچتا ئۆتەڭلىرى ياساپ شەھەرگە تۇتاشتۇرۇلسا ، غەربىي دۆلەتلەرنى ھەيۋە بىلەن ئىدارە قىلىپ ئۇيغۇننى بېقىندۇرۇشقىمۇ ئەپلىك بولاتتى » ① .

سالاڭ خۇڭياڭنىڭ يۇقىرىقى تەكلىپى ياشىنىپ ئاجىزلاپ قالغان خان ۋۇدىغا ماقۇل كەلمىگەن . ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي ، خەن پادىشاھلىرىدىن جاۋدى تەختكە چىقىش بىلەن غەربىي رايوندا يەنە ئاكتىپ ھەرىكەت باشلاپ ، سالاڭ خۇڭياڭنىڭ تەكلىپى بويىچە لەي دەننى چېرىكچى سانغۇن قىلىپ ، جىۋچۈمەندىن بۇگۈرگىچە بولغان رايونلاردا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باردۇ . لەي دەن كۈسەن (كۇچار) خانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئىشلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغان .

« ھەربىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭدىن مۇقەررەر يوسۇندا ھاسىل بولىدىغان ئىجتىمائىي قۇرۇلما شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ۋە مەنىۋى تارىخىنىڭ ئورنىتىلىشىدىكى ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ » ② . غەربىي رايوندا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش چېرىكچىلىرىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ داۋاملىشىشىدا ، ئەينى زامانلاردا شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرت بولالىشىدۇر .

خېشى كارىدورى ھونلارنىڭ قولىدىن كەتكەندىن كېيىن ، خەن

① « ماركس ، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى » 1 - توم ، خەنزۇچە نەشرى ، 237 -

سۇلالىسى شۇ ئورۇنلارغا ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى يولغا قويۇشقا باشلىغان ۋە بۇ ئورۇنلاردا ۋىلايەت تەسىس قىلغان . ئەينى مەزگىللەردە جۇڭگونىڭ فېئودال خاندانلىقلىرى غەربىي رايوننىڭ يايلاق ، سۇلىرىغا مۇنبەت يەرلىرىگە ھەۋەس قىلىپ كەلگەن . جاڭ چيەن غەربىي رايوندىن ئېلىپ بارغان مەلۇماتلارنى ئاڭلىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇ رايونلارنى ھونلاردىن ئاخىر تارتىۋالغان . ئەنە شۇ مەزگىللەردىلا خەن سۇلالىسى غەربىي رايوننىڭ مۇنبەت يەرلىرىگە كۆپلەپ ئاشلىق تېرىپ ، بۇ جايلارنى ئۆزىنىڭ ھونلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىدىغان ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ ئوزۇق غەملەيدىغان ئارقا سەپتىكى « ئاشلىق ئامبىرى » قىلغان .

ئەگەر ، شۇ زامانلاردىلا غەربىي رايوننىڭ يەرلىرىنىڭ مۇنبەت ئىكەنلىكىنى ، تېرىقچىلىققا يېتەرلىك سۈيى بارلىقىنى ، ئاشلىقنىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقىنى خەن سۇلالىسى نەزەرگە ئالمىغان بولسا ، ئەنە شۇ جىددىي ئۇرۇش بولۇۋاتقان زامانلاردا بۇنداق يىراق جايلاردا كۆپلەپ بوز يەر ئېچىش ، ئاشلىق تېرىش ھاجەتسىز ئىدى . دېمەك ، يۇقىرىقى مۇلاھىزە ، تارىخىي دەلىللەرنى شىنجاڭنىڭ ، جۈملىدىن تۇرپان رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى غەربىي رايونغا ئاياغ بېسىشتىن خېلى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىلا زور دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى ، يېزا ئىگىلىكىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەرلىك خەلقنىڭ سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى زور كۆلەمدە ئېلىپ بارغانلىقىنى ، شۇ جۈملىدىن تۇرپان رايونىدا كارىزنىڭ بەرپا قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىش ئانچە تەس ئەمەس . يىغىنچاقلىغاندا ، تۇرپان رايونىدا كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى تارىخى 2500 يىلدىن ئاشىدۇ .

3 . تۇرپاندا كارىز قايسى مىللەت (ياكى قوۋم) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان ؟

تۇرپان رايونىدا ، كارىز قايسى مىللەت (ياكى قوۋم) تەرىپىدىن

ئىجاد قىلىنغان؟ يۇقىرىدا كارىز — ئالاھىدە ئىقلىم شارائىتىغا ئىگە بولغان تۇرپان رايونىدا ئەڭ دەسلەپ بەرپا قىلىنغان دەپ جەزملەشتۈرۈلدى. شۇ ۋەجىدىن بۇ پاراگرافتا كارىزنى تۇرپان رايونىدا ئەينى زامانلاردا تېرىقچىلىق قىلغان خەلق ئىجاد قىلغان دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن يەنە تارىخقا مۇراجىئەت قىلىشقا زۆرۈرىيەت تۇغۇلىدۇ.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا رىۋايەتلەر پەيدا بولغان. ئىدى ۋە بۇنداق رىۋايەتلەر ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا دائىر بەزى نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەندىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بۇنداق رىۋايەتلەرنى قەلەمگە ئېلىپ كېلىشكە ئىمكانىي ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغانىدى. «ئوغۇزنامە» داستانى ئەنە شۇ جۈملىدىندۇر.

«ئوغۇزنامە» داستانى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسىمدا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تارقالغان ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى كۆز قاراش ۋە بەزى قەدىمكى ئۆرپ — ئادەتلەر ئەكس ئەتتىرىلگەن.

بۇ تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسىمىدا ئاساسەن ئوغۇز خاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش ۋە جەڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئەنە شۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئەتتىرىلگەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغان بەزى غەرب ئالىملىرى، جۈملىدىن تۈركىيە ئەھلى ئىلىملىرى ئوغۇز خاننى ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى ھونلاردىكى باتۇر (مودۇ) خان (باتۇر مودۇ، مەتە) — (ھۈن تەڭرىقۇتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 — يىلى ئاتىسى تۈمەن قاغاننى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى ھۆكۈمدار بولغان) غا ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىگە باغلىشىدۇ. لېكىن بۇنداق باغلاشلار پەقەتلا قىياس ۋە پەرەزلەرگىلا ئاساسلانغان، خالاس. ئەمما تارىخىي داستاندىن بەزى ۋاسىتىلىك ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىشىنى كۆرۈۋېلىشقىمۇ ھەم بولىدۇ. بۇ، شۇ تەرەپتىن مە-

لۈمكى . تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ، كىشىنى ئۆزىگە جەلب قىلىدىغان بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈركىي قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر) نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر . مەسىلەن ، « ئوغۇزنامە » داستانىنىڭ 31 - بېتى ۋە 32 - بېتىدە (ئەسلى بېتى) 271 - قۇردىن 288 - قۇرلاردا مۇنداق بايان بېرىلگەن :

(31)

- 271 . ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرىگە ، نۆكەرلىرىگە ۋە
 272 . خەلقىگە شۇنداق كۆپ غەنىيەتلەر چۈشتىكى ،
 273 . ئۇنى توسۇشقا شۇنچىلا ئات ، قېچىر كالىلار
 274 . ئازلىق قىلدى . ئوغۇز خاقاننىڭ
 275 . لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چېۋەر كىشى بار بولۇپ ،
 276 . ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى ،
 277 . بۇ چېۋەر ئادەم بىر ئېگىز ھارۋا ياسىدى . ھارۋا ئۈستىگە
 278 . جانسىز غەنىيەتلەرنى قاچىلىدى ، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
 279 . جانلىق غەنىيەتلەرنى قوستى ، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى .

(32)

- 280 . نۆكەرلەر ، ئەل - جامائەت بۇنى كۆرۈپ
 281 . ھەيران بولدى ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى .
 282 . ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا « قانغا ، قانغا » دېگەن ئاۋاز چىقاتتى ،
 283 . شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا « قانغا » دەپ
 284 . ئات قويدى . ئوغۇز خاقان قانغالارنى كۆرۈپ
 285 . كۈلدى ، ئېيتتىكى : « قانغا بىلەن جانسىز غەنىيەتنى
 286 . جانلىق غەنىيەت سۆرەپ ماڭىدىكەن .
 287 . ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۈنتۈپ قالماسلىق ئۈچۈن ، قانغۇلۇق
 288 . ساڭا ئات بولسۇن . » سۆزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى .

داستاندا بېرىلگەن يۇقىرىقى بايانلاردىن كېيىن ، 33 -
بەتتە (داستاننىڭ ئەسلى بېتى) يەنە مۇنداق بايانلار بېرىلگەن :

(33)

289 . ئاندىن كېيىن ، ئوغۇزخاقان يەنە كۆك تۈكلۈك ، كۆك

يايلىق

290 . ئەركەك بۆرى بىلەن بىللە سىندۇ ، تاڭغۇت ،

291 . شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى .

... ..

294 . ئۈتۈپ قالماسلىق كېرەك ،

295 . جەنۇب تەرەپتە بارقان دېگەن

296 . يەرنىڭ بارلىقىنى بىلىش كېرەك ، ئۇ يەر

297 . ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن .

(34)

300 . ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپقارا ئىكەن .

... ..

يۇقىرىقى بايانلاردا « قاڭغا » ، « سىندۇ » (سىندۇ — ھىندىس
تاننىڭ قەدىمكى تىلىدا ئاتىلىشى بولسا كېرەك) ، « تاڭغۇت » ...
قاتارلىق ناملار ئۇچرايدۇ . بۇ ناملاردىن بىز ئەينى زامانلاردا يەنە ئوغۇز-
خان پائالىيەت ئېلىپ بارغان زامانلاردا بەلكىم تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي
ئۇچى قىسىملىرىدا زور جەڭلەر ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ
قىياس قىلالايمىز . چۈنكى ، تۇرپان ناھىيىسىدە تارىختىن بۇيان ئاتىلىپ
كېلىۋاتقان « قاڭغا » دېگەن يەر بار . تارىخىي داستاندا تىلغا
ئېلىنغان « قاڭغا » بىلەن ھازىرقى يەر نامى سۈپىتىدە قوللىنىۋاتقان «
قاڭغا » نىڭ باغلىنىشلىقى بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى داستاندا : ئاندىن

كېيىن... سىندۇ ، تاڭغۇت... تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى...
دېيىلگەن . دېمەك ، مۇشۇ قىسقا باياندىن ئەينى زامانلاردا تۇرپان رايونىدا
پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە شۇ زېمىنلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ ياشىغانلار
تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن دېگەن پەرەزگە
كېلەلەيمىز .

يۇقىرىدىكى پەرەزلەردىن ۋە ستات ئېلىنغان بايانلاردىن مىلادىدىن
بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا تارىم ئويمانلىقىدا شۇ جۈملىدىن
تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي ئۇچى قىسمىغا جايلاشقان تۇرپان رايونىدا
ئۇيغۇرلار ، ھېچ بولمىغاندا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ياشاپ
تۇتكان ، دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرالايمىز . بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى پاكىت
بىلەن تېخىمۇ ئېنىق دەلىللىگىلى بولىدۇ :

« ئۇيغۇر خانلىقى قۇمۇلنىڭ غەربىدە ئىدى . ئىككى مۇھىم خانلىق
تەشكىل قىلغانىدى : شىمالدا ئۈرۈمچى (ئۇ - تۇ - كو) خانلىقى ۋە جە-
نۇبتا تۇرپان (جاۋ - خو - چىڭ) خانلىقى . بۇنىڭدىن باشقا تۆت
كىچىك ئۇيغۇر بەگلىكى بار ئىدى . كۇخۇ ، ئى - چى ، 1 - پۇ -
لۈي ۋە 2 - پۇ - لۈي بەگلىكلىرىدىن ئىبارەت ئىدى .

شاھزادە پۇ (PU) نىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 130 - يىللاردا ئۆل-
گەنلىكىنى چىن (جۇڭگو) تارىخ مەنبەلىرى خەۋەر بېرىدۇ...
ئىسمىنى بىلىدىغىنىمىزدىن تۇرپاننىڭ تۇنجى خانى تۆۋ -

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىللاردا ئۆلگەنىدى . » ①
« تارىخنامە ، پەرغانە تەزكىرىسى » دە « روران ، قۇسلارنىڭ
شەھەر ۋە قورغانلىرى بار ، لوپنۇرغا قارىمۇ قارشى جايلاشقان »
دېيىلگەن . « قۇس دېگەن ئىسىم (كولىتېكىن ئابىدىسى) دە قوسۇ ،
قوسۇ ، شەكلىدە يېزىلغان . كېيىن خەنزۇچە (cheshi) 车师 دەپ
ئۆزگەرتىلگەن . بۇ ، شۇ دەۋردە كۈۋۈشى ، كۈۋۈشى دەپمۇ ئوقۇلغان .
مىلادىدىن بۇرۇن 70 - يىلى پادىشاھ شۈەندى (مىلادىدىن بۇرۇن 73 - 49 -

① « تۈرك ئومۇمىي تارىخى » تۈركچە . ئىستانبۇل 1983 - يىلى نەشرى .

1 - توم ، « ئۇيغۇرلار » بابىدىن . (105 - بەت) .

يىللار) دەۋردە قوس ئالدى قوس، ئارقا قوس دەپ ئىككىگە ئايرىلغان، ئالدى قوس بۈگۈنكى تۇرپاندىكى يارغول خارابىسى بولۇپ، ئارقا قوس ئۇتۇساي (جىمىسارنىڭ جەنۇبىدىكى بىر تاغ) دا ئىدى» ① تارىخ كىتاب — «تۈرك ئومۇمىي تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، تۇرپان رايونىدا بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2200 - 2300 - يىللار ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكى مەلۇم.

دېمەك، يۇقىرىقى ستانلاردىن، تارىخىي دەلىل - ئىسپاتلاردىن، پەرمز ۋە مۇلاھىزىمىزدىن تۇرپان رايونىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 -، 3 - ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلار ياشىغانلىقىنى، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىدىن ئۇلارنىڭ كارىزنى بەرپا قىلغانلىقىنى ھۆكۈم قىلالايمىز.

كارىزنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى

توغرىسىدىكى ھەر خىل كۆز قاراشلار

1. كارىزنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى ھەققىدە چۈشەنچە

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراستىنىڭ جەۋھىرى نامايەندىسى بولغان كارىز — دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلەرى تارىختا ياراتقان زور مۆجىزىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇۋاپىقتۇر. شۇ ۋەجىدىن، بۇ پاراگرافتا كارىزنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇشى توغرىلۇق چۈشەنچىنى بايان قىلماق زۆرۈردۇر.

شىنجاڭدىكى كارىزلار تارىخىي جەرياندا ئاساسەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىگە، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى ئون نەچچە ناھىيە، رايونلارغا تارقالغانىدى. لېكىن، ھازىر كارىزدىن داۋاملىق تۈردە پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان رايونلار شىنجاڭ تەۋەسىدە پەقەتلا قۇرغاق ھەم سۈيى كەمچىل بولغان قۇمۇل، پىنچان،

① شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسى 24 تارىخ ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىش، تەھرىرلەش گۇرۇپپىسى تۈزگەن «تارىخنامە، پەرغانە تەزكىرىسى»، «خەننامە، ۋېي چىڭ، خۇجۇيىڭ تەزكىرىسى» — (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) 8 - بەتتىن ئېلىندى.

تۇرپان ، توقسۇنىدىنلا ئىبارەت . ھازىر قۇمۇل ، تۇرپان ، پىچان ، توقسۇنىدىن ئىبارەت تۆت ناھىيىدە ئىشلىتىلىۋاتقان كارىز جەمئىي 946 بو- لۇپ ، قۇمۇلدا 185 ، پىچاندا 310 ، تۇرپاندا 376 ، توقسۇندا 84 دىن ئىبارەت . مۇشۇ كارىزلاردىن چىققان سۇنىڭ ئومۇمى ئېقىم مىقدارى سې- كۇنت / لىتىر 14 بولۇپ ، تەخمىنەن 300 مىڭ مو ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ . بۇ ، تۆت ناھىيىنىڭ ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . ھەربىر كارىز ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 250 مودىن 500 موغىچە يەرنى سۇغىرالايدۇ .

شەرقىي شىنجاڭدا كارىز سۈيىدىن پايدىلىنىۋاتقان كارىزلارنىڭ يەر ئاستى ئېرىقىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5000 كىلومېتىرغا يېتىدۇ . بۇ ، بېيجىڭدىن خاڭجۇغا بارىدىغان چوڭ قانالنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن 3300 كىلومېتىردەك ئارتۇق . دېمەك ، كارىزنى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر تارىخىي قۇرۇلۇش — سەددىچىن سېپىلى ، قانال بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش مۇمكىن .

ئەنە شۇنداق زور مۆجىزە بولغان بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى زادى قانداق ؟ بۇنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى ئاددىي . ياز پەسلى يېتىپ كېلىشى ھامان تىيانشان ئۇستىدىن ئېرىگەن قار سۇلىرى شاۋقۇنلۇق دەريا ھاسىل قىلىپ ، تاغ جىلغىلىرىغا ئېقىپ كىرىدۇ . لېكىن بۇ سۇلار قۇملۇق چۆللەرگە بارغاندا كۆپ قىسمى ئىسسىقتا پارغا ئايلىنىپ ياكى شېغىللىق ، قۇملۇق دالىغا سىڭىپ كېتىپ ، ئازغىنە سۇلار بوستانلىقلارغا يېتىپ بارىدۇ . يېتىپ بارغان ئاز مىقداردىكى سۇ تېرىلغۇ — كوكۈلمەيدانلارنى سۇغىرىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، يەرگە سىڭىپ كەتكەن سۇلاردىن ھاسىل بولغان « يەر ئاستى سۇ ئامبىرى » دىكى سۇلارنى چىقىرىپ يەر سۇغىرىش ئۈچۈن تۇرپانغا ئوخشاش يەر قىياپىتىگە ئىگە رايونلاردا كارىز كۆلەنگەندى .

كارىزنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىن يۇقىرىقى ئېقىنىغا نەزەر سالساق ، ئۇ- نىڭ ماھىرلىق بىلەن پىلانلانغانلىقىنى كۆرىمىز . ئۇنىڭدىكى ماھارەت شۇ يەردىكى ، بىرىنچىدىن ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق سۇ چىقىرىش ئۈسكۈنىسى

ئىشلىتىلمەي ، يەر ئاستى سۇلىرى يە تۈزۈلۈشى بويىچە ئاققۇزۇلۇپ بوستانلىقلارغا باشلاپ كېلىنىدۇ . بۇنىڭدا ، سۇ چىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغان قەدىمكى زامانلاردا سۇغا بولغان موھتاجلىق قىيىنچىلىقى ئەقىل - پاراسەت كۈچى بىلەن ئاددىي ئۇسۇلدا ھەل قىلىنغانلىقى كۆرۈلسە ، يەنە بىر تەرەپتىن بۇنداق چوڭ قۇرۇلۇشقا ھېچبىر مەبلەغ دەسمايە قىلىپ سېلىنمايدۇ ۋە باشقۇرۇش خىراجىتىمۇ كەتمەيدۇ . ئىككىنچىدىن ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال - ئۈسكۈنىلەر پەقەتلا يەرلىك ئاھا-لىلەرنىڭ ئۆزلىرى ياسىغان كەتمەن ، تېۋەر ، كۆرەك ، ئارغامچا ، سېۋەت ... قاتارلىقلاردىنلا ئىبارەت . شۇنداقلا بۇ قۇرۇلۇش ئانچىلا مۇ-رەككەپ بولغان تېخنىكىلىق بىلىم تەلەپ قىلمايدۇ . ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەرلا بۇ قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بارىۋېرىدۇ . ئۈچىنچىدىن ، كارىزنىڭ ئېقىم مىقدارى ئادەتتە خېلى تۇراقلىق (مۇقىمراق) بولىدۇ . ئومۇمەن كە-رىز سۈيىنىڭ سۈپىتى ئەلا سۈپەتلىك سۇ تىپىغا كىرىدۇ . كارىز سۈيى ھەم سۈزۈك ، ھەم پاكىز بولىدۇ . تۆتىنچىدىن ، يەر ئاستى ئېرىقى بىلەن باشلانغان سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ . بۇ ، تۇرپاندىن ئىبارەت ئىنتايىن ئىسسىق ، قۇرغاق ۋە قۇم - بوران كۆپ بولمىدىغان رايونغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، يەنە بىر ئالاھىدە كەشپىيات ھېسابلىنىدۇ . بەشىنچىدىن ، كارىز سۈيى مۇقىم بولغاچقا ئۇنى باشقا ئېقىن سۇلار بىلەن خالىغانچە قوشۇپ - ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە ، مۇستەقىل پايدىلىنىشقا قولايلىقتۇر .

ئەنە شۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىر قاتار ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان كارىزنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ ، بۇ زور مۆجىزە پەقەتلا ئوچۇق ئېرىق ، يەر ئاستى ئېرىقى ۋە تىك قۇدۇقلاردىنلا ئىبارەت . (لېكىن ئۇنىڭ قۇرۇلۇشىدا جاپالىق بولغان يەر ئاستى مەشغۇلاتى كۆپرەك ئېلىپ بېرىلىدۇ) . بىر كارىزنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3 كىلومېتىردىن 30 كىلومېتىرغىچە بولىدۇ . يەر ئاستى ئېرىقىنى چاپقاندا قېزىلغان توپىلارنى چىقىرىش ھەم ھاۋا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ھەر 20 - 30 مېتىر ئارىلىقتا بىر كارىز قۇدۇقى (تىك قۇدۇق) كۆلىنىدۇ . بىر كارىزنىڭ ئاز بولسا بىر-

نەچچە ئون ، كۆپ بولسا 300 دىن ئارتۇق تىك قۇدۇقى بولىدۇ . يانتۇ يەر قىياپىتىگە ماسلاشقان ھالدا كولانغان كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ دەسلەپتە كولانغىنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىرنەچچە مېتىر كېلىدۇ . يانتۇلۇق بويلاپ شىمالغا — ئاخىرقى نۇقتىغا بارغانچە بارا — بارا چوڭقۇرلاپ بارىدۇ . ئا. خىرقى قۇدۇق 100 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ .

كارىز سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىپ كېتىشىنى ئازايتىش ھەم بوران — قۇملارنىڭ قۇدۇقلىرىنى تىندۈرۈۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇدۇق ئې. خىزلىرى دائىم شاخ — شۇمبا ، پاخال — سامانلار بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ . قۇدۇق تاملىرىنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇدۇق تاملىرىنىڭ بەزى بوشىغان جايلىرىغا قاتتىق ياغاچتىن تىلىنغان تاختايلا بىلەن (كۆپىنچە ئۆزۈمە ياغىچى بىلەن) تىيەك قويۇلىدۇ ھەمدە قۇدۇق ئېغىزلىرى مۇستەھكەم بېكىتىلىدۇ .

2 . كارىزنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدىكى ئىلمىي ئاساس

ھەرقانداق بىر شەيئىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئەييەن بىر ئىچكى باغلىنىشلىق تەبىئىي قانۇنىيەت بولىدۇ . بۇ ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىدۇر . ھەرقانداق بىر شەيئىنىڭ ئەنە شۇ ئىچكى باغلىنىشلىق قانۇنىيىتى — ماھىيەتلىك تەرىپى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۈر قۇۋۋىتى ، ئانالىز — مۇھاكىمىسى ، تەجرىبىسى ئارقىلىق ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن ، ئۇ قانۇنىيەت ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويىسۇن دۇرۇشتىكى ئاچقۇچىغا ئايلىنىدۇ . بۇنداق ئاچقۇچقا ئىنسانلارنىڭ تەكرار داۋاملاشقان ئىجتىمائىي ئەمگەك پائالىيىتى بىرلەشتۈرۈلگەندە ، تەبىئەت ئىنسانلار تەرىپىدىن ئاڭلىق يوسۇندا ئۆزگەرتىلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىدۇ — دە ، ماددىي نېمەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شەرتلىرى ھازىرلىنىدۇ . كارىزنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدىكى ئىلمىي ئاساسنىڭ تەبىرىمۇ مۇشۇ تەبىردىن مۇستەسنا ئەمەستۇر .

تارىم ئويمانلىقى تۇراقلاشقان بىر پارچە يەر . ئۇ تىيانشان ۋە كو. ئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى ھاسىل بولۇش ھەرىكىتىگە مۇناسىپ ھالدا

تاغلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋە پەسىيىش تەسىرلىرىگە ئۇچراپ ، ھىمالايا تاغلىرى ھەرىكىتىدىن كېيىن بۈگۈنكى تارىم ئويمانلىقى دائىرىسى تۇراقلاشقان . بۇ ئويمانلىقتا ئاساس تاغ جىنىسلىرى ئاز ئۇچرايدۇ ، كۆپىنچە 4 - دەۋر بوش چۆكىملىرى بىلەن يېپىلغان ، پەقەت قىسمەن يەرلىرىدىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغان ئاساس تاغ جىنىسلىرى ئۇچرايدۇ (مەسىلەن : چۆل تاغ ، يالقۇنتاغ قاتارلىق) . تۈزۈلمە جەھەتتە ئويمانلىقنىڭ چەتلىرى تەڭنە شەكىللىك ئويمانلىقنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئالغان بولۇپ ، غەربىي قىسمى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ . تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي ئۇچى قىسمىغا جايلاشقان تۇرپان ئويمانلىقى بولسا شىمالىي تەرىپىنىڭ يانتۇلۇقى بىر قەدەر تىك بولۇپ ، جەنۇب تەرىپىنىڭ (بۇ يەردە يالقۇنتاغ سىستېمىسى مەركەز قىلىنىدۇ) يانتۇلۇقى شىمالىي تەرەپ رايونلاردىن خېلى پەرقلىنگەن . شىمالىي تەرىپىنىڭ يانتۇلۇقى ئومۇمەن $\frac{1}{35}$ چامىسىدا ، جەنۇبىي رايونلارنىڭ يانتۇلۇقى

ئومۇمەن $\frac{1}{100}$ چامىسىدا كېلىدۇ .

تۇرپان ئويمانلىقى تىپىك تاغ ئارىسى ئويمانلىقىغا كىرىدۇ . تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرى ئادەتتە ئەتراپى تاغلىق ، ئوتتۇرىسى ئويمان يەرلەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ دىئامېتىرى بىرقانچە كېلومېتىردىن بىرقانچە يۈز كېلو-مېتىرغا يېتىپ بارىدۇ (تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلار بىلەن ئارىلىقى يۈز كېلومېتىردىن ئاشمايدۇ) . بۇنداق يەر قىياپىتىگە ئىگە بولغان يەرلەردە دائىم تاغلاردىن ئويمانلىققا قاراپ دەريا ئېقىنلىرى ، جىلغا ئېقىن سۇلىرى ئېقىپ ئۆتكەنلىكتىن ، تاغ ئېتىكىدىن باشلاپ ئاقما چۆكۈندە ، تاشقىن چۆكۈندىلەر ، يەلپۈگۈچسىمان تارقالغان تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرى ھاسىل بولىدۇ . تۆۋەنلەپ ماڭغانسېرى بۇ يانتۇ يەرلەر ئاقما چۆكۈندە ، تاشقىن چۆكۈندە ، كۆل چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان تۈزلەڭلىكلەرگە تۇتىشىدۇ . بۇ يەرلەر بىرقەدەر ياخشى سۇ يىغىلىدىغان يەر تۈزۈلمىسىگە ئىگە بولغاچقا ، يەر ئاستى سۇلىرى مول بولىدۇ . يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ يەر ئاستىدا جايلاشقان ئورنى ۋە بۇ ئو-

رۇنلارنىڭ تۈزۈلمە شەرت - شارائىتلىرى ئوخشاش بولمايدۇ . بۇنىڭ نەتىجىسىدە توپلۇنۇش ، تارقىلىش ، ھەرىكەت قىلىش قاتارلىق ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆپ خىلدىكى يەر ئاستى سۇلىرى شەكىللەنگەن بولىدۇ . مەسىلەن : يەر ئاستى سۇلىرى جايلاشقان رايونلاردىكى تاش تۇپراقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ، تەركىبى ۋە جىنسلا ئارىسىدىكى كاۋاكلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ، شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن مۇقەررەر ھالدا يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ، خىمىيىلىك تەركىبى ، ھەرىكەت قىلىش شەكلى ۋە تېزلىكى ، شۇنىڭدەك ھەرىكەت ھالىتىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئوخشاش بولمايدۇ .

تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدىكى يەر ئاستى سۇلىرى جىرالار بويىدىكى ئاقما چۆكۈندە قاتلاملار ئارىسىدىكى بېسىمىز سۇلار ، تاغ ئالدى يانتۇ يەرلىرىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى بېسىمىز سۇلار ، يانتۇ يەرلەر - نىڭ ئاخىرقى قىسمىدا يەر ئاستى سۇلىرى بۇلاق بولۇپ ئېقىپ چىقىدىغان رايونلاردىكى بېسىمىز سۇلار شەكىلدە بولىدۇ .

بوستانلىقلارنى كۆكەرتىش ، قۇرغاقچىلىق ئىقلىمىنىڭ ناچار مۇھىتىنى ئۆزگەرتىپ ياشاش شارائىتلىرىنى ياخشىلاش مەقسەتلىرى ئۈچۈن يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىشتا ئالدى بىلەن يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ ھەر خىل ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى ، تۈرلىرىنى بىلىش ئىنتايىن زۆرۈر . ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بېرى تۇرپان رايونىدا ياشاپ تىرىك چىلىك قىلىپ كەلگەن ئەمگەكچى خەلقلەر كارىزلار ئارقىلىق يەر ئاستى سۈيىنى چىقىرىپ دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرغان ھەم ھازىرقى دەۋر - دەمۇ يەنىلا تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ بىر بۆلىكىنى يەر ئاستى سۈيى بىلەن سۇغىرىپ كەلمەكتە . بۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەر قانداق ئىلمىي ئاساسقا تايىنىپ كارىزنى ۋۇجۇدقا چىقارغان ؟ بۇ ھەقتە ئىخچام قىلىپ تۆۋەندىكىدەك بايان ئېلىپ بارىمىز :

تۇرپان رايونىدا يەر ئاستى سۇلىرىنى تېپىشتا ، ئەجدادلىرىمىز ئا -

ساسەن مۇنداق ئىككى خىل تەبىئىي ھالەتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان :

بىرى ، تۇرپان رايونىنىڭ يەر قىياپىتىگە ، يەنى تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان جىلغا سۇلىرىنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىش جەريانىدا يەر ئاستىغا تەدرىجىي سىڭىپ بارغانلىقىغا ئاساسلىنىپ ، كارىز قۇدۇقلىرىنى يەر قىياپىتىگە ماسلاشقان ھالدا جەنۇب تىن شىمالغا قاراپ تېمىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا يۈزلىنىپ يەر ئاستى ئېرىقى چاپقان ؛ ئىككىنچىدىن ، ئۇلار ئۆز رايونىدا ئۆسدىغان چۆل گىياھلىرىنىڭ ئۆسۈش ھالىتىنى كۆزەتكەن . چۈنكى ، چۆلدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنى ئىزدەپ تېپىشتا ، يەر ئۈستىدىكى گىياھلاردىن پايدىلىنىش ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە ھېسابلىنىدۇ .

تۇپراق تەركىبىدىكى سۇنىڭ ئوخشىماسلىقى (يەر ئاستى سۇيىنىڭ كۆمۈلۈشىنىڭ چوڭقۇر - تېمىزلىقى ۋە سۇنىڭ مېنېرالىق دەرىجىسى) بىلەن يەر ئۈستىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ خىللىرى ۋە ئۆسۈش ئەھۋالى تەرىپلەردە روشەن پەرقلەر بولىدۇ . مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى ، مېنېرالىق دەرىجىسى قاتارلىقلار ھەققىدە ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن .

چۆلدىكى گىياھلار ئۆسۈش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىش ياكى تارىيىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇش ئارقىلىق بۇ رايونلاردىكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق ھالەتنىڭ بۇزۇلغان ياكى بۇزۇلمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئەگەر ھەر خىل گىياھلارنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالى نورمال بولسا ، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقمۇ نورمال ھالەتتە بولىدۇ . ئەگەر ھەر خىل گىياھلارنىڭ ئۆسۈش دائىرىسى تارىيىپ كەتسە ياكى گىياھلار ئۆسمەيدىغان بولۇپ قالسا ، بۇ ئەھۋال چۆلدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ بۇرۇنقىدىن ئازلاپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . گىياھ قۇرۇپ كەتكەن (ياكى گىياھ ئۈنەيدىغان) جايلاردا يەر ئاستى سۇيى ئىنتايىن چوڭقۇرلۇققا كۆمۈلگەن بولىدۇ ياكى يوق دېيەرلىك بولىدۇ .

تۇرپان رايونىدا كارىزلار ئاساسەن يالقۇن تاغ سىستېمىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە كولىنىدۇ . بۇ رايوندا ئۆسدىغان گىياھلار ئاساسەن شىۋاق ، قومۇش ، يانئاق قاتارلىق چۆل گىياھلىرى ئۆسىدۇ . قومۇش ،

يانتاق قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر يەر ئاستى سۈيىنىڭ يۈزى يەر يۈزىدىن 10 مېتىر چوڭقۇر بولغان يەرلەردە ئۆسىدۇ . دېمەك ، ئەجدادلار تۇرپان رايونىدا كارىزنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ئاساسەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل تەبىئىي ھالەتنى كۆزىتىش تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندۇر .

كارىزنى خالىغان جايدا چاپۋەر سە سۇ چىقمايدۇ . بۇنىڭ سەۋەبىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق . يەر ئاستى سۇلىرىنىڭمۇ ئۆز يولى بو- لىدۇ . يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئەنە شۇ يولىنى توغرا مۆلچەرلىگەندىلا ، ئاندىن يەر ئاستى سۈيىنى يەر ئۈستىگە باشلاپ چىققىلى بولىدۇ . مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسلىنىپ كۆلەنگان تۇرپان رايونىدىكى كارىزلار بىر - بىرىگە يېقىن ، ھەتتا بەزى كارىزلار بىر - بىرىنى كېسىشكەن ھالدا كۆلەنگان . بۇ خىل ئەھۋال كارىز سۇلىرىنىڭ ئېقىم تۇراقلىقىغا تەسىر يەتكۈزگەن . يەر ئاستى سۇلىرى يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىرىلىدىغان چاغدا يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ تەبىئىي ھەرىكەت ھالىتى بۇزۇلىدۇ . ئېقىپ چىقىۋاتقان سۇ مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، ئەتراپتىكى سۇلۇق قاتلام ئىچىدىكى يەر ئاستى سۇلىرى سۇ ئېقىپ چىقىۋاتقان سۇ يولىغا ئېقىپ كىرىدۇ - دە ، بىر ئورۇنغا يانداش كۆلەنگان كارىزلارنىڭ بەزىلىرى شۇ سەۋەبلىك قۇرۇپ كېتىدۇ . تەجرىبىدىن ئۆتكەن بۇ مەسىلىنى ھەل قى- لمىشتا ، تارىختا بەزى چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئۆزىگە قاراشلىق كارىزلارنى چوڭقۇرلىتىپ چىقىپ ، كىچىك يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىگە سۇ يېتىشمەسلىكتەك ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان . بۇ خىل ئەھۋال كارىزلارنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ، شۇنداقلا كارىزنىڭ كۆپلەپ چىقىلىشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان .

يىغىنچاقلىغاندا ، تۇرپان رايونىدا تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن خەلق تەبىئەتنى تونۇپ ۋە ئۇنى بويىۋىندۇرۇش كۈرىشى جەريانىدا كارىزنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى جەريانىدىكى ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا كارىز قۇرۇلۇشىنى تەدرىجىي تاكامۇللاشتۇرۇپ بارغان .

3. كارىزنىڭ قاچان ، قايسى ئورۇندا دەسلەپتە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى ھەر خىل كۆز قاراشلار

ئىلىم ساھەسىدىكى بىرەر توغرا ھۆكۈم ھەر دائىم كۆپ قېتىملىق تەجرىبە ، بەس - مۇنازىرە ، تالاش - تارتىش ۋە مۇلاھىزىلەر ئارقىلىقلا مەيدانغا كېلىدۇ . بۇ ، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان بىردىنبىر ، ئەڭ توغرا ۋاستىدۇر . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، ئېلىمىز ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ۋە چەت ئەللەردىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ كارىزنىڭ قاچان ، قايسى ئورۇندا دەسلەپتە پەيدا بولۇپ ، كېيىنچە باشقا جايلارغا تارقالغانلىقى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان ھەر خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلىرىغا نىسبەتەن تېڭىرقاپ قېلىشقا ياكى تەسادىپىيلىق ھېس قىلىشقا بولمايدۇ . تۆۋەندە ، بۇ ھەقتىكى ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ۋە ھەمدە ئۆزۈمنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراش - مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، مۇشۇ ھەقتە ئىزدىنىۋاتقانلار بىلەن ھەمدە باشقا كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن .

شىنجاڭدىكى كارىزلارنىڭ ، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدىكى كارىزلار - نىڭ ، قايسى تارىخىي باسقۇچتا ، قانداق كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن كۆز قاراش يوق . يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى بەزى ئالىملار كارىز ھەققىدە بىر - بىرىگە زىت بولغان ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى . شۇڭلاشقا ، كارىز مەسىلىسى يەنىلا ھازىرقى تەتقىقاتنىڭ كەسكىن مۇنازىرە تېمىسى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ . بۇ ھەقتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە :

يولداش ياڭ زىشۇن ئۆزىنىڭ « بەر شارى » ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىلى 1 - سانىغا بېسىلغان « شىنجاڭ كارىزى » دېگەن ماقالىسىدە « كارىز ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . تارىخچىلارنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسلانغاندا ، . . . خەن ۋۇدى زامانىدا كارىز شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناھىيىسىدىن شىنجاڭغا تارالغان . . . » دەپ يازىدۇ .

توم (2) دا : « كارىز يالغۇز تۇرپاندىلا بار » دەپ يازىدۇ . لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ « شىنجاڭ مەنزىرىسى » نىڭ « ئېرىق - ئۆستەڭ خاتىرىلىرى » دېگەن قىسمىدا يۇقىرىقى كۆز قارىشىدىن تولۇقراق قىلىپ ، قۇمۇل ، پىچان قاتارلىق جايلاردىمۇ كارىزلار بار ، تۇرپاندا 28 ئورۇندا ، پىچاندا 45 ئورۇندا كارىز بارلىقى مەلۇم دەپ خاتىرە قالدۇرغان .

ۋاڭ گوۋى ، مىڭ كاك قاتارلىقلار : « خەن دەۋرىدە قۇدۇق ئۆستەڭلەر دۇڭخۇاڭنىڭ شىمالىدىن پىچان ، تۇرپان ئويمانلىقىغا تارقالغان » دەپ قاراپ ، تۇرپان كارىزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى خەن دەۋرىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشقان .

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن بولۇپ شىنجاڭدا ، ئاساسەن تارم ئويمانلىقى ئەتراپلىرىدا ئۈچ قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان مەرھۇم خۇاڭ ۋېنپېي ئەپەندىم (خۇاڭ ۋېنپېي جۇڭگونىڭ تونۇلغان ئارخېئولوگى) 1957 - يىلى يازغان « تارم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىلىرى » دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا كارىزنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئارخېئولوگىيە جەھەتتىن ئىسپاتلاپ « كارىز خەن زۇلاردىن تارقالغان » دەپ يازىدۇ .

1973 - يىلى شەنشى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى جىنڭ بەگلىكى (郑国) ئۆستەڭلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقارغان خۇلاسەسىدە « گەنسۇ ، دۇڭخۇاڭ ۋە شىنجاڭدىكى كارىزلار ئوخشىشىپ كېتىدۇ . بۇ كارىزلار خەن سۇلالىسىدىكى گۈەنجۇڭ (关中) ئېرىق ئۆستەڭلىرىدۇر . . . كارىز شىنجاڭغا پارىستىن كەلدى دېگەنلىك پۈتۈنلەي بىمەنىلىكتۇر » دەيدۇ .

چۈەنچىڭنىڭ (全庆) - « قائىدە - نىزاملار مۇقەددىمىسى » - (经入章程) دېگەن كىتابىنىڭ 2 - قىسمىدا تۇرپان كارىزى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ « ئۇنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى باشقىچە بولۇپ ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا بولۇپ باققان ئەمەس » دەپ ئېيتىلغان . بۇ باياندىن بىز شىنجاڭ كارىزىنىڭ (جۈملىدىن تۇرپان كارىزىنىڭ) ئىچا

كىمىرى ئۆلكىلەردە تارىختا قېزىلغان ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىلەن ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز. «شىنجاڭ ئېرىق ۋە ئۆستەڭ» (۱۹۹۰) يىلى ۱۹۱۷ - يىلى 30 - ئاۋغۇستتا : «كارىز بىلەن يەر سۇغۇرۇشنى ئالىدىغان بولساق ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىمۇ يوق ، پەقەت تۇرپان ، پىچاندىن ئىبارەت ئىككى ناھىيىدىلا بار» دېگەن سۆزى مۇنا. سۈۋەتلىك ماتېرىياللاردا ئۇچرايدۇ .

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىلى 2 - سانىغا (خەنزۇچە) شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى نازارىتىدىكى يولداش ۋاڭ خېتنىڭ نىڭ «شىنجاڭ كارىزى» ماۋزۇلۇق ماقالىسى بېسىلغان . يولداش ۋاڭ خې تىڭ بۇ ماقالىسىدە شىنجاڭ كارىزىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئىچى كىمىرى ئۆلكىلەردىكى قەدىمكى ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىلەن باغلىنىشى بار ، دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدۇ .

يەنە بىر ئېيتىلىشلاردا ، كارىزنى شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان لىن زېشۈي ئىجاد قىلغان دېيىلىدۇ . تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، لىن زېشۈي تۇرپاندا قونۇپ ئۆتۈش ئۈچۈنلا 2 - 3 كۈن تۇرغانلىقى مەلۇم .

كارىز مەسىلىسى توغرىسىدا چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى قويۇپ ئۆتكەندى .

كارىز ھەققىدە كۆپرەك ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان ۋە بۇ ھەقتە ماقالىلەر ئېلان قىلىپ كەلگەن ياپونىيىلىك داۋچى چاڭ 1950 - 1960 - يىللاردىكى كارىزغا دائىر ماقالىلىرىدە كارىز پەرغانىدىن تارقالغان دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن . ئۇنىڭ بۇ كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىشتىكى ئاساسى - قوقان شىنجاڭغا يېقىن ، قاتناش ، سودا ئىشلىرى قولايلىق ، بېرىش - كېلىش كۆپ ، مۇناسىۋەت قويۇق بولغاچقا كارىز پەرغانىدىن شىنجاڭغا تارقالغان ، دېگەن نۇقتىئىنەزەردۇر .

1981 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكولتېتىدا لېكسىيە ئوقۇغان ياپونىيىلىك شاۋچۈيۈن كارىز مەسىلىسىدە توختىلىپ ،

كارىز ئىچكى ئۆلكىلەردىن تارقالغان ئەمەس ، بەلكى ئىراندىن تارقالغان دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەندى .
يەنە بىر قىسىم چەت ئەللىك ئالىملار كارىز دېگەن ئىسمىنىڭ پا-
رىس تىلى ئىكەنلىكىگە ئاساسلىنىپ ، شىنجاڭدىكى كارىزلار پارىستىن
كەلگەن دەپ قارىشىدۇ .

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن جۇڭگو ۋە چەت ئەلدىكى تەتقىقاتچىلار-
نىڭ ھەر خىل چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشقان
كارىز مەسىلىسى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى يىغىنچاقلىغاندا ، ئاسا-
سەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ :

1 . كارىزنىڭ كېلىش مەنبەسىنى (تارقىلىشىنى) ئىچكىرى
ئۆلكىلەرنىڭ قەدىمكى ئېرىق - ئۆستەڭلىرىگە باغلىنىشلىقى بار ، دەپ
قاراش .

2 . شىنجاڭ بىلەن يەرغانىنىڭ يېقىنلىقىدىن تارىختا بۇ ئىككى
رايوندا خەلقلەرنىڭ قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىگە ئاساسلىنىپ ،
كارىز شىنجاڭغا يەرغانىدىن تارقالغان دەپ قاراش .

3 . « كارىز » دېگەن ئىسمىنىڭ پارىس تىلى ئىكەنلىكىگە ئاساس-
لىنىپ كارىزنى پارىستىن ياكى ئىران تەرەپتىن تارقالغان ، دەپ قاراش .
بۇ كۆز قاراشتىكىلەر كارىزنىڭ پارىس ياكى ئىران تەرەپتىن تارقالغانلىق-
قىنى غەرب بىلەن شەرقنى تارىخىي دەۋرلەردىن باغلاپ
كەلگەن « يىپەك يولى » غىمۇ ھەم باغلىشىدۇ .

يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنى يەڭگىللىك بىلەن ئىنكار قىلىش ئىلمىي
لىق ھېسابلانمايدۇ . بۇ كۆز قاراشلارنى ئۆزىمىزنىڭ دەلىل - ئىسپاتى
بىلەن ، مۇھاكىمە - مۇلاھىزىمىز بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ۋە شۇ
ئاساستا ئۆزىمىزنىڭ ھۆكىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ، شۇ ئارقىلىق
بۇ تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مەسىلىنى يەنىمۇ بىر قەدەر ئىلگىرىلەپ
يورۇتۇپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ .
تۇرپان رايونىدا بولسا مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىرلەر ئىلگىرىلا
تەبىئەت ھادىسىلىرى تۈپەيلىدىن بارا - بارا قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش

باشلانغاچقا، ئەجدادلىرىمىز تەبىئەت كەلتۈرۈۋاتقان دەھشەتلىك قۇرغاقچىلىققا قارشى كۈرەش داۋامىدا ئەقىل - ئىدراك، پەم - پاراستىنى ئىشقا سېلىپ، بۇندىن خېلى نۇرغۇن يىللار بۇرۇن كارىزنى قازغانىدى. شۇڭلاشقا، ئۆزگىچە يەر قىياپىتىگە، ئىقلىمغا ئىگە بولغان رايونلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ قاراشقا بولمايدۇ.

كارىز خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە پەيدا بولۇپ كېيىنچە باشقا جايلارغا تارقالغان، دېگۈچىلەرنىڭ يەنە مۇنداق ئاساسىمۇ بار:

بۇ كۆز قاراشتىكىلەر كارىز قۇرۇلۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان بەزى سايمانلارنىڭ ئىسىم - ئاتالغۇلىرى، كارىز قۇرۇلمىسىدىكى بەزى ئاتالغۇلار قاتارلىقلارنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىغا ئاساسلىنىپ يۇقىرىقى كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەسىلەن: تۇپا قېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب جوتۇ - (鞞头) - (تېۋەر)، جا - (架) - (قۇدۇق تېمىنىڭ گۆمۈرۈلۈپ چۈشمەسلىكى ئۈچۈن قويۇلغان تاختاي تىپىك)، ئۈزۈنلۈك ئۆلچەشتە قوللىنىلغان سان بىرلىكى - خو - (活) - (بىر خوتەن 6 مېتىرغا تەڭ)، يەر ئاستى ئىشىنى « شۇيخۇ » - (水活)، يەر ئۈستى ئىشىنى (يەنى قۇدۇق ئۈستى ئىشىنى) « خەنخو » - (旱活) دەپ ئاتاشلارغا ئاساسلىنىپ، كارىزنى خەنزۇلار دەسلەپتە ئىجاد قىلغان، دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە، ھازىرمۇ تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ رايونىدا كارىز ئاتالغۇلىرى يەنە شۇ تەقلىدە ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆمۈر قۇدۇقلىرىنىڭ قاتلاملىرى ۋە كۆمۈر چېپىشتىكى ئەمگەك پائالىيىتىدە ئادەتتە قوللىنىلىدىغان بەزى ئاتالغۇ ۋە گەپ سۆزلەرمۇ خەنزۇچە ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ، رىئاللىقتىكى كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان پاكىتتۇر.

تۇرپان رايونىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يەر قىياپىتى، ئىقلىم شارائىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ھېسابقا ئېلىپ، كارىزنى تۇرپان رايونىدىكى مېھنەت كەش ئاددىي خەلقنىڭ تارىخىي جەريانىدا ئۆز رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

كارىز ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تارىختا ياراتقان شانلىق مەدەنىيەت تىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ نامايەندىسىدۇر .

ئاخىرقى سۆز

كارىز ھەققىدىكى تۇنجى بايان ئاخىرلاشتى . كارىز - ئەجدادلىرىمىز ئەقىل - پاراستىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەشلىرىمىزنىڭ جەۋھىرى نامەيەندىلىرىنىڭ بىرىدۇر . بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ . كارىز دۇنيادا خېلى كۆپ رايونلاردا ئومۇملاشقان . كارىزنىڭ دەسلەپكى پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تېپىش - زور بىر تەتقىقات تېمىسىدۇر . بۇ ھەقتە بۇندىن كېيىن كۆپلىگەن چوڭقۇر مۇلاھىزىلىك ، دەلىل - ئىسپاتلىق ئىلمىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگۈسى .

ئازادلىقتىن كېيىن ، پىچان ناھىيىسىنىڭ ياڭخې رايونى ئەتراپىدا سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغاندا توسما (تۇغان) ئاستىدىن يەر ئاستىغا بىر - بىرىدىن چوڭقۇر كۆمۈلۈپ قالغان بىرنەچچە قەدىمكى كارىز تېپىلغان . مېنىڭ بۇ يەردە ئىلگىرى سۈرگەن كۆز قارىشىمنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقى مانا شۇ كارىزلاردىن بىرەر پارچە ياغاچ پارچىسى ياكى باشقا جىسىملارنىڭ زامانىۋى ئۈسكۈنىلەر بىلەن ئېنىقلاپ چىقىلىشى ئارقىسىدا ئىسپاتلانغۇسى .

كارىز ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان يۇقىرىقى كۆز قارايشلىرىمدا سەۋەب يەمىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ئەتراپلىق ، چوڭقۇر ئىزدىنىشىمنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ، نۇقتىلارنىڭ كۆرۈلۈشى تەبىئىي ھالدىر . ئۇستازلارنىڭ ، يولداشلارنىڭ بۇ ھەقتە تەنقىدىي پىكىر - تۈزۈتىشلەرنى بېرىشىنى سەمىمىيلىك بىلەن ئۈمىد قىلىمەن .

پايدىلانغان كىتابلار

1. « شىنجاڭ جۇغراپىيىسى » ئۇيغۇرچە ، 1982 - يىل ، 1 - سان .
2. ھەلىمە ئابدۇرىشىت : « يەر ئاستى سۇلىرى ھەققىدە ئاساسىي بىلىم ۋە شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى سۇلىرى » ، « پەننى ئومۇملاشتۇرۇش

- نەشرىياتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ، قازاق شۆبىسى » 1983 - يىل ، نەشرى .
- 3 . ئىبراھىم مۇتسى : « يىپەك يولىدىكى قەدىمكى خەلقلەر ۋە تىللار » ، « شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى » 1981 - يىل ، 1 - سان .
- 4 . ئابدۇقادىر يۈنۈس : « كارىز ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى ، ئىجتىمائىي پەن قىسمى » 1983 - يىل ، 3 - سان .
- 5 . ۋاڭ خېتىڭ : « شىنجاڭ كارىزى » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » خەنزۇچە ، 1983 - يىل 2 - سان .
- 6 . « تۈرك ئومۇمىي تارىخى » نۇر كچە ، ئىستانبۇل ، 1983 - يىل نەشرى ، 1 - توم .
- 7 . تۇرغۇن ئالماس : « ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى ، ئىجتىمائىي پەن قىسمى » 1982 - يىل ، 2 - سان .
- 8 . سىماچىيەن . بەن گۇ : « تارىخنامە . پەرغانە تەزكىرىسى » ، « خەننامە . ۋېي چىڭ ، خۇجۇيىڭ تەزكىرىسى » ، « شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسى 24 تارىخ ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىش تەھرىرلەش گۇرۇپپىسى » تەرجىمە قىلغان « پىكىر ئېلىش نۇسخىسى » 1983 - يىل يانۋار .
- 9 . « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » 1 - توم . خەنزۇچە 1980 - يىل « شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى » نەشرى .
- 10 . ۋاڭ بىڭخۇا : « شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىقى » ، « شىنجاڭ گېزىتى » 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ، 5 - بەت .
- 11 . م . گوركى : « ئەدەبىيات ھەققىدە » ئۇيغۇرچە ، 1 - توم .
- 12 . ك . ماركس - « سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە رەددىيە » 1958 - يىل نەشرى .
- 13 . « ماركس . ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلەر » 1 - توم . خەنزۇچە نەشرى .
- 14 . « خەن سۇلالىسى تارىخى ، غەربىي رايون تەزكىرىسى 2 - قىسمى » 96 -

مىنىڭ ئىسمىمۇ ئۇنىڭ ئىسمىمۇ ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى. ۱۹۵۰ - يىلى ئىشلىتىشقا باشلىدى.

توققۇزىنچى باب

ئىدىقۇت تىبابەتچىلىكى

ئۇيغۇر مىللىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەمگەكچان ، ئىجاتچان قەدىمكى بىر مىللەت بولۇپ ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى جەريانىدا ، كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە تۈرلۈك - تۈمەن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ ، باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ۋە تىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بەرپا قىلىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ، تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىن تارقالغان رېتسېپلار ئەنە شۇ ئەمگەكچان ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتكە قارشى ، ھەر خىل كېسەللىكلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى داۋامىدا ، تەبىئەتنى تونۇش ۋە كېسەللىكلەرنى بىلىشتىن ئىبارەت ئۇزۇن يىللىق بىلىشىنىڭ ئۈزۈلمەي تەكرارلىنىشى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن . يۈزەلىك تىمىن چوڭقۇرلاشقان ، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ راۋاجلانغان ، تەجرىبىلەر يىغىندىسىدىن نەزەرىيە سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ بىر نامايەندىسىدۇر .

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى بولۇپمۇ ، « قۇجۇ رېتسېپلىرى » نى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان تۈركىيىلىك دوكتور ئا . سۈھە - يىل ئۈنۈمەر « ئۇيغۇرلاردا تىبابەت » ماۋزۇلۇق ئەسىرىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئومۇملاشتۇرۇپ ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : « تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك شەرتلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىبابىتى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قوشنا ئەللەرنىڭ تىبابەتچىلىكىدىن تەسىر ئالغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا قوشنا ئەللەرنىڭ تىبابىتى مەدەنىيىتىگە زور

تەسىر كۆرسەتكەن ، مەيلى ۋاقىت ، مەيلى مۇساپە جەھەتتىن ئېيتقاندا ، غەربتە ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا قوللانغان تەدبىر ۋە دورا - دەرەمەكلەردە مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ ، لېكىن ھەممىنىڭ بىر مەنبەدىن ، يەنى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىن شاخلاپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن . ①

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگىدۇر . سوۋېت ئىتتىپاقى فىزىئولوگى ئىۋان پېتروۋىچ پاۋلوۋ : « ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىلا مېدىتسىنالق پائالىيەت باشلانغان . مېدىتسىنا تارىخىنى ئىنسانىيەت يازما خاتىرىلەر يېزىشقا باشلىغان ۋاقىتتىن ھېسابلاش خاتا تونۇشتۇر » ② دەپ يازىدۇ . دېمەككى ، قۇجۇ دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك خەلقنىڭ ، شۇنىڭدەك خەلق ئارىسىدا نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بېرى ئىز بېسىپ يېتىپ شىپ چىققان ئەمچى ، ئوتاجى ، تېۋىپلارنىڭ ، قام ۋە باخشىلارنىڭ ③ نەچچە ئۆمۈر تەجرىبىلىرى ، دورىگەرچىلىك ئىختىراتلىرىنىڭ توپلىنىپ ، رەتلىنىپ ئىلىم دەرىجىسىگە ، يەنى نەزەرىيە سىستېمىسىغا سېلىنىشى بىلەن تاكامۇللاشقان بىر ئىلىمدۇر .

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن تىبابەتچىلىك ئىلمى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا تەدرىجىي ھالدا ھىندى تىبابىتى ، جۇڭگىي تىبابىتى ، شىزاڭ تىبابىتى ۋە 10 - ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كىرگەن ئەرەب - ئىسلام تىبابىتىدىن (10 - 11 - ئەسىرلەردە قۇجۇدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلارمۇ پەيدا بولغانىدى) ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر تىبابەتلىرىدىن مەلۇم تەسىرلەرنى ئىجادىي قوبۇل قىلغان ھالدا بېيىغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە قۇجۇ تىبابەتچىلىكى يىپەك يولىنى بويلاپ باشقا ئەل خەلقلەرگىمۇ ، جۈملىدىن يۇقىرىدا نامى كۆرسىتىلگەن ئەللەر خەلقلەرنىڭ تىبابەتچىلىكىگىمۇ ئۆز تەسىرىنى ھەم يەتكۈزگەنىدى . بۇ مۇلاھىزىنى تۆۋەندىكى پاكىتلار ئاساسلايدۇ :

ئېلىمىزنىڭ جەنگو دەۋرىدىن بۇرۇنقى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە مەشھۇر جۇڭگىي تىۋىپلار تەرىپىدىن قايتا - قايتا تولۇقلاپ تۈزۈپ

چىقىلغان نادىر جۇڭگىيى تىبابەت ئەسىرى « خۇاڭدى نېيچىن سۇۋىن » كىتابىنىڭ « باشقىلارنىڭ شىپالىق نۇسخا ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەققىدە » دېگەن بابىدا غەربىي دىيار (شىنجاڭنى كۆزدە تۇتقان) نىڭ كېلىماتى ، تەبىئىي شارائىتلىرىنى تەپسىلىي سۆزلىگەندىن كېيىن « ... ئۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەردە كېسەللىك ئىچىدىن ئايرىدە بولىدۇ . داۋالاشتا زەھەرلىك دورىلار قوللىنىلىدۇ . شۇڭا زەھەرلىك دو- رىلار غەربىي دىياردىن كېلىدۇ » ④ دەپ بايان قىلىدۇ .

مىلادى 12 - ، 13 - ئەسىرلەردە ھىندىستاندا يېزىلغان « ھەرقايسى ئەللەر تەزكىرىسى » دېگەن كىتابتا : « ئەڭ بۇرۇنقى تىبابەتچىلىك ساھە- سىدە بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى غازىباي دېگەن كىشى بېدىيان ، سېرىق ھېلىلە ، بىنەپشە ، سانا ، يادا تېشى ، ئاشتۇزى ، گۆش قاتارلىق يەتتە خىل دورىنىڭ كىشىلەرنىڭ كېسەللىك ئازابىنى يوقىتالايدىغانلىقىنى بىلگەن » ⑤ دەپ يېزىلغان .

ياپونىيەدە نەشر قىلىنغان بىر كىتابتا مىلادى 753 - يىللىرى (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە) دېڭىزدىن ئۆتۈپ ياپون خەلقىگە دىن تارقىتىشنى نىيەت قىلغان يانگۇلۇق مەشھۇر راھىب جىەن جىڭ نەچچە قېتىم دې- گىزدىن يەلكەنلىك كېمە بىلەن ئۆتۈشكە ئۇرۇنۇپ مەغلۇپ بولۇپ ، كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغاندا ھەر تەرەپلىمە داۋالانسۇمۇ ساقايماي ، غەربىي دىياردىن كەلگەن بىر كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئۇيپراتسىيە قىلدۇرۇپ سا- قاغانلىقى سۆزلەنگەن ⑥ .

ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىختىن بۇيانلا ناھايىتى قويۇق بولۇپ كەلگەن . تۈركىيىلىك مېدىتسىنا تارىخى ئالىمى دوكتور ئا . سۈھەيىل ئۈنۈرمۇ ئۆزىنىڭ 1936 - يىلى يازغان ، « ئۇيغۇرلاردا تىبابەت » ناملىق ئەسىرىدە : « ھىندى ۋە جۇڭگىيى تىبابەتلىك رىنىڭ ئۇيغۇر تىبابىتىگە بولغان تەسىرلىرىگە كۆرە ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ مەزكۇر تىبابەتلەرگە بولغان تەسىرى خېلى زور . مىلادى 730 - يىلىدا ناتۇ ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئالىمى ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن تۇخارىستاندىن (كۇچادىن) جۇڭگوغا بارغاندا ، خەنزۇ ئالىملىرى ۋە تې-

ۋېپىلىرى زادىلا بىلمەيدىغان نۇرغۇن دورا - دەرەمەكلەرنى ۋە دورىگەرلىك سايمانلىرىنى ئۆزى بىلەن بىۋاسىتە ئېلىپ بارغان . بۇ ئۇيغۇر ئالىمى تىبا . بەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن يۈكسەك مەۋقەگە ئىگە بولغان . خەنزۇ تارىخچىلىرى تۇخارستان ياغۇسى (ھۆكۈمدارى) تەرىپىدىن مىلادى 759 - يىلى جۇڭگو ئىمپېراتورىغا ئەۋەتىلگەن سوۋغاتلار ئىچىدە ئىككى يۈز خىل دورا ۋە نۇرغۇنلىغان خوش پۇراقلىق شەيئىلەر بارلىقىنى قەيت قىلىدۇ « دەپ يازىدۇ ⑦ .

سۈي سۇلالىسى (مىلادى 518 — 618 - يىللار) ۋە تاڭ سۇلالىسى (619 — 907 - يىللار) دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي دىيار - نىڭ ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولغان ، مۇشۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېۋىپلار غەربىي دىيار (شىنجاڭ) تېۋىپلىرىنىڭ بەزى نەمۇنىلىك تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ « غەربىي دىيار تېۋىپلىرىنىڭ رېتسېپلىرى 23 جىلد » (三卷西域诸仙所说药二十) ، « غەربىي دىيار ئاناقلق تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مۇھىم رېتسېپلىرى توپلىمى » (西域名医所集要方四卷) . قاتارلىق كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلگەندى . ھەم شۇنىڭدەك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 659 - يىلى)

جاكارلانغان « يېڭىدىن تۈزۈلگەن بېنساۋ » (دورا قامۇسى) كىتابىدا تونۇشتۇرۇلغان 850 خىل جۇڭگىي دورىسى ئىچىدە 144 خىلى شىنجاڭدىن چىقىدىغان دورىلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم . يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە « مىلادى 8 - ئەسىردە شىنجاڭدىن شىزاڭغا تەكلىپ بىلەن بارغان چەرچەنلىك ئۇيغۇر تېۋىپى جان باشلاق لاسادا بىرقانچە يىل ياشاپ ، ئۇ يەردە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىن تەلىم بەرگەندىن تاشقىرى ، « تىرىك بەدەن ئۆلچەملىرى » ، « جەسەت رەسىم نۇسخىلىرى » دېگەن مەشھۇر ئىككى ئىلمىي ئەسەر يازغان . بۇ ئەسەرلەر شىزاڭنىڭ « تۆت توملۇق تىببىي قامۇسى » نامىدىكى مەشھۇر تىببىي كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن » ⑧ . دېمەك ، ئېلىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرى (شىزاڭمۇ بۇنىڭ ئىد

چىمدە) بىلەن شۇنىڭدەك قوشنا ئەللەر بىلەن غەربىي دىيار — شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئەينى زامانلاردىن تارتىپلا مەدەنىيەتنىڭ ھەر- قايسى ساھەلىرى بويىچە ، جۈملىدىن تىبابەتچىلىك ساھەسى بويىچىمۇ قويۇق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەندى .

قۇجۇ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆزىنىڭ يۇقىرى مەۋقەسى بىلەن باشقا خەلقلەر تىبابەتچىلىكىگە تەسىر كۆرسىتىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ باشقا ئەل خەلقلرىنىڭ تىبابەتچىلىك كۆز قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىشقانىدى . ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئىنساننى ۋە دۇنيادىكى ھەممە جانلىقلارنى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى دەپ تونۇشىدۇ . ئۇلار جانلىقلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقلىرىنى تەكىتلىشىدۇ . ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى مانا مۇشۇ تۈپ چۈشەنچە ئاساسىدا ھەم ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇش ، چۈشىنىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش كۈرەشلىرى جەريانىدىكى كۆزىتىشلىرى ، تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئالەم — سۇ ، ھاۋا ، ئوت ، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ئامىلنىڭ بىرىكىشىدىن تەشكىل تاپىدۇ ، دېگەن ئىپتىدائىي ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشنى تىكلەيدۇ ۋە ئۆزىنىڭ تىببىي نەزەرىيە ئاساسلىرى — تۆت ئامىل (ئاناسىر ئەرەبە) ، تۆت كەيپىيات ، تۆت خىل مىجەز ، تۆت خىل (قان ، بەلغەم ، سەپرا ، سەۋدا) نەزەرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ، ئادەملەردىكى كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى ئىزاھلاشتا ، كېسەلگە دىئاگنوز قويۇشتا داۋالاش ، دورا ، پەرھىز بۇيرۇشلاردا يىلنىڭ پەسىللىرى ، مۇھىتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى نەزەردە تۇتۇشنى ئالغا سۈرىدۇ . بۇنداق تۈپ نەزەرىيىنىڭ مەنبەسى نەدىن كەلگەن ؟

ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى مۇئەييەن ماددىي ئامىللار ئاساسىدا ئو- مۇلاشتۇرۇپ بىلىشى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا مەيدانغا كەلگەن . تارىخنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتىنىڭ سەۋىيىسىگە يارىشا ، ئىنسانىيەتنىڭ ھەر قايسى گۇرۇھلىرى دۇنيا ۋە ئۇ- نىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ئۇنداق ياكى مۇنداق چۈشەنچىلەرنى ھاسىل

قىلىشقان بولۇپ ، ئىنسانىيەتنىڭ بۇ خىلدىكى تەپەككۈر تەرەققىياتى ئىچىدە
 تىمىئىي ھاياتنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچلىرىغا ماسلاشقان ھالدا
 ھەر خىل بىلىش فورماتىسىيىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى . ئۇنىڭ ئىچىدە
 يۇقىرىقى نۇقتىدىن ئالغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ ئالەم -
 تۇپراق ، سۇ ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات (تۆت تادۇ) تىن
 تەركىب تاپقان ، دېگەن كۆز قارىشى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھايات شارائىتى
 ئىتلىرى ، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئىقلىمى ۋە بىلىش سەمەرىلىرى ئاساسىدا
 شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامانلاردا دۇنيانى
 بىلىش يولىدا ئوتتۇرىغا قويغان پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنىڭ ئالاھىدە بىر
 شەكىلىنى تەشكىل قىلغان . تۆت زات كۆز قارىشى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە
 ھەتتا يېقىنقى زامان ماتېرىيالىستىك تەبىئەت ئىلمى كۆز قاراشلىرىدا
 ئۆزىنىڭ ئىزىنى قالدۇرغان .
 قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى
 مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسى ۋە مۇھىم نامايەندىسى ھېسابلانغان ئۇيغۇر
 خەلقى دۇنيانى ئىزاھلاشنىڭ تۆت زات كۆز قارىشىنى ئۆز ھاياتىنىڭ ھەممە
 تەرەپلىرىدە ئىزچىل ئىپادىلەپ كەلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ تۆت زات كۆز
 قارىشى - دۇنيا ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدىكى
 تەپەككۈرنىڭ ، بىلىشنىڭ ، ئىزاھلىرىنىڭ يادروسى ھەم بولغانىدى .
 ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۆت زات
 كۆز قارىشى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بېرى ئىزچىل ساقلانغان ، ئۇ
 شامان ، زارا ئاستىرىزم ، بۇددا ، مانى ۋە ئىسلام دىنى دەۋرلىرىنى بېشىدىن
 ئۆتكۈزۈپ ، تىبابەتچىلىكنى نۇقتا قىلغان تەبىئەت ئىلمى بىلەن تاكى
 يېقىنقى زامانلارغىچە ساقلانغان . ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ئىچىدىن چىققان
 قان ئۇلۇغ ئالىملار ئەبۇ نەسر فارابى (870 - 950) ، ئىبنى سىنا (980 -
 1037) دىن كۆپ ئىلگىرىلا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ تىبابەتچىلىك كىتابلىرى
 ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « قۇجۇرتىسىپىلىرى » دە ئىپادىلەنگەن
 ئىدى .
 تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە (7 - ئەسىر) ياشىغان

مەشھۇر تېۋىپ سۇڭ سىماۋ ئۆزىنىڭ « بىباھا غەيرىي دورا نۇسخىلىرى » (方异金千) ناملىق كىتابىدا غەربىي دىيار تىبابەتچىلىكىنىڭ « ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراق » تىن ئىبارەت تۆت زات كۆز قارىشىغا ئاساسلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق يازغان .

سۈي ، تاڭ دەۋرىگە ئائىت « غەربىي دىيار ھۆكۈملىرىنىڭ دورا نۇسخىلىرى » ، سۇڭ سىماۋ يازغان « بىباھا غەيرىي دورا نۇسخىلىرى » سۇڭ سىماۋ بىلەن ۋاڭ جۇ بىرلىشىپ يازغان « تاشقى كېسەلگە ئائىت يۆجۈن دورا نۇسخىلىرى » ، سۇسىماۋ يازغان « ئىدىقۇت ئۆمۈر بەخش شەرىپىتى » ، چىڭ چەن يازغان « ئوغۇز دورا گىياھلىرى » قاتارلىق كىتابلار بىلەن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر دورا شۇناس لى سىجىڭ يازغان « دورا گىياھلار تەپسىلاتى » ناملىق كىتابتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ غەربىي رايوندىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگۈزۈلگەن نەچچە يۈز خام دورا ماتېرىياللىرى بىلەن پىششىقلاپ ھازىرلانغان مەيزاپ ، ئامىلە ، بەلىلە ۋە ھېلىلە مۇرابباسى ، قىزىلگۈل ئەتىرى قاتارلىقلارنىڭ تىزىملىكى كۆرسىتىلگەن . بۇ دورىلارنىڭ ھەممىسى تۆت زات ۋە تۆت خۇسۇسىيەت (مىجەز) كۆز قارىشىغا ئاساسەن تەبىئەت دۇنياسىدىن تاللاپ دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەندى .

فارابى ئۆزىنىڭ « پەنلەرنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى » (ئەھسالىل ئولۇم) ناملىق زور ھەجىملىك كىتابىدا تۆت زات توغرىسىدا توختىلىپ : « بىز ئۇلارنى تۈرگە ئايرىپ بايان قىلساق تۆتلىك شېئىردىن بولۇپ چىقىدۇ . ئۇلار : ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراقتىن ئىبارەت . . . ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىمۇ تۆت خىل بولۇپ ، ئاتاپ ئېيتقاندا ئىسسىق ، سوغۇق ، ھۆل ۋە قۇرغاقتىن ئىبارەت » دەيدۇ .

ئىبن سىنا ئۆزىنىڭ « ئەلقانۇن فىت تىبب » ناملىق كىتابىدا « تەبىئىي ئۇنسۇرلار تۆت . ئۇلار تۆتتىن ئارتۇق ئەمەسلىكىگە تەبىئەت شۇناس ئالىملار ئىشەنسۇن . ئۇنسۇرلارنىڭ ئىككىسى يەڭگىل ، ئىككىسى ئېغىردۇر . يەڭگىلى ئوت ۋە ھاۋا بولۇپ ، ئېغىرى سۇ ۋە تۇپراقتۇر . يەر ئاددىي جىسىم بولۇپ ، ئۇنىڭ تەبىئىي ئورنى ھەممە

جىنىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىدۇر . . . يەرنىڭ تەبىئىيىتى قۇرۇق ۋە سوغۇق تۇر . . . ئۇ سۇ ۋە ھاۋاغا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ . . . سۇ سوغۇق ۋە ھۆلدۈر . . . ئۇنىڭ تەبىئىيىتى . . . ئىسسىق ۋە ھۆل ، ئوت . . . موتىدىل يەڭگىلدۈر . . . ئۇنىڭ تەبىئىتى ئىسسىق ۋە قۇرۇق » دەپ ئىزاھلىغان .

دېمەك ، قەدىمكى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر پەيلاسوپ ، ھېكىم - تېبۇپلار ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرلارنىڭ ، ھېكىملەرنىڭ كۆز قاراش - تەلەپ - مائىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئاساس - ھۆل قىلىشقاندى .

« قۇجۇ رېتسىپلىرى » توغرىسىدا مۇھاكىمە كېتىۋاتقان بۇ بايان تەرتىپىدە يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، باشقا ئەل خەلقى بىلەن تىبابەتچىلىكىدىن بەزى نەمۇنىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىپ ۋە شۇنداقلا باشقىلارنىڭ تىبابەتچىلىكىگە خېلى دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ، سىياسىي ، دىن ۋە جۇغراپىيەلىك ئايرىملىقلارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولغان ھالدىكى بىر تارىخىي ئىزچىللىقمۇ ساقلانغانىدى . بۇنداق تارىخىي ئىزچىللىق ۋە ئوخشاشلىقنىڭ نامايەندىسى مەيلى « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا بولسۇن ، ياكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك ساھەسىدە بولسۇن يەنىلا تۆت زات كۆز قارىشىنىڭ تىببىي ئىلمىدا نەزەرىيەۋى ئاساس قىلىنغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن ، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ 10 - ، 12 - ئەسىرلەر داۋامىدىكى ئىلم - پەن ، مەدەنىيەت ، سىياسىي - ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەردە راسا روناق تاپقان مەزگىللىرىدە ياشىغان ۋە يېتىشىپ چىققان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ، شائىر ، ئاتاقلىق ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » تىن ئىبارەت يىگانە ئەسىرىدە قانۇن - تۈزۈم ، دۆلەت قۇرۇلۇشى ، جەڭ سەنئىتى ھەققىدە ، سىياسىي ، پەلسەپە ، ئاسترونومىيە توغرىسىدا ، گېئومېتىرىيە ، كالىندارچىلىق جەھەتلەردە ، مائال - رىپ ، ئەدەب - ئەخلاق ۋە ئىتتىپاقىيە ساھەلىرى بويىچە ، قىسقىسى شۇ دەۋردە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپ - لىرىنى بەدىئىي يول بىلەن مۇجەسسەملەشتۈرۈپ كۆرسىتىش بىلەن بىرگە

يەنە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسلىرىنىمۇ ئىلمىي يوللار بىلەن شەرھىلەيدۇ. بۇ شەرھىلەر تۆۋەندىكى مىسىرالاردا ئىپادىلەندۈرۈلگەن:

6006 يانا بىر چۈش ئۇ پەسىللەرچە بولۇر،

تەبىئەتتە خىلت ⑩ ئارتسا ئۇڭغا بارۇر ⑩.

6007 باھار پەسلى بولۇپ كىچىك بولسا ئەر،

قىزىل بولسا ھەممە، قوڭۇر بولسا يەر،

6008 شۇ مەلۇمكى ئۇنىڭ قېنىدۇر ئوشۇق،

دېگىلىكىم ئۇنىڭكى قېنىن ئالغۇلۇق.

6009 بولۇپ پەسلى ياز، چۈش كۆرۈچى يىگىت،

سىرىق، زەپىران، ئال چۈشۈسە ئۈگىت،

6010 ئى ھېكىم، ئېشىپتۇر ئۇنىڭ سەپراسى،

بېرىش سۈرگە، تەرەنجىۋىل — دوراسى.

6011 پەسىل كۈز بولۇپ، ئورتا ياش بولسا ئەر،

ئۇ كۆرسە قۇدۇق، تاغ، قارا نەرسىلەر،

6012 ئۇنىڭدا ئوشۇق سەۋدا، بىلگىن قاياش،

داۋالاپ مىڭەسىن ئېرىت، ئى ئاداش.

6013 قىش ئولسا يانا چۈش كۆرۈچى قېرى،

ئاقار سۇ چۈشسە يامغۇر ، قار ، تولى .

6014 ئۇنىڭ بەلغەمى كۆرە كۈچەيگەن بولۇر ،

ئىسسىقلىق ئىچۈرۈپ يېدۈرسە بولۇر .

داستاندا ، چۈش تەبىرى ۋاستىسى بىلەن ئىپادە قىلىنغان تىببىي ئىلىم ئەنە شۇ يۇقىرىقى مىسرالارغا يىغىنچاقلىنىدۇ . بۇ مىسرالاردا تۆت خىل ئادەمنىڭ ، يەنى كىچىك بالا ، يىگىتلىك قورامىدىكى ئادەم ، ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم ۋە ياشانغان ئادەملەرنىڭ چۈش كۆرۈشى تۆت پەسىلدە ئادەم بەدىنىدىكى خىلنلارنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن . بۇ ناھايىتى چوڭقۇر ئىلمىي داۋلى . يەنى ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىك ئىلمىي نۇقتىسىدا تۇرۇپ بېرىلگەن تەبىرىدۇر .

« قۇجۇ رېتسېپلىرى » بىلەن قاراخانىيلار تىبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسلىرىنىڭ بىر مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەم شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىكى بىر پۈتۈن تارىخىي ئىزچىللىقنى يەنىمۇ ئىنچىكە ئانالىز قىلىش ئۈچۈن « قۇتادغۇبىلىك » داستاندا چۈشكە تەبىر بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەنگەن تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى بىلەن تەپسىلىي سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ :

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە « كېسەل بولۇشنىڭ بىرىنچى سەۋەبى : خىلنلارنىڭ بۇزۇلۇشىدىن بولىدۇ . يەنى سەپرا ، سەۋدا ، قان ، بەلغەمگە ئوخشاش خىلنلار بۇزۇلۇپ ئۆزگەرسە كېسەللىك پەيدا بولىدۇ » ، « روھ خىلنلارنىڭ ھورىدىن پەيدا بولىدىغان جىسىم ، بەدەن ھاياتىنىڭ ساقلىنىشى كۆپ دەرىجىدە روھقا باغلىق ، ئۇ ئومۇمىي بەدەننى تەربىيىلەپ تۇرىدۇ » ، « ئىنسان قان ، سەپرا ، بەلغەم ، سەۋدا قاتارلىق تۆت خىلنىڭ بىرىكىشىدىن ھايات ياشايدۇ » ① دەپ قارايدۇ . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا بايان قىلىنغان تىبابەتچىلىك ئىلمى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي

تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى ئوخشاش . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە : « سەپرا قۇرۇق ئىسسىق دېگەنلىك بولۇپ ، ئۆتتە بولىدۇ . قان ھۆل ئىسسىققا كىرىدۇ ، ئۇ يۈرەك بىلەن جىگەردە بولىدۇ . سەۋدا قۇرۇق سوغۇققا كىرىدۇ . ئۇ تالدا تۇرىدۇ . بەلغەم ئۆپكىدە تۇرىدۇ » ، « ھاۋانىڭ ئەسلى مىزاجى ھۆل ئىسسىق بولۇپ ، ئىككى خىل ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . بىرى تەبىئىي ئۆزگىرىش ، بۇ ئۆزگىرىش تۆت پەسىلدە بولىدۇ ، باھاردا ھاۋانىڭ مىزاجى ھۆل ئىسسىق بولۇپ ، قاندىن بولىدىغان كېسەللىكلەر كۆپ بولىدۇ ، بۇنى داۋالاشتا قان ئېلىنىدۇ ؛ قۇرۇق سوغۇق نەرسىلەر ئىستېمال قىلىنىدۇ . يازدا ھاۋانىڭ مىزاجى قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ ، قۇرۇق ئىسسىقتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ ، بۇنى داۋالاشتا سۈرگە بېرىلىدۇ . قەي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئىسسىق چىقىرىۋېتىلىدۇ ؛ ھۆل سوغۇق نەرسىلەر ئىستېمال قىلىنىدۇ ، كۈزدە ھاۋانىڭ مىزاجى قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ، قۇرۇق سوغۇقتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا سەۋدا سۈرگىسى بېرىلىدۇ . ھۆل ئىسسىق نەرسىلەر كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ . قىشتا ھاۋانىڭ مىزاجى ھۆل سوغۇق بولۇپ ، زۇكام ، يۆتەل ، نەپەس قىسىلىش ، بەل ئاغرىشقا ئوخشاش كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا قۇرۇق ئىسسىق نەرسىلەر ئىستېمال قىلىنىدۇ » . بۇ نەزەرىيەلەر — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىدىن ئىبارەت . ئەمدى ، بۇندىن ئاز كەم 1000 يىل بۇرۇن يېزىلغان « قۇتادغۇبىلىك » تە شەرھەلەنگەن تىبابەتچىلىك ئىلمىنى كۆرەيلى :

يۈسۈپ خاس ھاجىب چۈشكە تەبىر بېرىش ئۇسۇلى بىلەن بايان قىلغان تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسىدە ، ئەگەر پەسىل باھار بولۇپ ، چۈش كۆرگۈچى (بۇ يەردە « چۈش كۆرگۈچى » دېگەن سۆزنى ، « كېسەل بولغۇچى » دەپ چۈشىنىش كېرەك) كىچىك بالا بولسا ، ئۇ چۈشىدە قوڭۇر ھەم قىزىل نەرسىلەرنى كۆپرەك كۆرگەن بولسا ، ئۇنىڭ قېنىنىڭ ئوشۇقلۇقىنى ئېيتقان ھەم ئۇنى قان ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن داۋالاشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتقان . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە ،

كىچىك بالىلارنىڭ ئەسلى مىزاجى ھۆل ئىسسىق ، شۇڭا تاماقلارنى قۇرۇق سوغۇق بولۇشى لازىم . باھاردا ھاۋانىڭ مىزاجى ھۆل ئىسسىق بولۇپ ، قاندىن بولىدىغان كېسەللىكلەر كۆپ بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا قان ئېلىنىدۇ ، دەپ ، كۆرسىتىلگەن .

يۈسۈپ خاس ھاجىب : ئەگەر ياز پەسلى بولۇپ ، چۈش كۆرگۈچى يېڭىلىك قورامىدىكى ئادەم بولسا ۋە ئۇ چۈشىدە سېرىق ، زەپىران ، قىزىل قاتارلىق رەڭدىكى نەرسىلەرنى كۆرسە ، ئۇنىڭ سەپراسىنىڭ ئاشقانلىقىنى ، ئۇنىڭغا سۈرگە ۋە زەنجىۋىل قاتارلىق دورىلارنى بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە : ياشلارنىڭ مىزاجى قۇرۇق ئىسسىق ، شۇڭا تاماقلارنى ھۆل سوغۇق بولۇشى كېرەك ؛ يازدا ھاۋانىڭ مىزاجى قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ ، قۇرۇق ئىسسىقتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا سۈرگە بېرىلىدۇ . قەي قىلدۇرۇش ئارقىلىق قۇرۇق ئىسسىق چىقىرىۋېتىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىلگەن .

يۈسۈپ خاس ھاجىب : پەسلى كۈز بولۇپ ، چۈش كۆرگۈچى ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم بولسا ۋە ئۇ چۈشىدە قۇدۇق ، تاغ ، قارا نەرسىلەرنى چۈشىگەن بولسا ، ئۇنىڭ سەۋداسى ئاشقانلىقىنى ، ئۇنىڭغا سەۋداسىنى نورماللاشتۇرۇش دورىسى بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە : ئوتتۇرا ياشلىق كىشىلەرنىڭ مىزاجى قۇرۇق سوغۇق ، شۇڭا تاماقلارنى ھۆل ئىسسىق بولۇشى لازىم ؛ كۈزدە ھاۋانىڭ مىزاجى قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ، قۇرۇق سوغۇقتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا سەۋداسى بېرىلىدۇ ؛ ھۆل ئىسسىق نەرسىلەر كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ ، دەپ كۆرسىتىلگەن .

يۈسۈپ خاس ھاجىب : پەسلى قىش بولۇپ ، چۈش كۆرگۈچى ياشانغان ئادەم بولسا ۋە ئۇ چۈشىدە ئېقىۋاتقان سۇ ، مۇز ، يامغۇر ، قار قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆرسە ، ئۇنىڭ بەلغىمى كۈچەيگەن بولىدۇ ، ئۇنىڭغا ئىسسىقلىق نەرسىلەرنى يېگۈزۈپ - ئىچكۈزۈپ ، داۋالاش لازىم ، دەيدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە : قىشتا ھاۋانىڭ مىزاجى

ھۆل سوغۇق بولۇپ زۇكام ، يۆتەل ، نەپەس قىسىلىش ، بەل ئاغرىقىغا ئوخشاش كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ . بۇنى داۋالاشتا قۇرۇق ئىسسىق نەرسىلەر ئىستېمال قىلىنىدۇ . قېرى كىشىلەرنىڭ مىزاجى مۇختەلىپ ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەسلى ئەزالىرى قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ، ئىچكى ئەزالىرى ھۆللۈك بىلەن تولغان ، شۇڭا قېرىلارنى تاشقى ئالامەتلىرىگە قاراپ داۋالاشقا توغرا كېلىدۇ . ئەگەر ئۇ كىشىنىڭ مىزاجى قۇرۇق سوغۇق بولسا ، ھۆل ئىسسىق نەرسىلەرنى ، ھۆل سوغۇق بولسا ، قۇرۇق ئىسسىق نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىشى لازىم . دەپ كۆرسىتىلگەن .

يۇقىرىقى سېلىشتۇرما ۋە مۇلاھىزە ئارقىلىق ئەينى تارىخىي دەۋردە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلاردىن ئىبارەت ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىببىي ئىلمىنىڭ بىر مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسىنىڭ بۇنىدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى تىببىي ئىلمىنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ئاساستا يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنى كۆردۈك . دېمەك ، خۇددى دوكتور ئا . سۈھەيىل ئۇنۋەر ئېيتقىنىدەك ، مەيلى ۋاقىت ، مەيلى مۇساپە جەھەتتىن بولسۇن ، كۆپلىگەن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تىبابەتچىلىكىدە — كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا قوللانغان تەدبىر ۋە دورا — دەرەمەكلىرىدە مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ (يەنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ) تىبابەتچىلىكى ئىلىمىدا بىر خىل ئوخشاشلىق ۋە تارىخىي ئىزچىللىقنىڭ ساقلانغانلىقىنى — ھەممىنىڭ بىر مەنبەدىن ، يەنى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىن شاخلاپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بولغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تۆت ماددا (تۆت زات) نى قانداق شەرھىلىگەن ؟ ۋە ئۇنى تىببىي ئىلىمغا قانداق تەتبىقلىغان ؟

تۆت ماددا تەلپىماتى ، مۇقەددەم ئاتا — بۇۋىلىرىمىزنىڭ ستىخىيەلىك ئاددىي پەلسەپىسى ئىدىيىسى ھەم ئۇيغۇر تىبابىتى نەزەرىيە ئاساسلىرىنىڭ بىرى . ئۇلار پۈتۈن ئالەمدىكى نەرسىلەرنىڭ تۇغۇلۇشى ،

ئۆسۈشى ، گۈللەنشى ۋە زەئىپلىشىپ يوقىلىشىنى تۆت ماددىنىڭ تەسىر قىلىشى ۋە رولىدىن بولىدۇ دەپ قارايدۇ .

1. ئوت ، قۇياش (ئاتەش) : تەبىئىيىتى ئىنتايىن قىزىق ، ۋەزنى ناھايىتى يەڭگىل ، ھەرىكەتچان ، مۇرەككەپ بولمىغان بىر ماددا بولۇپ ، ھاۋانىڭ ئۈستىدە بولىدۇ . ئۇنى ، ھاۋا تەبىقىسى مۇھىتلىق دائىرە شەكلىدە ئوراپ تۇرسىمۇ ، مەلۇم پەسىلدە ، كېچە - كۈندۈز ، يەر شارىنىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىغا مۇۋاپىق ئىسسىق يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ . ھاۋا قاتلىمىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ . نەرسە ۋە جىسىملارغا ھاۋا ئۆتكۈزۈش ، تەركىبلىرىگە ئاجرىتىش ، پىشۇرۇش ، سۇ ھەم تۇپراقنىڭ سوغۇقلۇقىنى تەڭشەش ، قاتتىق نەرسىلەرنى بىر ھالەتتىن يەنە بىر ھالەتكە ئۆزگەرتىش ، بارلىق مەۋجۇداتلارغا تېگىشلىك رەڭ بېرىشتەك روللارنى ئوينايدۇ .

ئوتنىڭ مىزاجى ئىسسىق ھەم قۇرۇق بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىنساندىكى ۋەكىلى (زاھىرى) سەپرادۇر .

2. ھاۋا (باد) : ۋەزنى جەھەتتىن نىسپىي يەڭگىل ، يەنى ئوتقا نىسبەتەن ئېغىرراق ، سوغا نىسبەتەن يەڭگىلرەك بولىدۇ . قۇياشنىڭ ئاستىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئىسسىق ، سۇنىڭ ئۈستىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن ھۆل ، يەنى تەبىئىيىتى ، مىزاجى ھۆل ئىسسىق بولىدۇ . ھاۋا ئۆزىنىڭ ھۆللۈكى بىلەن قۇياشنىڭ سۇ ۋە تۇپراققا بولغان ئارتۇقچە ھارارىتىنى پەسەيتىدۇ . تەبىئەت دۇنياسىنى - بوشلۇقلارنى تولدۇرۇپ تۇرىدۇ . جانلىق مەۋجۇداتلاردىكى ھاۋايى مۇھىتەرقە بىلەن ھاۋايى نەسىمىنىڭ ئالەمىشىدا ئالاھىدە رول ئويناپ ، بارلىق جانلىقلارنىڭ نورمال ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن ئالاھىدە رول ئوينايدۇ .

ئۇنىڭ ئىنساندىكى ۋەكىلى قان بولۇپ ، ئورنى جىگەردە بولىدۇ .

3. سۇ (ئاب) : ۋەزنى جەھەتتە تۇپراقتىن يەڭگىل ، ھاۋادىن ئېغىر بولغاچقا ھاۋانىڭ ئاستىدا تۇپراقنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ . سۇنىڭ ئېقىش ۋە يامراش خۇسۇسىيىتى بولغاچقا جانلىقلارغا تېگىشلىك بولغان ئوزۇقلۇقلارنى تېگىشلىك ئورۇنلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش ، پايدىسىز بولغان نەرسىلەرنى بىرىتقا ئېقىتىپ چىقىرىش رولىنى ئۆتەيدۇ . نەرسىلەرنى قۇ-

ياش ئىسسىقلىقى ، تۇپراق قۇرۇقلۇقى تەسىرىدىن بۇزۇلۇپ كېتىشتىن ساقلايدۇ .

سۇنىڭ تەبىئىيىتى سوغۇق ھەم ھۆل بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىنساندىكى ۋەكىلى بەلغەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

4 . تۇپراق (خاك) : ۋەزنى جەھەتتە ھەممىدىن ئېغىر بولۇپ ، سۇنىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ . ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ شەكلى ، سۈپىتىنى ساقلايدۇ . سۇنىڭ ئارتۇقچە ھۆللۈكىنى ۋە قۇياشنىڭ ئارتۇقچە ئىسسىقلىقىنى پەسەيتىپ ، ئۆزىنى نورمال ئېقتىداردا ساقلاپ تۇرىدۇ ، بارلىق جانلىقلارغا بولغان ئوزۇقلۇقنى يېتەرلىك مىقداردا ساقلاپ تۇرىدۇ . ھەم بارلىق جانلىقلارنى ئۆسۈپ يېتىشىش ئورنى بىلەن تەمىنلەيدۇ . تەبىئىيىتى قۇرۇق ھەم سوغۇق بولۇپ ، ئىنساندىكى ۋەكىلى سەۋدادۇر .

ھادىسىلەر خاراكتېرنىڭ تۆت ماددىغا تەئەللۇقلۇقى : غەم ، ئىشەنچ ، قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرقانداق شەيئىنىڭ يالغۇز ، يەككە - يېگانە مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ، بەلكى باشقا شەيئىلەر بىلەن زىچ ئىچكى مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى ، ئۇلار ئارىسىدا بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش (ئايرىدە قىلىش) ، بىر - بىرىنى تىزگىنلەش (دەخلى قىلىش) مۇناسىۋىتى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن ھەمدە كۈندىلىك تۇرمۇشتا دائىم ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ماددىنىڭ مىزاجى ، خاراكتېرىنى ۋەكىل قىلىپ تۇرۇپ ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەرنى شەرھىلىگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر ھېكمەتچىلىرى ئادەمنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خىزمىتىگە مۇھىم تەسىرى بولغان تۆت ماددىنىڭ مىزاجى ، خاراكتېرىنى تىببىي ساھەگە قوللىنىپ ۋە كەڭ تۈردە مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغان . مەسىلەن : خىمىتلار ، ئىچكى ئەزالار (رەئىس ئەزا ، ياردەمچى ئەزالار) ، توقۇلما ۋە پاتولوگىيىلىك (تەپپەرۇقتىسال) ، فىزىئولوگىيىلىك (سۇ ئىلمىزاج) ھادىسىلەرنىڭ مىزاجى ، رولى ، ھالىتىنى ئايرىم - ئايرىم ، ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراققا تەئەللۇقلاشتۇرۇپ ، ئادەمنىڭ

فىزىئولوگىيىلىك ، پاتولوگىيىلىك مۇرەككەپ ئۆزگىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئادەم بەدىنى بىلەن سىرتقى مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى رولىنى شەرھلەپ چۈشەندۈرگەن .

ئۇيغۇر تىبابىتى ئادەم بەدىنىدىكى خىللار ، ئىچكى ئەزالار ۋە ئەزالار قاتارلىقلارنى تۆت ماددىغا تەئەللۇقلاشتۇرغان ھەم ئۇنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ ، ئادەم بەدىنى ئىچكى ۋە سىرتىنىڭ بىرلىكىنى تۈزۈپ چىققان .

شەيئىلەرنى تۆت ماددىغا تەئەللۇقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئۇسۇل ئاساسىي جەھەتتىن ئادەتتىكى ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراقنىڭ ئۆزى بولماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى تەقلىد قىلىنىپ ، ئوخشىمايدىغان شەيئىلەرنىڭ مەجەزنى يىغىنچاقلاشتىن ئىبارەت . مەسىلەن : ئوتنىڭ مىزاجى قۇرۇق ئىسسىق ، يۇقىرىغا ئۆرلەيدۇ . قىزىل رەڭدە بولىدۇ . ئىشقىلىپ مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلارنى يىغىنچاقلىغاندا ئوتقا تەئەللۇق بولىدۇ . ھاۋا ، سۇ ، تۇپراقلارمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ . قاتارلىقلار . شۇڭا تىبابەتتە ئىشلىتىلىۋاتقان تۆت ماددا ، ئەمەلىيەتتە تۆت خىل ئوخشىمايدىغان مىزاجلار خاراكتېرىنىڭ تەقلىد ئۇقۇمىدىن ئىبارەت . ئەمدى ، تۆۋەندە ئەنە شۇ تۆت زات كۆز قارىشى ئاساسىدا تۈزۈلگەن « قۇجۇ رېتسېپلىرى » نى بىرقانچە نۇقتا بويىچە ئانالىز قىلىپ كۆرەيلى :

1 . « قۇجۇ رېتسېپلىرى » دا ئىپادىلەنگەن كېسەللىكلەرنىڭ

تۈرلىرى :

(1) يۈرەك - قان تومۇر كېسەللىكلىرى . (2) بەش ئەزا - كۆز ، قۇلاق ، بۇرۇن ، تاماق ۋە چىش كېسەللىكلىرى . (3) نەپەس ئەزالىرى كېسەللىكلىرى . (4) سۈيۈك ۋە تاناسىل ئەزا كېسەللىكلىرى . (5) ھەر خىل ئىچكى ئەزا كېسەللىكلىرى . (6) تېرە كېسەللىكلىرى . (7) ئەسەبىي (نېرۋا) كېسەللىكلىرى . (8) ئۆسە گۆش (سۆڭەك) ، (9) ھەر خىل تاشقى كېسەللىكلەر

2 . « قۇجۇ رېتسېپلىرى » نىڭ ئىلمىي ئاساسلىرى :

1) دورىلارنى ياساش ، تەييارلاش ۋە ئۇنىڭ ئۇسۇللىرىنى ئىزھار قىلىش ئۇسۇللىرى دىققەتكە ئەرزيدۇ . مەسىلەن ، دورىلارنى ئوتتا كۆپ دۈرۈۋەتمەسلىك ياكى بەلگىلىك مىقدارغا كەلگۈچە قاينىتىش ، سۈزۈپ تەييارلاش ، سوقۇپ تەييارلاش قاتارلىقلار .

2) دورىلارنى ئىستېمال قىلىش ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى « قۇجۇ رېتسېپلىرى » دە ئىپادىلىنىشىچە ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەينى زامانلاردىلا كامالەتكە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . مەسىلەن ، بەلگىلىك كۈن ، بەلگىلىك ۋاقىتتا دورا ئىستېمال قىلىشنى تەكىتلەش ، مەسىلەن ، بەزى دورىلارنى ئىشلىتىشنى يېڭى چىققان ئاينىڭ 2 - كۈنىگە (سۆڭەلنى يوقىتىش دورىسىنى) بېكىتىپ قويۇشلىرى . . . قاتارلىقلاردىن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ كۆپ ئەسىرلەر داۋام قىلغان تەجرىبىلىرىنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن .

3) ئىچىشكە بېرىلىدىغان دورىلارنىڭ بىر مۇنچە ئوزۇقلۇق ماددىلارغا ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلىشى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ، جۈملىدىن قۇجۇ تىبابەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، بۇ ئالاھىدىلىك مۇنداق ئىككى تەرەپتە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ : بىرى ، دورىلارنىڭ بەدىۋىي تەملىرىنى يوقىتىش ؛ ئىككىنچىدىن ، دورا بىلەن بىرگە ئوزۇقلۇق قىممىتى ، يەنى قۇۋۋەت پەيدا قىلىش رولى زور بولغان ماددىلارنى ، تاماقلارنى ، دورا بىلەن بىرگە ئىشلىتىش .

4) دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى ھەققىدە قۇجۇ تېۋىپلىرىنىڭ كەڭ بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكى ، ئۇلارنىڭ دورىلارنىڭ كېسەل ئەڭ ئېغىر جايلارغىچە يېتىپ بېرىشىغا — سۈيدۈك يوللىرىغا قەدەر دورىلارنى كىرگۈزۈپ ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشىش ئارقىلىق ، داۋالاش ساھەسىنى كېڭەيتكەنلىكى ۋە نازۇكلاشتۇرغانلىقى « قۇجۇ رېتسېپلىرى » دىن مەلۇم بولىدۇ .

5) « قۇجۇ رېتسېپلىرى » دە دورىگەرلىك سايمانلىرىنىڭ ناھايىتى موللۇقى بىلىنىدۇ . بۇنىڭدىن قۇجۇ تېۋىپلىرىنىڭ ھەر خىل دورىلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئەستايىدىل تەييارلايدىغانلىقى بايقىلىدۇ .

6) قۇجۇ تېۋىپلىرى دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى مىقدارىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىشكەن . دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى خەلق ئارىسىدىكىدەك تەخمىن مۆلچەرلەر بىلەن ئىستېمال قىلىنماي ، بەلكى ئېنىق ئۆلچەملىك مىقداردا ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا نامايان بولۇشى قۇجۇ تىبابەتچىلىكىنىڭ ئىلمىيلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ .

7) « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا ئۆسۈملۈكلەردىن ئېلىنغان دورىلار ناھايىتى كۆپ . بۇنداق ئۆسۈملۈك دورىلارنىڭ مۇتلەك كۆپ قىسمى ئۆز يېرىدىن ئېلىنغانلىقى ئۇ دورا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىدىن مەلۇم بولىدۇ . خەلق بۇ ئۆسۈملۈكلەردىن ئۆزلىرىمۇ دورا ياسالايدۇ .

8) قۇجۇ تېۋىپلىرى كېسەل داۋالاشتا ئورگانىك ماددىلارنى بەك كۆپ قوللانغان . ئۇلارنىڭ توقۇلمىلار بىلەن داۋالاشنى يولغا قويغانلىقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك تارىخىدا بەك ئەھمىيەتلىك بىر ئىشتۇر . چۈنكى ئۇلار تەبىئەت دۇنياسىدىن پايدىلىنىشقا ئىمكان تاپالغانلىكى نەرسىلەردىن تولۇق پايدىلانغان .

9) « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا زېمىندىن - كاندىن ئېلىنغان دورىلارنىڭ كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكى بىلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئىچىدە تۇز جىنىسلىق ماددىلار ۋە تۇز كۆپ ئىشلىتىلگەن . بۇنىڭدىن ئەينى زامانلاردىكى تېۋىپلىرىمىزنىڭ خىمىيەلىك تەجرىبە - سىناقلىرىمۇ كۆپ ئېلىپ بارغانلىقىنى ھېس قىلىمىز .

10) « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا ھايۋاناتلاردىن ئېلىنغان دورىلار ۋە ئۇلار ئىشلىتىلىدىغان كېسەللىكلەر بەك كۆپ . قۇجۇ تېۋىپلىرى كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ھايۋاناتلاردىن ئېلىنغان دورىلارنى ھەم دورىلىق ھەم ئۈزۈك - قۇۋۋەت سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىشكەن . ھەتتا ئۇلارنىڭ (ھايۋاناتلارنىڭ) تېرىسى ، مۈڭگۈزى ، گەندە - سۈيدۈكلىرىنىمۇ ئىچىشكە ۋە سىرتتىن ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن . قۇجۇ تېۋىپلىرىنىڭ ھايۋاناتلاردىن ئېلىنغان بۇنداق ماددىلارنى كېسەللىكلەرنىڭ تۈرلىرىگە قاراپ ئىستېمال قىلغان ئۇسۇللىرى ۋە تاللاش تەدبىرلىرى ئۇلارنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

11) « قۇجۇ رېتسىپىلىرى » نىڭ ئىلمىي ئاساسلىرىنى يۇقىرىقىلار-
 دىن باشقا يەنە نۇرغۇن نۇقتىلار بويىچە مۇلاھىزە قىلىشۇ مۇمكىن .
 خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ، بۇ رېتسىپلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى يەنە شۇنىڭ
 دىمۇ ئىپادىلىنىدىكى ، تىبابەتچىلىككە دائىر بۇ « پارچە ئەسەر » بىر
 يەردىن تەرجىمە قىلىنغان نەرسە بولماي ، بەلكى ساپ يەرلىك بىلىملەرگە
 يۆلەنگەن ھالدا ، قۇجۇ تېۋىپلىرىنىڭ ، خەلقنىڭ تەجرىبە ۋە
 كۆزىتىشلىرىگە ئاساسەن توپلانغان ئىخچام يەكۈنلىرىدىن پۈتۈلگەندۇر .
 3. « قۇجۇ رېتسىپىلىرى » دا ھايۋانلاردىن ئېلىنغان دورا ئەشيانىلار :

(1) گۆشى

تۆگە گۆشى ، ئۆچكە گۆشى ، قارلغاچ گۆشى ... (8)

(2) مېڭە

كەكلىك مېڭىسى ، توشقان مېڭىسى ، ئۇلار مېڭىسى (تاغ توخۇ-
 سىنىڭ مېڭىسى) .

(3) جىگەر

ئۆچكە جىگىرى (قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم ئوغلىقىنىڭ جىگىرى) .

(4) ئۆپكە

تۆگە ئۆپكىسى .

(5) ئۆت

ئۆچكە ئۆتى ، يېلىق ئۆتى ، (ئىنسان ئۆتى) ، چوشقا ئۆتى ، كالا
 ئۆتى ، توشقان ئۆتى ، كەكلىك ئۆتى ، قارىغۇ چاشقان ئۆتى ،
 توخۇ ئۆتى ...

(6) سۈت

ئۆچكە سۈتى ، قىزىل ئۆچكە سۈتى ، ئوغۇل بالا تۇغقان ئايال
 سۈتى ، كالا سۈتى ، ئىت سۈتى ، قوي سۈتى ، تۆگە سۈتى .

(7) ماي

ھۆكۈز يېغى ، ئىنەك يېغى ، تۇخۇم مېيى ، ئۆلۈك
 مۈشۈك يېغى ...

(8) مۇڭگۈز

- 9) تېرە - پوست
 ئىت تۈكى، توشقان تۈكى، كىرپە تېرىسى، ئىلان تېرىسى (قاسرىقى) ،
 10) سۈيدۈك
 (ئادەم سۈيدۈكى) ، ھۆكۈز سۈيدۈكى ، تۆگە سۈيدۈكى
 11) ماياق - تېزەك
 قارا ھۆكۈز تېزىكى ، يايلاقتىكى تۆگە تېزىكى ، بۆرە تېزىكى ، توشقان مايىقى ، كەپتەر مايىقى
 12) سۆگەك
 بۆرە سۆگىكى
 13) تىل
 بۆرە تىلى
 14) ئىپيار

4. « قۇجۇ رېتسىپلىرى » دا ئۆسۈملۈكلەردىن ئېلىنغان دورا ئەشياسلىرى ئانار ، سېرىق چاكاندا ، تېۋىلغا ، قىچا ئۇرۇقى ، قارا ياغاچ قوۋزىقى ، قارا ئۇن ، قارا مۇچ ، تۈكلۈك ئۇرۇك پوستى ، سۈڭىياز پوستى ۋە يىلتىزى ، بېدىيان ، زىغىر (زىغىر مېيى) ، زەپەر ، قۇناق ئۇنى ، ئارپا يارمىسى ، ئۆزەمە (جۈجەم) ، ئۈزۈم ، (سېرىق ماڭگۇ ؟) ، قىزىل چىندان ، ئاق چىندان ، قۇشىدى ، كۈنجۈت ۋە كۈنجۈت مېيى ، ئۇرۇك مېغىزى ، ئەشكەك نۇزى (بىر خىل ئۆسۈملۈك) ، ھەشقىپچەك گۈلى ، دارچىنى ، (سېرىق كۈجە ، ئاق كۈجە ، قارا كۈجە) ، تېرىق ئۇنى ، قولۇم گۈلى ، ئاق ئۇن ، كەندىر شېخى ، (قۇندۇز قەرى) ، پىياز ، پىياز يىلتىزى ، سامساق ، سامساق يىلتىزى ، ئۈزۈم شېخى ، قىزىل ۋە ئاق سەندەل ، قارا تۇپىن يۇمغاق (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى) ، يۈلدۈرغان (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى) چېچىكى ، توغراق يىلىمى ، شېكەر ، قارا چىڭسەي ، ئىت ئۈزۈمى ، نوقۇت ، پۇرچاق
 5. يەردىن ۋە كاندىن ئېلىنىدىغان دورىلار (ۋە تالقانسىمان نەر)

سىلەر) نۆشۈدۈر، يار تۈزى، سىنماپ، قارا تۈز، مىس (مىس قېرىندىسى)، سىنگىر (بىر خىل تاش)، ئۇيا، ئۇن، توپا، ھەرخىل تېرىلەر، نىڭ كۈللىرى، قورۇلغان ۋە سوقۇلغان كۈنجۈت، پىشىشقان گەج، ئۆپكە تالقىنى، (خېمىر)، (لاي)، سوقۇلغان ئۆرۈك مېغىزى...

6. دورا بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن جاھازىلارنىڭ مەلۇملۇقى تاسىقلاش ئۈچۈن: ئەگەك، سوقۇش ۋە يېرىش (ياما قىلىش) ئۈچۈن: ھاۋانچا، ياغۇنچاق، قىيما ۋە توغراش ئۈچۈن: گۆش تاختىسى، پىمچاق، جادۇ قاتارلىقلار. قاينىتىش ۋە كۆيدۈرۈش ئۈچۈن: قازان، ئوچاق، چوغدان، ئارىلاشتۇرۇش، قوچۇش ۋە كەمچەنلەش ئۈچۈن: ھەر خىل قاچىلار، قوشۇق، چۆمۈچ، كەپكۈر، سۈزگۈچ، تاۋا، (لاي، ساپال، ئىدىشلار)، تارازىلار، باشقىلار (ئوت، يىپ، رەخت، قەغەز).

7. دورا ئۆلچەملىرى

باقىر — ئون باقىر بىر سەرگە تەڭ

⑬

بادىر — سۇيۇقلۇق ئۆلچىمى.

سۈڭگۈك — (ئۆلچەم).

تۈز ئۆلۈش — باراۋەر مىقدار.

پىچاق ئۇچى مىقدارى.

خالتا ئۆلچىمى.

بىر قاچا مىقدارى، قوشۇق مىقدارى...

8. دورا ياسالغۇلىرىنىڭ تۈرلىرىنىڭ مەلۇملۇقى

مەلھەم — يارا مەلھىمى، قايناتما، دەملەمە، تالغان، يارما، ئاد

رىلاشما، ئېرىتمە، مەجۈن يەنى كومۇلاچ ياكى خېمىر، قايناتما كۆپۈكى،

ئوتقا كۆمۈلمە، بەلگىلىك مىقدار قالدۇرۇپ قاينىتىلغان قايناتما، مەلۇم

ماددىنى كۈل قىلىپ كۆيدۈرۈلگەن كۆيدۈرۈلمىسى...

9. ئىچىدىغان دورىلارنىڭ باشقا نەرسىلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ

قوللىنىش ئۇسۇلى

گۆش سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يېرىش، ئىسسىق سۇدا ئېرىتىپ

(ياكى ئىۋىتىپ) يېرىش؛ ئۈزۈم سىركىسى، بوزا، مۇسەللەس، قۇرۇق

ئۈزۈم سۈيى ، ئاياللارنىڭ سۈتى بىلەن سىماب سۈيى ، ئىلمان سۇ ، ھە-
سەل ، سىرگە بىلەن ئىنەك يېغى ، سۈت بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ (ياكى
قوشۇپ) ئىچكۈزۈش ، سوۋۇتۇپ ئىچكۈزۈش ، قېتىق بىلەن قوشۇپ
ئىچكۈزۈش ...

10. دورىلارنى ئىشلىتىش ۋاقتى

سەھەردە — ئاچ قورساققا ئىچكۈزۈش ، كەچتە — ئۇخلاشتىن
بۇرۇن ئىچكۈزۈش . ئۈچ كۈن ئۇدا ئىچكۈزۈش ، ئۈسسەن ئىچكۈزۈش .

11. داۋالاش شەكىللىرى

دورنى يارىغا ياكى زەخمىلەنگەن ۋە ئاغرىغان ئورۇنغا چاپماق
ياكى تاغماق ، قولتۇققا ، يانپاشقا ياقماق (سۈرمەك) ... سۇلۇق دورىلارنى
ئىچكۈزۈمەك ، تالغان دورىلارنى قۇمۇش بىلەن گالغا يۈرگۈمەك ، قۇلاققا ،
بۇرۇنغا تېمىتماق ، ماڭلايغا ، كۆزگە سۈرمەك ، توپىغا ئارىلاشتۇرۇپ لې-
يىنى سۆڭەلگە سۈرمەك ، غەرە - غەرە قىلماق ، يۇتقۇنچاققا دورا پۇرگۈپ
كىرگۈزۈمەك ، سۇيدۈك يولغا دورا كىرگۈزۈمەك ، گالنى ئىسلىماق ، چا-
تىراقنى ئىسلىماق ، چىش ئۈستىگە دورا باسماق ، دورا ئارىلاشتۇرۇلغان
سۇ بىلەن يۇماق ، بۇرۇنغا تۇتۇپ يۇرماق ، يۈزگە سۈرتەك ، نەيچە بى-
لەن شورماق ، قۇلاققا تىقماق ...

« قۇجۇ رېتسېپلىرى » توغرىسىدىكى مۇلاھىزىنى يىغىنچاقلىساق ،
بۇ تىببىي ھۆججەتتىكى مەلۇماتلاردىن — مەيلى كېسەللىكلەرنىڭ تۈر-
لەرگە ئايرىلىشى ، مەيلى دورا ئەشياسىنىڭ تاللىنىشى جەھەتلەردە
بولسۇن . قۇجۇ تېۋىپلىرىنىڭ ئەينى زامانلاردا ئۆز كەسپىنى يۈرگۈزۈشتە
تۆت زات كۆز قارىشىنى ئاساس قىلغانلىقىنى بايقايمىز . قۇجۇ ئۇيغۇر
خانلىقى دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىكتىن قالغان بۇ ھۆججەتلەر بىزگە شۇ
دەۋرلەردە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ناھايىتى يۈكسەك
دەرىجىدە گۈللەنگەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ .
ئەنقەرەدە — « تۈرك تارىخى قورۇمى نەشرىياتى » تەرىپىدىن 1981 - يىل
نەشر قىلىنغان ئارىسلان تېرزى ئوغلىنىڭ « تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
ھىندىستاندا تەسىس قىلىنغان كېسەلخانلىرى » دېگەن ئەسىرىدە ، تىبا-

بەتچىلىك خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان قۇجۇدا ئەينى دەۋرلەردىكى بۇتخانىلارنىڭ ھەم تىببىي مەكتەپلىك ، ھەم كېسەلخانىلىق رول ئوينىغان لىقى قەيت قىلىنىدۇ . بۇ يىكەر يۇقىرىقى كۆر قارىشىمىزنى ، يەنى قۇجۇ تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەينى دەۋردە يۈكسەك مەۋقەگە ئېرىشكەنلىكىنى دەلىل- لەشكە كۇپايە قىلسا كېرەك .

« قۇجۇ رېتسىپلىرى » ئۈستىدىكى مۇلاھىزەمنىڭ ئاخىرىدا يەنە ئۆزىلىك بىر پىكىرىمنى ئېيتىمەنكى ، تىببىي ساھەدە مەن كەسپ ئەھلى ئەمەس ، ناھايەنكى ، مەن « قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى » ھەققىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىزدىنىش خاراكتېرىدىكى ئىشىمنىڭ مەجبۇرىيىتى ۋەجىدىن بۇ ساھەدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان (يەنى قۇجۇ تىبابەتچىلىكى ھەققىدە) خادىملارنىڭ ۋە تىببىي ساھەدىكى تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلەردىن خېلى ئەتراپلىق پايدىلاندىم . بۇ ناتىۋانلىقىم ئۇ- چۈن شۇ ئۇستازلاردىن ئەيۇ سورايمەن .

ئاخىرقى سۆز شۇكى ، قۇجۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك بىر ساھەسى بولغان « قۇجۇ رېتسىپلىرى » نى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور دۇر (ئەلۋەتتە كەسپ ئەھلىلىرىنىڭ قولى بىلەن بولغاندا) ، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى ، ئەينى دەۋرلەردە پۈتۈن دۇنيا بويىچە سېھرى - جادۇگەردەك مەنىۋى ئۇسۇللار بىلەن كېسەل داۋالاشقا ھەرىكەت قىلىش ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان شارائىتتا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي يوللار بىلەن كېسەللىكلەرنى داۋالاش چارىلىرىنى ئىزلەنگەنلىكى ، بەكمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئىش . بۇ ، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى تەرەققىيات دەرىجىلىرىنى چۈشىنىشتە بىر تىپىك نامايەندە بولالايدۇ .

ئىزاھاتلار

- ① دوكتور ئا . سۈھەيىل ئۈنۈر : « ئۇيغۇرلاردا تىبابەت » ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ 30 - يىللىقىغا توپلام - « ئۇيغۇر تىبابەت چولپىنى » نىڭ 133 - بېتىدىن .
- ② ئى . پاولۇۋ : « تاللانما ئەسەرلەر » 246 - بەت .

③ « قام » — شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئىچىدىكى ئالىم . تېۋىپ ، « باخشى » ئەسلىدە ئىلىم ئەھلىلىرى ، ئالىملارنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، كېيىنچە مەناسى كۆچمە مەنادە ئىستېمال قىلىنىپ ، پېرىخون دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن .

④ بىرىنچى ئىزاھاتتىكى توپلامنىڭ 27 - بېتىدىن .

⑤ « شىنجاڭ ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى » 1 - بەت . ش . ئۇ . ئا . ر . سەھىيە نازارىتى ئۇيغۇر تىبابىتى تەتقىقات ئىنشانىسى تۈزگەن . 1983 - يىلى ، مارت .

⑥ لولۇلۇ : « ئۇيغۇر تىبابىتى مىراسلىرىنى قېزىش ۋە رەتلەشتىكى يېڭى نەتىجە » — (5 - ئىزاھاتتىكى توپلامنىڭ 32 - بېتىدىن) .

⑦ ئا . سۈھەيىل ئۇنۋەر : « ئۇيغۇرلاردا تىبابەت » تۈركچە ، 1936 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى ، 13 - بەت .

⑧ بىرىنچى ئىزاھاتتىكى توپلامنىڭ 26 - بېتىدىن .

⑨ بۇ بايانلار « شىنجاڭ سەغەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى » نىڭ 1984 - يىلى 2 - سانغا بېسىلغان « قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدىكى تىببىي ئىلىم ھەققىدە « ناملىق ماقالىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى .

⑩ ئادەم بەدىنىدىكى سەپرا ، سەۋدا ، قان ، بەلغەمدىن ئىبارەت تۆت خىل كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

⑪ « قۇتادغۇ بىلىك » تىن ئېلىنغان بېيىتلار « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ 1984 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە نەزمى نۇسخىسىدىن ئېلىندى (كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشى ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بېيىتلارنىڭ ئەسلىسى ئېلىنماي ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشىسى ئېلىندى) .

⑫ ستات ئېلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى نەزمىيەلىرى يۈسۈپ ھاجىنىڭ « قانۇنچە » ناملىق مىللىي تىبابەتچىلىك قوللانمىسىدىن ئېلىندى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان . 1975 - يىلى) ، تۆۋەندىكىلەرمۇ شۇ كىتابتىن .

⑬ ⑭ ئۆلچەملەرگە بېرىلگەن بۇ ئىزاھلار ئا . سۈھەيىل ئۇنۋەر - نىڭ « ئۇيغۇرلاردا تىبابەت » ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى (1 - ئىزاھاتتىكى توپلامنىڭ 105 - بېتىدىن) .

بەسلىك رەتتە بولغاندا، ئۇنىڭغا نىسبەتەن « يول » دېيىلىدۇ.
بۇ يول رەتتە بولغاندا، ئۇنىڭغا نىسبەتەن « يول » دېيىلىدۇ.
ئۇنىڭغا نىسبەتەن « يول » دېيىلىدۇ. **ئونىنچى باب**، ئۇنىڭغا نىسبەتەن « يول » دېيىلىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى يوللار

ئىدىقۇت زېمىنىدا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى، ھونلار،
خەنزۇلار، تۈركلەر، تىبەتلىكلەر ۋە باشقا خەلقلەر ياشاپ ئۆتكەن؛
ئىدىقۇت زېمىنىدىن زور - زور قوشۇنلار، دىندارلار، سەيياھلار، سودا
كارۋانلىرى، ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرغان. شۇڭا،
ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنى بايان قىلىدىغان بۇ مەخسۇس ئەسەردە، مۇھىم بول
غان بىرقانچە يولنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ بىلىمىز.

شەرقتىن باشلىنىپ، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، توقسۇن، قارا
شەھەر، كورلا ۋە كۇچارلارنى بېسىپ ئۆتىدىغان غول لېنىيە ھەممىگە
مەشھۇر بولغان « يىپەك يولى » دۇر. بۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەرگە ئانچە
تونۇشلۇق بولمىغان بىرقانچە يول بار.

مىلادى 840 - يىللاردا ئورخۇن بويىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن
15 قەبىلىنى ئۇيغۇر يولباشچىلىرىدىن بولغان پان تېكىن موڭغۇل
داللىرىدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ باشلاپ، ئالتاي، بەيتىك تاغلىرىدىن
ھالقىپ، تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە توختىغان بولۇشى
مۇمكىن. دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئەينى چاغدا 200 مىڭدىن
ئوشۇق كۆچمەنچى موڭغۇل دالاسىدىن ئۇدۇل جەنۇبقا مېڭىپ، چۆل
ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، بارىكۆل ئارقىلىق قۇمۇل بىلەن تۇرپانغا كېلىشى
تەس ئىدى. قارا شەھەرگە ھوجۇم قىلىپ، بۇ يەرلەرنى كونترول
قىلىۋالغان، شۇنىڭدەك بۇ كۆچمەنلەر ئالدى بىلەن بېشبالققا تېگىش قى
لمىپ، ئاندىن تۇبۇتلارنى يېڭىپ، 20 يىللار ئۇرۇش قىلىپ ئۇلارنىڭ
تەسىر كۈچىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاندىن شۇ غەلبە ئاساسىدا ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغانىدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ۋە ئورخۇن مەڭگۈ تاش

تېكىستلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، بېشبالىق قاتارلىق جايلار ئىلگىرىلا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەسىررۇپىدا بولۇپ ، مىلادى 794 - يىللىرى ئورخۇن ئۇيغۇر چېرىكلىرى تۇبۇتلار بىلەن بېشبالىقنى تاللىشىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلغان .

دېمەك ، ئىدىقۇت ، بېشبالىق شەھەرلىرىدىكى خەلق بىلەن ئورخۇن خانلىقى خەلقلەرى ، ئوتتۇرىسىدا تارىخىي بېرىش - كېلىشلەر بولۇپ تۇرغان ، بەلكى بۇنداق بېرىش - كېلىش يولى بېشبالىق ، مورى زېمىنلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ ، شەرقىي شىمالغا سوزۇلغان يول بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن (چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىدىكى قوشۇنۇمۇ مۇشۇ يول بىلەن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن) . شۇنداق بولغاندا ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى دەپ ئاتالغان بېشبالىقتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ سوزۇلغان چۆل - يايلاق يولىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىكى مۇھىم بىر يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

تۇبۇتلار مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 9 - ئەسىر - نىڭ 40 - يىللىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەسىرىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىگىچە كېڭەيتكەندى . شۇ چاغلاردا ئۇلار خوشبېل تېغى ، كوئىنلۇن تاغلىرىدىن ۋە ئالتۇن تاغلىرىدىن ھالقىپ ، جەنۇبتا چارقىلىق ، چەرچەن زېمىنلىرىدا ، شىمالغا قاراپ قۇمقۇدۇق ، قوشقۇدۇقلاردىن ئۆتۈپ دىخاي ئارقىلىق لۈكچۈن ، پىچانغا ، چۆل تاغ ، توغراق تېغى ، تۈزلۈقلەردىن ئۆتۈپ تۇرپان زېمىنلىرىدا تىبەت ئاتلىرىنىڭ تۇياق ئىزلىرىنى ھەم قالدۇرغانىدى .

تۇبۇتلار مانا مۇشۇ جەنۇب - شىمال ئارىلىقىدا ، ئىدىقۇت زېمىنىغا كېلىدىغان ئىچكى يولىنى (چۆلتاغ يولىنى) ئاچقانىدى . تۇرپاننىڭ ئايدىڭكۆل يېزىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا ، پىچان ، دىخايدىن جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا ، قومۇش بۇلاق ، جەرەن بۇلاق ، بۆرى بۇلاق ، ئاتمىش بۇلاق ، ئۇزۇن بۇلاق ... دېگەن شور بۇلۇقلاردىن ئۆتۈپ ، قوشقۇدۇق ، قۇمقۇ - دۇقلار ئارقىلىق چىڭخەي - شىزاڭ چېگرىسىغا ئۇلاشقىلى بولىدۇ . مۇشۇ

بۇلاقلارنىڭ ئارىلىقلىرى ئاتلىق ئادەمگە بىر كۈنلۈكتىن يول بولۇپ ، بەزى بۇلاقلارنىڭ سۈيى ئازراق تاتلىق ، ئىچىشكە بولىدۇ . بەزىلىرىنىڭ سۈيى شورلۇق ، تۇزلۇق ، ئاچچىق بولۇپ ، پەقەت چۆل ھايۋانلىرىلا ئىچەلەيدۇ . بىراق ، ئەينى زاماندا نۇبۇتلار بۇ يوللاردا ئاز كەم بىر ئەسىرگە يېقىن قات نىغانىدى .

يەنە بىر مۇھىم يول — ئىدىقۇت ۋە خۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق ئوردىسى ئىدىقۇت شەھىرى بىلەن يازلىق ئوردىسى بېشبالىق ئوتتۇرىسىدىكى يولدۇر .

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا ، بۇ يولنىڭ ئېچىلغىنىغا 3000 يىلدىن ئاشىدۇ .

ئىدىقۇت — بېشبالىق يولى — تۇرپان ئاستانىدىكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدىن باشلىنىپ بۈيۈك ، تارلاڭ ، ئۇلۇغ بۇلاقلار ئارقىلىق يوغان تېرەككە تۇتىشىدۇ . تۇرپان شەھىرىدىن ماڭغاندا ئۆتەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىلىرى مۇنداق :

ئۆتەڭ ئىسمى

مۇساپىسى (يول) :

تۇرپان يېڭى شەھەر	0
باش كېچىك	60
شايتۇللۇق	75
سىڭاتاڭ	(?)
ئېشەك داۋىنى	144
چوقۇتام	121
يوغانتېرەك	131
چېلەك تۈز	164
ئات ئويناق	173
ئايغ تاش تۆڭكۈر	181
يۇقىرى تاش تۆڭكۈر	186
قۇم داۋان	(?)

196	چوڭ داۋان بېشى
205	باش كۆۈرۈك
(?)	پەن ئوپا
251	چەنزىگەي
275	شېباخو يېنىدىكى ئاچال
363	گۇچۇڭ

ئىدىقۇت — بېشبالىق يولى 1988 — يىلى يازدا پېشقەدەم ئېنژېنېر ، كار توغراق مۇتەخەسسسى نىيار كېرىمى ئەپەندى تەرىپىدىن ئەمەلىي ئۆلچەپ چىقىلغان ①. مۇشۇ يول ھەققىدىكى مەلۇماتلار شۇ ئالىمنىڭ ئەمگىكىدىن ئېلىندى .

ئىدىقۇت يوللىرى ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە رېمونت قىلىنغان ، بولۇپمۇ ئىدىقۇت — بېشبالىق خانلىق يولى كېڭەيتىلگەندى . بۇ يوللار دىن خەلق ھازىرغىچە پايدىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ .

[Faint handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. It contains several lines of text in Uyghur script, including the number 205 and some illegible characters.]

① نىياز كېرىمى ئەپەندىنىڭ ئىدىقۇت — بېشبالىق يولى ھەققىدىكى ماقالىسى « ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى » ئۇيغۇرچە 1988 — يىلى 11 - نوپاىر سانى 4 - بېتىگە « جايلارنى تونۇشتۇرۇش » ماۋزۇسى بىلەن بېسىلغان .

ئون بىرىنچى باب

ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان بەزى خارابىلەر

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 850 - يىلى رەسمى قۇرۇلدى .
856 - يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي خانلىق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى . 866 - يىلى تۇبۇتلار تارىم ۋادىسىدىن تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقىرىلدى . 1121 - يىلى قىتانلارغا قارام بولدى . 1209 - يىلىدىن باشلاپ موڭغۇل خانى - چىڭگىز خانغا بەيئەت قىلدى (بىراق ، چىڭگىز خان نازارەتچى تۇرغۇزۇپ ، ئىچكى ئىشلارنى يەنىلا ئۇيغۇر خاقانلىرى باش قۇردى) ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋارىسلىرى گەنسۇنىڭ يۈەنچاڭ دېگەن يېرىگە كەتتى . 1397 - يىلىدىن ئېتىۋارەن ئىدىقۇت زېمىنى ئىسلام غازاتچىلىرى تەرىپىدىن ئۈزۈل - كېسىل پەتھىي قىلىندى . شۇنىڭدىن كېيىن يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى خارابىلىشىشقا يۈزلەندى . كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىدا ، خارابىلىككە ئايلانغان ئورۇندىن نۇقتىلىق ھالدا ئۈچ ئورۇننىلا بايان قىلىپ توختايمىز .

قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى

قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىدىن 50 كىلومېتىرچە شەرق تەرەپتە - قاراغوجا بىلەن ئاستانە ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى قۇرۇلغان .
قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى ھەربىي ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن ، تارىخىي باسقۇچلاردا ، بەزىدە ئۇ مىللەتنىڭ ، بەزىدە بۇ خەلقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇرغان ، بۇ رايوندا بەزى خەلقلەر قىسقا مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسا ، بەزى خەلقلەر ئۇزۇن مەزگىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنىدى . نىھايەت ، ئالدى قۇس دەۋرىدىن تاكى

بۈگۈنگە قەدەر ، ئىدىقۇت شەھىرى ، يارغول ، ئۈرۈمچى ، بېشبالىق قاتار-لىق جايلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى (يەنى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ئېتىنىك تەركىبلەر) ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىزچىل ياشاپ كەلگەندى .

قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى تارىخنىڭ ئۇزۇنلۇقى ، ھەربىي سىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى ، يىپەك يولى سودا تۈگۈ-نىگە جايلاشقانلىقى ، شۇنىڭدەك ، تارىختا مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغانلىقى سەۋەبلىك ، غەربىي دىياردا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان تارىخىي شەھەرلەرنىڭ بىرى . كاشكى ، بۇ شەھەر مىلادى 1275 - يىلى چاغاتاي خانلىقىدىكى دوۋا بىلەن قايدۇ ئىسىملىك ئىككى قوماندان باشلاپ كەلگەن 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان يېرىم يىلغا سوزۇلغان قاتتىق جەڭدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا يۈزلەنگەن . شۇ مەزگىلدە ئىدىقۇتقا خان بولۇۋاتقان قوچقار تېكىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى قۇمۇلغا يۆتكىگەن ، ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ، بۇ مەشھۇر ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ خارابىلىشى باشلانغانىدى .

قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى 1961 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بىرىنچى تۈركۈمدە مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلگەن .

ھازىرقى خارابە ئىزىدىن ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ تاشقى شەھەر ، ئىچكى شەھەر ۋە ئوردا شەھىرىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا ئايرىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

بۇ شەھەرنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن بەش كىلومېتىر بولۇپ ، ئومۇمىي ئابىيىمى تەخمىنەن 2 مىليون كۋادرات مېتىر كېلىدۇ . خارابە ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، غەرب ، جەنۇب تەرەپلەردىكى سېپىللار بىر قەدەر ئوبدان ساقلىنىپ قالغان . غەرب تەرەپتىكى سېپىلدا ئىككى قوۋۇق ، شەرق تەرەپتىكى سېپىلدا بىر قوۋۇق ئىزى قېپقالغان ، شىمال ، جەنۇب

تەرەپلەردىكى سېپىللاردىمۇ ئىككىدىن قوۋۇق ئىزى مەلۇم بولىدۇ. تاشقى شەھەر ئاساسەن چاسا شەكلىدە بولۇپ، سېپىللىرى سېغىرا توپىدىن خاڭداپ سوقۇلغان. سېپىل سىرتىغا خەندەك سوقۇلغان. شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپلىرىدە كۆلىمى چوڭ بولغان ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىزى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. غەربىي جەنۇبتا كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر ئىبادەتخانا قالدۇقى بار. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ شەرقىي جەنۇب ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە ئىككى رەستە ئىزى بار. جەنۇب ۋە شىمالدىكى بىر - بىرىگە قارىتىپ سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا بىر مەيدان، جەنۇب تەرەپتىكى ئۆيلەرنىڭ كەينىدە بىر مەيدان بار. قىسقىسى، تاشقى شەھەرگە چوڭ - چوڭ مانى ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، كۆپلىگەن ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرى، ھۈنەر - كەسىپ كارخانا، دۇكانلىرى ھەمدە سودا - سېتىق رەستىلىرى جايلاشقانلىقى مەلۇم.

ئىچكى شەھەر - تاشقى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. بۇ شەھەرنىڭ غەرب، جەنۇب تەرەپلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋەيران بولغان بولسىمۇ، خېلى كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئىچكى شەھەرنىڭ سېپىلى نىسبەتەن پاكارراق بولۇپ، 8 - 7 مېتىر ئەتراپىدا، لېكىن، قوۋۇق ئىزىنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلماق تەس. ئىچكى شەھەرنىڭ شىمالىي تەرەپىدە 15 مېتىر ئېگىزلىكتىكى بىر قۇرۇلۇش ساقلىنىپ قالغان. شەھەر ئىچىدە ئۆيلەر ئىبادەتخانىلار، يول - رەستىلەر ناھايىتى زىچ، ئەمما رەتلىك، تەرتىپلىك كۆرۈنىدۇ.

ئوردا شەھىرى شىمالغىراق جايلاشقان. ئوردا شەھىرىنىڭ شىمالىي سېپىلى تاشقى شەھەر سېپىلى بىلەن بىر، جەنۇب سېپىلى ئىچكى شەھەرنىڭ شىمالىي سېپىلى بىلەن بىر قىلىپ ياسالغان. ئوردا شەھىرى قاتتىق ۋەيران قىلىنغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى تەسۋىرلەشكە مۇمكىنچىلىك بولمىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسى ھازىر ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنىڭ مۇھىم بىر سايى.

ھەت ئورنى بولۇپ قالدى . ھەت ئورنى بولۇپ قالدى . ھەت ئورنى بولۇپ قالدى .

بېزەكلىك

« ئۇيغۇر خەلقى ۋە تىنىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۈچ چوڭ قەدىمكى مەدەنىيەت (قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى ، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى ، قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى) ، ئۈچ چوڭ دىن (بۇددا دىنى ، ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنى) ، ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى (ئورال - ئالتاي تىل سىستېمىسى ، خەنزۇ - تىبەت تىل سىستېمىسى ، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى) ۋە ئۈچ چوڭ ئىقتىساد (چارۋىچىلىق ئىقتىسادى ، دېھقانچىلىق ئىقتىسادى ۋە يىپەك يولى سودىسى) بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان رايوندا ياشاپ كەلگەن خەلق بولغاچقا ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە تۆز دەۋرىدە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلۈپ ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان . ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىدىن بىرى تۇرپان مۇرتۇقتىكى « بېزەكلىك » ① .

« بېزەكلىك » دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى بېزەلگەن ، زىننەتلەنگەن جاي دېگەن بولۇپ ، « بېزەك » دېگەن سۆزنى خەلقىمىز مىڭلارچە يىللاردىن بېرى ئەرەبچە « زىننەت » ، « نەقىش » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە . دېمەك ، « بېزەنمەك » سۆزىنى خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ « زىننەتلەنمەك ، ياسانماق ، پەرداز قىلماق ، نەقىشلەنمەك ، ئۆزىنى گۈزەل تۈسكە كىرگۈزمەك » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە ئىشلىتىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم . شۇڭا ، « بېزەكلىك » سۆزى كەڭ مەنىدىن ئالغاندا ، تۈرلۈك بېزەكلىك ، رىسىملەر ، نەقىشلەر ۋە ھەيكەللەر بىلەن بېزەلگەن جاي ، سەنئەت ماكانى دېگەنلەرنى بىلدۈرىدۇ .

« بېزەكلىك » دېگەن چىرايلىق ، ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىم بىلەن

① ئىبراھىم مۇتىشى : « بېزەكلىك روھى يەنىمۇ كۈچلۈك جەۋلان قىل
خاي » « تۇرپان زۇرنىلى » 1981 - يىلى 1 - سان .

ئاتالغان بۇ سەنئەت ماكانى — تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ، شەھەردىن 40 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان سىڭگىم ئېغىزىنىڭ مۇرتۇق ئېقىنىنى بويلاپ يۇقىرىغا تەخمىنەن ئالتە كېلومېتىر ماڭغاندا يالقۇنتاغ سىستېمىسىنىڭ ئىچىدىن كېسىپ ئېقىپ چىققان غولنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئەگرى - توقاي تىك قىياغا جايلاشقان .

« بېزەكلىك » تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ، سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر . ئۇنىڭ ياسىلىش سەنئىتىگە ۋە يەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار-دىن قارىغاندا ، بۇ « بېزەكلىك » مىڭ ئۆي مىلادى 6 - ئەسىرلەردە ياسىلىشقا باشلاپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە (مىلادى 9 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە) كېڭەيتىپ ياسىلىپ يۇقىرىقى باسقۇچقا يەتكەن . مىلادى 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان رايونىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن خارابىگە ئايلانغان .

« بېزەكلىك » ئەسلىدە ناھايىتى كۆركەم ياسالغان ئىبادەتخانا بولۇپ ، ئەينى مەزگىللەردە زىيالىيلار توپلىنىپ تۇرلۇك مەدەنىي پائالىيەت-لەتلەرنى ئېلىپ بارىدىغان بىر جاي ئىدى . قەدىمكى دەۋردە مۇنداق مەدەنىي پائالىيەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى تۇرلۇك دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . شۇڭا زىيالىيلار قاتلىمى ئەنە شۇ دىنلارنىڭ راھىبلىرى ، زاھىتلىرى ، تويۇنلىرى ، باخشىلىرى ۋە شەيخلىرىدىن ئىبارەت بولاتتى . ئۇلار ، بولۇپمۇ بۇددا دىنى زاھىتلىرى گۈزەل مەنزىرلىك تاغ باغرىلىرى ، بۇلاق بويلىرى ۋە دەريالارنىڭ مەنبەلىرىدە ئىستىقامەت قىلاتتى . « بېزەكلىك » مۇ بۇيۇلۇق ، تۇيۇق ۋە يالقۇنتاغ ، قۇرۇق تاغ ، ئاق تاغدىكى مەنزىرلىك جايلارغا ئوخشاش زىيالىيلار ئىستىقامەت قىلىدىغان خالىي جايلارنىڭ بىرى ئىدى . زىيالىيلار ئەنە شۇنداق خالىي جايلاردىكى ئىبادەتخانىلاردا بىر تەرەپتىن ئىستىقامەت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، تۈر-لۈك دىنى ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى . يەنى تۇرلۇك تىللاردىن دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلاتتى . شېئىرلار

1881 « رىپۇبلىكا » نىڭ 1 - نەشرى ، 2 - نەشرى

يازاتتى ، نەققاشلىق ۋە رەسساملق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، غارلارنى ۋە كېمىر ئۆيلەرنى تۈرلۈك گۈزەل نەقىشلەر بىلەن بېزەيتتى . نو-رۇز (يېڭى يىل) بايرىمى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بايرام كۈنلىرى ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن تەقۋادار ئەر - ئاياللارغا ھەر خىل ئويۇنلارنى قويۇپ بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ تەلىماتلىرىنى تەشۋىق قىلاتتى .

« بېزەكلىك » ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جايلاردىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئېلىپ بارغان مەدەنىي پائالىيەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغان ۋە بىزگە ناھايىتى باي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن پائالىيەت يازغۇچىلىق ، تەرجىمانلىق پائالىيىتى ئىدى . تۇرپاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن يازما ھۆججەتلەر ۋە كىتابلار بۇنىڭ ئۈچۈن دەلىلى بولالايدۇ . شۇ مەزگىللەردە كىتابچە قىلىپ پۈتۈلگەن « ئوغۇزنامە » قاتارلىق باتۇرلۇق داستانلىرى « مايتىرى - سىمىت » قاتارلىق دىنىي ھېكايىلەر ، « ئالتۇن يارۇق » ۋە « شۇەنزىگىنىڭ تەرجىمىھالى » قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەر ئەينى زاماندىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تارىخىي ، مەدەنىي ھاياتنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنماقتا .

« بېزەكلىك » مىڭ ئۆيى سەنئەتكارلىقىدا ئىبارەتچىلىك ، ھەيكەل تىراشلىق ، رەسساملق ئىبارەت ئۈچ خىل سەنئەت شەكلى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن . ھازىر نومۇر ئېلىپ رەتلەنگەن ئۆيلەر 57 ئېغىز بولۇپ ، يېڭىدىن يەنە 12 ئېغىز ئۆي تېپىلدى . بۇ ئۆيلەر ئاساسەن ئىككى خىل ئۇسۇلدا ياسالغان ، يەنى تاغ باغرىنى ئويۇپ ياساش ئۇسۇلى بىلەن تۈز يەرگە كېسەك بىلەن قويۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان . ئۆيلەرنىڭ شەكلى ئۈزۈنچاق - چاسا ۋە تۆت چاسا بولۇپ ، ئۈزۈنچاق - چاسا شەكلىدىكى ئۆيلەر ئەگمە تورۇسلىق ياسالغان ؛ بەزى ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەركەزىي يۆلەك قويۇلغان ۋە ئىچكىرى - تاشقىرى بىر نەچچە ئېغىز قىلىپ ياسالغان . تۆت چاسا ئۆيلەر گۈمبەز تورۇسلىق ، ئەگمە تورۇسلىق ، تۈز تورۇسلىق شەكىللەردە ياسالغان . ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا سۇيا ، ياغاچتىن پىشايۋان ، ئاسما كۆۋرۈك ، پەلەمپەي ، بۇددا مۇنارلىرى ياسالغان . دېمەك ،

«بېزەكلىك» مىڭ ئۆيىنىڭ ئىمارەتچىلىك سەنئىتىدە شۇ زاماندا ، شۇ يەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى ، نەققاشلىرى ، ھەيكەلشاشلىرى ۋە رەسساملرى قەدىمكى يىپەك يولىدا ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن ھىندى ، گرېك ۋە خەنزۇ سەنئەتلىرى بىلەن تونۇشقاندا ئۇنى ئاددىي كۆچۈرۈۋېلىش بىلەنلا قانائەتلىنمەي ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ مىللىي سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى قوشۇپ ، ئۆزىگە خاس بىر يېڭى ئىستىل - ئۇيغۇر ئىستىلىنى ياراتقان . جۈملىدىن ، يەرلىك خەلق بىناكارلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسلۇبقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ياراتقان ئىجادىيىتى ۋە جاپالىق ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى بولغان «بېزەكلىك» ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم تارىخى قىممەتكە ئىگە .

ئۆيلەردىكى تام سۈرەتلىرى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ناھايىتى مول مەزمۇنىمۇ ئىگە . تام سۈرەتلىرىدە بۇددا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ھەر خىل ئىشلىرى تەسۋىرلەنگەن ، ئوبرازلار گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپلا قالماستىن ، بەلكى بۇددانىڭ يارالمىش قىسسىسى ، نوم تەپسىر قىلىش قىسسىسى ، نىرۋانى ئاساس قىلغان بۇدا ھېكايىلىرىنىڭ تىزما سۈرەتلىك بايانلىرى (رەسساملىقتا تىزما رەسىملەر ئارقىلىق بىر ھېكايىنى باشتىن - ئاياغ بايان قىلىپ بېرىش سەنئىتىمۇ ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى ئىگىلىگەن ۋە راۋاجلاندۇرغان بىر خىل سەنئەت فورمىسى ھېسابلىنىدۇ) ۋە تاپىنغۇچىلار ، سازەندىلەرنىڭ ئوبرازلىرى ، يەرلىك تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئەينەن سۈرەتلەپ بېزىلگەن ھەمدە بۇ مەزمۇنلار بىنا ، راۋاق ، تاغ - دەريا ، گۈل - چېچەك ، ھەر خىل مەنزىرە ، نەققاشلار ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك بېيىتىلغان . بۇ تام سۈرەتلىرى 6 - ئەسىردىن بۇيانقى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى شۇ يەرنىڭ شۇ زامانلاردىكى مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى ، بولۇپمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىكى بۇددىزم ۋە بۇددىزم سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . تام سۈرەتلىرىدىكى تاپىنغۇچىلارنىڭ سۈرەتلىرى شۇ مىڭ ئۆيلەرنى ياساش جەريانىدا پۇل چىقىرىپ سەدىقە قىلغان ۋە شۇ بۇددا سەنئەت ماكانىنى

بەرىپا قىلىشتا ئۆزلىرىنىڭ جىسمانىي ھەم زېھنىي قۇۋۋىتىنى ئايانماستىن سەرىپ ئەتكەن بۇددا مۇرىنلىرىنىڭ سىمۋولىدۇر . تام سۈرىتىدىكى تا- پىنغۇچىلارنىڭ سۈرىتى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلاردىن قارىغاندا ، تاپىنغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىكى پادىشاھ ۋە بۇددىستلارنىڭ ئوبرازى بولۇپ ، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت سەنئىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم سەنئەت قىممىتىگە ئىگە .

« بېزەكلىك » مىڭ ئۆيى قۇرۇلۇشقا باشلاپ ، يۇقىرى پەللىگە كۈتۈرۈلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بىرنەچچە ئەسىرلەرنى ئۆز بېشىدىن كە- چۈرگەن . ئەنە شۇ بىرقانچە ئەسىرلەر داۋامىدا ئىمارەتچىلىك ۋە بەدىئىي سەنئەت جەھەتلەردىكى قۇرۇلۇشلاردا بۇ سەنئەت ماكانغا بىرقانچە مىل- لەتنىڭ بىرقانچە خىل دىنىي مەزمۇنىنى ئاساس قىلغان تۇرمۇشى ، مەدەنىيىتى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى تەرەققىياتلىرى رەئىسلىق سەنئىتى ئۇسۇلى بىلەن پۈتۈلگەن . بۇنى تەبىئەتنىڭ كەڭ باغرىغا يېزىلغان مۇكەممەل بىر تارىخىي ئەسەر دەپ قەيت قىلىش ئەقىلگە مۇۋاپىق . « بېزەكلىك » نىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى « سىر » لىرى شۇ ساھەلەردە ئىزدىنىۋاتقان مەخسۇس ئالىملار تەرىپىدىن تەدرىجىي ھالدا ئېچىلىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇرۇلماقتا .

شۇنىمۇ ئېيتىش زۆرۈركى ، چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان بىر تۈركۈم يازما مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە قەدىمكى بۇيۇملاردىن باشقا بىرنەچچە يىلدىن بۇيان بېزەكلىكنى تازىلاش ، رەتلەش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدا ، سانسكرىت يېزىقى ، قەدىمكى كۇچا يېزىقى ۋە سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا نوملىرى ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، تەرجىمىلەر ، ھەر خىل ھۆججەتلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مانى دىنىغا ئائىت ماتېرىياللار ، يۈك - يىپەك توقۇلمىلار ، ساپال قاچىلار ، مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقچىلىرى قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلار تېپىلدى . بۇ- نىڭدىن قارىغاندا ، « بېزەكلىك » مىڭ ئۆيى يالغۇز بۇددا دىنى پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىبادەتخانا بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى

ئىلمىي تەتقىقات ، مەدەنىيەت ، سەنئەت پائالىيەتلىرىمۇ زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بىلىم يۈرتلىرىدىن بىرى بولغان . بۇ ، « بېزەكلىك » تىن ئىبارەت بۇ سەنئەت ماكانىنىڭ تەبىئەتنىڭ كەڭ باغرىغا پۈتۈلگەن بىر تارىخىي ئەسەر ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ ئېنىق دەلىللەيدۇ .

دېمەك ، « بېزەكلىك » ۋە ئۇنىڭدىن تېپىلغان تۈرلۈك مەدەنىي يادىكارلىقلار قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىي مىراس بولۇپ ، تۈرپان رايونىدىكى قەدىمكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ، مەدەنىيەت - سەنئەت ، ئۆرپ - ئادەتلەرنى ۋە جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىي ئالاقە قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

« بېزەكلىك » تۈرپانغا ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن سىياسىي جەھەتتىن بەكمۇ ئېتىۋارسىز قارالغانلىقى نەتىجىسىدە تەبىئەتنىڭ ئەسىرلەر بويى قىلغان رەھىمسىز ھۇجۇمى ئارقىسىدا ۋە چەت ئەللىكلەر - نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نامى بىلەن قىلغان بۇزغۇنچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان . ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ، تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ ، بېزەكلىك مىڭ ئۆيىنى مۇ - ھاپىزەت قىلىش ، تەتقىق قىلىش ئىلمىي ئارخىبىنى تۇرغۇزۇش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى . بۇ ئورۇن 61 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئورنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن يەرلىك ھۆكۈمەت بۇ ئورۇنغا بولغان ئاسراش خىزمىتىنى كۈچەيتتى . مەن بۇ ئورۇننى پەقەت يۈزەكىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈم . بۇ تېخى كىتابخانلارنى قايىل قىلالمايدۇ . بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي بىلىملەر بېزەكلىك توغرىسىدا ئىزدىنىۋاتقان مەخسۇس ئالىملار تەرىپىدىن بايان قىلىنغۇسى . ئىلىمگە ، تارىخقا قىزىققۇچى يولداشلارنىڭ تەشئالىقى ئەنە شۇ مەخسۇس خادىملار تەرىپىدىن بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن قانغۇسىدۇر .

بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرىلا تۇرپان ئويمانلىقىدا ھەيۋەتلىك شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە پۈتۈلگەن . بۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىرغىچە ئىزى ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن — قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى ۋە يارغول شەھىرىدۇر .

شىنجاڭدىكى قەدىمكى شەھەر ۋە ئىمارەتلەر مەملىكىتىمىزدىكى تارىخىي مەدەنىي مىراسلارنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، شىنجاڭ رايونىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخى ، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە .

ئەنە شۇ تارىخىي مەدەنىي مىراسلارنىڭ ئىچىدە مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرى يارغول شەھىرى بولۇپ ، ئۇ تۇرپان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر چە غەربىگە جايلاشقان . شەھەردە سېپىل يوق ، پەقەت دەريا جىلغىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئېگىزلىكى 30 نەچچە مېتىر كېلىدىغان بىر سېرىق توپىلىق چوڭ تۆپىلىك بولۇپ ، ئۇ خۇددى يالغۇز ئارغا ئوخشايدۇ . نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان دەريا سۈيىنىڭ يالشى بىلەن تۆپىلىكنىڭ تۆت تەرىپى خۇددى شىلىپ قويغاندەك يارداڭلىققا ئايلىنىپ ، شەھەرنىڭ تەبىئىي سېپىلى بولۇپ قالغان . شۇڭا يەرلىك كىشىلەر ئۇنىڭ تەبىئىي ھالىتىگە قاراپ يارغول دەپ ئاتاشقان . بۇ ئىسىم يەنە « يار ئۈستىگە قويۇلغان شەھەر » دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ . دەريا سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاققان بولۇپ (ئەينى زامانلاردا بۇ دەريا پەسىللىك دەريا ئىدى — ئا) بۇ يەرگە كەلگەندە دەريا سۈيى تۆپىلىكنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئىككى غول بولۇپ ئېقىپ ، تۆپىلىكنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا يەنە بىرلەشكەن . خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا كۆچۈپ چىققان ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى خەنزۇ پۇقرالىرى بۇ يەرنى « جاۋخى »

(交河) (قوشما دەريا) دەپ نام بېرىشكەن . بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى قولايلىق ھەم ناھايىتى مۇھىم بولغاچقا ، ئۇنى ھەربىي سەركەر-دېلەر قەدىمدىن بۇيان تالىشىپ كەلگەن .

ئارالغا ئوخشاش بۇ ئېگىزلىك غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بولۇپ ، خۇددى سۆگەت يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ . ئۇزۇنلۇقى 1650 مېتىر ، ئەڭ كەڭ جايلىرى 300 مېتىر كېلىدۇ . جەنۇبىي تەرەپنىڭ سەل شىمالدا 1000 مېتىر دائىرىدە ئىمارەتنىڭ ئىزلىرى ئۇچرايدۇ . بۇ ئېگىزلىكنىڭ تۆت ئەتراپى 30 مېتىر كېلىدىغان تامغا ئوخشاش تىك يار بولۇپ ، يەر تۈزۈلۈشى خەۋپلىك تەبىئىي قەلئەگە ئوخشايدۇ . شۇڭا شەھەرنىڭ ئەتراپىدا - غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بەزىدە ئۇزۇلگەن ۋە بەزىدە يەنە ئۇلانغان تاملاردىن باشقا مەخسۇس « شەھەر سېپىلى » ياسالمىغان . شەھەر كوچىلىرى ئىدىقۇت كوچىلىرىدىن رەتلىك ۋە تولۇق بولۇپ ، ئىدىقۇت شەھىرىدىن پەرقى - شەھەرنىڭ بىر قىسمى يەر ئاستىغا ، بىر قىسمى يەر ئۈستىگە قۇرۇلغان . تامللىرى خاڭداغان ، كۆتۈرۈلمە ئېگىز ، سۇ چىقىرىش قولايىسىز بولغانلىقتىن ، قۇدۇق كولاپ قەدىمكى ئۇسۇلدا سۇ چىقارغانلىقى مەلۇم . قۇدۇق سۇلىرى قۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، قۇدۇق تامللىرىدا ئارغامچا يالاپ كەتكەن ئىزلار ھازىرقىدەك ئېنىق تۇرۇپتۇ . بۇ شەھەرگە قاتنايدىغان ئىككى تال يول بولۇپ ، بۇ يوللارنىڭ بىرى شەرق تەرەپتە ، بىرى جەنۇب تەرەپتە . قەدىمكى شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنىڭ بىرىنىڭ ئىزى جەنۇب تەرەپتە ، بىرىنىڭ ئىزى شەرق تەرەپتە . شەرق يولىدىكى دەرۋازىنىڭ ئورنى يارىنى كېسىپ ياسالغان بولۇپ ، كەڭلىكى بەش مېتىر كېلىدۇ . ئىككى تەرەپتە دەرۋازا ئورنىتىلغان چاسا تۆشۈك ، دەرۋازا ئىچىدە پوستا تۇرىدىغان ئورۇنلارنىڭ ئىزلىرى بار (شەرق تەرەپتىكى دەرۋازىغا كىرىدىغان يولغا ئاساس كۆۋرۈك ئورنىتىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن - ئا) .

شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ئۇزۇنلۇقى 350 مېتىر ، كەڭلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان بىر تال ئاساسىي چوڭ يول بار . بۇ چوڭ يولنىڭ جەنۇبىي يېشىدا شەھەرگە كىرىدىغان جەنۇبىي دەرۋازا ،

شىمالدا شەھەرگە قارىتىپ ياسالغان چوڭ ئىبادەتخانا بار. چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ھەممىسى ھەم ئېگىز، ھەم قېلىن سوقما تاملار بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ چوڭ يولغا قارىتىلغان تەرىپىدە دەرۋازا ئىزى يوق. كوچىلارنىڭ ئېغىزلىرىلا شەھەر ئىچىدە ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا كەتكەن كوچىلار بىلەن تۇتۇشىدۇ. ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا كەتكەن كوچىلار ئۆي - ئىمارەتلەرنى بىر قانچە رايونلارغا بۆلۈۋېتىدۇ. مۇشۇ كوچىلارغا كىرگەندە ئاندىن ھەر بىر ھويلىنىڭ دەرۋازا ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇ قەدىمكى يارغول شەھىرىنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئىزلىرى بىر قەدەر ئېنىق ساقلىنىپ قالغان. شۇڭا ھويلا ۋە كوچىلارنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بىرمۇنچە ھويلا ئىچىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشىنى ۋە ئۆيلەرنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىنىڭ ئورنىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئىزلىرى ياماتراق بۇزۇلغان بولۇپ، پەقەت گۈمبەز شەكىللىك گەمبىرلارلا ساقلىنىپ قالغان.

چوڭ يولنىڭ شىمالىي بېشىدىكى ئىبادەتخانا ئىزىنىڭ ئۈستى كۆرۈنۈشى ئۇزۇن چاسا شەكىلىدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 88 مېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 59 مېتىر كېلىدۇ. چوڭ ئايۋان ۋە چوڭ ئايۋاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۈۋرۈكنى، شەرق ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەردىكى كارىدور قۇرۇلۇشىنى، سۇپىنىڭ ھۆلى، پەلەمپەي، قۇدۇق قاتارلىقلارنىڭ پۈتۈن جايلاشتۇرۇلۇشىنى روشەن پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

شەھەرنىڭ، يەنى شەھەر ئىچىدىكى چوڭ يولنىڭ شىمالىي بېشىغا سېلىنغان بۇ ئىبادەتخانىنىڭ قۇرۇلۇشى پۈتۈن شەھەر بويىچە چوڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەھەرنىڭ مۇھىم يېرىگە جايلاشقان. شەھەردىكى يولنىڭ شىمالىي ۋە غەرب تەرەپلىرىدىمۇ كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمايدىغان يەنە نۇرغۇن ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىزلىرىمۇ بار.

چوڭ يولنىڭ شەرق تەرىپىنىڭ شىمالىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئىزلىرى

رىنىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ . كۈچلار ئارقىلىق بىرقانچە رايونلارغا
 ئايرىلغان ئۆي - ئىمارەتلەر رەت - رەت ھويىلارنى شەكىللەندۈرگەن ،
 ھەربىر ھويلا ھەم ئېگىز ، ھەم قېلىن تاملار بىلەن ئورالغان . ئۆيلەرنىڭ
 تولىسى ئىككى قەۋەت بولۇپ ، ئاستىنقى قەۋىتى يەر ئاستىغا چۈشۈرۈل
 گەن . ھەربىر ھويلىنىڭ كوچا بىلەن تۇتىشىدىغان تەرىپىگە ھويلىنىڭ
 تېمىغا يۆلەپ بىردىن تۇر ياسالغان بولۇپ ، ھويلىدىكى ھەممە ئۆي - ئى
 مارەتلەردىن ئېگىز تۇرىدۇ . تۇر ئۈستىدىكى قۇرۇلۇش بۇزۇلۇپ كەتكەن ،
 بۇ تۇرلار بەلكىم قاراۋۇللۇق قىلىش ۋاقتىدا ئوت يېقىپ بەلگە بېرىش ياكى
 كۆزىتىش ئورنى بولسا كېرەك . ئىسپات رايونى رايونىدا
 چوڭ يولىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدا چوڭ ئىبادەتخانىدىن
 كىچىكرەك يەنە بىر ئىمارەت بولۇپ ، بۇنىڭ تۈزۈلۈشى ھەم ئىبادەتخانىغا
 ھەم ، ئادەتتىكى ئۆيلەرگە ئوخشمايدۇ . بۇ بەلكىم يارغول شەھىرىدىكى
 ھۆكۈمرانلارنىڭ مەھكىمىسى بولسا كېرەك .
 شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىر توپ بۇددا مۇنارلىرى بار . بۇ
 نىڭدىن چوڭراق بىرى ئوتتۇرىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭ تۆت بۇر
 جىگىدە 25 تىن جەمئىي 100 كىچىك بۇددا مۇنارىسى بار . ھەربىر توپ
 بۇددا مۇنارى بەشتىن - بەشتىن تۆت چاسا شەكىلدە تۆت جايغا
 توپلىشىپ ، چوڭ بۇددا مۇنارنى قورشاپ تۇرىدۇ . ھازىر ئوتتۇرىدىكى
 چوڭ بۇددا مۇنارىدىن باشقا تۆت توپ كىچىك بۇددا مۇنارلىرىنىڭ ئىچىدە
 كوچىلىرىنىڭ ئىزلىرىلا ساقلىنىپ قالغان . لېكىن يەنىلا ئۇلارنىڭ جايلى
 شىشىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ ۋە بۇ يەرنىڭ ئەينى
 زاماندىكى ھەشەمەتلىك جاي ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ .
 تۇرپاندا بۇددا ئىمارەتلىرىنىڭ ئىزلىرى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن بۇددا
 مۇنارلىرىنىڭ مۇشۇ خىلدا جايلىشىشى كەم ئۇچرايدۇ .
 كېيىنكى دەۋردە مەركەز بۇگۈنكى ئاستانىگە كۆچكەن بولسىمۇ ،
 يارغول شەھىرى يەنىلا مۇھىم ھەربىي شەھەر بولۇپ قالغان . تاكى مىڭ
 سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە بۇ ئورۇندا كىشىلەرنىڭ ئولتۇراق
 لىشىپ كەلگەنلىكى مەلۇم . بۇ شەھەر خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر

مەسئۇل كوررېكتورى: ئۆمەر جان

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتى

ئىسمائىل تۆمۈرى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى

قۇمۇل ۋىلايەتلىك باسا زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر 1/32

باسما ناۋىقى 13.375 قىستۇرما ۋارقى: 6

1998 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى

1998 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 5,000 - 1

ISBN7-228-04859-8/I·1810

باھاسى: 16.00 يۈەن

责任编辑:阿布都肉苏里·吾买尔

责任校对:吾麦尔江

封面设计:加拉利丁·巴合拉木

高昌回鹘汗国文化 (维吾尔文)

司马义·铁木尔 著

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行

新疆人民出版社微机室排版

哈密地区印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本 13.375印张 6插页

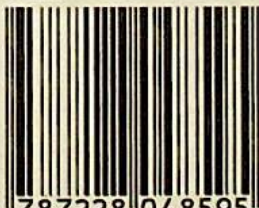
1998年12月第1版 1998年12月第1次印刷

印数:1—5,000

ISBN7-228-04859-8/I·1810 定价:16.00元

ISBN 7-228-04859-8

9 787228 048595 >